

155. évfolyam (2021) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
155. évfolyam (2021) 2. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

VIDÉKI TÁRSADALOM ÉS PERCEPCIÓI A 18–20. SZÁZADBAN

<i>Horváth Gergely Krisztián: Előhang</i>	231
<i>Petrás Éva: „Nyeregben” a vidék. Közelítések a reformkori politikai elit idő- és térszemléletének változásához</i>	233
<i>Miklé György: Nagybirtok és vidéki társadalom az „Elbától keletre”. Vitakérdések a nemzetközi szakirodalomban</i>	247
<i>Tompa László: A szerződéses jobbágyság rendszerének regionális mintázatai. Hat vármegye gyakorlatának összehasonlítása</i>	263
<i>Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán: Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században</i>	285
<i>Szulovszky János: A magyarországi városok életvilága a foglalkozások tükrében 1892-ben</i>	317
<i>Jankó Ferenc: Változó földrajzi nézőpontok: Burgenland és Nyugat-Magyarország az első világháború előtt és után</i>	353

TANULMÁNYOK

<i>Haraszi Szabó Péter: A magyar káptalanok vezető méltóságainak peregrinációja a Zsigmond-korban</i>	371
<i>Kökényesi Zsolt: Az érvényesülés útján. Az Udvari Kamara magyar tisztségviselői a 18. században</i>	395

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Kádas István: A megye emberei. A szolgabírói hivatal és viselői Északkelet-Magyarországon (1329–1545) (Szaskó Elek)</i>	437
<i>Oross András: EUrópa GÉNiusza. Savoyai Eugén élete és kora (1663–1736) (Tóth Tibor)</i>	440
<i>Kurucz György: „Kedves Hazámfiak, mozdulni kell...” Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején (Kincses Katalin Mária)</i>	443

<i>Ernst Bruckmüller: Österreichische Geschichte.</i>	
Von der Urgeschichte bis zur Gegenwart (<i>Fiziker Róbert</i>)	444
<i>Petrás Éva: Álarok mögött. Nagy Töhötöm életei (Slachta Krisztina)</i>	447
<i>Michael Jürgen Schatzl: Der Griff nach der Zeit. Perioden, Charakteristika,</i> <i>Motive und Interessen österreichischer Arbeitszeitpolitik 1945–2018</i> (<i>Valuch Tibor</i>)	450
Babus Antal – Müller Gabriella – Seres Attila (szerk.): Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hruscsovi korszakban. Orosz levéltári iratok, 1953–1964. I. kötet (1953–1957) (<i>Scheibner Tamás</i>)	453
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	457

VIDÉKI TÁRSADALOM ÉS PERCEPCIÓI A 18–20. SZÁZADBAN

ELŐHANG

A Magyar Tudományos Akadémia Lendület-programja keretében 2019 nyarán kapott zöld utat a Tíz nemzedék és ami utána következik... Vidéki társadalom az úrbérrendezéstől a vidék elnéptelenedéséig (1767–2017) elnevezésű kutatási program. 2017-ben volt 250 éve, hogy megindult a Mária Terézia kezdeményezte úrbérrendezés, amely nemcsak a rendiség utolsó évtizedeiben, hanem a jobbágyszabadítást követően is döntően meghatározta a vidéki népesség boldogulási lehetőségeit. Az azóta eltelt tíz nemzedéknyi időben rendkívüli mértékben alakult át a társadalom nemcsak Magyarországon, de egész Európában. A rendiség agrárta-
lalmazata minimálisra olvadt, s a városi léthez társuló keresetmódok és életformák váltak dominánssá mindenütt. A társadalom- és a településszerkezet módosulásainak hátterében hatalmas, a jelenben is zajló demográfiai változások mentek végbe. A társadalmak előregedésének következményei leglátványosabban a falvakban köszönnek vissza. Túlzás nélkül mondható, hogy a Kárpát-medence számos régiójában végórát éli az ezeréves kultúra, amely egy lokális közösség (falu) erőforrásaihoz igazodó határhasználattal jellemezhető.

A társadalommal foglalkozó diszciplínák az elmúlt évszázadban rengeteg értékes tudást halmoztak fel a fentebbi jelenségegyüttes problémakörében. Kutatási programunkban arra vállalkoztunk, hogy e diszciplinárisan indokolatlanul töredezett tudást egyrészt megpróbáljuk szintetizálni, másrészt az egyéni kutatói munka keretében nehezen felderíthető területekre koncentrálni olyan, a kutatócsoporton belüli munkamegosztáson nyugvó alapkutatásokat végezzünk, amelyek hozzásegítenek ahhoz, hogy a 18. századtól a jelenig terjedő időszak folyamatait a maguk összetettségében lehessen értelmezni.

A következő oldalakon olvasható összeállítás az első híradás az MTA BTK Tíz Generáció Kutatócsoport munkájáról. Vizsgálatainkat a kései rendiség tárgykörébe tartozó kérdések feltárásával kezdtük, ezért az összeállítás íásaiban döntően a polgári forradalmat megelőző korszak tematikái jelennek meg. Emellett ugyanakkor igyekeztünk úgy rendezni a tanulmányokat, hogy azok révén az olvasó az általunk felvállalt témák legtöbbször betekintést nyerhessen.

A kutatócsoport munkája három pillér – földkérdés, a vidék reprezentációi, területi egyenlőtlenségek – vizsgálatán alapul, és a hozzájuk rendelt hét kutatási irány mentén szerveződik. Ezek közül kiemelt fontosságúnak tarjuk a történeti nagybirtok társadalom- és gazdaságsszervező erejének és a történeti elitnek vidékékének a vizsgálatát. Utóbbi témában olvasható Petrás Éva *„Nyeregben” a vidék. Közelítések a reformkori politikai elit idő- és térszemléletének változásához* című tanulmánya, amelyben a szerző adaptálja Koselleck *Sattelzeit*-fogalmát, rámutatva,

hogy legkésőbb a reformkortól nálunk is egyértelműen kimutatható a társadalmi-politikai fogalmak időhorizontjának megváltozása és ezáltal jelentéstartományának gazdagodása: míg a fogalmaink a 18. század végéig a múlt értelmezését voltak hivatva segíteni, addig ettől fogva jövőre tekintő, cselekvésmozgósító jelentésük válik elsődlegessé. Mikle György *Nagybirtok és vidéki társadalom az „Elbától keletre”*. *Vitakérdések a nemzetközi szakirodalomban* című írásában bemutatja, hogy a kelet-közép-európai nagybirtokkal foglalkozó újabb, angol nyelvű munkák milyen tematikák mentén szerveződnek, amelyek meghaladják a Grundherrschaft–Gutsherrschaft problematikát és integrálhatók a hazai történeti kutatásokba is. Tompa László *A szerződéses jobbágyság rendszerének regionális mintázatai. Hat vármegye gyakorlatának összehasonlítása* című tanulmányában rámutat, hogy a jobbágynak kedvezőbb adózási lehetőséget és szabad meneteléséget kínáló szerződéses kondíció elsősorban a 18. században újrateremtett s jellemzően arisztokraták birtokokon volt meghatározó. Demeter Gábor, Szilágyi Adrienn és Túri Zoltán *Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században* című tanulmányukban számos, kvantifikációba bevont forrásuk mellett többek között egy egyedülállóan ritka, 1858-ban készült talajtérkép alapján arra a következtetésre jutnak, hogy nagybirtokok Békésben eredendően a jobb minőségű területeken szerveződtek, s bár a kisbirtok termelékenysége a 19. század második felében jelentősen emelkedett, hátrányát – főleg a birtokaprózódás mellett – nem tudta ledolgozni. Szulovszky János *A magyarországi városok életvilága a foglalkozások tükrében 1892-ben* című írása a kézművesmesterségek területi megoszlását feltérképező korábbi nagyszabású adatgyűjtése alapján készült. Fontos megállapítása, hogy az iparok és a kereskedelmi szolgáltatások a rendi városi örökség révén a 19. század végén még a területi fejlettségi különbségek szempontjából hátrányukat megőrző vagy hátrányba került régiókban (Erdély, Felvidék) is erőteljesebb jelenlétet mutatnak, mint a városodás tekintetében ekkoriban erőre kapó Alföldön. Összeállításunkat Jankó Ferenc *Változó földrajzi nézőpontok: Burgenland és Nyugat-Magyarország az első világháború előtt és után* című írása zárja. A szerző egy nagyobb, a történeti Nyugat-Magyarországot és a majdani Burgenlandot alkotó megyéket összehasonlító vizsgálat részeként feltárja a „burgenlandiság” megkonstruálásának folyamatát, a tartomány tudományos felfedezésének, integrálásának lépéseit. Rámutat, hogy az az identitáskeret, amelyben a későbbi Burgenlandra mint osztrák tartományra tekintettek, végeredményben már az első világháborút megelőzően kialakult.

Horváth Gergely Krisztián

Petrás Éva

„NYEREGBEN” A VIDÉK

Közelítések a reformkori politikai elit idő- és térszemléletének
változásához*

„Megváltozott az idő, ’s azzal mi.”¹

„Mi nehéz korszakot élünk e nemzet életében:
az átalakulás kínos korszakát.
Avult érdekek élet-halálra küzdenek
egy még alaktalan jövőendő eszméivel.”²

A tanulmány célkitűzése, hogy a német fogalomtörténeti iskola egyik innovatív elképzelését, a „nyeregidő” (Sattelzeit) koncepciót a reformkori magyar politikai elit szemléletváltozásának magyarázatában hasznosítsa és a politikai diskurzus néhány kulcsfogalmának változásával világítsa meg.³ Elsőként a haladás- és fejlődésgondolat térnyerését vizsgáljuk, mint amelyekben leginkább tetten érhető a „nyeregidő” hozta új idő- és térszemlélet. Vizsgálódásunk ezután a magyar vidék felé fordul, amely a korszak kulcsszövegeiben már mint munkaterület jelenik meg, és amelynek korábbi statikussága, mozdulatlansága a politikai elit szemléletváltozásának következtében az építés és a jövő dinamikájává alakulhat át. A változás egyik legnagyobb horderejű következménye a vidék és népe, a jobbagyság helyzetének ártértekélete, amely egy gazdasági és politikai szükségszerűségeken túli elem – a modern politikai gondolkodás és nyelv – cselekvő hozzájárulását is mutatja az ország társadalmi, gazdasági és politikai modernizációjához.

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport elittörténeti munkacsoportja keretében készült.

¹ *Széchenyi István*: Hitel. Reprint. Bp. 1984. 244.

² Kossuth Lajos vezércikke. *Pesti Hírlap*, 1841. január 16. 1.

³ Módszertanilag a diskurzuselmélet bevonása, sőt a cambridge-i esztörténeti iskola ösztönzésének befogadása is gyümölcsöző lehet a korszak kulcsszövegeinek elemzésekor. A lehetőségek közül ezúttal azonban csak a fogalomtörténetre, annak is egyetlen koncepciójára koncentrálnunk, amely különösen megvilágító lehet a késői rendiség és a reformkori politikai elit vidékre vonatkozó nézeteinek vizsgálatakor. Témánkra vonatkozóan is szemléletmozdító volt többek között: *Michel Foucault*: A diskurzus rendje. *Holmi* 3. (1991) 868–889.; *John G. A. Pocock*: *Virtue, commerce and history*. Cambridge 1985.; *John Dunn*: A politikaelmélet története. In: A koramodern politikai esztörténet cambridge-i látképe. *John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Szerk. Horvay Hörcher Ferenc. Pécs 1997. 263–285.

Egy fogalomtörténeti kategória és lehetséges alkalmazása

Történetírásunk Magyarország történetének rendi és polgári korszaka közötti markáns cezúrának is tekinti 1848-at, az utolsó rendi országgyűlés, a forradalom, az áprilisi törvények és a bécsi udvarral gyorsan eszkalálódó, majd fegyveressé váló konfliktus évét, miközben társadalomtörténeti szempontból az elkövetkező polgári kor rendies jellemzői ugyanúgy a változás folyamatszerűségéről vallanak, mint a késői rendiség időszakának már a polgáriasodás irányába mutató tendenciái.⁴ A fokozatos átmenetek és organikus fejlődés ellenére mégsem csupán politikai vagy hadtörténeti események, illetve közjogi változások indokolják a korszakforduló rögzítését a 19. század közepére, hanem az az addigra bekövetkező szemléletváltozás is, amely a kor politikai elitjét hangsúlyosan megkülönbözteti elődeitől. A jelenségre csak részleges magyarázatot ad a romantikus korparadigma általánossá válása, és mivel olyan szemléletváltozásról van szó, amely nemcsak terméke, hanem maga is alakítója a forradalomig vezető időszaknak, az eszmetörténeti vizsgálódáson túl is számot tarthat a történetírói figyelemre.⁵

E szemléletváltozás értelmezésekor a korszak kutatói nem egyszer Reinhart Koselleck történelemelméleti írásainak belátásait és a *Geschichtliche Grundbegriffe* – szintén többek közt Koselleck nevével fémjelzett – monumentális történetírói vállalkozásából kinőtt fogalomtörténet módszertanát használják fel elemzéseikben. A korszak kulcsfogalmainak szemantikai változását megragadó fogalomtörténet bevonásával ugyanis valóban értékes észrevételek tehetők a kialakuló új politikai szókinccsel és a korszak önreflexiójával kapcsolatban.⁶ A fogalomtörténetírás által használt diakrón szemlélet pedig a változás, „a nem-egyidejűségek

⁴ A 19. századi magyar társadalom változásait Kövér György „lomha átalakulásként” összegezte a reformkortól az első világháborúig tartó „hosszadalmas és széles sodrású folyamatban”. Lásd *Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 1998. 26–35.; a késői rendi és polgári társadalomszervezet egymásra hatásáról: *Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. Századvég 1991. 2–3. sz. 75–131.*

⁵ *Maarten Doorman: A romantikus rend című könyvében romantikus „episztéméről” beszél* (Bp. 2006. 12–18.). Konceptiójában forradalminak nevezi azt az átalakulást, amely az ember, a tudományos ismeret, a művészet és a politika megváltozott érzékelésmódját alakította ki a 18–19. század fordulójától kezdődően, és amelynek hatástörténete napjainkig érzékelhető.

⁶ Történetírásunkban például *Szijártó M. István: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Bp. 2016. 235–239.; *Veliky János: A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskonceptiók a reformkor második évtizedében*. Bp. 2009.; *Bene Sándor: Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása*. Buksz 19. (2007) 1. sz. 50–64.; *Trencsényi Balázs: Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*. Lásd *Uő: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Bp. 2007. 13–58. A fogalomtörténeti iskola magyarországi recepcióját áttekintik: *Nagy Ágoston – Pap Milán: A Begriffsgeschichtétől a fogalomtörténetekig. Historiográfiai vázlat*. In: *Fogalomtörténet Koselleck után. A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata*. Szerk. Molnár Attila Károly – Nagy Ágoston – Pap Milán. Bp. 2016. 7–19.

egyidejűsége” és az átmenet jelenségeit is segíthet értelmezni.⁷ A fogalomtörténet szempontjából tehát a reformkort a politikai szókincs modernizációjának liminális – az átmenetiség stádiumában tartó – periódusaként is tekinthetjük és mint ilyet vizsgálhatjuk.⁸

Azonban nemcsak a fogalomtörténet módszertana bizonyulhat ígéretesnek a kérdéskört vizsgálva, hanem a szintén a *Geschichtliche Grundbegriffe* alkotógárdája által megfogalmazott „nyeregidő” (*Sattelzeit*) koncepció alkalmazása is.⁹ Az elsőként a *Geschichtliche Grundbegriffe* bevezetésében említett „nyeregidő” később Koselleck nevéhez kapcsolódva és általa részletesen kifejtve széles körben a történetírást megtermékenyítő metaforaként vált ismertté.¹⁰ E koncepció szerint a német eszmetörténetben 1750 és 1850 között ment végbe a kulcsfogalmaknak az a meghatározó jelentőségű átalakulása, amely életre hívta a modern gondolkodási formákat. Ezek pedig azóta is meghatározzák az embereknek „a természethez, a történelemhez, a saját világukhoz és az időhöz való viszonyát”, és markánsan elkülönítik a „nyeregidőn” inneni és túli világot.¹¹

A „nyeregidő” tehát a régi és az új gondolkodásmód közötti átmenet időszaka, amelynek egyik lényeges eleme az időszemlélet átalakulása. Koselleck több tanulmányában részletesen is végigkíséri azt a folyamatot, amelynek során a múlt tapasztalatai alapján és a múlt tekintélyének fenntartásával prognosztizált jövő átadja helyét egy nyitott végű, egyszeri, a haladás eszméje által meghatározott jövőnek, amely „más lesz, mint a múlt, még hozzá jobb”.¹² Mint írja, az új korban „a haladás megtapasztalásának hatására a tapasztalás terét már nem ölelte körül a várakozás horizontja: a tapasztalati tér és a várakozási horizont határai szétváltak.”¹³ Egy olyan fordulatnak lehetünk tehát tanúi, amely alapjaiban változtatta meg a történelemben élő ember gondolkodását: az új idő, az új kor(szak) embere nem a múlt, hanem immár a jövő felől határozza meg magát és alkotja meg világát, bármily bizonytalan legyen is az. Koselleck tézise szerint „az újkorban a

⁷ Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Bp. 2003. 121–162.

⁸ A felvilágosodás és a liberalizmus közötti átmenet megjelenítését a történeti szakirodalom másfél évszázados történetében áttekinti: Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és liberalizmus között: folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája*. Bp. 2007. 8–42.

⁹ Bár Koselleck egy későbbi megjegyzése szerint a *Sattelzeit* kifejezés a szerkesztőtárs Werner Conze találmánya volt, annyiban mégis indokolt Koselleck nevéhez kötni, hogy a metafora tartalma – a politikai és történeti reflexió késői újkori gyökere átalakulása – Koselleck gondolkodásának egyik kulcskategóriája. Lásd *Trencsényi B.: Eszmetörténeti program* i. m. 20.

¹⁰ *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Hrsg. Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck. Band I. Stuttgart 1972. XIII–XXVII.

¹¹ Koselleck, R.: *Elmúlt jövő* i. m. 418.

¹² Uo.

¹³ Koselleck, R.: *A tapasztalati tér és a várakozási horizont – Két történeti kategória*. In: *Uő: Elmúlt jövő* i. m. 401–430.

tapasztalás és a várakozás közti különbség fokozódó mértékben növekszik, pontosabban az újkort (Neuzeit) csak azóta tekinthetjük új időnek (neue Zeit), mióta a várakozások egyre inkább eltávolodtak minden korábbi tapasztalattól.”¹⁴

Az új szemléletben idő és történelem a haladás és a fejlődés fogalmának közvetítésével kapcsolódik egymáshoz. Ugyanilyen fontos lehet azonban tér és történelem egymás mellé rendelése is. Amint Koselleck egy másik elemzésében írta: mivel kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai értelemben a tér is változik – temporalizálódik és historizálódik –, a fogalomtörténet legalább annyit profitálhat a történelem terének vizsgálatából, mint a különböző idősíkok összehasonlításából.¹⁵ A „nyeregidő” tehát több kulcsfogalom átalakulása mellett éppen az emberi idő- és térszemlélet visszafordíthatatlan átalakulásában érhető tetten.

Haladáseszme és jövőorientáltság mint a változás katalizátorai

Amennyiben a politikai elit idő- és térszemléletének változását Magyarország esetében vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy ha nem is 1750-től – mint német területen –, de már az 1790-es évek rendi ellenállásában gyökerező nemesi reformmozgalom megjelenésétől Magyarország is elérkezett a „nyeregidő” korszakába. Pulszky Ferenc *Életem és korom* című memoárjában a felvilágosult reformmozgalom szabadkőműves tagjait is méltatva arról beszél, hogy ekkor – tudniillik az 1790-es évek elején – „vettettek el a jövő vihar magvai”.¹⁶ S bár kortárs visszaemlékezésekig visszamenően megoszlanak a vélemények arról, vajon új forrásként fakadt-e fel végül is a reformkorban a nemzeti megújulás programja, vagy az 1790-es évek nemesi reformmozgalmának eszméi hatottak rá bűvópatakként,¹⁷ korszakalkotóvá – szintén Pulszky szavaival élve: „epochálissá” – minden kétséget kizáróan a nemzeti liberalizmus eszmerendszerében vált.¹⁸

1835-ben, Kölcsey Ferenc közismert „haza és haladás” jelszáva sűrített üzenetének folytatásában a „haladás – maradás” opposíció már arról ad hírt, hogy a politikai élet teljes palettája számára megkerülhetetlenné vált az állásfoglalás a politikai, társadalmi és gazdasági modernizációs program kérdésében: „Azok, kik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg, miképen a *maradás* szónak

¹⁴ Uo. 413.

¹⁵ Természetesen nem a természettudományok idő- és térfelfogásáról beszélünk, hiszen azok legkésőbb a 18. századra önálló ismeretelméletet alakítottak ki. Tér és történelem viszonyával kapcsolatban pedig ezúttal kizárólag Koselleck nézeteit követjük nyomon. *Reinhart Koselleck: Sediments of Time. On Possible Histories.* Stanford 2018. 3–9. (Németül: *Zeitschichten zur Historik.* Berlin 2000.)

¹⁶ *Pulszky Ferenc: Életem és korom.* Bp. 1958. 38.

¹⁷ A vitáról áttekintést ad *Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécs 2012. 195–197.

¹⁸ *Pulszky F.: Életem és korom* i. m. 64.

több jelentése van. Kor szeréni haladás épen maradást hoz magával, *vesztég maradás* következtése pedig *senyvedés*.¹⁹ Vagyis a haladáseszmevel kapcsolatban elfoglalt álláspont vált az egyik olyan meghatározó témává, amely polarizálta a politikai elit különböző csoportjainak megnyilatkozásait, ám a haladás pártállástól függetlenül általános korparancssá vált. Ezt a „fontolva haladó” Dessewffy Aurélnak az 1839–40-es országgyűlésen elmondott beszédével illusztrálhatjuk. E szerint a haladás szükségességét már konzervatív körökben sem lehetett figyelmen kívül hagyni: „akarunk ellen is előre hajt bennünket az idő, s előbb-utóbb szükséges leendő ezen országban számosabb néposztályokat beléhúzni az alkotmány jótékonyágába.”²⁰ Igaz, Dessewffy azután óvatosságra int a túl gyors haladással kapcsolatban: „hogyan haladó legyen a’ törvényhozás, nem csak azt teszi: hogy haladjon, hanem egyszersmind azt is: hogy lépcsőnkint haladjon, azaz: hogy a’ könnyebb kivitelű intézményekkel kezdjen, és úgy menjen aztán által a’ több nehézséggel járók létrehozására.”²¹ A kocka mindenesetre elvettetett.

A haladáseszme mellett az új korszak másik jellegzetes változása a „haladás – maradás” opozícióhoz hasonlóan szintén egy ellentétpárhoz, a „múlt vagy jövő” orientációs pontként való elfogadásához köthető. A jövő mint a jelent meghatározó instancia legszemléletesebben Széchenyi István írásain keresztül mutatható be.²² A *Hitel* utolsó mondata: „Sokan azt gondolják: »Magyarország – volt«; én azt szeretném hinni: lesz!”²³ szállóigévé módosulva lett egy proaktív reformprogram foglalat; egyúttal azonban jól illusztrálja a „nyeregidő” hozta szemléletváltozást is.

¹⁹ *Kölcsey Ferenc*: Búcsú az országos rendektől. Pozsony, 1835. február 9., kerületi ülés. In: *Üb*: Országgyűlési dokumentumok. S. a. r. Völgyesi Orsolya. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái. Országgyűlési írásk III.) Bp. 2011. 404.

²⁰ Gr. Dessewffy Aurél az 1839/40.-iki országgyűlésen a főrendi napló megindulása előtt és után tartott nevezetesebb beszédei. Lásd Néhány nevezetesebb darab gróf Dessewffy Aurélnak hátrahagyott eredeti magyar munkáiból és országgyűlési beszédeiből. Összeáll. Gr. Dessewffy Emil. Pest 1843. 170.

²¹ *Uo.* 174.

²² Széchenyi munkásságának vagy akárcsak *Hitel* című munkájának részletes bemutatása meghaladja e tanulmány lehetőségeit. Ez utóbbiról a nemrégiben megjelent írásk közül az alábbiak kutatási eredményeit használtam fel: *Oplatka András*: Széchenyi István. Bp. 2005.; *Vaderna Gábor*: A Hamvívő filozófiája. A *Hitel*-vita eszmétörténeti helyéhez. Századvég 15. (2010) 1. sz. 43–81.; *Miru György*: Morális értékek és megosztható javak a reformkori politikai gondolkodásban. Történelmi Szemle 58. (2010) 4. sz. 541–554.; valamint a Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István *Hitel* című művéről. Szerk. Hites Sándor. Bp. 2014. több tanulmánya. Ugyancsak tárgyalja többek között Széchenyi időtapasztalatát is *Török Lajos*: A jövő alakzatai. Az időtapasztalat nyelvének néhány sajátossága az 1830–40-es évek magyar politikai diskurzusában. Helikon 55. (2009) 4. sz. 561–576., valamint *Hites Sándor*: „Pedig én is ott voltam!” Széchenyi István és a jövő előrejelzése. Debreceni Disputa 6. (2008) 2. sz. 49–53. és *Üb*: „hanem lesz”. A jövő mint valós idő a nemzet politikai ideológiáiban. In: Nemzeti művelődés, egységesülő világ. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Zákány Tóth Péter – Vincze Ferenc. Bp. 2010. 268–280.

²³ *Széchenyi I.*: *Hitel* i. m. 270.

Írásaiban Széchenyi számtalan helyen ütközteti a régi társadalmi, politikai és kulturális gyakorlatokat az újjal vagy az ország szempontjából kíváncsisággal, és kétségbe vonva a régi tekintélyek érvényességét, új alapokon virágzó nemzeti jövőt rajzol műveinek olvasói elé. Régi korok tekintélyét az új felett pedig a következő érveléssel fordítja meg:

„A’ mit közönséges beszédben régi időnek, hajdankornak hívnak, józan ész után új időnek, ifjú kornak kellene hívni.

Két egyes személy közt tagadhatatlan, az idősbnek van vagy lehet több tapasztalása. – Generációkban éppen megfordultan áll az eset s a közelebbisőnek s így az ifjabb generációnak van vagy lehet több tapasztalata. A 13dik század a 11dik s 12diknek, a 15dik század ellenben a 13dik s 14diknek, mi pedig Árpádtul fogva időnkig szinte egy évezred tapasztalásit halmoztuk egymásra! S így ha p. o. a 13dik század tapasztalásit s bölcsességét hozzuk elő okoskodásink támaszául, nem az őszhaj hanem a bölcső tapasztalását s bölcsességét hívjuk védelmünkre.”²⁴

Vagy ekként érvel a múlt uralma ellen:

„Ami eddig jó volt, az éppen azért, mert a múlt időben volt jó, ma tán csak meglehetősen, s utóbb még káros is lehet, mert minden előre vagy hátra megyen a világon.”²⁵

A változás tere pedig a Széchenyi által „fiatal magyar hazának” aposztrofált Magyarország, amely érvelésében akkor kilencszáz éves múltja ellenére azért fiatal, mert még oly sok tér nyílik benne a cselekvés számára, szemben például Angliával, amelynek gazdasági és technikai fejlettsége, modern politikai intézményrendszere és a közjó előmozdítására kialakult társadalmi szervezetei már alapjaiban alakították át a régi angol világot.²⁶ Azonban – idealizmusa ellenére – Széchenyi sem csak egy elképzelt jövőben élt. Közismert, hogy akciórádiusza a

²⁴ Uo. 196–197. Széchenyi itt és több helyütt ír arról, hogy a nemzetek fejlődése párhuzamba állítható az emberi élet egyes szakaszaival, így a haladáselvű történelemszemlélet mellett jelen van gondolkodásában a történeti idő ciklikus percepciója is. Ennek eszmétörténeti hátterét elemzi: *Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása.* Bp. 1972. 75–77. és újabban *Fülöp Tamás: A „nemzetvétség” percepciójától a „nemzeti fiatalság” kinyilatkoztatásáig. A magyar nemzet életkorának meghatározása és funkciója gróf Széchenyi István történelemszemléletében.* In: *Történeti Tanulmányok XIII.* A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen 2005. 51–71.

²⁵ *Széchenyi I.: Hitel* i. m. 219.

²⁶ Természetesen Széchenyinél ez egy írói konstrukció, amely nem változtat azon a kortársak előtt is ismeretes tényen, hogy Angliát pozitív mintának tekintette Magyarország számára, és az angol szokások, közigazgatási berendezkedés csodálója volt. A kérdéskörhöz lásd még *Fülöp Tamás: „Én nem ismerem, sem el nem ismerem más alkotmányt, mint az angolt és a magyart” – az*

főváros fejlesztésétől az Al-Dunáig, a balatoni gőzhajózástól a Tisza-szabályozás irányításáig vihető térképre. És írásaiban is pontos, mélyreható kritikái elemzésekben vette górcső alá az ország gazdasági és társadalmi viszonyait, néha negatív tapasztalatait is megörökítette. A változatlanság és időtlenség képeivel jellemzett magyar vidékkel kapcsolatban egy helyütt a magatehetetlenség helyzeteit listázza expresszív erővel:

„Rossz kenyérrel, savanyú borral, hitvány baromfival, kemény hússal élni több esztendőig olly házban, mellyben bűdös szag, számtalan szúnyog, bolha, csimasz, csótány s egér van, füstölög a kályha, közel éles haranghoz, munkás kovácshoz, vagy olly udvarban, hol sok a kutya, szám nélkül a lúd, kacsa, tyúk; szűk csizma s nadrág, mellyben nem léphetni, fogfájás, ostoba cseléd, süket szakács, santa paripa, részeg kocsis, unalmasokkal társalkodás, szomszédban hegedű-trombita tanuló, magyarul nem tudó hazafi [...] ki akarhatna így élni?”²⁷

Széchenyinél azonban a negatív képek és tapasztalatok – mint minden más is – cselekvésre, változtatásra, elrugaszkodásra ösztönöznek, az édenkerthez hasonlítható Haza létrehozása érdekében. A múlttal szembeállított jövő pedig a javasolt gyakorlati teendők megvalósulása után egyáltalán nem az utópiák „nyeregidő” előtti műfajában körvonalaázódik a munkájában, hanem a józan kalkulus kvázi polgári erényének jegyeit viseli magán, noha Széchenyi romantikus stílusban himnikusan fejezi be eszmefuttatását: „S évek tűnése után virágozzék egy nemesb ’s felemeltebb Aera következtében a’ Haza, mint örökre készült kert, melyben idegen a’ nyomorult, hol az ember méltósága szent ’s mellyben erény s ész a legszebb dísz!”²⁸

A magyar vidék mozdulatlanságát, ember és táj egymást kölcsönösen meghatározó hasonlóságát nemcsak Széchenyi tette szóvá, hanem például Eötvös József is finom iróniával festette le. Gondoljunk csak a *Falu jegyzőjének* bevezetőjére, amelyben a megszemélyesített „Tisza is eltáblabíró sodott jurátusként felejtve vagy megbánva ifjúságának Máramarosban elkövetett kicsapongásait, végre ezen tájnak jellemében részesül [...] Ha az áradás ideje megszűnt, a víz miként zaj nélkül jött, úgy zaj nélkül távozik ismét s a szőke Tisza nyugodtan foly tovább alacsony partjai között, valamint legjobb polgára hazánknak, úgy egyszersmind a legboldogabb, mert csak az ő szabadságát nem gátolja senki.”²⁹

alkotmányosság fogalma Széchenyi reformkori értékvilágában. Történeti Tanulmányok XVI. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen 2008. 101–140.

²⁷ Széchenyi I.: Hitel i. m. 97.

²⁸ Uo. 73.

²⁹ Eötvös József: A falu jegyzője. Bp. 1911. 2.

Széchenyi és Eötvös, de természetesen a reformkor politikai elitjének sok tagja, köztük Wesselényi Miklós, Szalay László, Szemere Bertalan és mások is külföldi tanulmányútjaikon tanultak meg látni, és a hazai valóságot is egyre inkább a külföldi tapasztalataik szemüvegén át szemlélték. Útirajzaikban a magyar vidék mint az iparosodás és az urbanizáció előtti táj jelenik meg, bár a fiatalabbak, mint Szemere már Pest fejlődését látva tűnődik el a vidék jövőjén. *Utazás külföldön* című útinaplójában 1837-ben így ír:

„szomorú szűkkeblűség csak a fővárost s vidékét pompásítani s ragyogtatni, a haza minden szögletén egyszerre kezdjünk az egész ország paradicsommá varázslásának nagy munkájához.

Míg leginkább Pest emelésében fáradozunk, a megyei városok elmellőztetnek, s félő, a hév központ a részekből minden erőt, életet, színt kihúz. [...] Hány megye van, Magyarország annyi egymásba öltött karikákból áll, melyek mindenikének saját központja van, s legyen, ha nincs. [...] minden megyei székváros napja legyen körének, itt találtassanak iskola, piac, munka, ipar, nép, egyesületek s eszközök, úgy a gyakorlati ismeretek, mint a közértelmesség terjesztésére. Pest elhagyassék? Korántsem [...]

Pest már magában is megy, mint a meglökött lapda, csak mi vigyázzunk, hogy meg ne álljunk, mint a szegény gyalog cselekszik, midőn a mellette siető cifra kocsiit bámulja. Európában nincs ország, melynek alkotmánysszellemével a közpon-tosítás annyira ellenkeznék, mint a mienkével, mi okbul mindenféle jelességnek, erőnek a fővárosba húzódását szomorú szemmel nézem, mert míg az összegyűlt erőben a messze elé haladt főváros bujálkodni fog, addig annak a megyékből lett elszívása ezeknek gyászoló hervadását s lankadását vonja maga után.”³⁰

Szemere leírásában a vidék a fővárossal szemben, mintegy annak ellenpólusaként szerepel. S bár az ország egésze „vidékiek” színezetű volt egészen a 19. század közepéig, a közgondolkodásban már elindult a vidéki és városi életforma szembe-állításának gyakorlata. Az elmaradottság, a természeti kiszolgáltatottság, a rossz ellátottság és az információhiány kárhoztatása mellett azonban a vidék a maga természetességében jelentette továbbra is az ország természeti környezetét, a politikai elit, a birtokos nemesség otthonát, a birtokot mint gazdaságot, a családias-ságot és a rekreáció helyét.³¹

³⁰ *Utazás külföldön*. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Vál., szerk., s. a. r. és jegyz. Steinert Ágota. Bp. 1983. 162–164.

³¹ *Dobszay Tamás*: Városra vagy vidékre? Nemesi vélemények a két világról és kapcsolatukról a modernizáció hajnalán. In: *Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Szerk. Csikós Gábor et al. Bp. 2019. 217–231.

A reformkori szöveghorrásokban a 'vidék' tehát poliszém fogalom, vagyis többszörös jelentésű kifejezés, amelynek jelentései mindazonáltal kapcsolatban állnak egymással és fogalmi hálót alkotnak. E fogalmak azonban a reformkori politikai elit idő- és térszemléletének megváltozása következtében, a haladáshitnek és egy pozitív jövőképnek köszönhetően egyetlen pontba fókuszálódnak attól kezdve, hogy a „nyeregidőben” úgy kezdenek tekinteni a vidékre, mint a lehetőségek és a kibontakozás terepére. S a gyakorlati politikák területén ez a szemléletváltozás már magába foglalja nemcsak az infrastruktúra, a közigazgatás és a gazdaság fejlesztésének felpörgetését, a szociális, oktatásiügyi és kulturális szféra újjáalapozását, hanem a jogkiterjesztés témája révén a demokratikus közösségalkítás mikéntjének kimunkálását is. A következőkben – vizsgálódásunk optikáját tovább szűkítve – azt követjük nyomon, hogy mindez hogyan tükröződik a vidék népe, a jobbágyság vonatkozásában.

„Nyeregbe” került vidék

A vidék társadalma a jobbágyrendszer miatt hangsúlyosan jelenik meg a politikai elit diskurzusában „nyeregidőn” innen és túl, mindazonáltal II. József halála és a reformkor közötti négy évtizedben alapvetően megváltozott a kérdés megítélése.

Az 1790–1791-es országgyűlés óta a francia háborúk miatt is halasztást szenvedett az úrbér előírányzott törvényhozási kidolgozása. Az országgyűlésről országgyűlésre halasztott érdemi megtárgyalás³² azonban nemcsak a háborús időszak végével beköszöntő gazdasági dekonjunktúra és pénzügyi devalváció negatív hatásai miatt vált ismét aktuálissá, hanem az 1830–1831-es kolerajárvány és az azt követő erőszakhullám is feltárta a jobbágyság valós szociális helyzetét és az abban rejlő társadalmi konfliktuspotenciált.³³ Azonban az örökváltságról is rendelkező reformkori országgyűlésekig csak fokozatosan kristályosodott ki az a meggyőződés, hogy a jobbágykérdés „megoldása alapvető fontosságú nemcsak a mezőgazdasági termelés, hanem az egész ország közgazdaságának fejlődése szempontjából”, sőt a közgazdasági vonatkozásokon túlmenően az ország modernizációját és így voltaképpen

³² Mária Terézia úrbéri rendelete után a földesúr és jobbágy közti viszony rendezését, illetve az úrbér törvényhozás általi kidolgozását a Mária Terézia-féle rendelet ideiglenes hatályban hagyásával az 1791. évi XXXV. tc. rendelte el. Az 1790–1791. évi országgyűlés után megtartottakon szintén továbbgördítették a kérdést, amely egészen az 1832–1836-os országgyűlésig nem került érdemi megtárgyalásra. A halogatás-halasztás folyamatáról részletesen lásd *Bernát Gyula: A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai, 1790–1848.* Bp. 1930. 33–47. és *Dobszay Tamás: A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848).* Bp. 2019. 263–264.

³³ „sok földbirtokos nem bízott többé jobbágyaiban, s bejött a városba lakni; sok okos ember pedig félt, hogy a legközelebbi országgyűlésen, melynél az úrbéri kérdés fel volt veendő, a reakcionér irány fog erősbödni a felföldi oktalan lázadási kísérlet következtében.” *Pulszky F.: Életem és korom i. m. 67.*

társadalmi fejlődését is alapjaiban határozza meg.³⁴ Ezt kevesen látták olyan világosan, mint például Kölcsey, aki Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című munkájának ismeretében lényeglátóan jegyezte meg: „Mert hogy a kormány urbarium által urbariumot akar, Wesselényi pedig és a többiek urbarium által nemzetet akarnak.”³⁵ A jobbágyság helyzetét tekintve talán ez a „nyeregidő” hozta legnagyobb horderejű változás a politikai elit szemléletében.

Ez a belátás azt a hagyományos értelmezést váltotta fel, amely szerint Magyarország gazdasági problémáit elsősorban a Habsburg Birodalom vám- és kereskedelmi politikája okozza, amely az ország külkereskedelmét versenyképtelenné téve visszahat a belpiacra is és a termelékenységi mutatók romlását eredményezi.³⁶ A diszkriminatív kettős vámrendszer és birodalmi kereskedelmi politika kárhozottatása a magyar birodalomrész hátrányát és alulfejlettségét állította szembe az örökös tartományok virágzásával, és a bécsi udvar és adminisztráció felelősségét hangsúlyozta a magyar közállapotokért.³⁷ Ezáltal a rendi ellenzéki politikának ez a sérelmi toposza – az ország „gyarmati helyzete” – vált a közvélekedés fő szolamává, miközben a jobbágyság helyzetét érintő kérdések hagyományosan leginkább csupán az adózással összefüggésben kerültek be a politikai elit diskurzusába.³⁸ A *misera plebs contribuens* ugyan visszatérő fogalom volt a késői rendiség korának politikai szóhasználatában, ám elsősorban annak az érvelésnek a részeként hivatkoztak rá, amelyben a rendek a „szegény adózó nép” sorsára mutatva állították az uralkodóval folytatott alkuban, hogy az ország már nem bír el magasabb adóterhet.³⁹ Az adózó nép paternalista védelmének hangoztatása tehát eredendően a nemesi nemzet szabadsága védelmének részét képezte.⁴⁰

³⁴ Bernát Gy.: A magyar jobbágyszabadítás i. m. 31.

³⁵ Kölcsey Ferenc: Országgyűlési napló. S. a. r. Völgyesi Orsolya. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái. Országgyűlési írásk. I.) Bp. 2000. 52.

³⁶ A Habsburg Birodalom Lajtán inneni és túli részei közötti gazdasági kapcsolatok és fejlettségi mutatók értelmezéséről, a „gyarmati” kapcsolatról lásd Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983. 28–37. Az erről folyó vitát részletesen is áttekinti Katus L.: A modern Magyarország születése i. m. 69–71. Az osztrák birodalmi kormányzás és adminisztráció Magyarországgal és az örökös tartományokkal kapcsolatos egyenlőtlen megítélésének hagyományáról: R. J. W. Evans: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683–1867. Oxford 2006. 187–192.

³⁷ Dobszay T.: A rendi országgyűlés i. m. 117.

³⁸ A nép helyzetére való reflektálás a „közjó” kategóriájában belül történik. A „közjó” mint a kora újkori politika egyik kulcsfogalma már a 18. század diétáin is rendre felbukkan, és a középkori eredetű fogalom laicizálódása folytán mind a felvilágosult uralkodó legitimációs hivatkozásaként, mind ellenzéki vagy akár republikánus érvelésben is szerepel. Szijártó M. István: A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban. Történelmi Szemle 58. (2016) 499–503.

³⁹ Uő: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés. Bp. 2005. 176–181.

⁴⁰ A jobbág্যvédelem így tulajdonképpen a politikai frazeológia része volt, bár nem zárható ki, hogy sokan őszintén hitték, hogy a nemesi nemzet mellett a nép érdekeit is védik. A rendek többértelmű hozzáállását tükrözi például az Országgyűlési versek egy darabja: „Jaj! vallyon mint élhet a contribuens nép/ Ha nyakába esik ez a terh? most sem ép.” Országgyűlési versek, 27. Idézi: Szijártó M. I.: A diéta i. m. 140.

Mindazonáltal az 1790-es évek reformmozgalmának kimagasló alakjai már a felvilágosodás eszméit magukévá téve fordultak az ország válságos állapotai felé, és elemzéseikben – ha nem is központi témaként, de a közjogi berendezkedés reformjának részelemeként – már érdemi figyelmet kapott a jobbágyság helyzete. A II. József uralkodásának végén és halála után megjelenő politikai iratok és pamfletek a francia felvilágosodás eszméinek ihletésére kezdeményeztek egy olyan közös gondolkodást, amely kiemelni kívánta a jobbágykérdést a rendi politizálás által megszabott hagyományos diskurzusból. Ez végső soron abba az irányba vezethetett volna, hogy a magyar nemzet fogalmába a népet is beleértse, annak minden gazdasági, társadalmi és közjogi következményével együtt.⁴¹ Hajnóczy József 1790-ben megjelent *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum* című munkájában a francia politikai gondolkodás eredményeit beépítve már ilyen értelemben gondolkodott a magyar alkotmányról. A „hazafias álmodozó” a parasztokról című írásában pedig észrevételezte a tized és a kilenced káros voltát, majd részletesen kifejtette, hogyan lehet a földesúr és jobbágy viszonyát új alapra helyezni: alternatív lehetőségként a jobbágyok szabad költözését és a földesúrral való szerződéses viszony kialakítását nevezte meg járható útnak.⁴² Hasonlóan a felvilágosodás filozófiájának hatását mutatva jelenik meg a jobbágyság helyzete Koppi Károly *A szabad haza egy hű polgárának intelme Magyarországi karaihoz és rendjeihez* (*Ad inclitos et amplissimos status et ordines Regni Hungarici libera civis patriae suae devoti paraenesis*) című művében is.⁴³

A francia háborúk időszakának országgyűlésein azonban a jobbágyság helyzetére való reflexió visszatért a hagyományos értelmezés keretei közé. Bernát Gyula a jobbágyszabadság eszméiről írt munkájában úgy fogalmazott, hogy

⁴¹ Elsősorban Jean-Jacques Rousseau és Montesquieu, valamint az enciklopédisták hatásáról beszélhetünk már a francia forradalom előtti időszakban is. Lásd Hamza Gábor: Adalékok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez a politikai gondolkodás és az alkotmányjog területén. Magyar Tudomány 172. (2011) 950–954. A Tripartitum a következőképpen határozta meg a népet: „nép (populus) alatt érttettnék Magyarországon a Nemes Rendek, úgymint Praelatusok [főpapok], a Mánások [főurak], a nemesek, és a Szabad Királyi Városok. [...] Ezen nép pars S. Regni Coronae [az ország Szentkoronájának vagy a Szent Korona országának részei], gyakorolja a Királlyal együtt a törvénytevő hatalmat”. Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Bp. 1990. II. rész 4. cím.

⁴² Hajnóczy József: A „hazafias álmodozó” a parasztságról. In: *Uő*: Egy magyar hazafi gondolatai néhány, az országgyűlésre tartozó dolgról. 1790. 39–41. Közli: Hajnóczy József. Vál., bev. és jegyz. Poór János. Bp. 1998. 104–105.

⁴³ Lásd Pruzsinszky Sándor: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig. Bp. 2002. és Forgó András: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Szerk. Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2012. 120–146. Forgó András ugyan elsősorban a katolikus felvilágosodás szerepét veszi górcső alá tanulmányában, de az 1790-es évek nemesi reformmozgalmának eszmétörténeti hátterét vizsgálva a szabadságharc megtermékenyítő hatásáról és a felvilágosodás eszméinek közvetítésében játszott szerepéről is kiváló áttekintést nyújt.

például az 1802-es országgyűlés által kiküldött bizottság szakvéleményeinek szerzői „mintha fogadalmat tettek volna arra, hogy a megoldandó gazdasági problémák között a mezőgazdasági termelés helyzetével nem fognak foglalkozni.”⁴⁴

A közgazdasági és publicisztikai irodalomban azonban Tessedik Sámuel nyomán, majd Berzeviczy Gergely munkái révén a parasztság helyzetének elemzése már jelentőségéhez mérten kapott figyelmet és vált szemléletmozdítóvá egy közéleti vita tárgyaként.⁴⁵ A közgazdasági irodalom „problémakatalógusa” és javaslatai így már egyre több ténnyel bizonyították, hogy az ország hátramaradottságáért nemcsak a kormányzati kereskedelmi és vámpolitika, hanem a fennálló jobbágyrendszer is felelős.⁴⁶ Erre utóbb Széchenyi *Hitele* mutatott rá, amivel a gondolat a politikai közgondolkodás fősodrába is bekerült:

„Nem a Király hibája ha rossz gazdák vagyunk és szép birtokinkat elpazaroljuk [...] Ha a kormány a földesúrnak módot ad, benne bízunk és tenni hagyja, ez pedig a jobbágyunk bizonyos és bátoraságos birtokot nyújt, akkor egy rész se panaszkodhatik – és ön körében minden hátramaradásának senki más nem oka, egyedül önmaga, akárhogy akarná is másra tolni a hibát. [...] ’S íme nyíltan azon vallást teszem: ’hogy hazánk előmenetele és magasb felemelkedése legfőbb gátja mi, tehetős birtokosak vagyunk.”⁴⁷

A *Hitel* után Széchenyi *Stádium* című munkájában pontokba szedve, majd azokat részletesen kibontva fogalmazta meg reformjavaslatait.⁴⁸ Ezekről ugyan Kossuth Lajos – némiképpen Széchenyi elleni éllel – egy évtized múltán úgy nyilatkozott, mint amelyek felett addigra már eljárt az idő, mivel aki „a nemes gróf Hitelét, Stádiumát most megolvassa, lehetetlen nem látnia, mikint mind az koránsem olly mélyen combinált s minden következményében végiggondolt átalakulási tervezet. [...] hanem az egy igen szerencsés opportunitási jelenet volt, az abban tolmácsolt gondolatok tömérdek főben lappangtak már.”⁴⁹ Azt Kossuth sem vonta kétségbe, hogy Széchenyi munkái a maguk idejében áttörést hoztak a politikai elit gondolkodásába, ám annak vélelmezése, hogy Széchenyi sokak töprengéseit szólaltatta meg, arról ad hírt, hogy már az 1830-as években érdemben változott a politikai elit viszonyulása a reformokhoz, s ezen belül a jobbágykérdéshez.

⁴⁴ Bernát Gy.: A magyar jobbágyfelszabadítás i. m. 38.

⁴⁵ Berzeviczy Gergely: A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon című, 1806-ban megjelent művére Kazinczy is kritikusan reagált. *Uő*: A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: A parasztnak állapotáról Magyarországon. Szerk. Zsigmond Gábor. (A magyar néprajz klasszikusai) Bp. 1979. 354–428. Vitájukról lásd Zsigmond Gábor: Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a parasztnak állapotáról. *Valóság* 18. (1975) 4. sz. 77–91.

⁴⁶ Természetesen a belpiac problematikája sok összetevős, amelynek megoldására is több javaslat született, elég itt a Kossuth által az 1840-es évek közepén kezdeményezett Országos Védegyletre gondolnunk.

⁴⁷ Széchenyi I.: *Hitel* i. m. 230–231.

⁴⁸ Széchenyi István: *Stádium*. Reprint. Lipcse 1833. 30–32.

⁴⁹ Kossuth Lajos vezércikke. *Pesti Hírlap*, 1843. május 14. 1.

Ebben nagy szerepet játszottak az 1828–1830 között működött országos rendszeres bizottság munkálatainak 1831–1832-es megyei megtárgyalásai is.⁵⁰ Az úgynevezett operátumoknak nemcsak a tartalmi elemei tanúskodtak arról, hogy a jobbágység megítélése változóban van, de a megyei megvitatások által szerepük volt a reformellenzékiesség általánossá válásában, illetve annak a politikai vezető rétegnek a kiemelkedésében is, amely az elkövetkező 1832–1836-os, 1839–1840-es, 1843–1844-es és 1847–1848-as országgyűléseken vált hangadóvá és véleményformálónak. Tevékenységük eredményeként a diéta 1848. március 18-án elfogadta az úrbéri viszonyok azonnali megszüntetéséről szóló törvényt,⁵¹ amely által a jobbágység „sikeres megoldása egyszerre próbált polgári nemzetet és szociális nyugalmat teremteni. Ilyen formában ki lehetett bújni a kormány manipulatív szándékai, a nemes–jobbággy ellenétek és nemzetiségi feszültségek alapján keletkeztetett többszörös szorításból, ugyanakkor a polgári modernizáció is elindulhatott”.⁵² Vagyis megérkeztünk a polgári kor kezdetére, a „nyeregidőn” túlra.

Összegzés

Tanulmányunk a német fogalomtörténeti iskola „nyeregidő” (Sattelzeit) koncepcióját kísérelte meg a magyar esetre alkalmazni és azt a szemléletváltást nyomon követni, amelynek során átalakult a politikai elit gondolkodásmódja a 18–19. század fordulójától az 1840-es évekig tartó közel fél évszázad során. Az idő- és térszemlélet megváltozása részeként a haladás és fejlődésfogalom előtérbe kerülése következtében megváltozott a politikai elit vidék-percepciója is. Ezt nem csupán a „vidék” fogalom változásában, hanem a jobbágyság és a jobbágyságrendszer megítélésének átalakulásában is tetten érhetjük.

„Azt mondhatjuk tehát, hogy a politikai-társadalmi fogalmak használatának speciális megfigyelése, jelentéseik vizsgálata a szövegelemzés keretei közt társadalomtörténeti rangra emelkedik. Az állandóság, a változás és a jövőbeliség mozzanatait, amelyek egy konkrét politikai szituációban rejlenek, nyelvi értelmezés útján tárjuk fel. Ezáltal, még általánosabban szólva, máris a társadalmi állapotokat és azok változásait firtatjuk.”⁵³ Reményeink szerint így ismételtelen kiderülhetett, hogy a fogalomtörténet belátásai hasznosíthatók a társadalomtörténetben is.⁵⁴

⁵⁰ Fónagy Zoltán: Az úrbéri operátum megyei tárgyalása (1831–32). *Agrártörténeti Szemle* 30. (1988) 1–2. sz. 20–46.

⁵¹ A törvény keletkezésének körülményeit részletesen elemzi Varga János: A jobbágyság felszabadítása kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 125–167.

⁵² Veliky J.: A változások kora i. m. 42.

⁵³ Koselleck, R.: *Elmúlt jövő* i. m. 126–127.

⁵⁴ Uo. 121–145.

THE COUNTRYSIDE „IN THE LEAD”

Reflections on the Changing Approaches of the Hungarian Political Elite to Time and Space
in the first Half of the Nineteenth Century

By Éva Petrás

SUMMARY

The paper aims to apply the conception of *Sattelzeit* of the German school of conceptual history to an interpretation of the changes in the approaches of the Hungarian political elite in the early nineteenth century, and enlighten the latter through the transformations of some of the key terms of the political discourse regarding the Hungarian countryside. In order to present the political elite's perception of the countryside, it first examines the process whereby the idea of progress and development gained ground, and comes to the conclusion that, thanks to this change of perspective, in the key texts of the period the countryside emerges as a working site, whose previous inertia and immobility is transformed into movement and the dynamics of construction and the future. One of the consequences of the greatest momentum of this process was a reappraisal of the countryside and its people, the situation of the tenant peasantry, and their elevation „into the Lead” within the political discourse.

Mikle György

NAGYBIRTOK ÉS VIDÉKI TÁRSADALOM AZ „ELBÁTÓL KELETRE”

Vitakérdések a nemzetközi szakirodalomban*

Az allodiális gazdálkodás (majd később a tőkés nagybirtok) társadalomtörténeti szerepének, valamint a gazdálkodásra és a népességre gyakorolt befolyásának elemzésére több közelítésmód és modell is kialakult. Az agrárdualizmus kutatása a 19. század végétől egyre nagyobb hangsúlyt kapott, amely a kontinensnek az Elbától keletre (elsősorban Kelet-Poroszország, a lengyel–litván területek, a Baltikum, valamint az Orosz Birodalom) és nyugatra eső területeinek összevetésére épült. A 16. és a 19. század közötti időszak elemzése esetén kiemelkedő volt a Gutsherrschaft és a Grundherrschaft földrajzi elkülönülése, és az ennek hatására kialakuló társadalmi mintázatok vizsgálata,¹ a 19. század második felétől az 1945-ig tartó időszakokkal összefüggésben pedig a kapitalista nagybirtokokhoz köthető társadalmi jelenségekre irányult több figyelem.

A második világháború után a kelet-közép-európai országok tudományosságának szovjetizálása nyomán az 1950-es és 1960-as években a történelmi materializmus volt egyeduralgkodó a vasfüggönytől keletre, amely az osztályharc és a második jobbagyság fogalmai köré építette a rurális társadalom történetének, így az előzőekben vázolt kérdéseknek az elemzését is. Ez a szemléletmód az 1970-es évektől fokozatosan oldódott, de mint gondolkodási keret a mai napig erőteljesen jelen van. A tanulmányban elemzett írások közös jellemzője, hogy az angol nyelv révén² a nemzetközi tudományos diskurzusba ágyazódnak, és az uradalmi, nagybirtokos gazdálkodás társadalmi hatásaira összpontosítanak, vizsgálódási

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport uradalomtörténeti munkacsoportja keretében készült.

¹ A fogalompár historiográfiába ágyazott magyarázatát lásd *Makkai László*: Az európai feudalizmus jellegzetességei. Bp. 1987. 159–192. és *Vári András*: Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó? A kelet–nyugati regionális társadalomfejlődési tipológiák 1945-ig. *Korall* (2004) 15–16. sz. 117–144. A Grundherrschaft vs. Gutsherrschaft problémájához újabban lásd *Kövér György* forrásközlését: *Domanovszky Sándor*: A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon. [Az alapszöveg] és *Kövér György*: Szerkesztői utószó Domanovszky Sándor tanulmányához. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* (Uradalom – Vállalat) 2019. Bp. 7–27., 29–44.

² Minthogy a tanulmányban előforduló munkák közül több is megjelent magyar nyelven, ezekben az esetekben a magyar fordításra hivatkozom, de minden esetben feltüntettem az angol nyelvű változatok bibliográfiai adatait is. Az elemzés során – a kutatócsoport céljaival összhangban – elsőként azért került a Kelet-Közép-Európát tárgyaló angol nyelvű szakirodalom szemlélésre, mert tapasztalataink szerint a régióban a nemzetközi szakmai nyilvánosságnak szánt új eredmények – a korábban domináns németet fokozatosan felváltva – immár angolul érhetőek el.

terepük pedig a Kelet-Európa szimbolikus határát jelentő Elba folyótól keletre található.³ A hivatkozott cikkek, monográfiák egy része a vizsgált térségben alkotó (cseh, észt, lengyel, osztrák, magyar) szerzők tollából származik, de több nyugati (elsősorban brit és amerikai) kutató is hozzájárult az említett kérdéskörök feltárásához, ami növelte az elméleti pluralizmust. A következő oldalakon felvonultatott irodalmak így az 1970-es évektől kibontakozó közelítésmódok, elemzési szempontok egy lehetséges metszetét adják. Az itt elemzett társadalomtörténeti témakörök első ránézésre több hazai szerző munkásságával is hasonlóságot mutatnak. A látszólagos egyezések mögé nézve azonban az látható, hogy az elméleti, esztörténeti paradigmákat tekintve ezek az írások valójában csak ritkán – például Benda Gyula vagy Vári András írásaiban – illeszkednek a nemzetközi közelítésmódokhoz,⁴ ezért eltekintek a hazai adaptációs kísérletek bemutatásától.

Tanulmányom másik célja, hogy bemutassa a nagybirtok társadalomszervező szerepével összefüggő vizsgálati aspektusok, közelítésmódok néhány lehetőségét. Ennek során kitérek arra, hogy melyek azok a kérdéses pontok, ahol vita alakult ki egy-egy jelenség értelmezése kapcsán. Írásomat az elemzés földrajzi léptéke alapján strukturálom, így a tágabb földrajzi teret lefedő vizsgálati szempontoktól

³ A hivatkozott írásokban a legnagyobb hangsúlyt a kelet-porosz, a lengyel és a balti területek kapták, de Oroszországra, a Habsburg Birodalomra, valamint a Balkán egy részére fókuszáló munkák is részei a tanulmánynak.

⁴ Benda Gyula munkássága a keszthelyi Festetics-uradalom történetébe ágyazott család- és háztartás-rekonstrukció, továbbá a társadalmi rétegződés, a társadalmi mobilitás és az életmód problémáját demográfiai szempontból megjelenítő, közösségi horizontú mikrotörténet kivételes példája. Vári András Károlyi-uradalmi kutatásai a lokális elitek szerveződéséhez, a földbirtokos hatalmát megjelenítő tényleges uralmi gyakorlatok mikrotörténetéhez és az agrárszaktudás professzionalizációjához nyújtanak kiindulópontot. Lásd *Benda Gyula: Mezőgazdasági fejlődés egy 19. századi magyarországi uradalomban. In: Uő: Társadalomtörténeti tanulmányok. Bp. 2006. 239–246.*; Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között. Kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In: Uo. 409–416.; A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen (1790–1849). In: Uo. 417–441.; A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése (19. század első fele). In: Uo. 442–455.; A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen (1757–1851). In: Uo. 456–480.; Az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája. Házasságok Keszthelyen (1750–1849). In: Uo. 510–518. Összefoglalóan: *Benda Gyula: Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalma, 1740–1849. Bp. 2008.*; Vári András fontosabb idevágó publikációit lásd A gazdatiszti réteg kialakulása 1848 előtt: a gr. Károlyi és a hg. Batthyány család birtokainak gazdatisztjei a XVIII. század második, illetve a XIX. század első felében. Kandidátusi értekezés. Bp. 1995.; Herrschaftsvermittler auf dem ungarischen Großgrundbesitz am Anfang des 19. Jahrhunderts. In: Herrschaft. Machtentfaltung über adligen und fürstlichen Grundbesitz in der frühen Neuzeit. Hrsg. Heinrich Kaak – Martina Schattkowsky. Köln–Weimar 2003. 263–296.; Az uralom az uradalomban. Nagybirtokos, gazdatisztok és parasztközösségi hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években. Századok 138. (2004) 539–600.; Ergebnisse Diener ihrer Herren. Wandel der Machtausübung im Komitatsleben und in der privaten Güterverwaltung im Ungarn des 18. Jahrhunderts. In: Ergebnisse Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa. Hrsg. Stefan Brakensiek – Heide Wunder. Köln–Weimar 2005. 203–231.; Güter und Grafen. Die Großgrundbesitzer Ungarns im Spannungsfeld zwischen der höfischen Gesellschaft und den eigenen Herrschaftsbereichen 1740–1848. In: Adel und Wirtschaft. Lebensunterhalt der Adligen in der Moderne. Hrsg. Ivo Cerman – Luboš Velek. München 2009. 267–283.

haladok a helyi léptékű kérdéskörök felé.⁵ A bemutatott írások négy nagyobb résztémát ölelnek fel: 1. a nemzetközi földrajzi munkamegosztás, 2. az államok szerepe, 3. a birtokosok és a földműves népesség kapcsolata, 4. az egyének és a háztartások helyzete. Valamennyi témakör esetén megfigyelhető, hogy a kutatók figyelme idővel az empirikus eredmények szintézise felé fordul; ennek fontos eszközei a nagy adatbázisokra építő kvantitatív vizsgálatok.

Nemzetközi földrajzi munkamegosztás

Az Európán belül kibontakozó nemzetközi kereskedelmi mintázatok, illetve az ezek hátterében álló földrajzi munkamegosztás elemzése a társadalom- és gazdaságtörténet képviselői között intenzív kutatói párbeszédet generált; különösen a 16. században induló kelet-porosz, lengyel, valamint balti gabonaexport mögött meghúzódó mechanizmusok kaptak kiemelt figyelmet. Az 1970-es években publikált elméleti írások közül először Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletével és annak utóéletével szeretnék foglalkozni.⁶ A Wallerstein által kidolgozott koncepció a világot koherens „világrendszerekre” bontja, amelyeken belül centrumterületek és függő helyzetű perifériák, valamint félperifériák alakulnak ki. A centrum–periféria viszonyok a gazdasági termelés földrajzi mintáiban is megtestesülnek, így a periféria „a világgazdasági rendszernek az a földrajzi szektora, amelyben a termelés főként alacsonyabb feldolgozottsági fokú (azaz az olcsóbb munkaerővel előállítható) termékek termelése. Miután ezek nélkülözhetetlen tömegcikk, a periféria a munkamegosztás átfogó rendszerének integráns része.”⁷

Ebben a rendszerben például a 16. századi lengyel gabonaexport kibontakozása a külső függések elkerülhetetlen velejárója volt a régió periferikus helyzetének következtében. Ez a pozíció azonban nem csupán az előállított termékek összetételét és jellegét határozza meg, hanem a termelést végző munkaerőre, a munka jellegére is hatással van. A lengyel példánál maradva Wallerstein kifejti, hogy a lengyel mezőgazdaságban kialakuló Gutscherrschaft-típusú termelési mintázatok dominanciája a periferikus régiók sajátja.⁸ Az elméletre a későbbiekben számos kutató épített, így a társadalom-, valamint a gazdaságtörténeti irodalomban nem

⁵ Az általam hivatkozott munkákból gyakran több elemzési szempont is kiolvasható – különösen a szintetizáló, összehasonlító jellegű kötetek esetén –, ezért némelyikük több lépték folyamataira is képes rávilágítani, így visszatérően fel fognak bukkanni írásomban.

⁶ *Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Bp. 1983. A kötet eredeti kiadása: *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the European World Economy in the Sixteenth Century.* New York–London 1974.

⁷ *Wallerstein, I.: A modern világgazdasági rendszer i. m. 577–578.*

⁸ Uo. 581., 585–586.

csupán a 16. századi mintákat, hanem a későbbi időszakok jellemzőit is többen magyarázták a világrendszer-elmélet szempontjából.⁹

Az elmélet pusztá adaptációján túl annak kritikája is tanulságos, különösen Robert Brennernek a kora újkori európai agrártársadalom viszonyairól szóló tanulmányait¹⁰ és a bennük megfogalmazott szemléletmód fogadtatását tekintve.¹¹ Ezek az írások ugyanis annak ellenére, hogy nem kifejezetten a nyugat–kelet összevetésre épültek, mégis több szemponttal hozzájárultak a kérdéskörrel való gondolkodáshoz. Brenner legfontosabb állítása az Elbától keletre található területek társadalomfejlődése szempontjából úgy foglalható össze, hogy ennek a régióknak a nemzetközi földrajzi munkamegosztásban elfoglalt helyét már a 16. század előtt kialakult társadalmi tagozódása befolyásolta. Vagyis Wallersteinnel ellentétben Brenner úgy látta, hogy a belső társadalmi struktúrák az okai, nem pedig a következményei a térség nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt pozíciójának. Az exportra termelő, elsősorban robotra támaszkodó allódiумok dominanciájának hátterében a társadalomfejlődés helyi jellegzetességei állnak, legfőképpen a nyugaton kialakult kapitalista struktúrákhoz képest inkább a feudalizmusra jellemző társadalmi szerkezet konzerválódása, amit az egyes társadalmi osztályok erőviszonyai határoztak meg.¹²

Ennek a két modellnek – Wallerstein és Brenner elméletének – a későbbi együttes felhasználására több példát is találunk.¹³ William Hagen például a két szerző eredményeit a nyugati marxizmus két különböző irányzatának a kontextusában tárgyalja: Wallerstein a gazdasági, Brenner a politikai szempontokat részesíti előnyben.¹⁴ Hagen elsősorban a két elmélet hibáira és hiányosságaira hívja fel a figyelmet: egyrészt sérelmezi az empirikus eredmények pontatlan felhasználását

⁹ Az itt elemzett monográfiák közül például: *Derek Aldcroft: Europe's Third World. The European Periphery in the Interwar Years.* London 2006.

¹⁰ *Robert Brenner: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Past and Present* 70. (1976) 30–74.; *Uő: The Origins of Capitalist Development. A Critique of Neo-Smithian Marxism.* New Left Review 104. (1977) 25–93.

¹¹ Az úgynevezett Brenner-vita a Past and Present folyóirat hasábjain folyt az 1970-es évek második és az 1980-as évek első felében. A vita zömmel a nyugati marxizmus különböző irányzatainak képviselői között zajlott, és leginkább a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarázatára irányult, azonban néhány ponton a nyugat-keleti agrárdualizmus kérdését is érintette. A vitacikkeket később kötetben is összegyűjtötték: *The Brenner Debate.* Eds. Trevor Henry Aston – C. H. E. Philpin. Cambridge 1987. A vitáról magyar nyelvű összefoglaló készült, amely a Világtörténet 1983/1. számában külön blokkot képez: *Orthmayr Imre: Brenner-vita* (Ismereti: Orthmayr Imre). Világtörténet 5. (1983) 1. sz. 5–63.

¹² *Brenner, R.: Agrarian Class Structure* i. m. 60.; *Uő: The Origins* i. m. 71–72.

¹³ Mivel a vita javarészt a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről szólt, Brenner és Wallerstein elméleteinek későbbi összevetése is főleg ebből a szempontból került terítékre, az alábbiakban azonban néhány olyan írást emelek ki, amely az agrárdualizmus szempontjából értékeli a két modellt.

¹⁴ *William W. Hagen: Capitalism and the Countryside in Early Modern Europe. Interpretations, Models, Debates.* Agricultural History 62. (1988) 13–47.

(például Wallerstein túlságosan általánosító megállapításokat tesz az Elbától keletre fekvő területek gazdasági szerepéről, az ott termelt termények összetételéről, Brenner ugyanakkor a „második jobbágyság” kiszolgáltatottságát nagyítja fel), másrészt ezeknek az általánosításoknak az eredményeként maguknak a modelleknek az érvényességét vitatja, illetve árnyalja.

Kevésbé kritikai hangvételt üt meg Jacek Kochanowicz a lengyel agrárfejlődést vizsgáló írásában. A paraszti népesség és a földesurak viszonyát elemző tanulmányában például amellet érvel, hogy Brenner és Wallerstein elmélete egyaránt jól használható az empirikus eredmények értelmezésére, továbbá úgy látja, hogy a két nézőpont nem kizárja, hanem sokkal inkább kiegészíti, erősíti egymást.¹⁵ Kochanowicz több tanulmányában is együttesen használja a két modellt, így például a lengyel területek 16. századtól kibontakozó gazdasági-politikai függésének magyarázata¹⁶ vagy a lengyel nemesség mentalitásának, gazdasági döntései mögött álló motivációinak elemzése¹⁷ kapcsán is olyan módon hivatkozik Brenner, valamint Wallerstein szemléletmódjára, hogy a két közelítésmód integrálhatóságát emeli ki.

Az államok szerepe

A következő elemzési szint az államok léptéke, amely a nagybirtok és a hozzá tartozó, vele kapcsolatban álló népesség viszonyának vizsgálatában több szempontból is figyelmet érdemel. Az első, fontosabb kérdéskör a 18. század végétől a 19. század végéig tartó időszak agrárreformjait érinti. A reformok a földműves népesség jogi helyzetének rendezését, a jobbágyfelszabadítást, a kapitalista termelési struktúrákhoz illeszkedő jogi környezet megteremtését foglalják magukban. Az agrárreformok kivitelezését övező politikai szándékok szempontjából kiemelendő a nemzetiségi viszonyok jelentősége: azokon a területeken, ahol a parasztság és a földbirtokosok zömmel különböző nemzetiséghez tartoztak, a központi állam a számára kedvező módon tudta alakítani a reformok feltételeit a politikai támogatottságának növelése érdekében.

Juhan Kahk tágabb földrajzi térre kiterjedő összehasonlító elemzése a balti, az orosz, valamint a porosz területeken zajló agrárreformokat vizsgálja, amelyekben

¹⁵ *Jacek Kochanowicz: Between Submission and Violence. Peasant Resistance in the Polish Manorial Economy of the Eighteenth Century.* In: *Everyday Forms of Peasant Resistance.* Ed. Forrest D. Colburn. New York 1989. 34–63.

¹⁶ *Uő: The Polish Economy and the Evolution of Dependency.* In: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century.* Ed. Daniel Chirot. Berkeley 1989. 92–130.

¹⁷ *Uő: Could a Polish Noble Become an Entrepreneur? Mentality, Market and Capital.* In: *L'Impresa, industria, commercio, banca, secc. XIII–XVIII.* Ed. Simonetta Cavaciocchi. Firenze 1990. 933–942.

a nemzetiségi aspektusok is megjelennek.¹⁸ Kahk figyelmet szentel a reformok kivitelezése kapcsán megvalósuló, eltérő mértékű állami szerepvállalás hosszú távú következményeinek. Ennek során kitér arra a nézetre, amely szerint az Orosz Birodalom által elfoglalt lengyel területeken a központilag erősebben szabályozott reformok az oroszajkú parasztság számára kedvezőbb, míg a lengyel földesurakat rosszabbul érintő feltételeket eredményeztek. A szerző rámutat, hogy általános tendenciaként jelentkezett a jobbágyfelszabadítás utáni paraszti földvesztés, a nagybirtokok földterületének növekedése, amely hosszú távon életképtelen paraszti kisbirtokokat eredményezett. Így Kahk végső soron árnyalni igyekszik azt a korábban kialakult nézetet, amely szerint a viszonylag erős állami szerepvállalás miatt az orosz reformok a parasztság számára kedvezőbb kifutásúak voltak, és rámutat arra, hogy a reformok hatására elinduló földbirtok-koncentráció évtizedes távlatban ezeken a területeken is a paraszti földek területének csökkenéséhez vezetett.¹⁹

Hasonló szempontok merülnek fel Maureen Maguire Bruns munkájában is, aki a Baltikumban zajló 19. század eleji reformokat elemezi az orosz birodalmi szándékok, illetve a németajkú birtokosok (Ritterek) érdekérvényesítő erejének függvényében, a reformokhoz kötődő érvrendszerek fényében. A reformok a helyi nemesség számára hoztak kedvező eredményeket, amiben nagy szerepet játszott, hogy a helyi birtokosok kulcsszereplők voltak a balti tartományok törvényhozásában.²⁰ Ugyancsak a balti területekre fókuszál Kersti Lust írása.²¹ Azzal együtt, hogy nála is megjelenik az orosz joghatóság szerepe a reformok mikéntjében, a szerző elsősorban a parasztság helyzetének alakulását vizsgálja az észt, a kur, illetve lív²² területeken, továbbá átfogó historiográfiai összesítést nyújt az intézkedések szakirodalmi fogadtatásáról. Amint Lust rámutat, a reformok a földműves népesség szempontjából kedvezőtlen folyamatokat indítottak el középtávon: Brunshoz²³ hasonlóan Lust is a parasztság növekvő gazdasági függését, kiszolgáltatottságát emeli ki, amely a földhöz jutás korlátozott lehetőségeinek következményeként értékelhető.

¹⁸ *Juhan Kahk*: The East European Agrarian Reforms of the Middle of the Nineteenth Century in a New Historical Perspective. *Journal of Baltic Studies* 22. (1992) 23–28.

¹⁹ A lentebb hivatkozott Kersti Lust arra hívja fel a figyelmet ezzel az írással kapcsolatban, hogy Kahk a szovjet időszakban tett korábbi megállapításait is kritizálja, amikor az orosz reformok visszasságait hangsúlyozza.

²⁰ *Maureen Maguire Bruns*: Privilege and Freedom. The Emancipation Debate in Livland, 1817–1819. *Journal of Baltic Studies* 29. (1998) 225–252.

²¹ *Kersti Lust*: The Impact of the Baltic Emancipation Reforms on Peasant-Landlord Relations: A Historiographical Survey. *Journal of Baltic Studies* 44. (2013) 1–19.

²² Előző területre a Kurzeme vagy Kurland, utóbbira a Livónia elnevezés terjedt el.

²³ *Bruns, M. M.*: Privilege and Freedom i. m.

Lust írásának fontos része a 19. század végétől napjainkig terjedő historiográfiai összesítés és elemzés. Ez a historiográfiai összefoglaló az egyes szerzők pozicionáltságának függvényében értékeli a reformok eltérő recepcióját, aminek értelmében négy különböző álláspontot mutat be: 1.) amíg a reformok mikéntjét alapvetően befolyásoló német nemesség a 19. század végén, 20. század elején a jobbágyszabadságadások módjának helyessége mellett érvelt, 2.) addig a két világháború közötti észt és litván szerzők a német álláspontra adott reakcióként az intézkedések visszasságaira hívták fel a figyelmet. Lust kitér továbbá a szovjet időszakra, 3.) amellyel kapcsolatban a második világháború előtti balti álláspont továbbélését, osztályharcra fókuszáló változatát tárja fel. 4.) A negyedik időszakban, a Szovjetunió összeomlását követően Lust szerint egyszerre jelentkezett a korábbi szovjet tudományosság felülvizsgálata, továbbá a témától való elfordulás is, ami a szerző konklúziója szerint indokolja a kérdéskör ismételt napirendre tűzését.

Az államok szerepe a kapitalista gazdasági és társadalmi viszonyok befolyásolásában nem merül ki a jobbágyszabadságadások végrehajtásával, a 19. század második felétől ugyanis egy sor egyéb intézkedés is a központi államhatalom szerepkörére mutat rá. Ezek közül kiemelhetők azok a formális intézmények, jogszabályok, amelyek a magántulajdon védelmét biztosítják, a belföldi kereskedelmet szabályozzák vagy éppen az elitek hatalmát korlátozzák.²⁴ Hasonló jellegű állami szerepvállalásra utal továbbá a nagybirtokok modernizációját segítő hitelintézetek, mintagazdaságok létesítése is, valamint az első világháborút követő gazdasági válság hatásainak korrigálására tett kísérletek sora.²⁵

Fontos kérdés az első világháborút követő földosztások ügye, amely az államoknak a parasztsághoz, valamint a nagybirtokokhoz fűződő viszonyát tükrözi. Ennek a kérdésnek a kutatását az jellemzi, hogy átfogó kvantitatív elemzések, kimutatások készültek a reformok hatásairól, továbbá a földosztásokhoz fűződő politikai szándékokról.²⁶ A földreformok értékelése kapcsán két szempontra szeretnék kitérni: egyrészt a reformok mögött álló motivációkra, másrészt a reformok hatására kialakuló új agrárstruktúra kiépítésében vállalt állami szerepre. A földreformokkal összefüggő motivációk között – a jobbágyszabadságadásokhoz hasonlóan – felmerül a nemzetiségi kérdés: az első világháború utáni határmódosítások miatt számos esetben – így Romániában, Csehszlovákiában vagy Lengyelország egyes

²⁴ Aldcroft, D.: *Europe's Third World* i. m. 34.; Hagen, W. W.: *Capitalism and the Countryside* i. m.

²⁵ Iván T. Berend: *Agriculture*. In: *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975. Economic Structure and Performance between the Two Wars*. Eds. Michael Charles Kaser – Edward Albert Radice. Oxford 1985. 171–182.

²⁶ Többek között Berend, T. I.: *Agriculture* i. m. 152–162.; Aldcroft, D.: *Europe's Third World* i. m. Bulgáriára: 72–74., Jugoszláviára: 78–79., Romániára: 86–88., Észtországra: 96–97., Lettországra: 99–100., Litvániára: 101–102., Lengyelországra: 114–116.; David Turnock: *The Economy of East Central Europe, 1815–1989. Stages of Transformation in a Peripheral Region*. London 2006. 190–198.

részein – fűződött a földosztáshoz az a szándék, hogy az utódállamok államalkotó nemzetiségeit előnyben részesítsék, ami például a román és csehszlovák földosztás radikalizmusát is nagyban magyarázza.²⁷ Azokban az országokban ugyanakkor, ahol a reform kevésbé változtatott érdemben a korábban kialakult birtokviszonyokon, jellemző volt a nagybirtokos társadalmi csoportok nagyfokú beágyazódása az állami, kormányzati intézményekbe. Az új agrárszerkezetet azonban a birtokviszonyokon túl a mezőgazdaságban résztvevő szereplők számára kialakított intézményrendszer is befolyásolta. Ennek egyik példaként említhető Észtország és Lettország esete, ahol a reformokat követően kialakuló, elaprózott birtokstruktúra életképességének biztosítására állami hitelintézeteket állítottak fel, valamint a kormányok az újjazdák szövetkezetekbe tömörülését szorgalmazták.²⁸

Birtokosok és a földműves népesség

Az uradalmak, nagybirtokok szintjére összpontosító irodalmakból kiolvasható kérdéskörök, témák közül hármat szeretnék kiemelni: az agrárdualizmus kritikáját, a paraszti alávetettség és ellenállás kérdéskörét, valamint a termelékenység kérdését.

1.) Az agrárdualizmus kritikája az 1980-as évektől több monográfiában, tanulmányban is megfogalmazódott. Az ide köthető irodalmak egy része amellet érvel, hogy az Elba folyó korántsem tekinthető a Gutsherrschaft és a Grundherrschaft elterjedése szempontjából határozott választóvonalnak. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a két modell közötti átmenet földrajzilag sokkal fokozatosabban képzelhető el, másrészt az egyik vagy másik gazdaság- és társadalomszervezési típus túlsúlya nem egyenlő azok kizárólagosságával, hiszen sokkal inkább mozaikos volt a Gut-, illetve a Grund-alapú uradalmak megjelenése a földrajzi térben.²⁹ A dualizmust megkérdőjelező szerzők mindemellett azt is hangsúlyozták, hogy az egyes uradalmak szintjén sem volt mindig egyértelmű, hogy melyik típushoz sorolható a gazdálkodás szervezése, hiszen gyakran a két modellre jellemző jegyek sajátos egyvelegét lehetett megfigyelni.

Ezek az érvek például Edgar Melton írásaiban jelennek meg visszatérően. Melton egy tanulmányában két oroszországi uradalom példáján keresztül illusztrálja a 19. század közepi rurális valóság sokszínűségét, amely szerinte az általánosító modellek érvényességét nagyban árnyalja.³⁰ Hasonló következtetésre jut egy másik

²⁷ Berend, I. T.: Agriculture i. m. 152–153.

²⁸ Aldcroft, D.: Europe's Third World i. m. 96–100.

²⁹ J. A. Perkins: Dualism in German Agrarian Historiography. Comparative Studies in Society and History 28. (1986) 287–306.

³⁰ Edgar Melton: Proto-Industrialization, Serf Agriculture and Agrarian Social Structure. Two Estates in Nineteenth-Century Russia. Past and Present 115. (1987) 69–106.

írásában is, amelyben elsősorban Brenner és Wallerstein agrárdualizmusról alkotott szemléletmódját kritizálja. Melton rámutat, hogy ennek a két modellnek az a hibája, hogy a lengyel területekre jellemző Gutsherrschaftot, az uradalmak és a parasztság viszonyát a teljes kelet-közép-európai térségre érvényesnek tekintik. A szerző a kelet-porosz és a lív területek parasztságának helyzetén – elsősorban a jobbágysági kötöttségek és a szolgáltatások mennyiségének és minőségének alakulásán – keresztül illusztrálja ennek a preconcepciónak a helytelenségét, és felhívja a figyelmet az összehasonlító, szintetizáló szemléletmód fontosságára.³¹ Az agrárdualizmus szemléletmódját kritizáló munkák közül nagy lélegzetvételű és nagyobb földrajzi területet tekint át Markus Cerman monográfiája.³² Cerman a korábbi évtizedek irodalmára építve számadatokkal alátámasztott szintézist nyújt Kelet-Közép-Európa parasztságának változó helyzetéről, a helyi, illetve regionális szintű különbségek szem előtt tartásának fontosságát hangsúlyozva.³³

2.) A szovjetizált tudományosság működése idején sokat hangoztatott második jobbágyság fogalmának kritikájához kötődik a paraszti alávetettség és az ellenállás lehetőségeinek témaköre. Az uradalmak és a hozzájuk tartozó népesség viszonyának ez a kulcstényezője szorosan kapcsolódik az előzőekben vázolt agrárdualizmus kérdéséhez, ezért a fent hivatkozott írások nagy része alaposan elemzi a vidéki társadalom helyzetének ezt az aspektusát is. A paraszti alávetettség megnyilvánulásának leggyakoribb elemei a Gutsherrschaft-típusú birtokok által dominált területeken a röghözkötés, a földesúri bíráskodás, a robotoltatás, különböző termelési, illetve kereskedelmi tevékenységekhez kötődő földesúri monopóliumok, esetenként a házasságkötések, háztartások összetételének befolyásolása voltak. A parasztság ellenállási gyakorlatai azonban gyakran módosították ezeknek a jellemzőknek a tényleges megvalósulását, sőt, a kérdéssel foglalkozó kutatók szerint az ellenállás a nagybirtok és a paraszti népesség viszonyának szerves részét képezte.

Witold Kula az allodiális gazdaságokban és a jobbágytelkeken zajló termelés kölcsönhatásának modellezése kapcsán alkotta meg a „társadalmi határ” fogalmát, amelyet az alávetettség és az ellenállás dinamikája szabályoz: „Ha a faluból a jobbágyok tönkretétele nélkül kicsikarható munkaerő mennyiségét »fiziológiai határnak« nevezzük, meg kell jegyeznünk, hogy ez a paraszti ellenállás következtében természetesen soha nem volt elérhető. Be kell tehát iktatnunk még egy mennyiséget, amelynek az »elérhető elnyomás együtthatója« elnevezést adhatjuk.

³¹ *Uő*: Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800. A Critique of the Model. *Central European History* 21. (1988) 315–349.

³² *Markus Cerman*: Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800. Basingstoke–New York 2012.

³³ A kötetben kifejtett érveket egy évvel korábban egy cikkben is összegezte: *Uő*: Demesne Lordship and Rural Society in Early Modern East Central and Eastern Europe. *Comparative perspectives. Agricultural History Review* 59. (2011) 239–258.

Az »elérhető elnyomás együttthatójának« figyelembevételével megállapított »fiziológiai határ« a »társadalmi határt« adja nekünk, vagyis meghatározza a kötelezettségeknek azt a mennyiségét, amelyet konkrét intézményes feltételek mellett, adott munkatermelékenység esetén, az osztályerőviszonyok adott rendszerében, a paraszti szabatázs vagy szokások adott lehetőségei között be lehetett hajtani a parasztonokon.³⁴

Az ellenállás kérdésével foglalkozó történészek egy sor informális módszert gyűjtöttek össze, amelynek segítségével a parasztonok a formális kötelezettségeket elkerülhették, vagy annak súlyát csökkenteni tudták. Ilyen volt például a robot szándékolatlan hanyag elvégzése, vagy a robot elvégzésének megtagadása, a különböző lopások, engedély nélküli hasznvételek (például a megengedettnél több tűzifa gyűjtése, vadászat). Ezen kívül a formális keretek közötti érdekérvényesítésre is több példa akad, például a járadék csökkentése érdekében végzett nyomásgyakorlás formájában, amelyben a falusi közösségek játszottak kulcsszerepet. Ezeket a gyakorlatokat például Brandenburg,³⁵ a lengyel területek,³⁶ de a Cerman³⁷ által vizsgált kelet-közép-európai területek számos más pontján is felleltek (a kelet-porosz térségtől az Orosz Birodalomig).

A szakirodalom ezeknek a jellemzőknek a térbeli változatosságán túl az időbeli átalakulásukra is hangsúlyt fektet, hiszen a 19. századra a feudalisztikus gazdaság szervezési módok helyébe több helyen is a kapitalizmusra jellemző termelési mechanizmusok léptek.³⁸ Ennek az átmenetnek a legfontosabb jegye az uradalom és a parasztság viszonyának szempontjából a bérmunka megjelenése és dominánssá válása. Amellett, hogy a Gutsherrschaft-típusú uradalmakban is egyre erőteljesebbé vált a robot helyett a számos esetben nem pénzben, hanem terményekben és egyéb naturáliákban fizetett munkaerő bevonásával végzett bérmunka szerepe a termelésben, szintén fontos folyamat volt annak a gyakorlatnak a kialakulása, hogy maga a parasztság is egyre gyakrabban bérelt fel napszámosokat a robotmunka elvégzésére. Ezzel a módszerrel a parasztonok a saját jobbágytelken

³⁴ Witold Kula: A feudális rendszer gazdasági elmélete. Bp. 1985. 50. A kötet angolul: *Uő: An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*. London 1976.

³⁵ William W. Hagen: The Junkers' Faithless Servants. Peasant Insubordination and the Breakdown of Serfdom in Brandenburg-Prussia, 1763–1811. In: *The German peasantry. Conflict and Community in Rural Society from the Eighteenth to the Twentieth Centuries*. Eds. Richard John Evans – William Robert Lee. London 1986. 71–101., illetve *Uő: Working for the Junker. The Standard of Living of Manorial Laborers in Brandenburg, 1584–1810*. *The Journal of Modern History* 58. (1986) 143–158.

³⁶ Kochanowicz, J.: Between Submission and Violence i. m.

³⁷ Cerman, M.: Villagers and Lords i. m. különösen: 33–38., illetve *Uő: Demesne Lordship* i. m.

³⁸ Ennek az átmenetnek a vizsgálata olyan központi kérdés, amely rendkívül szerteágazó irodalmat termelt ki; a vidéki fókuszú írások közül említhető például: *Jerome Blum: The End of the Old Order in Rural Europe*. Princeton–New Jersey 1978.

végzett termelést fokozni tudták, mivel a robot így nem vonta el a családi munkaerőt a saját kezelésű földeken zajló gazdálkodástól. A bér munka tendenciózus növekedése, majd túlsúlyba kerülése így egy sor szerző szerint már a 19. századi jobbágyszabadítások idejére sok helyen jellemző volt.³⁹

3. A harmadik témakör az uradalmak, nagybirtokok szintjén vizsgált termelékenység, amely a birtok és a hozzá tartozó népesség helyzetére komolyabb hatást gyakorolt. Mivel a terméseredményeket sokáig elsősorban a nagybirtokon vezették, ennek a kérdésnek a vizsgálata a 16–18. századra vonatkozóan az egyes uradalmak összehasonlítására ad lehetőséget, valamint kellő mennyiségű adat összegyűjtése esetén regionális összehasonlításokra is alapot adhat.⁴⁰ A földrajzi dimenzió túl a kérdést vizsgáló kutatók olyan szempontokat is figyelembe vettek, mint a majorságokban zajló robotoltatás és a jobbágytelken végzett paraszti munka termelékenységének összevetése. Ennek kapcsán többek között Witold Kula a jobbágytelki művelés esetén a parasztok gondosságát állítja szembe a majorsági földeken végzett munka rosszabb minőségével.⁴¹ A majorság és a paraszti gazdaság termelékenységének összehasonlítása például Cerman és Melton munkáiban is megjelenik, akik arra a konklúzióra jutottak, hogy az általánosító megállapításokkal ellentétben a majorsági gazdálkodás magasabb termésátlagokat tudott felmutatni a korszerű birtokigazgatásnak, termelési technikáknak köszönhetően, mint a jobbágytelken zajló termelés.⁴²

Az egyének helyzete, a háztartások

Az utolsó lépték a háztartások, egyének léptéke. A nagybirtokok társadalomformáló szerepével kapcsolatban több történész is hangsúlyozta a földesúri fennhatóságnak a háztartások összetételére, a családon belüli munkamegosztásra gyakorolt hatásait. A Gutsherrschaft által dominált területeken a háztartásméretbe történő földesúri beavatkozás mögött az a szándék állt, hogy az egyes jobbágytelken élő népesség létszáma a lehető leghatékonyabb munkavégzést tegye lehetővé. Ennek érdekében egyszerre kellett elkerülni azt, hogy túl kevés legyen

³⁹ Hagen, W. W.: The Junkers' Faithless Servants i. m.; Uő: Working for the Junker i. m.; Melton, E.: Gutsherrschaft i. m.; Edgar Melton: The Decline of Prussian Gutsherrschaft and the Rise of the Junker as Rural Patron. German History 12 (1994) 334–350.; Uő: Population Structure, the Market Economy, and the Transformation of Gutsherrschaft in East Central Europe, 1650–1800. The Cases of Brandenburg and Bohemia. German History 16. (1998) 297–327.; Hartmut Harnisch: Peasants and Markets. The Background to the Agrarian Reforms in Feudal Prussia East of the Elbe, 1760–1807. In: The German Peasantry i. m. 37–70.

⁴⁰ Leonid Żytkowicz: Grain Yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia in the 16th to 18th Centuries. Acta Poloniae Historica 24. (1971) 51–72.

⁴¹ Kula, W.: A feudális rendszer i. m.

⁴² Cerman, M.: Villagers and Lords i. m. 96.; Melton, E.: Gutsherrschaft i. m.

az adott telken élő munkaképes népesség, valamint azt is, hogy az adott terület megműveléséhez szükséges munkaerőnél több álljon rendelkezésre. Az alacsony népsűrűségű, munkaerőhiánnyal küzdő lengyel területek példáján keresztül Jacek Kochanowicz azt hangsúlyozza, hogy a földesurak szempontjából optimális munkaerőelosztás kialakítása a leggyakrabban a parasztok költözésének befolyásolásán (tiltásán vagy éppen szorgalmazásán), így a háztartások összetételébe beavatkozva valósult meg. Mindeközben a parasztság mindinkább arra törekedett, hogy a háztartás tagjainak számát növelje, hogy például a robotmunka elvégzése lehetőleg ne kösse le a teljes családi munkaerőt.⁴³

Ennek az összefüggésnek a vizsgálatához járul hozzá Mikołaj Szołtysek írása, aki a 18. századi lengyel–litván területekről átfogó kvantitatív elemzést közöl. A szerző legfontosabb állítása, hogy az általa vizsgált területen belül nagy változatosságot mutat a háztartások összetételének alakulása. Ennek oka a nagybirtokosok által kialakított gazdaságsszervezés területi differenciáltsága. Amint írásának bevezetőjében utalt rá, a második jobbágyságot általánosnak tekintő korábbi munkák hajlamosak voltak elfedni ezt a sokszínűséget. Miközben a nyugati lengyel területeken valóban a Kochanowicz által is leírt struktúra létezett, a jóval alacsonyabb népsűrűséggel jellemezhető keleti, belarusz területeken a földesurak kevésbé alakítottak ki a nyugatihoz hasonló logika alapján működő belterjes, majorkodó gazdaságokat, ami a családok szerkezetében is tükröződött. Így a keleti területeken jóval gyakoribb volt a többgenerációs családok, távolabbi hozzátartozók által alkotott háztartások jelenléte, mint a zömében nukleáris (jellemzően csak szülőkből és gyerekekből álló) háztartásoknak otthont adó nyugati területeken. Mindemellett Szołtysek arra is rámutat, hogy a családok átlagos mérete minden általa vizsgált területen alacsonyabb volt, mint azt a korábbi írásokban általános jellemzőként rögzítették, továbbá, hogy a földesúri fennhatóság kevésbé a háztartások méretébe, sokkal inkább azok összetételébe (a munkaképes és az eltartott népesség megfelelő arányának kialakításába) történő beavatkozást jelentett.⁴⁴

Az allodiális gazdálkodás által uralt területeken a háztartásszerkezet alakulása mellett a családon belüli munkamegosztás és a társadalmi nemi szerepek vizsgálata is olyan kérdések, amelyek elemzésére többen is vállalkoztak. Andrejs Plakans például a balti területeken gyűjtött 18. század végi adatok alapján vizsgálta a háztartásokon belüli munkamegosztás, a belső hierarchiák kérdéskörét

⁴³ *Jacek Kochanowicz*: The Peasant Family as an Economic Unit in the Polish Feudal Economy of the Eighteenth Century. In: *Family forms in Historic Europe*. Eds. Richard Wall – Jean Robin – Peter Laslett. Cambridge 1983. 153–166.

⁴⁴ *Mikołaj Szołtysek*: Three Kinds of Preindustrial Household Formation System in Historical Eastern Europe. A Challenge to Spatial Patterns of the European Family. *The History of the Family* 13. (2008) 223–257.

(így a családfői pozíció továbbadását, az öröklésre vonatkozó paraszti normarendet).⁴⁵ Amellett, hogy ezeknek a jellemzőknek a dinamikáját alaposan feltárta, felhívta a figyelmet arra, hogy a nagybirtok szerepéről ezeknek a belső dinamikáknak a befolyásolásában csak keveset lehet biztosan megállapítani. A háztartáson belüli munkamegosztás egy másik aspektusa a nemi szerepek kérdése, vizsgálatának egy lehetséges módját adja Gisela Griepentrog. A szerző a 20. század eleji Magdeburg térségének demográfiai jellemzőit követi nyomon, aminek során arra mutat rá, hogy a jelentős és egyre erősödő társadalmi egyenlőtlenségek közepette (amelyben nagy szerepe volt a földbirtok-koncentrációval párhuzamosan zajló agrárproletarizációnak) romlottak az agrárnépesség nagy részének egészségügyi mutatói. Különösen érzékelhető volt a nők egészségi állapotának romlása, amelynek hatása – többek között – a csecsemőhalandóság és a halvaszületések számának növekedésében mutatkozott meg. Griepentrog kiemeli, hogy ezek a folyamatok a nők növekvő munkaterheinek indikátorai.⁴⁶

Az egyének szintjén kialakuló jövedelmi különbségek, a parasztság tagozódásnak az elemzésére leginkább a parcellák méretének, a paraszti földtulajdon nagyságának összehasonlításán keresztül találunk példákat.⁴⁷ Kiemelhető még az első világháború utáni földosztások nyomán kialakuló agrárstruktúrák hatása a társadalmi különbségekre, illetve a termelékenységre. Ennek a kérdésnek a vizsgálata kapcsán több nagyléptékű, összehasonlító jellegű munka is napvilágot látott, amelyek elsősorban a 20. század elejére egyre kifinomultabbá váló népszámlálások és agrárcenzusok eredményeire építenek.⁴⁸ A rendelkezésre álló szakirodalom így a kelet-közép-európai térség valamennyi államának esetén lehetővé teszi az agrártársadalmon belüli törésvonalak elemzését, az életszínvonal különbségeire vonatkozó következtetések levonását.

Az agrárnépességen belüli törésvonalakra fókuszáló munkák között említhető Richard John Evans és William Robert Lee kötete is, amely a 18–20. századi német parasztság helyzetéről közöl regionális léptékű tanulmányokat. A kötetben megjelenik az a szándék, hogy a rurális népesség belső tagozódásáról finomabb, a nagybirtok-kisbirtok dichotómián túlmutató áttekintést nyújtson.⁴⁹ Ennek

⁴⁵ Andrejs Plakans: Seigneurial Authority and Peasant Family Life. The Baltic Area in the Eighteenth Century. *The Journal of Interdisciplinary History* 5. (1975) 629–654.; Uő: Peasant Farmsteads and Households in the Baltic Littoral, 1797. *Comparative Studies in Society and History* 17. (1975) 2–35.

⁴⁶ Gisela Griepentrog: Peasants, Poverty and Population: Economic and Political Factors in the Family Structure of the Working Village People in the Magdeburg Region, 1900–39. In: *The German Peasantry* i. m. 205–223.

⁴⁷ Szintetizáló jelleggel vonultat fel adatokat Cerman, M.: Villagers and Lords i. m. 111–123. az életszínvonal különbségeire, illetve 124–128. a földbirtokstruktúra okozta társadalmi törésekre.

⁴⁸ Berend, I. T.: Agriculture i. m. 169.; Aldcroft, D.: Europe's third world i. m. 29.; Turnock, D.: The Economy i. m. 190.

⁴⁹ Richard John Evans – William Robert Lee: Preface. In: *The German Peasantry* i. m.

jegyében a kötetben figyelmet szentelnek a földnélküli napszámosok, vándormunkások, idénymunkások helyzetének, a mezőgazdasági munkások körülményeinek,⁵⁰ de a fentebb hivatkozott Griepentrog írása is a kötetben elemzett társadalmi rétegződés egy újabb aspektusát adja a társadalmi nemi szerepek jelentőségének kidomborításán keresztül.

Tanulságok

Az itt felvonultatott munkákból kitűnik, hogy az uradalmi, nagybirtokos gazdasági struktúrákkal összefüggő társadalmi jelenségek elemzése során jellemző törekvés, hogy a kiragadott példákra épülő, általánosító modellek helyett összehasonlító és szintetizáló munkák készüljenek. Ennek egyik útja a horizontális földrajzi differenciák feltárása és rendszerezése, aminek egy gyakran alkalmazott eszközét a kvantitatív összehasonlítások alkotják. Amint illusztrálni szerettem volna, a horizontális közelítésmód mellett érdekes lehet a vertikális, lépték-alapú különbségek szem előtt tartása is. Ennek a szempontnak a vizsgálata lényegében a különböző szereplők interakciójára világít rá, így például elemezhető az államok és a nagybirtokok, az államok és a parasztság, a nagybirtokok és a parasztság közötti kölcsönhatások mellett a parasztságon belüli törések, a háztartásokban különböző funkciót betöltő egyének kapcsolata.

Írásom egyfajta téma-centrikus szakirodalmi szemleként értékelhető, amely az egyes vitakérdések köré csoportosítja a vonatkozó monográfiákat, tanulmányköteteket, szócikkeket. Látni kell azonban, hogy a fent vizsgált irodalmak rendszerezésének és elemzésének számos egyéb módja is adódhat: érdemes lehet jobban kidomborítani például az egyes irányzatok, a mögöttük álló kutatói hálózatok, tudományos műhelyek szerepét egy-egy témakör kutatásában. Amellett, hogy ennek segítségével jobban megérthető a különböző közelítésmódok kibontakozásának tudománytörténeti, intézményi kontextusa, a társadalomtörténet által adaptált interdiszciplináris hatások kibontására is lehetőség nyílhat. Reményeim szerint az elvégzett historiográfiai kutatás a hazai társadalomtörténeti, vidéktörténeti elemzések számára viszonyítási pontként szolgálhat, s hozzásegít, hogy az újabb kutatásokban az uradalmak mint a megye és a lokalitások között elhelyezkedő mezoszintű gazdaság- és társadalomszervező uralmi egységek a maguk komplexitásában kerüljenek elemzésre.

⁵⁰ *Hainer Plaul: The Rural Proletariat: The Everyday Life of Rural Labourers in the Magdeburg Region, 1830–1880. In: The German Peasantry i. m. 102–128.*

GREAT ESTATE AND PROVINCIAL SOCIETY “EAST OF THE ELBE”

Disputed Questions in the International Scholarship

By György Mikle

SUMMARY

The paper explores how allodial economic policy and the capitalist great estate that followed in its wake shaped society. In the case of the regions east of the Elbe, the emphasis is mainly put on west-eastern agrarian dualism, especially the distinction between *Gutsherrschaft* and *Grundherrschaft*. The aim was to survey the relevant scholarly literatures published in English, as well as introduce scholarly debates and different approaches. The surveyed publications comprise four major topics, which can be distinguished in terms of the size of the geographical space covered: 1. international geographical division of labour, 2. the role of states, 3. the relationship between landowners and the agrarian population, 4. the situation of individuals and households. It is a general observation that in all topics the attention of researchers has gradually turned towards the synthesis of empirical results, an important means of which is constituted by the quantitative investigations based on huge databases.

Tompa László

A SZERZŐDÉSES JOBBÁGYSÁG RENDSZERÉNEK REGIONÁLIS MINTÁZATAI

Hat vármegye gyakorlatának összehasonlítása*

Bevezetés

A 19–20. századi polgárosodást megelőző késő feudális korszakban a vidéki agrár-népesség körében az egyén társadalmon (és általában a világrenden) belül elfoglalt pozícióját – a nemzet fogalmának rendi értelmezéséből, illetve a nyelvi és kulturális választóvonalak premodern állapotából következően – elsősorban az a mód határozta meg, ahogyan az egyes közösségekbe, falvakba, mezővárosok communitasaiba tartozó személyek a királyi, földesúri és államhatalomhoz, az azok által foganatosított regulációkhoz, nem utolsósorban pedig adórendszerükhöz, szolgáltatási formáikhoz viszonyultak. Különösen igaz ez a 18. század jogilag uniformizálódó jobbágysági rétegére, amely ekkor (is) a teljes népesség túlnyomó többségét adta. A jobbágyságot a kuruc háborúk lezárása után csaknem másfél évszázadig a Magyar Királyságra köszöntő tartós belső béke idején elsődlegesen az különböztette meg az ország többi, kisebb-nagyobb mértékben kiváltságot élvező rétegétől, hogy – a Werbőczy nyomán számtalanszor hangoztatott paraszti állapotából, a *mera et perpetua rusticitas* státuszából kifolyólag – legalább kétféle *jurisdictio* alatt állt: életére és gazdálkodására egyaránt definiáló jelleggel hatott a királyi és a földesúri hatalom.

A jobbágyság földesurukhoz fűződő viszonya a 18. század első felében erősen mozaikos területi mintázatot mutat. Mindenekelőtt azért, mert a parasztság egyes csoportjait a társadalom kisebb, kifinomultabb szeleteibe osztó kategóriák országos szinten is jelentősen eltértek. Az egyes kifejezések (így a taxás, a zsellér, a cenzualista, a „szabados”, az örökös és szabadmenetelű jobbágyság, a „jövevény” és a „telkes” fogalma) a különböző területeken, de gyakorta egy területen belül az eltérő birtokosok esetében is mást-mást jelentettek, ami a jobbágysági réteg jogi környezetének, társadalmi tagoltságának kvantitatív összehasonlító vizsgálatát lényegesen megnehezíti.¹ A kor *egyéni* „paraszt-egodokumentumainak” hiánya

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport uradalomtörténeti kutatócsoportja keretében készült.

¹ A különféle kifejezések említésével kapcsolatosan szükséges jelezni, hogy tanulmányomban az özszeírt úrbéres jobbágynépességgel foglalkozom. A vizsgálat köréből így kimaradtak mindazon elemek

miatt a kutató így óhatatlanul arra szorul, hogy a főhatalom központi kategóriáit használva gondolkodjon a 18. századi agrártársadalomról.²

Ezek a kategóriák legvilágosabban a Mária Terézia-féle, 1767–1774-es országos úrbérrendezés végrehajtása során kristályosodtak ki, és általános érvényű(nek szánt) tipológiájuk csaknem egy évszázadra meghatározta a jobbágyság sorban élő népesség jogi és gazdasági lehetőségeit. A gyakran az egységesülő jobbágyság uniformizálásának nyomatékos lépéseként értékelt³ úrbérrendezés, mindenekelőtt az abszolutikus elven működő központi hatalom fő szükségleteitől, az adómenynység meghatározásának, illetve biztosításának igényétől hajtva, a jobbágyság népességet két fő szempontot figyelembe véve osztotta fel:

– A sokat emlegetett kilenc úrbéri kérdőpont első három kérdése az egyes falvak lakosságának adózási, illetve szolgáltatási formáit tudakolta. Az úrbéres népesség a 18. század első felében a földesúri terhek teljesítésének túlnyomórészt három generális formáját ismerte: az urbariumot, a jobbágyszerződést (*contractust*) és a régi szokást (*usust*) – ezek alapján tehát elkülöníthetünk urbariumos, *contractualista* és *ususos* jobbágyságokat. A három fő csoporthoz egy jóval csekélyebb számban jelentkező negyedik is társul: a privilégiumos közösségek, melyek valamilyen korábbi szolgálatért vagy megváltásért kiváltságolt helyzetbe kerültek.⁴

– A kilencedik pontban a lakosoknak arra a kérdésre kellett választ adniuk, hogy magukat örökös vagy szabadmenetelű jobbágyságoknak tartják-e;

és csoportok, amelyek valamilyen úton-módon úrbéres szolgáltatással (az állami adón felül számolt, földesuraság által követelt járandósággal) tartoztak valakinek, és mégsem voltak jobbágyságok. Ez a 18. századi társadalom széles rétegeit jelentette, nem utolsósorban a „taksás” vagy „taxás” nemeseket, akik időnként akár nagy tömegben is képviseltethették magukat egy-egy közösségen belül. Ilyen falu volt például a somogyi Köröshegy, Széchenyi Zsigmond gróf birtoka, ahol a teljes jobbágyságon felül a település teljes lakossága „nobilisekből” állt; ugyanebben a vármegyében Bükkösd falvában a szabadköltségűek nagy részét „nobilis” névvel jelölték. Batthyány Károly herceg hatvani birtokán a teljes lakosság zsellérestül nemesnek vallotta magát. Kéthelyen, báró Hunyady János egyik falvában is igen sok volt az úrbéres praestálók között a bocskoros nemes. Bár ezek a viszonylag szerény körülmények között élő nemesemberek lényegileg a jobbágysághoz hasonló gazdálkodási formát folytattak, szavazati joguk és a nobilitasba tartozásuk miatt társadalmi helyzetük mégis jelentősen eltért az esetleg náluk gazdagabb szomszédokétól. A kérdéshez lásd *Dominkovits Péter*: Marginális helyzetben – jobbágytelken ülő nemesek Győr megyében a XIX. század első felében. *Arrabona – Múzeumi közlemények* 34. (1995) 159–197.; *Kósa László*: „Hét szilvafa árnyékában”. Bp. 2001. Lásd még *Hudi József*: A dunántúli nemesi községek státútumai a XVII–XIX. századból. Veszprém 1999.

² Nagyjából kortárs szövegeként érdemes megvizsgálni gróf Festetics János 1806-os értekezését, mely mintegy kivonata annak, ahogyan a magyarországi elit a jobbágyság kötelmekről gondolkodott: *Festetics János*: A parasztek viszonya földesurukhoz Magyarországon (1806). Ford. Rosta Gergely. S. a. r. Horváth Gergely Krisztián. Korall 2005. 19–20. szám 218–223.

³ *Szabó István*: A magyar parasztság története. Bp. 1940. 54–55. Vö. *Varga János*: Jobbágyságszisztéma a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767. Bp. 1969. 312–313.

⁴ *Pálmány Béla*: Az urbarium előtt kötött földesúri úrbéri szerződésekről és a paraszti közösségek kiváltságleveléről. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula 1989. 288–291.

a jobbágyságot a részletes úrbéri tabella széljegyzeteiben rendszerint személyenként is conscribálták (*L. Mig., Haered., Perpet. Obl.* és hasonló jelzésekkel találkozhatunk).

A modern szakirodalom többségében szintén ezeket a kategóriákat használja a feudális kori parasztság társadalomtörténetének tárgyalásakor. Az egyes megnevezések között hagyományosan bizonyos összefüggéseket is feltételeznek. Általános elgondolás például, hogy a szerződéses jobbágysági viszony, ha nem is teljesen egyenértékű, de nagy vonalakban megfeleltethető a szabadköltséggel; hogy az *usus* után adózó jobbágyság többnyire örökösök, illetve, hogy a 18. század során betelepített németajkú és szláv elemek, melyek részint a soltságok működése, részint pedig telepítési szerződések révén kisebb-nagyobb időleges kiváltságokat élveztek, sokkal gyakrabban költözhetek szabadon, mint a régi, „tősgyökeres” lakosságot adó magyarak.⁵

A fenti állításokat a kutatók elsősorban empirikus tapasztalatokra alapozták, helyi, általában vármegyei vagy járási szintű gyűjtéseket elemezve és az úrbéri kérdőpontok szövegeit mint a 18. századból csaknem az egyetlen vonatkozó, egységes szempontrendszerű forrásanyagot felhasználva. Wellmann Imre Pest-Pilis-Solt vármegyéjét feldolgozó, tanulmánnyal egybefűzött forrásközlésétől⁶ kezdve egészen a legújabb időig számos megyei anyag került a nagyközönség elé, részint pusztán forráskiadvánnyként, részint analitikus céllal.⁷ A páratlan forrástömeg regionális elemzése azonban még várat magára; ilyen jellege egyedül a Felhő Ibolya által szerkesztett áttekintésnek volt, amelyben a Dunántúl vármegyéit az úrbéri tabellák számszerűsített értékei alapján vizsgálták meg, írták le és vitték térképre a kutatók.⁸

⁵ Horváth Zita: Örökös és szabadmenetelű jobbágyság a 18. századi Magyarországon. Századok 143. (2009) 1063–1104.; Pálmány B.: Az *urbarium* előtt kötött földesúri szerződésekről i. m. 284–291. Vö. Barta János: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása. In: Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Orosz István – Für Lajos – Romány Pál. Bp. 1996. 33–79.

⁶ Wellmann Imre: A parasztság sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt, tulajdoni vallomásaiknak tükrében. Bp. 1967.

⁷ A teljesség igénye nélkül: Papp Klára: Jobbágysági szolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében. Debrecen 1987.; Tóth Péter forráskiadványai: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye, 1770. Miskolc 1991., illetve Sopron vármegyéhez: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyéjében. I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767). Győr 1999., és Gömör vármegyéhez: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Gömör vármegye 1771. Miskolc 2010. Lásd még Takács Péter – Udvardy István: Zemplén megyei jobbágysági-vallomások az Úrbérrendezés korából I–III. Nyíregyháza 1995–1998., melyekhez bevezető és magyarázó tanulmányok is készültek. Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalaiban I–II. Zalaegerszeg 2001–2006., illetve Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyéjében I–III. Szerk. Bárony István – Papp Klára – Takács Péter. Debrecen 2003–2005. és az ehhez kapcsolódó tanulmánykötet: Bihar vármegye az úrbérrendezés idején. Szerk. ifj. Barta János – Papp Klára. Debrecen 2005.

⁸ Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. Dunántúl. Szerk. Felhő Ibolya. Bp. 1970.

Ebben a tanulmányban (mely remélhetőleg egy teljesebb gyűjtés és összevetés első eredményeit összegzi) a 18. századi jobbágy–földesúri viszony regionális jellegzetességeit kívánom ismertetni, különös tekintettel a korszakban jelentős, a jobbágyközösségek öngazdálkodásának és a földesúri birtok század eleji „regenerációjának” szempontjából is kulcsfontosságú adózási forma, a szerződéses jobbágság elterjedtségére, annak kapcsolódására a birtokosok, a tájak, a népesség és a gazdálkodási forma típusaihoz, a jogviszony fenntarthatóságára és tartósságára.

A contractualisták

A háromféle úrbéres adózási forma közül hagyományosan a jobbágycontractust szokás a legcélravezetőbbnek, a lakosságot leginkább kímélőnek tekinteni. Az okok megértéséhez szükséges a szerződéses rendszer működésének rövid ismertetése.

A contractus – szemben a gyakran oktrojált urbariummal – egy *kétoldalú* és – szemben a szóban, kodifikálatlanul maradt usussal – *írással megállapodás* földesúr és jobbágya között. Amint látni fogjuk, vannak rá példák, hogy egy adott helységből csupán egy-két paraszt alkudik meg ilyenformán az urasággal, mégis, általánosan azt mondhatjuk, hogy a contractust az egész közösség (falu) szokta kötni, egy emberként. A felek szabott időre (általánosan több évre) szerződnek; a megállapodás lényege, hogy a szóban forgó időre a földesúr a szerződésben meghatározott formában és nem másféle módon szedi be a jobbágyokon a járandóságait. A contractus gyakran jár együtt a földesúri terhek, mindenekelőtt a robot pénzben, egy összegben történő megváltásával, az urasági regálék némelyikének vagy mindegyikének bérlésével, sőt a közösség bizonyos mértékű belső önszabályozásának biztosításával.⁹

A contractualis kötés lényeges sajátossága, hogy szabadon felbontható: amennyiben a gazdasági érdek úgy diktálja, illetve ha a feltételeket valamelyik fél vonakodik teljesíteni, úgy a másik szabadon elállhat a megállapodástól.¹⁰ Különösen jelentős ez a mozzanat annak tükrében, hogy a contractusok nem ritkán a földesúri önkénnyel szembeni garanciákat is tartalmaztak: megtilthatták például az uraság gazdatisztjeinek túlkapásait, a számfeletti robotoltatást, a regálék tisztességtelen kihasználását, sőt sok esetben azt is kikötötték bennük, hogy a szerződésben foglaltakat sokalló parasztok szabadon elvonulhatnak a földesúr birtokáról.

⁹ *Pálmány B.*: Az urbarium előtt kötött földesúri úrbéri szerződésekről i. m. 288–291.

¹⁰ A Somogy vármegyei Berki falu jogállása ilyen szempontból különösen szövevényes; az úrbérrendezés idején usus után szolgáltak, de bevezették már náluk az urbariumot is, és több contractusuk is volt, amelyeket azonban különféle indokokkal mindig felmondtak. Mocsolád község hasonlóképpen járt el. Ugyanebben a megyében Berzencének korábban volt contractusa, de 1767-ben már „határozatlan időkgig” praestál. Különösen érdekes Görgeteg esete. A veszprémi püspök e somogyi birtokán hosszas huzavona után a bevett szokás állapotát véglegesítették, mert a jobbágyok nem voltak hajlandók elfogadni az urbariumot, az uraság pedig visszautasította a contractualis kötet.

A contractus megkötése a legtöbb esetben valamely sürgető gazdasági vagy demográfiai kényszer hatására következett be. A 18. század elején leggyakrabban telepítési szerződésekkel találkozhatunk, amelyek a töröktől visszafoglalt, pusztán maradt települések újraneépítését célozták.¹¹ Friss földfogalók mindig sokkal valószínűbben léptek contractusra földesuraikkal, mint a „tösgyökeres” lakosok. Amennyiben a régi lakosság cserélte le ususus vagy urbariumos kötődését szerződésre, ezt gyakran a helység válságos, leromlott állapota indokolta.¹²

A fenti formában leírt szerződéses jobbágyi viszony a késő feudális korszakot tekintve a 18. század első kétharmadában volt túlsúlyban a Magyar Királyságban. A jogviszony elvesztésének vagy átértékelődésének számos formája lehetett. A korábban szerződéses falu gyakorta ususus rendszerre váltott vissza, nem utolsósorban azért, mert a paraszti kultúrához jobban alkalmazkodó szóbeliséget preferálta, még az írásos garanciákkal szemben is.¹³ A contractusban megfogalmazott robotmentesség gátolhatta a leginkább robotmunkára alapozó nagybirtokos majorkodást, főként a „Gutsherrlich” gazdálkodás fellendülésének időszakában (18–19. század fordulójára).¹⁴ A földesúrváltás is gyakorta járt a korábbi szerződéses viszony felmondásával, különösen akkor, ha az új uraságnak fontosabb volt a lakosságból kinyerhető munkaegység-mennyiség, mint a szerződésekkel többé-kevésbé garantált készpénzhaszon.¹⁵

Fontos megjegyezni, hogy időnként – főleg abban az esetben, ha az uraság hathatós eszközökkel rendelkezett az akarata érvényesítésére – a fennálló contractust nem feltétlenül tartották be; ilyenkor általában ususus rendszerre tér át a jobbágyfalu.¹⁶

¹¹ Pálmány B.: Az urbarium előtt kötött földesúri úrbéri szerződésekről i. m. 289–290.

¹² A Fejér vármegyei Bicske 1713-as szerződése a kuruc háborúk viszontagságainak kiheverését célozta; ugyanennek a falunak az 1758-as contractusa a három évvel azelőtti szerződéshez képest enyhébb feltételeket fogalmazott meg a parasztság nagy nyomorúságára való tekintettel. (Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára XIII.3. A Batthyány család iratai b. a bicskei uradalom levéltára SN 1758). A Somogy vármegyei Barcs contractusát tulajdonképpen az árvízkárosult lakosok segélyezésére kötötték meg, feladva az addigi usust.

¹³ Horváth Gergely Krisztián: Zalai parasztvallomások. Anziks a 18. századból. Könyvismertetés Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában I–II. (Zalaegerszeg 2006.) című munkájáról. Korall 2007. 30. sz. 221–222. A szerződés példányainak elvesztése esetén a contractualis kötés megszűnik; az Abaúj vármegyei Perény, id. báró Meskó Jakab birtoka például contractualista volt, de az úrbérrendezés idején, szerződésük elvesztésével „a régi contractus szerinti ususban” voltak.

¹⁴ A kérdéshez lásd Domanovszky Sándor: A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon. [Az alapszöveg]. In: Uradalom – vállalat. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2019. 7–28., illetve Kövér György: Szerkesztői utószó Domanovszky Sándor tanulmányához. Uo. 29–44.

¹⁵ Így járt a Somogy vármegyei Bolhás községe: a privilegizált állapotot leszámítva az úrbéri kötések mindenféle formáján végigmentek, volt urbariumuk, majd contractusuk is, de az új földesúr, a Pernesz család „határozatlan idejű robotot kért”. A szintén somogyi Szentlászlón az úrbérrendezés idején már két éve volt urbarium, amely az addig használatban lévő contractualis kötetet váltotta fel.

¹⁶ A Somogy vármegyei Teleki községnek volt ugyan érvényes szerződése, de az úrbéri regulatio idején már két éve az uraság pillanatnyi igényeinek megfelelően praestáltak. Ugyanebben a vármegyében

Források és munkamódszer

A kutatás keretében a fent részletezett contractualis rendszer nyomait kerestem a Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyagában. A teljes úrbéri anyag ilyen jellegű feldolgozása természetesen meghaladná egyetlen tanulmány kereteit, így a jelenlegi, „első lépcsőben” négy, egymástól viszonylag távol eső csoportra esett a választásom: Abaúj vármegyére, Fejér vármegyére, illetve a „Somogyországgként” is számon tartott, kifejezetten zárt tájjelleget mutató Somogyra. Negyediként az alföldi megyék közül választottam: mivel településszámuk és (egyelőre) lakosság-számuk is elmaradt a másik három régióhoz képest, itt három vármegyét, Békést, Csanádot és Csongrádot vontam össze egyetlen „délkeleti csoporttá”. Így összesen 619 települést sikerült ilyen módon bevonni a vizsgálatba.

A kutatáshoz bőséges forrásanyag állt rendelkezésre. A *Hungaricana* adatbázisaiban¹⁷ az úrbérrendezés anyagának túlnyomó többsége fényképmásolaton és részben táblázatokba rendezve hozzáférhető. E táblázatok nyers adatait mindekenélőtt a Fónagy Zoltán-féle gyűjtés tartalmazza: ismert a falvak és birtokosaik neve, a telekszám, az úrbéres szántóföldek holdban mért mennyisége, illetve a gazdák száma rétegekre bontva (telkes jobbágyságok, házas és házatlan zsellérek). Az adatbázist a primer forrásanyag fényképeinek felhasználásával további kategóriákkal egészítettem ki: az úrbéri tabellák alapján, ahol lehetett, minden esetben kiszámoltam az örökös és szabadmenetelű jobbágyság arányát a teljes lakosságon belül, illetve – az első három úrbéri kérdőpontra adott válaszok elemzésével – az egyes helységeket szolgáltatási forma szerinti kategóriákba (*ususos*, *urbariumos*, *contractualista*, *kiváltságolt*, *vegyes*) soroltam. A vegyes kategóriába került minden olyan falu vagy oppidum, ahol legalább egy személy a többségtől eltérő módon teljesítette szolgáltatásait. A helységek földesuraik jellege szerint is

Zimányban, gróf Niczky Kristóf birtokán a lakosok, contractusuk ellenére „ad exigentiam oeconomiae Dominalis praestiterunt”. A Fejér vármegyei Pákozdnak volt ugyan érvényes contractusa, de szolgáltatási formája sokkal inkább az *ususra* hasonlított. Mindszent, Erdődy Kristóf gróf Csongrád vármegyei falva elvileg contractualista rendszerben szolgált, de a tisztek hanyagsága miatt gyakorlatilag bevett szokás irányította a gazdálkodást. Szathmáry Anna Abaúj vármegyei birtoka, Kéty szintén bevett szokás szerint praestált, annak ellenére, hogy volt érvényben lévő contractusa.

¹⁷ A Fónagy Zoltán által készített, roppant adatbázist monografikus formában kiadták (*Fónagy Zoltán: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II.* Bp. 2013.), lényegi adatai azonban az interneten is szabadon kutathatók: <https://bit.ly/39JY8Fv>, letöltés 2020. nov. 26. Az úrbérrendezés anyagából egyes megyékre bontva, illetve településre és földesurakra bontva is lehet keresni. Az iratok eredeti levéltári jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) C 59 A Magyar Királyi Helytartótanács Iratai, Departmentum Urbariale; MNL OL O 64 Bírósági Levéltárak, Kúriai Levéltár, Tabula Provincialis, illetve MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Általános iratok, Acta Generalia 3688/1786. Lásd *Fónagy Z.: A nemesi birtokviszonyok i. m. 76.* A továbbiakban minden, lábjegyzetben szereplő forrásidézetnél az ezekben az állagokban őrzött jobbágyságokból idézek, zárójelben feltüntetve a megfelelő helységnevet.

különböző csoportokba kerültek; ezek a következők: *magánföldesúri* (egyetlen világi magánbirtokos), *egyházi* (egy vagy több egyházi jellegű – püspökség, apátság, iskola stb. – birtokos), *városi, családi* (csak abban az esetben, ha a települést hangsúlyozottan egy család közössége bírta!), *kamarabirtok* és *vegyes* (minden olyan esetben, ahol egynél több földesúr volt jelen, és közülük legalább az egyik világi).

A felvitt adatok sok esetben értelmezhetetlenek lettek volna önmagukban, hiszen az egyes helységek szolgáltatási formája az idők folyamán változhatott, a változás mikéntjének ismerete pedig a contractualista rendszer regionális elemzése szempontjából különösen fontos. A statikus „állóképjelleg” csökkentése érdekében a táblázatokhoz két további kategóriát is csatoltam: megjegyzések a lakosság jogállásához, megjegyzések a szolgáltatási típushoz.

A forrásfeldolgozás második lépcsőjében az így felvitt adatokat kvantitatív elemzésnek vetettem alá. A szokásos, számszerűsíthető elemek (telekátlag, zsellérek aránya a teljes népességhez képest) kiszámolása után megállapítottam az egyes régiókban jelentkező birtokostípusok és a szolgáltatási formák arányát. Ezek után a fő megyei gyűjtés körét leszűkítettem azokra a településekre, amelyek az úrbérrendezés idején contractualista vagy vegyes szolgáltatással praestáltak, és az így leszűrt, új táblázatokon ismételt elvégeztem az összevető elemzést. Az egyes régiókban ilyen módon kirajzolódtak bizonyos jellemző jegyek, melyeket a következőkben vármegyénként–régióként tárgyalok.

A forrásanyag bizonyos hiányosságai okán (elveszett dokumentumok, hiányos befényképezés, egyes uradalmak anyagainak hiánya) mindegyik régióban szükséges volt bizonyos hibahatárral számolni. Abaúj vármegyénél ez 2% (4 falu hiányzik), Fejérben 3% (2 falu), a három alföldi megyénél szintén 3% (1 falu). A legnagyobb hiátus Somogy megyében tapasztalható, ahol az Eszterházyak kaposvári uradalmának anyagai teljesen hiányoznak, 7%-os hiányt okozva (22 település).

Abaúj vármegye

Az első vizsgált terület a Magyar Királyság (korábban a királyi Magyarország) északkeleti részén, erősen vitatott, határközeli területen helyezkedett el; a török többször végigdúlta, a kuruc háborúk alatt népessége jelentősen csökkent. Mindennek ellenére, Felső-Magyarország részeként, lakosság száma, de főképpen településszáma magasán meghaladta a korábbi török hódoltság területén tapasztalható átlagot. Lakossága részint magyar, részint pedig szlovák (tót) elemekből állt, vallomásaikat körülbelül felerészben magyar és szlovák nyelven rögzítették.¹⁸

¹⁸ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Ábrahám Barnának, Zatykó Margitnak és Bada Zoltánnak, amiért segítséget nyújtottak a vallomások szöveghelyeinek lefordításában és értelmezésében.

A vármegyében 209 falut és mezővárost számoltak össze és szabályoztak az 1767-es rendelet értelmében. Az úrbéri tabellákban 7162 jobbágy szerepel, akiknek kétharmada telkes gazda (4540), kisebb részük pedig házas és házatlan zselér. A falvak lakosság száma átlagban 34,27 jobbágy körül mozgott, ami önmagában megtévesztő adat, mert kiugró szélsőségeket is magában foglal. A telekátlag (hasonló fenntartásokkal szemlélve) 0,60, ami – várakozásainkkal ellentétben – meghaladja a nyugat- és dél-magyarországi átlagokat is.¹⁹ A lakosság háromnegyede (73,6%) örökös jobbágnak vallotta magát, fennmaradó részük szabadköltözésűnek. A megyében számos esetben (az összes település 45%-ánál) találkozunk vegyes jogállású falvakkal, amelyekben többnyire viszonylag kiegyenlített a szabadmenetelű és az örökös jobbágyok aránya. Az egységes jogállású falvak általában örökös jobbágyi lakossággal jelentkeztek.

A birtokosok tekintetében Abaúj vármegye jellegzetes mintázatot mutat. Kiugróan magas a törpebirtoklás aránya, különösen az alacsony lakosságszámú, csekély külterületű falvak esetében. A megye települései közül 62% esett a „vegyes” birtoklás kategóriájába, ennek több mint fele ötnél több, nagy része 10-15 vagy ennél is több uraság között oszlott meg. A magánföldesúri birtokot néhány arisztokrata család (Andrássyak, Keglevichék, Forgáchok, Meskók, Dessewffyék és mások) képviselte 18%-kal, az egyházi birtokot a jászói premontrei prépostság, a kassai jezsuiták, a nagyszombati szeminárium, illetve az egri püspökség, együttesen 16%-kal. Összesen hét városi birtokban lévő települést számoltak össze, mindegyiket Kassa városa bírta (3%). A három kamarabirtok összesen kb. 1%-ot jelentett. Szigorú értelemben vett családi birtokok Abaúj vármegyében nem voltak, arra azonban gyakran akad példa, hogy vegyes birtoklás keretében egyetlen család különféle tagjai között oszlottak meg a falvak jobbágjai.

A vármegye települései közül egy sem adózott urbarium után. Túlnyomó többségük (77%, 162 falu) tisztán ususos rendszerben intézte úrbéri szolgálatait. Kiváltságoltként összesen két települést lehet beazonosítani: Sepsi mezővárosát, melynek királyi privilégiumai voltak, és a frissen telepített Vendég falucskát, amely még semmit sem praestált az uraságoknak. Végül, a települések 9%-a (18 falu) contractualista, 11%-a (23 falu) pedig vegyes formában rótta le a szolgálatait.

A két utolsó kategóriát kiválogatva az arányszámok jelentősen módosulnak. A vegyes (azon belül pedig szétforgácsolt törpe)birtoklás a contractualista falvaknál már csak 28%-ot tesz ki. A magánföldesúri arány viszont jelentősen

¹⁹ Lásd Nagy Lajos gyűjtését Baranya, Fejér, Moson és Tolna vármegyékre: Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 69., 102., 160., ill. 250.; ugyanígy Buzási Jánosét Sopronhoz, Vashoz és Zalához: Uo. 218., 271., 367.; Pap Gáborné Steiner Ernát Veszprém vármegyéhez: Uo. 341. és Felhő Ibolya gyűjtését Győr: Uo. 120. és Komárom megyére: Uo. 138. A telekátlag csak Komárom és Moson vármegyékben volt magasabb.

megemelkedik (szintén 28%, öt településsel), az egyházi birtok aránya pedig markáns növekedést (39%, hét helység) mutat. A városi birtokok közül csak egyetlen, Forró szolgált szerződés után, és sem családi, sem pedig kamarabirtok nem praestált contractus szerint. A vegyes szolgáltatási formájú falvak esetében 22%-nál beszélhetünk magánföldesúri birtoklásról, a többinél a vegyes törpebirtokos forma dominált. A telekátlagok mindkét esetben a teljes településtömbre számolt átlag alatt maradnak (0,52 a szerződéses; 0,48 a vegyes helységekénél). A zsellérek aránya ezzel szemben nem változott jelentékenyen (29,31% a contractualistáknál, 32,72% a vegyeseknél). Az örökös és szabadmenetelű jobbágyság aránya viszont már jócskán eltér – a szabadmenetelűek javára: 37% vs. 63% a szerződéses helységekben és 45% vs. 55% a vegyes módon praestálókénál.

Bizonyos földbirtokosok hangsúlyozottan szerepelnek a birtokoslistában. A két kategóriában összesen négy faluban kötött szerződést jobbágysággal a járszói premontrei prépostság és ugyanannyiban a Keglevich grófok: ezzel együtt ők Abaúj vármegye legnagyobb „contractus-kibocsátói”. Nem sokkal lemaradva követi őket báró Meskó Jakab (három contractus), illetve az egri püspökség és káptalan (két contractussal).

A teljes vármegyei listához mérten tehát a következőképpen alakulnak az arányszámok:

1. táblázat Az Abaúj vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település	Szerződéses települések	Vegyes adózású települések
Zsellérek aránya	30%	29,31%	32,72%
Telekátlag	0,60	0,52	0,48
Örökös jobbágyság aránya	73,6%	36,94%	45%
Szabadmenetelű jobbágyság aránya	26,4%	63,6%	55%
Magánföldesúri birtoklás	18%	28%	22%
Egyházi birtoklás	16%	39%	0%
Városi birtoklás	3%	6%	0%
Vegyes birtoklás	62%	28%	78%
Kamarabirtokok	1%	0%	0%
Családi birtokok	0%	0%	0%

Az átlagtól való jelentős eltérést tehát összesen három esetben tapasztalunk:

1. A szerződéses jobbágyság viszonyban álló falvakban a vármegyében megszokottnál jóval nagyobb a szabadmenetelű jobbágyság aránya.
2. A szerződéses települések között az átlaghoz mérten jelentősen magasabb a világi magánbirtokosok és kiugróan magas az egyházi birtokosok aránya.
3. A contractualista helységekben a megyei átlagtól messze elmarad a vegyes birtoklás aránya.

A számadatok magyarázatát nagyobb részben a jobbágyok saját vallomásai adják meg. A szerződéses viszonyt – pontosabban szólva a szerződésekben igen gyakran kikötött taxafizetést – a szabad menetellel egyértelműen összekapcsoló látásmód erősen érvényesült a vármegyében. Számos településnél, ahol a contractus csak részben fedte le a jobbágyok szolgálatait, külön kiemelik, hogy szabadmenetelűek azok, akik szerződés szerint szolgálnak.²⁰

Az egyházi birtoklás kiemelkedő aránya a contractualista helységek között (és csak azok között, hiszen a vegyesen praestáló falvaknál nem találunk efféle birtokost) már nehezebben megválaszolható jelenség. A falvak méretével semmiképpen sem lehet összefüggésben, hiszen Abaúj nagyobb contractualista helységei (Csobád, Enyicke, Inancs, Szolnok) magánföldesúri kézben voltak, legnépesebb szerződéses települése pedig Forró volt, Kassa városának birtoka – ugyanakkor jóval csekélyebb, szerződéses jobbágyságban élő közösségek fordultak elő a kisebb birtokosok tömegeinek birtokában. Telekátлагаik (0,25–0,50) szintén a középkategóriába sorolják őket. Csábító gondolat lenne az egyházi birtoklás alapvetően contractualista jellegét hangsúlyozni, ennek azonban ellentmond, hogy az összes Abaúj vármegyei egyházi birtok jelentős hányada (79%) más formában szedte be az úrbéres járandóságait, túlnyomó többségben a régi szokás szerint. A legvalószínűbb, hogy telepítési szerződésekről vagy soltésziségekről lehet szó, melyeknek keretében az újonnan betelepült lakók még a meggyökeresedést segítő jobbágycontractust observálták.

A vegyes birtoklás látványosan csekély aránya a szerződéses kötéssel rendelkező községekben valamivel könnyebben feloldható. Abaúj vármegyében a megosztott birtoklás nagyon gyakran törpebirtokos földesurak tömegeit jelentette, esetükben bajosan lehet egységes behajtási formáról beszélni. Sokkal valószínűbb az, hogy az ilyen helyeken ususos és/vagy urbarialista jobbágyok többsége mellett egy-két contractualista is előfordulhatott, mint például az öt kisebb birtokos között felosztott Apátiban (egy „taxás”), Baskóban (a négy uraság közül kettőnek voltak contractualistái), Csenyétén (néhány egyedi taxás contractus szerint szolgált, a többiek usussal) vagy Fancsalon (csak Joób Ferenc emberei szerződésesek) – és a sort még hosszan lehetne folytatni.

²⁰ Így például a 14 birtokos alatt élő Kér esetében, ahol a vallomás szerint „akik Taxások vagyunk, szóbeli egyezés, akik pedig jobbágyok, Eleinkről reánk maradt szokás mellett vóltunk ekkoráig”. – MNL OL C 59 Kér úrbéri kérdőpontokra adott válaszai 3. p. Berencsen egyetlen jobbágy contractus szerint adózott, őt tehát szabadmenetelűnek mondták, a többiek usus szerint praestáltak. Bodóköv-falu, Bodóköv-áralja, Csenyéte, Erdőhorváti, Fulókércs, Pamlény, Szemere és Szentistvánbaksa taxásai mind szerződéssel bírtak, a többiek ususosak voltak.

Fejér vármegye – a centrális régió

Az újjátelepülő Magyar Királyság központjában elhelyezkedő Fejér egyike volt a visszafoglaló háborúkat leginkább megsínylő térségeknek. Lakosságának nagy része a 17–18. század fordulójára kipusztult vagy elvándorolt, a népesség kontinuitásának a Rákóczi-felkelés és a kuruc szabadságküzdelmek sem tettek jót. A megye hosszú időn keresztül a hadak útjába került, és ezt csupán a 18. század első felére volt képes kiheverni. Ekkorra azonban a középkorban jórészt homogénen magyarnak mondható népessége kiegészült, főként német telepesekkel, akik a háborúk után újjáéledő birtokokra szálltak.

A vármegyében az úrbérrendezés idején 74 úrbéres kötöttségű települést írtak össze. A 6950 adózó jobbágy több mint háromnegyede (77%) telkes volt, a zsellérek aránya tehát viszonylag alacsony. A községek átlagos lakosság száma 93,91, amely ez esetben is széles szóródásban oszlik meg a Kuldóhoz, Sároshoz vagy Válhoz hasonló törpefalvak, illetve Bicske, Csákvár és Mór nagy mezővárosai között. A mért telekátlag, 0,44, a dunántúli átlagtól valamelyest elmarad.²¹ Az örökös és szabadmenetelű jobbágyok aránya itt már nem állapítható meg olyan egyértelműen, mint Abaúj esetében, mivel az úrbéri tabella margóin nem minden esetben maradtak fenn a jelzések, mégis szembeötlő, hogy a hozzáférhető adatok alapján „vegyes” jogállású helység csak kevés akadt: a lakosok általában vagy teljes egészében örökösnek, vagy egészen szabadmenetelűnek mondták magukat. Többségben a teljesen szabadmenetelűek voltak (65%).²²

A megye birtokosait tekintve a magánföldesúri (nagy)birtok primátusa figyelhető meg. Az összes település 47%-a volt egyes uraságok kezén, közöttük legtöbbször a gróf Zichy család birtoka volt, de az Esterházy és a Batthyány grófok is számos faluval rendelkeztek. Az egyházi birtoklás az összes község 15%-ára terjedt ki: ez 11 falut jelentett, melyből nyolcat a komáromi jezsuita kollégium bírt. A szigorú értelemben vett családi,²³ városi és kamarabirtokok teljes mértékben hiányoztak, a vegyes kategóriába 38% (28 település) esett, melynek túlnyomó többségén 3–4 birtokos osztozott.

A vármegye települései közül 8% tekinthető egyértelműen urbarialistának (hat település), 36% ususosnak (27 falu), 7% pedig vegyes adózásúnak. A fennmaradó jelentős hányad a contractualistáké, így tehát a tisztán szerződéses alapon

²¹ Vö. Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 102.

²² Vö. Uo. 104., meg kell jegyezni azonban, hogy a gyűjtéssel ellentétben én személyenként, nem pedig településenként számoltam át a jobbágyokat, így az arányok is eltérnek némiképp az 1970-es Fejér vármegyei analízistől.

²³ A képet kissé torzíja, hogy – a fentebb ismertetett szabályt követve – a magánbirtokosok örököseit is „vegyes” birtoklásként könyveltem el. Gróf Esterházy Miklós örökösei például hat falut is bírtak, így az Esterházy család jelenléte az ismertetett számadatok tükrözte aránynál mindenképpen hangsúlyosabb.

adózó helységek adják Fejér vármegye úrbéres jogállású településeinek relatív többségét (45%, 33 falu).

A contractualista vagy részben contractualista községeket tekintve megállapítható, hogy a birtoklás tekintetében az arányok nem változtak számottevően: 17 falu, az összes szerződéses település 45%-a magánföldesúri kézben van; 13% (5 település) egyházi birtok. A vegyes birtoklású helységek kissé nagyobb arányban (42%, 16 település) jelentkeznek.

A szerződéses kategória telekátlagai a vármegyében szokásos átlagok köré tendálnak (tisztán contractualistáknál 0,48; vegyes adózásúaknál 0,38). A zsellérek aránya a contractualis kötésben élők között szintén a megyei átlaghoz hasonlít (24,79%), a vegyesen praestáló falvakban viszont még ettől is jelentősen elmarad (16,25%). A szabadmenetelű jobbágyság aránya a szerződéses településeken kiugróan magas: három kivételtől (Mány, Szentpéter, Vajta) eltekintve az összes község egyöntetűen *liberae migrationis*-ként került összeírásra.²⁴

A contractusra lépő Fejér vármegyei birtokosok között, ahogyan az összes fejéri településnél, ki kell emelnünk a gróf Zichy (kilenc falu), Esterházy (kilenc falu) és Batthyány (két falu) családokat, tagjaik báró Rudnyánszky Józseffel (két település) és gróf Lamberg Ferencsel (két település) együtt az összes szerződéses település 63%-át bírták. Az egyházi birtokot a komáromi jezsuita kollégium és a pesti pálosok képviselték (három, illetve két faluval).

A vármegye arányszámai a fentiek értelmében a 2. táblázatban láthatók.

2. táblázat A Fejér vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település	Szerződéses települések	Vegyes adózású települések
Zsellérek aránya	20,42%	24,79%	16,25%
Telekátlag	0,44	0,48	0,38
Örökös jobbágyság aránya	38,62%	8,21%	35,25%
Szabadmenetelű jobbágyság aránya	61,38%	91,79%	64,75%
Magánföldesúri birtokok	47%	48,5%	20%
Egyházi birtoklás	15%	12%	20%
Városi birtoklás	0%	0%	0%
Vegyes birtoklás	38%	39,4%	60%
Kamarabirtokok	0%	0%	0%
Családi birtokok	0%	0%	0%

²⁴ Csákvár, Csurgó, Keresztes, Lovasberény és Magyaralmás esetében a forrásanyag nem tartalmazott egyértelmű utalást a jobbágyság jogállására vonatkozóan, a kérdőpontokra adott válaszok mindemellett arra engednek következtetni, hogy ezekben a helységekben az örökös jobbágyság lehetett többségben (pl. Csákváron: „Ad 9um: Az itt lakók a nemeseken és a mesterembereken kívül mind örökös jobbágyságok.” – MNL OL C 59 Csákvár úrbéri kérdőpontokra adott válaszai 4–5. p.; Keresztesen úgyszintén). Az öt település 15%-os hiányt produkálna, a szóbeli válaszok alapján azonban az örökös jobbágyság többség felé tendáló vegyes kategóriába sorolható.

A táblázatot áttekintve a leginkább szembetűnő szélsőségek a következők:

1. A szerződéses viszonyban álló településeken kiugróan magas, csaknem a teljességet közelítő a szabadmenetelű jobbágyság aránya.
2. Mind a vármegyei összesített, mind pedig az ebből kiválogatott contractualista adatsorban relatív többséget képeznek a magánföldesúri birtoklású falvak (melyeknek arányát még jobban megnövelné, ha azokat a egyes birtoklású településeket is idevennénk, amelyeken több arisztokrata nagybirtokos osztozott meg).

Az első megfigyelés magyarázata önmagát kínálja: a jobbágyi lakosság számos alkalommal kötötte össze Fejér vármegyében is a szerződéses adózási viszonyát a szabad elmenetel jogával. Különösen jól látható ez a teljesen német lakosságú településeken: Balinka és Gut (gróf Esterházy Gábor), Kozma és Szár (gróf Esterházy Miklós örökösei), Kuti (gróf Zichy Jánosné), illetve Nadap (gróf Cziráky György) esetében.²⁵ Az ide települt idegen elemek egyértelműen szabadmenetelűek voltak. Tanulságos Etyek esete, ahol a Pázmándy család birtokában lévő településen a contractualista németek és az usussal szolgáló magyarok aránya pontosan meg egyezik a szabadmenetelű és örökös jobbágyság arányával.

A magánföldesúri birtoklás általános elterjedése a contractualista községekben nem meglepő, a vármegyei átlagnak megfeleltethető. Fejér a viszonylag erőteljesebben elpusztult vármegyék közé tartozott, ahol a kisbirtoklás arányának szükségszerűen alul kellett maradnia a középbirtokkal,²⁶ illetve a nagy, arisztokraták kezén lévő uradalmak súlyával szemben, melyeknek az Esterházyak tatarozási, a Batthyányak bicske-mányi és a Zichyek zichyújfalui birtokait lehet a legmarkánsabb reprezentánsaként megjelölni.

Az Alföld – délkeleti háromszög

A vizsgálatba bevont három alföldi vármegye – Békés, Csongrád és Csanád – együttesen képeznek egy nagyobb csoportot, ugyanis területükön olyan csekély volt a települések száma, hogy érdemi kvantifikációt egy-egy megye kiválasztásával nem lehetett volna végezni. A századelőn jórészt műveletlenül heverő földeket a Habsburg-udvar a törökellenes harcok elülte után császári tisztviselőknek, katonáknak és aulikus magyar nemeseknek osztotta szét. Az újjáépülő vidék sajátos színezetet, jelleget kapott, melyet az alacsony településszám, a

²⁵ Ez utóbbi falunál olvashatjuk a következőket: „Am 9ten: Kein onde stelle haben wir nicht und Sint frey Von der Leybeygenschaft.” – MNL OL C 59 Nadap úrbéri kérdőpontokra adott válaszai 3. p.

²⁶ Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 31.

falvakon-mezővárosokon belüli rendkívül magas népességkoncentráció, az ország többi részénél is hangsúlyozottabb agrárjelleg, a népesség korai időkben tapasztalható magas fluktuációja és – legfőképpen – az úrbéres terhek viszonylagosan alacsony volta határozott meg. A lakosság jellegét tekintve rendkívül tarka volt: a betelepített szerbeket, németeket és egyéb elemeket spontán beköltöző (vagy beszőkö) magyarok követték.²⁷

A megyékben összesen 35, többnyire nagy kiterjedésű települést számolhatunk össze. Ezekben az úrbérrendezés idején 13 020 gazdát találtak, akiknek csupán 55,51%-a telkes jobbágy, a zsellérek aránya tehát az eddig vizsgált vármegyékhez képest kiugróan magas. A helységekben az átlagos lakosságszám 372 úrbéres. A délkeleti kontrollcsoport telekátlag 0,33, ami jóval elmarad az észak-északkeletibbi régiókéhoz viszonyítva. Ami a lakosság jogállását illeti, a Békés–Csongrád–Csanád háromszög tökéletesen homogén, az úrbéres regulatio idején mindenki szabadmenetelűnek mondotta magát.

Az alföldi vármegyékben egyértelműen a magánföldesúri birtoklás dominált, az összes helység 77%-ának (27 település) egyetlen földesura volt csupán. Ennek elsődleges húzóerője a Békés vármegyei, nagyon sajátos állapot: három települést leszámítva (Kétegyháza és Vári – Andrassy György; Szentandrás – Rudnyánszky József) az egész megye egyetlen földbirtokos, Harruckern Ferenc báró kizárólagos tulajdona volt.²⁸ A második legnagyobb (bár az előzőnél jóval kevésbé prominens) csoportot a kamarabirtokok alkotják: a Csanád megyei öt település az összes vizsgált helység 14%-át teszi. Az egyházi (3%, 1 település: Makó, a csanádi püspökség birtoka) és a városi (szintén 3%, 1 település: Tápé, Szeged szabad királyi városé) az első két kategóriához képest elhanyagolható mértékben van jelen, ugyanígy a vegyes bírás is (3%, 1 település: Földeák). Családi birtoklású falvak nem akadnak csoportban.

Az adózási formák tekintetében a paletta már színesebb: az összes helység közül 2%-nak (1 falu) volt urbariuma, ugyanennyi tekinthető kiváltságoltnak, és szintén egyetlen nagyobb falu, a csanádi Földeák adózott vegyes rendszerben. Az ususos praestálás 23%-ot tesz (8 falu), míg a legnagyobb kategória a contractualistáké, 67%-kal (23 település).

Ez utóbbi (és a vegyes adózási) helységeket külön tekintve a kép kissé egyoldalúvá válik. Az összes szerződéses viszonyban lévő település 88%-a magánföldesúri kézben van (háromnegyede Harruckern Ferenc báró kezén); 4% egyházi birtok, 4% városi, újabb 4% pedig vegyes: ezek mind egy-egy helységet jelentenek.

²⁷ Katona Csaba: Adatok Békés megye 18. század eleji jobbágymigrációjához (Különös tekintettel Békéscsabára). Levéltári Közlemények 76. (2005) 1. sz. 133–164.; Szilágyi Adrienn: Az uradalom elvesztése – Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. Bp. 2018.

²⁸ Robert William Benjamin Gray: Land Reform and the Hungarian Peasantry c. 1700–1848. London 2009. 141–154.

A magánbirtokosok között Csongrádban még 2–2 faluval kiemelendő gróf Erdődy Kristóf és gróf Károlyi Antal. Földeákon, az egyetlen vegyes adózású településen 4 kisebb birtokos osztozott.

A szerződéses állapotú falvak és mezővárosok telekátlagja 0,30, azaz nem sokkal marad el a három vármegye regionális átlagától. A zsellérek aránya 51,28%, ami kissé felette áll a régióban általánosan mértnek. Az örökös és szabadmenetelű jobbágyság aránya értelemszerűen itt is változatlan: minden lakos szabad menésűnek vallotta magát.

3. táblázat Az alföldi települések úrbérrendezésének jellegzetességei

	Összes település	Szerződéses települések	Vegyes adózású települések
Zsellérek aránya	44,49%	51,28%	57,69%
Telekátlag	0,33	0,30	0,47
Örökös jobbágyság aránya	0%	0%	0%
Szabadmenetelű jobbágyság aránya	100%	100%	100%
Magánföldesúri birtokok	77%	88%	0%
Egyházi birtoklás	3%	4%	0%
Városi birtoklás	3%	4%	0%
Vegyes birtoklás	0%	4%	100%
Kamarabirtokok	14%	0%	0%

Az alföldi vármegyék tehát egységes képet mutatnak mindhárom vizsgált tényező szempontjából: a magánföldesúri birtoklás egyértelmű dominanciája mellett a contractualista jogviszony túlsúlyát és a szabadmenetelű jogállás kizárólagosságát tapasztalhatjuk. Az adatsorokat szemlélve feltűnően, szinte térképszerűen rajzolódik ki az egyes birtokosok adóztatási „stílusa”, szokása: Harruckern és Erdődy Kristóf uradalmaiban csaknem mindenütt contractust kötöttek,²⁹ míg Andrássy György jószágain és a kamarabirtokokon³⁰ a bevett szokás szerinti szolgálat dívott.

Somogy vármegye

A hangsúlyozott tájjelleggel bíró, kulturálisan és gazdaságát tekintve is zárványszerű³¹ Somogy településállománya és lakosság száma a 18. század elejére a török dúlások és a századforduló egyéb hadi cselekményei nyomán erőteljesen

²⁹ Két kivétellel: a békési Békésnek urbariuma volt Harruckern Ferenctől, a csongrádi Mindszent (Erdődy) lakosai pedig azt vallották, hogy bár contractusuk van, az uraság tisztjeinek hanyagsága miatt rendszerük inkább az ususus módszerhez hasonlít.

³⁰ Kivéve Palotát, a csanádi kamarabirtokot, mely annyira friss telepítésnek számított, hogy a lakosok semmit sem adóztak.

³¹ Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 174.

megcsappant. A vármegye a késő feudális békeidőszakban ennek ellenére viszonylag hamar kiheverte a háborús károkat, és az úrbérrendezés idejére az összes vizsgált régió közül a legmagasabb településszámmal (301) és a legnagyobb lakossággal (14 592 összeírt gazda) rendelkezett. A regulatiót nem sikerült zökkenőmentesen végrehajtani: mind a jobbágyság (Berzence), mind pedig a földesurak (Csicsó, Kozma) alkalomszerűen tiltakoztak az állami intézkedésekkel szemben, bár a „tétényi tumultushoz”³² vagy a Tolna vármegyei parasztlázongásokhoz³³ mérhető erőszakos cselekményekre itt nem került sor. A lakosság egyébként is tarka etnikai összetételét tovább színesítette az újratelepítésekkel behozott németiség.

A vármegyében a zsellérek aránya Fejérhez hasonló (28,73%), ezek egynegyede subinquilinus, a legtöbb jobbágy tehát telkes; a telekátlag a teljes megyében a Dunántúlon megszokott felé tendál (0,52). A Somogyban mérhető átlagos lakosságszám meglehetősen magas (48,48) volt, ami csak nagy szóródással lehetséges: a 3-6 gazdas törpefalvaktól a mezővárosias jellegű településekig a lehetőségek széles palettáját láthatjuk.³⁴ Az örökös és szabadmenetelű jobbágyok arányát illetően a vármegyében kiegyensúlyozott állapotokat tapasztalhatunk: az összlakoságnak majdnem pontosan a fele (50,94%) szabadmenetelű.

A Somogy vármegyében dívó birtoklástípusok között a vegyes birtoklás terjedt el leginkább (58%, 173 településen), ez sok esetben hasonlított az Abaújbán tapasztalt törpebirtokos-jelenségéhez. Magánföldesúri kézen általában itt is a mágnások uradalmait jegyezték (22%, 67 falu), az egyház a falvak 12%-át bírta, míg szoros értelemben vett családi kézben 8% volt.

A települések többsége (43%, 130 település) bevett szokás szerint adózott. Ezen kívül az egyetlen nagyobb kategóriát a contractualisták adták (29%, 88 helység). Urbariuma csupán 16%-nak volt. Vegyes rendszerben meglepően kevesen praestáltak (3%, 10 település). Elenyészően csekély a kiváltságolt falvak aránya (0,6%, 2 cím).

A szerződéses és vegyesen praestáló helységekre szűrve az arányok jelentősen megváltoznak. Míg az egész vármegyében általánosan a vegyes birtoklás volt többségben, addig a contractualis vagy részben contractualis falvak esetében a magánföldesúri birtokosok relatív többségét figyelhetjük meg (47%, 45 település), a vegyes bírás egynegyed rész köré (29%, 28 település) esik vissza. Az egyházi birtokosok és a családok részaránya ugyanakkor nem változik számottevően.

³² *Kosáry Domokos*: A tétényi „tumultus” 1766-ban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 17. (1966) 111–131., újabban *Göczy Zoltán – Gerhard Seewann*: *Der Bauernaufstand im Komitat Baranya 1766*. Pécs 2015.

³³ Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 249.

³⁴ Az átlagon sokat torzít Iháros, Inkey Gáspár contractualista birtoka, a maga 418 fős lakosságával; ebből a gazdatömegből ugyanis elenyészően csekély rész (30) volt zsellér.

A contractualista helységek telekátloga elmarad a vármegyében megszokottól: a tisztán szerződéses falvaknál 0,39, a vegyesen praestálóknál 0,49. A zsellérek arányát tekintve érdemi változás nem tapasztalható, a házas zsellérek csekély aráynövekedésétől eltekintve (21%). Az örökös és szabadmenetelű jobbágyság arányai azonban látványosan megváltoznak a csaknem mértani pontossággal megfelezt vármegyei átlaghoz mérten: a tisztán szerződéssel kötődő helységekb 79,24% a szabadmenetelűek aránya, míg a vegyes adózású falvakban 65%.

A vármegye legnagyobb szerződéskibocsátói az arisztokraták és nagybirtokosok, közöttük is főként gróf Széchenyi Zsigmond (9 contractus), a herceg és gróf Batthyány család (5), báró Hunyady János (4), özv. Jankovich Antalné (4), a gróf Zichyek (3) és Inkey Gáspár (3); az egyházi szerződéskötők között kiemelten kell említeni a veszprémi püspökséget (6) és az esztergomi főkáptalant (3).

Az adatokat összesítve a vármegye helyzetét a 4. táblázat szemlélteti.

4. táblázat A Somogy vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település	Szerződéses települések	Vegyes adózású települések
Zsellérek aránya	28,73%	33,41%	21,04%
Telekátlog	0,52	0,39	0,49
Örökös jobbágyság aránya	49,06%	20,76%	35%
Szabadmenetelű jobbágyság aránya	50,94%	79,24%	65%
Magánföldesúri birtokok	22%	50%	20%
Egyházi birtoklás	12%	14%	10%
Városi birtoklás	0%	0%	0%
Vegyes birtoklás	58%	24,41%	60%
Kamarabirtokok	0%	0%	0%
Családi birtokok	8%	10,5%	10%

A Somogy vármegyei jellegzetességek a következő pontokban foglalhatók össze:

1. A szerződéses viszonyban álló településeken a szabadmenetelű jobbágyság aránya kiemelkedő mértékben megnövekszik.
2. A magánföldesúri birtoklás aránya a contractualista falvak között látványosan magasabb, míg a vegyes településeken a vármegyei átlagot követi. A jelenség éppen fordítottja a vegyes birtoklásnál érzékelhetőnek, ez azonban a korábban taglalt vármegyékben, elsősorban az Abaújban tapasztaltakat tekintve nem szorul különösebb magyarázatra.
3. A szerződés alapján szolgáló helységekb a zsellérek aránya meghaladja a vármegyei átlagot, a telekátlog azonban elmarad a megyében megszokottól.

A contractusos praestálás és a szabadmenetel viszonya nyomban világossá válik, ha egy pillantást vetünk a jobbágyok válaszaiban szereplő megfogalmazásokra. A Somogy vármegyei parasztok vallomásaikban számos esetben határoznak meg egyértelmű összefüggéseket a szabadköltözés és a szerződés (illetve az annak megletét jelző készpénzfizetés) között.³⁵ A contractualista szabadmenetelűek sok esetben etnikai jelleggel is rendelkeznek: a jelenség a vegyes praestálású helységekből érhető tetten legvilágosabban, ahol az úrbéri tabellák jegyzetei alapján a németesség aránya nagyjából megegyezik a szabadmenetelű szerződésesek arányával.

A zsellérek kérdését tekintve érdemes felfigyelni a jelenségre, miszerint az 57,88-as átlagos gazdaszám feletti, nagyobb lakosságú településeknél az inquilinusok és subinquilinusok számaránya drasztikusan lecsökken: általában minél nagyobb egy falu, annál kevesebb zsellér lakik benne, ez pedig (néhány kivételtől – Iharos, Kaposvár, Som – eltekintve) a telekáttagon sem ront számottevően. Somogyban ezek alapján a település lélekszáma és a gazdák átlagos telekvagyona között egyenes arányosság figyelhető meg.

A szerződéses jobbágyi viszony területi jellegzetességei

A vizsgálatunkban megjelölt négy meghatározott régió végigtekintve a szerződéskötés szokásának, illetve a szerződések a többi indikátorral kapcsolatos kölcsönhatásának bizonyos, viszonylag jól körülírható regionális jellegzetességei bontakoznak ki.

Bár nagy vonalakban megállapítható, hogy a szerződéskötés gyakorlata összefügg az új telepítésekkel, a contractusok hasznélvezői az egyes régiókban különbözőek. Míg a teljes fluktuációban lévő, kevés földesúrral és csekély településszámmal rendelkező Alföldön a jobbágylakosság letelepítésének égető szüksége a legtöbb lakost általánosan szerződésessé tette, addig északra és nyugatra haladva a contractusra lépők a népesség egyre határozottabban elkülöníthető csoportját jelentik: elsősorban az idegen etnikumú, mindenekelőtt német parasztokat, akiket kiemelt státuszuk gyakorta szembeállított a jórészt magyar vagy szláv nyelveket beszélő, főként usus után adózó örökös jobbágysággal.

A contractus kizárólagossága délkeletről indulva északnyugat felé egyre csekélyebb: a centrumban található Fejér vármegyében a részben szerződéses helységek

³⁵ Néhány jellegzetes vallomást kiemelve: „Arendatit Consequenter Liberae Migrationes Sumus.” – MNL OL C 59 Fehéregyháza úrbéri kérdőpontokra adott válaszai. 3. p.; „Contractualistae, per consequens liberae migrationis sumus.” – MNL OL C 59 Hollád úrbéri kérdőpontokra adott válaszai 3. p.; „Hactenus Arendatitii Coloni, Consequenter Omnes Liberae Migrationis fuimus.” – MNL OL C 59 Porrog úrbéri kérdőpontokra adott válaszai 3. p.; „Semper contractualistae, consequenter liberae Migrationis omnes sunt.” – MNL OL C 59 Vízvár úrbéri kérdőpontokra adott válaszai 3. p.

paraszsága egy-egy helységeken belül még nagyobb tömegben kötelezte el magát a szerződéses kötés mellett, de Somogyban vagy Abaújban már nem ritkán csak néhány jobbágyot jegyeztek contractualistának, és arra is van példa, hogy egy-egy településen csupán egyetlen, egyéni szerződéssel bíró lakost regisztráltak.³⁶

Szinte mindenütt szembeötlő, hogy magánföldesurak, elsősorban gazdag arisztokraták sokkal valószínűbben szerződnek a jobbágyaikkal, mint a kisbirtokos, néhány töredékességi nemesek, törpebirtokosok.³⁷ Az arány még inkább felénk tolódik, ha figyelembe vesszük, hogy a vegyes birtoklású helységek nem csekély hányada nagyobb birtokosok között oszlott meg, egy jól definiálható részük pedig egy-egy konkrét nagybirtokos család egyes tagjainak közös jószágát képezte. A contractualis kötés ilyen jellegű prevalenciáját mindenekelőtt a telepítési szerződések tömegei magyarázhatták (a telepítéseket általában nagybirtokokon lehetett megoldani), de a későbbi, szilárdabb lakossággal jellemezhető időszakban oka lehetett a birtokaiktól távol élő arisztokraták pénzigénye (a contractusban többnyire terminusra történő készpénzfizetést írják elő), és esetlegesen a földesúri kézben lévő regionális központok magasabb fejlettsége, definiáltabb jogköre is. Hasonló okokkal lehet magyarázni az Abaúj vármegyében megfigyelhető egyházi contractus-túlsúlyt.

Általában jellemző, hogy minél erőteljesebben cserélődött le egy-egy vármegye birtokos- és jobbágyállománya, annál nagyobb az adott megyében a contractualista helységek aránya. Az Alföldön és Fejérben jellemző szerződéses túlsúlyt Somogyban és főként Abaújban az *usus* váltja fel domináns praestálási formaként. Ennek magyarázata komplikáltabb, mint amilyennek első ránézésre látszik: bár a jövedvény elem nyilvánvalóan főként szerződést köt (usussal egyébként sem szolgálhatna, ha „meggyökerezett szokása” nincs), a forrásanyagban emellett megfigyelhető a contractusok kiüresedésének, „devalválódásának” folyamata,³⁸ amire még azokon a területeken is van példa, ahol éppen az ellenkezőjét sejtjenénk.³⁹

³⁶ Így például az Abaúj vármegyei Kupán: „A Jobbagyi köteleességét téfűk Bokás Berint Simkó Janoson kívül, ki az ide Sub No. 1o. bé adott Contractus Berint szolgál és penzt is fizett.” – MNL OL C 59 Kupa úrbéri kérdőpontra adott válaszai 2. p.

³⁷ Az általános érvényű szabály alól érdekes kivétel a Somogy vármegyei Szabás: a viszonylag nagyobb lélekszámú tekinthető faluban, melyet hét különféle földesúr birtokolt egyszerre, mindegyik jobbágy contractualista volt, és az egyes uraságokkal külön-külön szerződtek le.

³⁸ Az Abaúj vármegyei Kétyben van ugyan contractus, de nem aszerint szolgálnak; ugyanebben a megyében a Trautsohnok birtoka, Telkibánya lakosai „taxások voltak”, de már 27 éve bevett szokás szerint adóznak. Hasonló volt a helyzet a Fejér vármegyei Zámolyon, a somogyi Berzencén, Csepelen, a veszprémi püspök görgetegi birtokán, Henyészen, Kisbajomban, Mocsoládon, Telekiben és Lakócsán. Utóbbi kifejezetten érdekes: a lakosok sem contractus, sem stabil *usus* alapján nem adóznak, *urbariumukat* nem fogadták el.

³⁹ A Csanád vármegyei Battonyának korábban szerződése volt, de az úrbérrendezéskor egy ideje már *usus* után szolgált. A csongrádi Mindszent, ahogy korábban említettem, az Erdődyek gazdatisztjeinek hanyagsága miatt nem követte a contractusát.

Valószínűsíthető, hogy az ezekben a helységekben látható jelenség helyel-közzel általánosnak tekinthető: az első időkben még szigorú szabályok szerint praestáló lakosság lassan megszokja a terheket, a contractus talán el is kallódik, a hétköznapiakban nyilván tapasztalható szabályszerűségek lassan belemosódnak a paraszti közösség mindenekelőtt szóbeliségen alapuló „köztudomásába”.

A vizsgált régiók területi jellegzetességeinek jellemzőit az 5. táblázat foglalja össze.

5. táblázat A vizsgált területek úrbérrendezés-kori jellemzőinek összevetése

	Abaúj vármegye	Fejér vármegye	Alföldi régió	Somogy vármegye
Jellemző szolgáltatási forma	usus	contractus	contractus	usus
Jellemző birtoklási forma	vegyes	magánföldesúri	magánföldesúri	vegyes
Jellemző birtoklás a contractualis helységekben	egyházi + magánföldesúri	magánföldesúri	magánföldesúri	magánföldesúri
A lakosok általában	örökös jobbágyságok	fele-fele arányban örökös/ szabados	szabadmenetelűek	fele-fele arányban örökös / szabados
A contractualisták általában	szabadmenetelűek	szabadmenetelűek	szabadmenetelűek	szabadmenetelűek
Nemzetiségi jelleg a szerződéseknél	megfigyelhető (magyar)	megfigyelhető (német)	nem figyelhető meg	megfigyelhető (német)
Zsellérek aránya	nem változik	nem változik	nem változik	nem változik

További célok, a kutatás kiterjesztése

Annyi talán már a fentiekből is látható, hogy a contractualis körés behatóbb elemzése jól használható eszközt adna a 18. századi vidéki társadalom kutatóinak kezébe. A vizsgált hat vármegye adataiból levont következtetések semmiképpen sem tekinthetők általános érvényűnek az egész országra vonatkozóan. A contractusok keletkezésének és megszűnésének körülményeit, a contractualisták társadalmi sajátosságait és ezzel kapcsolatosan a szerződéskötés pontos képét az eddig (ilyen szempontból) feltáratlan vármegyék, régiók hasonló jellegű elemzésével és kiértékelésével lehetne megismerni.

A virtuális adatbázisépítésnek köszönhetően a Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyagának nagy része minden nehézség nélkül, szabadon kutatható. A korábbi eredmények (Bihar, Borsod, Gömör, Pest, Veszprém, Zala, Zemplén) bevonásával az alapvetően kvalitatív jellegű forrásanyag kvantifikálhatóvá formálása tovább egyszerűsödhet. További, markáns tájjelleggel bíró régiók meghatározásával a mintavételes eljárás is alkalmazható a szerződéses jobbági viszony és az egyéb gazdaság- és társadalomtörténeti jelentőségű faktorok korrelációjának szélesebb körű feltáráshoz. A modern térinformatikai szoftverek bevonásával elkészíthető a contractualista viszony 18. századi térképes ábrázolása, az így elkészült

térképek analízise pedig további agrár- és vidéktörténeti kutatások lényeges támasza lehet. Végül: az eddig feltáratlan megyékben feljegyzett parasztvallomások (fordítással ellátott, annotált, a felvázolt munka „melléktermékeként” szükség-szerűen jelentkező) kiadása nagyban megkönnyítheti mind az országos, mind a megyei vagy akár helység szintű társadalomtörténeti elemzéseket.

THE REGIONAL PATTERNS OF CONTRACTUAL TENANT PEASANTRY

A Comparative Analysis of Six Counties

By László Tompa

Prior to the abolishment of serfdom in 1848, the majority of the agrarian population of the Hungarian Kingdom lived within the framework of the traditional tenurial constraints: they were excluded from land ownership, they were represented by their lords before the law, their dues could be arbitrarily raised by the lord of the land, and they could even be deprived from the right of free movement. After the wars of the early eighteenth century, however, a special group within the tenant peasantry expanded significantly: these were the contractual tenants, who, thanks to their contracts agreed to with their lords, lived among much more favourable conditions than did the majority of „perpetual serfs”. Their work and achievements considerably contributed to the revitalisation of the war-torn Hungarian countryside. Based on the cathecisms of Empress Maria Theresia’s Peasant Act, one of the most revealing types of sources for the research of contractual tenants, the paper examines and describes the status of such tenants in the mid-eighteenth century through a sample of more than 600 villages.

FÖLDMINŐSÉG, NEMESI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS, JÖVEDELMEZŐSÉG A TISZÁNTÚL DÉLI RÉSZÉN A 18–19. SZÁZADBAN*

Problémafelvetés

A magyar agrártörténet-írás egyik sokat vitatott kérdése, hogy 1848 után a volt jobbágynak kiosztott és a nemesség kezén maradt földterület mutatott-e minőségi különbséget, azaz a nemességnek sikerült-e a jobb minőségű földeket megszereznie. A témában először a levéltári forrásfeltárást végző nemzedék tagjai, T. Mérey Klára, Sándor Pál és Für Lajos hoztak konkrét példákat nemcsak arra, hogy egy nagybirtokos valóban megszerezte a paraszti kézen lévő remanencia és irtásföldeket,¹ hanem arra is, hogy ezek a területek sokszor jobb minőségűek voltak.² E hipotézist kliometrikus alapokon újrazivsgáló Scott M. Eddie érvelése szerint a szántóként használt területek nagy része a 18. században paraszti kézen volt, tehát logikus, hogy ezek jó minőségűek voltak, és nagy részük (mint telki állomány) 1848 után a parasztság kezére került.³ Eddie Szekfű Gyulára hivatkozik, aki szerint a dúllónevek tanúsága szerint a földesúri földeket a 19. század közepén feltört területeken alakították ki – ugyanis a nevek zöme gulyajárásra utalt.⁴

Kérdés az is, hogy a földminőségben mutatkozó esetleges különbség csak esetenként vagy általánosságban, minden régióban és az egész nemesi társadalom esetében igaz-e (vagy például csak a nagybirtokos arisztokráciára és csak a

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportja keretében készült.

¹ Für Lajos: Jobbágyföld – parasztföld. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. 33–139.; Sándor Pál: Birtokrendezési periratok. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 69.) Bp. 1973. 94–95.; Orosz István: A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon. Debrecen 2010. 125.; Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben. Bukarest 1981. 134–135.; Sándor Pál: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és újabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében. Agrártörténeti Szemle 10. (1968) 1–2. sz. 94–117. és Uő: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti-statisztikai forrásai, módszerei és újabb eredményei. Agrártörténeti Szemle 6. (1964) 36–81.

² T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1965., 248.; Orosz I.: A jobbágyvilág megszűnése i. m. 133.

³ Scott M. Eddie: Ami „köztudott” az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Debrecen 1996. 84.

⁴ Uo. A nemesi 48-as hagyományokat képviselő Berzeviczy szerint is a volt jobbágyság a kedvezményezettje a centralisztikus átalakításnak. Berzeviczy Albert: Az Absolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. Bp. 1922. Reprint. Bp. 2013.

Dunántúlon), mint ezzel kapcsolatban Eddie megfogalmazta kifogásait kvantitatív vizsgálataiban.⁵

A másik, a kutatás során általunk szintén elemzett kérdés az, hogy az adómentességét 1848 után elvesztő *birtokos* nemesség vajon tett-e kísérletet a kezében maradt föld jövedelmezőségének (szisztematikus) eltitkolására, manipulálására a földkataszteri felvételezések idején (1851–1865), amikor a földjövedelem vált a földadó alapjává. Ily módon ugyanis csökkenthették a fizetendő adó értékét.⁶ Abban az esetben, ha a feltevés igaz, akkor az is kérdésként merül fel, hogy vajon ugyanígy a parasztság is képes volt-e érdekeinek ilyen érvényesítésére? Ha ugyanis a nemességen kívül más rétegek is képesek voltak élni ezzel a lehetőséggel, akkor elképzelhető: nincs tendenciózus különbség a paraszti és nemesi földek aranykorona-értékei között, így statisztikailag nem bizonyítható a visszaélés, hiszen minden fél egyforma mértékben élhetett vele. A paraszti birtok magasabb aranykorona-kategóriába sorolásának az is oka lehet – a nemesi manipulációkon túl –, hogy esetükben sokszor magasabb volt a szántók aránya, míg a nagybirtokon olykor a legelők és erdők aránya volt magasabb, s emiatt volt alacsonyabb az átlagos hektáronkénti kataszteri jövedelem. De e jelenség sem általános: bár a Draskovichok dél-baranyai birtokain vagy egyes egyházi nagybirtokokon az erdők aránya valóban magas volt,⁷ az itteni Benyovszky-birtokokat már ugyanúgy szántó-dominancia jellemezte, mint az ormánsági kisbirtokot.

Mindezek után nem meglepő, hogy Eddie bonyolult (és ezért talán némileg negligált) országos, kliometrikus vizsgálata (a vizsgált 52 közül) mindössze egy megyében támasztották alá a feltételezést, miszerint a nagybirtok (nála a világi arisztokrácia birtokai) kedvezőbb adóbesorolás alá esett, mint az várható volt.⁸

E kérdés vizsgálatánál nagy könnyebbséget jelentene, ha az adóalapot (vagy a tiszta földjövedelmet)⁹ valamiképpen közvetlenül össze lehetne vetni a talajminőséggel,¹⁰ valamint ha mindkettőt objektíven lehetne mérni. Az adóalap korrekt-

⁵ Eddie, S. M.: Ami „köztudott”, az igaz is? i. m. 75–87. E probléma a nagybirtok öröklés során történő felosztások is gyakran előkerült: a Stockhammer család azzal vádolta a Wenckheimeket, hogy a Harruckern-uradalom 1798-as felosztásakor ők kapták a jobb földeket, de ezt az 1834-es vizsgálat nem tudta megerősíteni. Lásd *Szilágyi Adrienn*: Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. Bp. 2018. 82–90., 190–196.

⁶ *Szuhay Miklós*: A parasztság felbomlásának egyes kérdései az első világháború előtt. In: Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. Szerk. Pach Zsigmond Pál – Sándor Pál. Bp. 1956. 233.

⁷ *Demeter Gábor – Koloh Gábor*: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). Agrártörténeti Szemle 61. (2020). Megjelentetés előtt.

⁸ Eddie, S. M.: Ami „köztudott” az igaz is? i. m. 83.

⁹ A földadó a tiszta földjövedelem 25,5%-a volt, 1913-ban 20%-a. *Oros Iván*: A földterület mezőgazdasági hasznosítása Magyarországon. Statisztikai Szemle 75. (1997) 401–415.

¹⁰ És mi proxyként, helyettesítő indikátorként használva e mutatót, ezt is tesszük, hiszen az alapkérdés vizsgálatával szemben (mint az Eddie kísérletén látszik is), ez sokkal egyszerűbb – ha van hozzá forrás.

ségével kapcsolatos fenntartások már a kortársaknál is megjelentek és hivatkozási alappá váltak a későbbiekben, bár a 48-as nemesi, ellenzéki narratíva éppen az „állam hasznát”, tehát a földek értékének állami túlbecslését emlegeti, szemben a marxista narratívával. Beksics és Márki szerint „a rebellisebb vidékek nagyobb katasztrófát, a »gutgesinnt«-ebbek enyhébb katasztrófát nyertek. Erdély annyira volt sújtva, hogy katasztrófát a későbbi alkotmányos kormánynak le kellett szállítani [...] A Dunántúlnak kevésbé rebellis vármegyei redukált adóalapra tettek szert s megfordítva.¹¹ [...] szinte mindig igazuk volt az állami reclamátoroknak, a kik azt állították, hogy az állam csorbulást szenvedett [...] A hibás katasztrófa azután természetes következménye lett a hibás földadó-rendszer, mely talán legjobban sújtotta a magyar földbirtokosságot.”¹²

De a talajok osztályozása sem volt objektív.¹³ Előfordult, hogy a földesurak a rosszabb minőségű földeket is első vagy második osztályba vésték fel, hogy kisebb legyen a jobbágytelek mérete (a jobbágy földilletménye), valamint a saját jószágai értékét emeljék.¹⁴ A 18. századi, például a Vályi-féle országleírásban szereplő termékenységi kategóriák pedig nem pusztán a talaj adottságait tükrözik (ráadásul sok megyére vonatkozóan hiányoznak adatok), hanem a termelés diverzifikáltságát és egyes klimatikus tényezők hiányát vagy túlzott gyakoriságát is.¹⁵ Így például ha egy településnek nem volt elegendő szőleje, erdeje, vagy gyakran sújtotta aszály, már akkor sem kaphatott I. osztályú minősítést, ha különben a legkiválóbb csernozjomtalajon feküdt is. A 18. századi zempléni adatokon végzett számítások szerint a föld osztálya-minősége és jövedelme között azonban kapcsolat mérhető.¹⁶

Az adóalap megbízhatósága kapcsán fent megfogalmazott két homlokegyenest ellentétes szemlélet miatt is célszerű a jövedelmi viszonyok vizsgálatánál a „gyanús” 1865-ös kataszteri összeírás (egyébként is az 1850-es évekből származó)¹⁷ jövedelmi adatai mellett továbbiakat (így az 1910-est) is megvizsgálni a

¹¹ Innen táplálkozik a dunántúli (nagybirtokok) kisebb adóértékére vonatkozó feltételezés.

¹² Nem derül ki, hogy a birtokos gazdákra általában, vagy a „nagy” birtokosokra utal. Márki Sándor – Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Szerk. Szilágyi Sándor. (A Magyar Nemzet Története 10.) Bp. 1898.

¹³ A talaj minősítése a kortársak szerint nem volt objektív, ún. „földkóstelők” tömegei végezték, egy településen kis mintaszám alapján. Márki S. – Beksics G.: *A modern Magyarország* i. m.

¹⁴ Für L.: *Jobbágyföld – parasztföld* i. m. 149.

¹⁵ Vályi András: *Magyar országnak leírása* I–III. Buda 1796. Reprint: Somorja 2003.

¹⁶ Legalábbis a földesúri bevételek esetében. Lásd még: Ifj. Barta János: *Földosztályok és jövedelmek Zemplén megyében a 18. század végén*. In: *Föld és Társadalom* (Bibliotheca Cumanica 7.) Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza 2007. 91. Alapadatok: Ifj. Barta János: „Ha Zemplén vármegyét az útas vizsgálja...” II. Adattár Zemplén megye 18. századvégi történetéhez. Debrecen 2015. 351–384.

¹⁷ Oros I.: *A földterület mezőgazdasági hasznosítása* i. m. 404. Így az 1863-as aszály hatása nem jelentkezik az adatsorban.

megbízhatóság növelése érdekében.¹⁸ Mindemellett e két problémakör egy általánosabb (és soktényezős) harmadikhoz is elvezet minket: a kisüzemi és nagyüzemi jellegű (gabona)termelés termelékenységének kérdése, mely a hazai szakirodalomban ugyancsak vitatott téma. Demeter Gábor legutóbbi, az ország egész területéről (de szelektív) mintát vevő, 1865-re vonatkozó vizsgálatai a nagybirtokon mutattak ki nagyobb tiszta földjövedelmet egy kataszteri (kat.) holdon¹⁹ (de ez az állattartás jövedelméről nem tanúskodik), míg a Koloh Gáborral közösen végzett regionális mélyfúrásunk az Ormánságban és szomszédságában azt támasztotta alá, hogy a kisbirtok egy kat. holdra jutó termelékenysége nem lehetett rosszabb a nagybirtokénál (itt a nagybirtokon nagyobb volt az alacsony jövedelmű erdők aránya, és emiatt a kisbirtok egy holdon átlagosan nagyobb tiszta jövedelmet mutatott).²⁰ Czettler Jenő szerint a magyar kisüzem rentabilitása a két világháború között kérdéses, mert a nagybirtok a holdankénti kihozatalt (mázzában) tekintve gabona esetében 20%-kal, burgonya esetében 30%-kal jobb mutatókkal bírt.²¹ Ezzel szemben Kerék Mihály szerint, bár holdanként két mázsa gabona és tehenenként 800 liter tej a nagybirtok előnye, a kisbirtok jóval több állatot tartott el, s ez végeredményben azt jelenti, hogy míg a nagybirtok nyers hozama holdanként 135–167 pengő, addig a kisüzemeké összességében több, 170–190 pengő volt. (A tiszta hozam az 1930-as években a kisbirtokon 57–64 pengő, míg a nagybirtokon 31–35 pengő volt).²² Ugyanerre a korszakra vonatkozóan Kerékhez hasonló következtetésre jutott Tóth Tibor is kliometrikus elemzésében: hozama és megtérülési rátája alapján a kisbirtok nem rosszabb a nagybirtoknál, bár tőkeértéke 1 holdra vetítve magasabb volt.²³

¹⁸ Nem véletlen a földadó tiszta jövedelemhez mért kulcsának 5%-os csökkenése 1913-ig. *Oros I.*: A földterület mezőgazdasági hasznosítása i. m. 411. Ez utalhat egyfelől a holdankénti jövedelem növekedésére, másfelől az adókiivetés alapjául szolgáló adatok megbízhatóságának növekedésére is.

¹⁹ *Demeter Gábor*: A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon. Az agrárszférától az adóztatásig. In: *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Szerk. Csikós Gábor et al. Bp. 2019. 7–69. Csak a nagybirtok, illetve a kisbirtok dominálta településeket vizsgáltuk, ahol mindkettő jelen volt, ott nem lehetett elkülöníteni a kis- és nagybirtok jövedelmét. Így ez a településállomány elenyésző részére volt csak igaz, s nagybirtok esetében az erdőuradalmak ugyanúgy bekerültek, mint a monokultúras gabonatermelést folytató puszták és nagy legelők is.

²⁰ *Demeter G. – Koloh G.*: Birtokstruktúra és jövedelmezőség i. m.

²¹ *Czettler Jenő*: Földbirtok-politika. (A Kis Akadémia Könyvtára) Bp. 1936. 22. In: *Czettler Jenő*: Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek. Bp. 1995. 42–53., itt: 51. oldal táblázata. Az 1930-as adatok visszavetítése a dualizmus korába azonban megkérdőjelezhető, mert Czettler a világválság idején vizsgálódott, és a krízisekre a kisbirtok reagál rosszabbul.

²² *Kerék Mihály*: A magyar földkérdés. Bp. 1939. 361–364.

²³ Az 1930-as adatok alapján: nagyüzemek (1000 kat. hold felett) esetén az egy holdra jutó összérték 820 pengő [P], kisbirtok esetében 1030 P; a nyershozam pedig 136, illetve 150 P, a megtérülési ráta 16,6% (6 év) és 14,6% (7 év). Lásd *Tóth Tibor*: A Dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására. (Értekezések a történeti tudományok köréből 102). Bp. 1983. 29.

E kérdések összefüggenek egymással. A probléma úgy is megfogalmazható, hogy van-e különbség a paraszti és nemesi földek (illetve némi általánosítással a kisbirtok és nagybirtok) hozama között, ezt mennyiben befolyásolták a talajviszonyok, a termelési módok (ezen itt elsősorban a területhasználatot értjük, mert a sok tényező közül ez adatolható könnyebben) és a társadalmi viszonyok (érdekérvényesítő-képesség). Ezek közül a terméseredmények (valamint az ebből származtatott, adóalapul szolgáló aranykorona-érték), illetve a birtokviszonyok talajviszonyokkal való kapcsolatát (a talajviszonyok objektív ismerete híján) eddig nem vizsgálták tüzetesebben, míg a többi kérdés – amint láttuk – lezáratlan. Tanulmányunkban egy speciális régió, a Körös, Maros és Berettyó által határolt terület 18–20. századi viszonyainak vizsgálatával e kérdésekhez kívánunk adalékot szolgáltatni.

Források és módszerek

Láthattuk, hogy az általunk vizsgált indikátorok kapcsolata a valósággal kérdéses. A már említett, aranykoronában kifejezett tiszta földjövedelem nemcsak az állattartás jövedelmének figyelmen kívül hagyása miatt problematikus (s így a legelők és erdők kimutatott hozama lényegesen rosszabb a valóságnál), hanem azért is, mert jellegéből következően nem mutatja a befektetett munka (pénz, energia) és a kihozatal (termelés) értékét, csak a kettő különbségét.²⁴ Azaz nem derül ki, hogy az 5 Ft/kat. hold tiszta haszon 5 Ft értékű befektetés és 10 Ft értékű kihozatal mellett valósul-e meg, vagy 15 Ft befektetés és 20 Ft termelés mellett realizálódik. Ez pedig két, eltérő hatékonyságú (és tőkeerejű) gazdálkodásra utal, és ennek megállapításában a tiszta földjövedelem nem segít.²⁵

Mint említettük, az aranykorona-értékkel való manipuláció jó eséllyel ki-szűrhető lenne, ha a mért jövedelmi adatokat a talajadottságokkal vetnénk össze. Kérdés persze, hogy milyen mennyiségű és jellegű, talajt minősítő adatokkal találkozhatunk a forrásokban. A Mária Terézia-korabeli kilenc kérdőpontos felvételezés a kártételek között jelzi az áradás és erózióknak való kitettség nagyságát,²⁶ de ez még nem árulkodik a talaj termőképességéről (csak a földművelés kockázatairól). Még az 1850–1860-as években is azt írta Keleti Károly, hogy a

²⁴ A tiszta kataszteri jövedelem számításának részletes leírását lásd *Keleti Károly: A telekadó és kataster. Közgazdasági és statisztikai szempontból.* Pest 1868. 27–28.

²⁵ Oros Iván írja, hogy a tényleges jövedelem a korfelfogás szerint is általában a tiszta jövedelem 2,5-szerese (*Oros I.: A földterület mezőgazdasági hasznosítása i. m. 411.*), de ez csak nagy mintaszám esetében igaz.

²⁶ *Tóth Péter: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai.* Borsod vármegye, 1770. Miskolc 1991.; *Uő: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai.* Gömör vármegye 1771. (Borsodi Levéltári Füzetek 48.) Miskolc 2010.

kataszterezés során megállapított földminőségi kategóriák is inkább relatív, mintsem abszolút skálán értelmezendők (sokszor csak településen belül érvényesek).²⁷

Kérdés tehát, hogyan mérhető a földminőség, ha a 18–19. századi kategóriák több tényezőt tömörítenek, s nem egyet. A fent írtak alapján az alá- és fölébecslésnek a szándékos manipuláció mellett egyéb okai is lehettek. Egyszerű volna tehát a sok minősítési kategória helyett egy 19. század közepi talajtérképet kézbe venni és összevetni az 1865-ben településszinten publikált,²⁸ egy kat. holdra is kiszámítható tiszta földjövedelemmel. A kettő viszonya választ adhatna a fenti kérdésekre. Ilyen talajtérképet azonban eddig egyetlen történeti munkában sem használtak fel, nem véletlenül: az ország talajainak szisztematikus térképezése ugyanis csak az 1890-es években kezdődött el, majd a két világháború között teljesedett ki a Kreybig-féle felvételezés során.

A közelmúltban azonban a Magyar Állami Földtani Intézet alapításának 150. évfordulóján kiadott kötetben feltűnt egy 1858-as keltezésű (1861-ben kiadott), két megyényi nagyságú (Békést és Csanádot nagyjából, illetve Arad részeit magába foglaló) területre kiterjedő talajtérkép, mely öt genetikai talajtípus elkülönítése mellett azok minőségét is megadja a korban használt, I–V-ig terjedő skálán. E térkép előnye éppen az, hogy a minősítési kritérium alapja egyértelműen (és egyedül) a talajféleség, szemben az eddig említett klasszifikációkéval. A Szabó József által készített térkép Európa második talajtérképe (az elsővel az oroszok büszkélkedhetnek).²⁹ De sajnos 1865 előttől nem is áll több rendelkezésre.³⁰

E forrás egyedisége miatt tehát vizsgálatunk nyomán aligha tudunk általános következtetéseket megfogalmazni, de a három megye talajadottságainak vizsgálata talán betekintést enged a nagybirtok és a kisbirtok földminőségbeli, valamint termelékenységbeli mutatókhoz való lokális differenciáiba (és a kettő közötti összefüggésre); az 1865-ös kataszteri összeírással összevethető térkép ugyanis szerencsés módon olyan területet ábrázol, ahol sok a pusztaság, s a névanyag alapján sok nagybirtok azonosítható és elkülöníthető a kisbirtoktól.³¹ (Nem mellékesen: a mai országterület legértékesebb földjeiről van szó.)³² A kis- és nagybirtok

²⁷ „például egyik község I-ső osztályú földje hasonló lehet más község III-dik osztályú földjéhez, s így az osztályozás korántsem abszolút jelzi a föld minőségét, hanem csak viszolyagos becscsel bír az ugyanegy községhez tartozó telkek minősége iránt”. *Keleti K.*: A telekadó és kataster i. m. 26.

²⁸ Magyarország művelési ág szerinti területe és földjövedelme. Buda 1865.

²⁹ *Babinszki Edit*: 150 éves a Földtani Intézet. Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat. Bp. 2019. 132–133. A kiadás éve 1861.

³⁰ Piros Olgának, a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat munkatársának szíves közlése.

³¹ Ismert az is, hogy melyik településbe olvadnak be. Ráadásul ekkor még külön tüntetik fel a praediumok jövedelmét is, szemben például Vályival, aki nem ír részletesen a pusztákról.

³² A békési búzának – magas sikértartalma miatt – az 1770-es évekre alakult ki az országos hírneve, már ekkor fogalom lett a lisztjéből sült péksütemény a bécsi polgár asztalán. Magda Pál (Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geográfiai leírása. Pest 1819.)

területi elkülönítése, beazonosítása a későbbi statisztikai adattárak esetében már jóval problematikusabb. Hiába áll rendelkezésre 1910-ből a településenkénti és művelésági földjövedelem,³³ hiába áll rendelkezésre 1911-ből a gazdacímtár oldalán a nagybirtokonkénti jövedelem és birtoknagyság³⁴ – így számíthatóvá téve a kisbirtok nagyságát, tiszta földjövedelmét és egy kat. holdra jutó tiszta földjövedelmét is –,³⁵ ha maga a nagybirtokok elhelyezkedése csak körülményesen, nagy felbontású kataszteri térképek tömegeiről rekonstruálható, így talajtérképre sem vetíthető tömegesen.³⁶

Módszerünk a következő volt. Az 1858-as talajtérképet vetületbe húzva (EPSG3857, Pszeudo-Mercator-vetület) rátettük arra a puszták határait külön feltüntető 1808-as Lipszky-féle térkép, továbbá a KSH 1:144000-es települési közigazgatási határos térképeinek³⁷ felhasználásával a Nagy Béla által 1:400000-es méretarányban az egész ország területére elkészített és Németh Gábor által térinformatikailag adaptált GIS-térkép településszintű közigazgatási határait,³⁸ kiegészítve a Neu-féle térkép (1792)³⁹ ide vonatkozó szelvényével, továbbá pontosítva az 1883-as közigazgatási térképpel. (Mindezt összevetettük a mapire.eu-n lévő kataszteri térképállománnyal, amely a térségre vonatkozóan szintén viszonylag kései, 1883–1884-es.) Így tudtuk a közigazgatási határokat nem jelölő talajtérképen is beazonosítani a közigazgatási egységek kiterjedését az 1860-as években, amely időszakból települési és külterületi tiszta földjövedelmi adatokkal is rendelkezünk.⁴⁰ Ezt követően az egyes területi entitásokat domináló talajtípusokat

és Fényes Elek (Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 4. Pest 1839.) országleíró munkái Békés megye kiváló termékenységu földjéről beszéltek. *Szabó Ferenc*: Két és fél évszázad az Alföld történetéből. (Dél-Alföldi évszázadok 25.) Szeged 2008. 143–146.

³³ Békés / Csanád / Arad stb. vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján. Bp. 1914.

³⁴ Magyarországi gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. Bp. 1911.

³⁵ Erre vonatkozó kísérletet lásd *Demeter G. – Kolob G.*: Birtokstruktúra és jövedelmezőség i. m.

³⁶ 1880–1886 között ismételtén sürgették a talajtérképezés megindítását, de végül csak a filoxéravész után, annak hatására indult el a térképezés kormányzati támogatással 1896-ban. Lásd *Babinszki Edit*: 150 éves i. m. 134–135. Így a fent vázolt módszer (talajtérképek és birtoktérképek egymásra vetítése) természetesen nem lehetetlen a századforduló helyzet vizsgálatához, csak tömeges méretekben körülményes, hiszen több száz térképlapra van szükség egy-egy megye területét illetően.

³⁷ Magyarország történeti helynévtára. Csongrád megye (1773–1808). Bp. 2002.; Magyarország történeti helynévtára. Bihar megye és a Hajdúság (1773–1808). Bp. 1990.; Magyarország történeti statisztikai helynévtára. Békés megye. Bp. 1993.

³⁸ A talajtérkép méretaránya hasonló, 1:576 000, tehát a fedetés módszertanilag nem problematikus. *Lipszky János*: Mappa Generalis Regni Hungariae partiumque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae. Buda 1808.; Hadtörténeti Intézet és Múzeum: B IX a 518, 1:480 000. (<https://bit.ly/355Ue8A>, letöltés 2020. dec. 13.)

³⁹ *Andreas Neu*: Geographische Charte des Königreichs Hungaria, 1786, Hadtörténeti Intézet és Múzeum: B IX a 1120, 1:192 000. (<https://bit.ly/2JOilvC>, letöltés 2020. dec. 13.)

⁴⁰ A térképet lásd <https://bit.ly/37imAgj> és <https://bit.ly/2ZkBDco> (letöltés 2021. febr. 20.).

(közigazgatási egységenként legfeljebb kettőt) beazonosítva azok osztályát–minőségét összevetettük a földjöveldelmi adatokkal.

Az 1858-as talajtérképen löszös, szikes, korhany (tőzeg), homok és agyagos talajok szerepelnek, melyek mind egy-egy termékenységű kategóriát testesítenek meg. Az itt szereplő I–V. osztályok viszonya a korábbi minősítésekhez további vizsgálat tárgya lehet, hiszen, mint írtuk, a Vályi-féle beosztás jellege más, így nem feltétlenül ekvivalens az 1858-assal. Vályinál a vizsgálati területen fekvő Endrőd másodosztályú, miként 1858-ban is, Füzesgyarmat másodosztályú, de 1858-ban harmadosztályú, Doboz viszont első osztályú földdel bírt, míg 1858-ban csak harmadosztályú szikes és korhany alkotta a termőtalajt.⁴¹

A talajvizsgálatoknak a 19. században éppen az le(hete)tt volna az egyik hozománya – ha folytatják Szabó József 1858-as szisztematikus munkáját és nem „kószolgtatással” minősítik a talajt –, hogy az adó és talajminőség (mint földhozamot befolyásoló tényező) diszkrepanciáját megszüntessék.

Noha a földosztály-kategóriák az 1858-as regionális térképen egyértelműen megfeleltethetők a talajtípusoknak, ami erősíti vizsgálatunk objektivitását (Keleti szerint a korban sok helyütt csak relatív volt a skálázás, és ez ráadásul falvanként változhatott), két kérdést még vizsgálni kell. Mennyiben felel meg az 1858-as talajtérkép tényanyaga a mai ismereteknek, azaz tévedett-e a készítő a földminősítésnél? Az akkor használt fogalmak ma is használatosak: a korhany mint fogalom létezik, de nem talajtípusként – az öntés- és láptalajokra jellemző a tőzeges üledék, és ez utóbbiak elhelyezkedése jól egybevág a Szabó-féle térkép korhany talajainak elhelyezkedésével. Az 1858-ban szikesnek minősített talajok kapcsán van csak jelentősebb változás: itt ma réti talaj főtypusról beszélünk, a tényleges szikesek (sós talajok) kiterjedése jóval kisebb a Szabó által jelzetté.⁴²

Így a térkép szakmailag megbízhatónak minősül. Más kérdés, hogy az adottságait tekintve 1858-ban leminősített homoktalajok földjöveldelme mégis magas volt 1865-ben (erről lásd a későbbiekben). Ennek oka a speciális kultúrák jelenléte. Azaz, a talajminősítés nem abszolút, hanem kultúraspecifikus – hiszen nem minden növény egyformán érzékeny például a vízellátottságra. A 19. század közepi talajminősítési rendszer általánosságban a gabonanövények szempontjából tekinthető optimálisan kalibráltnak, megbízhatónak. A talajoknak az „elvárttól” eltérő viselkedése (jöveldelmezősége) tehát valamilyen helyi invencióra vagy manipulációra utal.

⁴¹ Ez is mutatja a minősítés szubjektivitását. A korábban említett zempléni példa ugyancsak arra utal, hogy az osztályozás relatív, hiszen a föld viselkedése láthatóan függött a termékszerkezettől.

⁴² Dobos Endre térképe: <https://bit.ly/3rZR7c4>, letöltés 2020. dec. 13.

Földbirtokviszonyok, földminőség a 18. század végén

Visszatérve mintaterületünkre és összevetve a korábbi (Vályi-féle) földminősítést az 1858-assal, megállapítható, hogy a Vályinál első osztályú települések (és három kivétellel mind az volt) már mind másodosztályú termékenységi besorolást kaptak 1858-ban (1. táblázat),⁴³ ugyanis löszön (1858-as I. osztályú talaj) egy település sem feküdt. A löszös területek 1790 körül még mind a Harruckern-uradalomhoz tartozó praediumok voltak (az 1858-as minősítés szerint rosszabb talajon lévő praediumok is akadtak, ellenben igazán jó talajon fekvő települések nem). Hogy 1790-ben az urasági és telki állományú földek milyen talajon voltak, az onnan tudható, hogy rendelkezésünkre áll a Harruckern-uradalmak részletes térképe az 1780-as évek végéről,⁴⁴ melyet szintén vetületbe húztunk és fedettünk az 1858-as talajtérképpel. A puszták területhasználata viszont még egyértelműen *nem* a gabonatermelésre berendezkedett nagybirtok képét rajzolja ki (2. táblázat),⁴⁵ hiszen a mai szemmel (szemtermeléshez) jobb adottságúnak tekintett löszös talajon főként pusztagyeppek sorakoztak, ahol egy kivétellel a legelő volt a domináns földhasználati forma.⁴⁶ Ölyved, Gerla, Tamás és Bélmegyer praediumok esetében pedig a rét vagy erdőjelleg dominált, s 1858-ban e területeken a szikes mellett gyakori volt a rosszabb, III. kategóriás korhany (kotu, turfa, tőzeg) minősítésű talaj is. (Az, hogy a rosszabb talajokon nem folytattak szántóföldi művelést, a demográfiai nyomás hiányára is utalhat, mindamellett, hogy nem is lett volna

⁴³ Az említett táblázatokat a tanulmány végén lévő Mellékletekben helyeztük el.

⁴⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BéML) Gyűjtemények. Békés megyei térképgyűjtemény XV.1.a. 48. (1787–1788) A Harruckern család gyulai uradalmának (Békés megye, Csongrád megye, Csanád megye, Arad megye) birtoktérképe: <https://bit.ly/2ZmJE9S>.

⁴⁵ Az 1840-es évek elején a művelési ágak szerinti területi megoszlásban ugyanakkor még a legelő állt az első helyen Békésben és Csanádban. A művelésbe fogott földterület arányának növekedése igen gyorsan zajlott. Mária Terézia urbáriumának bevezetésétől a szabadságharcig öt és félszeresével nőtt a szántóföldek kiterjedése, főleg a kezdeti lecsapolásokkal művelhetővé tett rétek és legelők rovására. Lásd Szabó F.: Két és fél évszázad i. m. 143–146.

⁴⁶ Wodianer Sámuel pesti nagykereskedő, aki a gyomai Stockhammer-uradalmat bérelte, 1837-ben a tízezer kat. hold körüli majorságban 3300 szarvasmarhát, 10 000 juhot, 2000 sertést és 1500 lovat tartott. A birkatenyésztésben a tízezer holdon felüli körösladányi Wenckheim-uradalom volt a listavezető: 1839-ben 18 300 juha volt. Szabó F.: Két és fél évszázad i. m. 143–146.; Éppen az állattartás nagy jövedelmezősége miatt a túllegeltetés ekkor már jelentős volt és rámutatott az állattartás korlátaira is. Tessék ezt írja 1784-ben: „A legeltetőhely esztendőről esztendőre rosszabbul. Rosszabbnak is kell lenni, mivel a legjobb magló füvek a mindénkor rajta legelő marha által, alighogy a földből kibújnak, azontúl (azonnal) felágattatnak [...]”. Az urbárium bevezetése után az uraság tehát háromféleképpen okozott kárt a lakosságnak: a közlegelőre rendkívül nagy számú marhát hajtattott, a legelő egy részét majorsági földjéhez csatolta, és végül az uradalom új felmérésekor hitványabb, szikes vagy vízjárta területet jelölt ki a legelő számára. A panaszokat kivizsgáló Bodoky Mihály földmérő az 1813. október 18-án írt jelentésének végén Berény térségében 1692 hold elvett legelőről számolt be. Lásd *Implom József*: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. 1695–1848 (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.) Békéscsaba 1971. 163–164.

rentábilis.) 1865-re viszont azonban – az 1858-as minősítés alapján szikes-löszös (Kígyós) és löszös (Eperjes, Csorvás) egykori legelő-pusztákon – a szántó már 55%-os és 70%-os arányt ért el (4. táblázat). Ez a változás megfelelt az országos tendenciáknak, mértéke azonban meghaladta az átlagost, ami nyilvánvalóan a napóleoni és poszt-napóleoni gabonakonjunktúrával (1870-es évek közepéig), valamint az exportlehetőségek felfutásával állt összefüggésben.

Tehát, noha Vályi szerint a települési (telki) állományban lévő területek nem voltak rosszabb minőségűek, mint a praediumok, az 1858-as a talajtérvkép minősítése szerint mégis az 1780 táján praediumként, 1865-ben pedig önállóan, pusztaként összeírt területeket kell jobb talajúnak tekintenünk. Ezek 1865-ben is az esetek jó részében nagybirtokok részeként működtek (4. táblázat). A tanulmány elején felvetett első vizsgálati kérdésre tehát azt a választ adhatjuk, hogy a területen a nagybirtokosok/nemesek kezén jobb minőségű földek voltak 1865-ben (tulajdonjogilag mindenképp – más kérdés, hogy vajon ők használták-e ezeket).⁴⁷

Mivel Vályi esetében azonban a minősítési kritérium nem csak a talaj termőképességét tükrözi, célszerű megvizsgálni, vajon mennyire áll összhangban minősítése a birtokviszonyokkal? (Például az általa rossz minőségűnek tekintett területeken több föld, nagyobb telki állomány volt-e a művelők kezén?) Az említett 18. század végi térkép közli a telki állomány területhasználat szerinti megoszlását is a pusztákon és a településeken egyaránt (az utóbbiaknál pedig a házak és a lelkek számát is), így a területhasználat mellett a demográfiai nyomás mértékére is kapunk áttekintést adatokat (egy házra jutó telekszám, egy házra jutó lélekszám, egy telekre jutó lakosság alapján – 1. táblázat).

A három 1790-ben is másodosztályúnak (rossz talajúnak) tekintett település: Endrőd, Füzesgyarmat, Vésztő esetében az egy házhelyre jutó teleknagyság nagyobb (1,6 – 1,7 – 2,3) volt, mint másutt; az elsőosztályúak közül csak Gyomán volt hasonló ez az érték,⁴⁸ mely a régióban 1 telek/ház körül ingadozott. Az egy házra jutó szántóföld (telekben kifejezve) viszont hektikus képet mutatott a három rosszabb adottságú településen: míg Endrődön 0,6 feletti volt az érték, addig Vésztőn 0,2 alatti és Füzesgyarmaton is 0,3 körüli. A Vályi által első osztályúnak

⁴⁷ A Harruckernek fő bevételei éppen a bérbeadásból származtak. Az üzletszerű marhatartással (gőbolyhizálás és -eladás Bécs felé, lábon hajtvva) foglalkozó magánbérlok paradicsoma a csanádi és aradi puszták területe volt a 18. század második felében [...] A bérbeadás szerepe a gabonatermelés előtérbe kerülésével sem változott: a majorságok mellett a paraszti bérletben levő uradalmi föld 1847-ben megközelítette a 22 ezer kat. holdat. (Ezzel szemben új jobbágytelkek kialakítására nem került sor.) A jobbágyok kezén levő és az uradalmi-nemesi szántóföld aránya Békésben 100:128 volt a parasztság javára. *Szabó F.*: Két és fél évszázad i. m. 143–146.

⁴⁸ Mind a négy település esetében a nők férfiak száma (mely közelítette a házak számát) csak fele volt a nem nők férfiakénak. Itt tehát a házak számához képest munkaerőtöbblettel számolhatunk, összhangban a nagyobb megművelendő földterülettel. (Van még néhány ilyen település).

minősített települések esetében egyedül Dobozra volt jellemző a szántóföld-szűke (itt még a 4. táblázat 1865-ös adatai szerint sem a szántó dominált, az arány csak 1910-re érte el a 60%-ot a lecsapolásoknak, szabályozásoknak köszönhetően), a többi esetben nem. Mint említettük, Vályi minősítését az 1858-as talajtérkép nem támasztotta alá, éppen ellenkezőleg (1. táblázat), a már említett Füzesgyarmat és Vésztő mellett Doboz volt a legrosszabb talajadottságokkal bíró település. A másik két település esetében a területhasználat idomult a talajadottságokhoz, hiszen az egy háztartásra jutó nagy telekszám mellett a szántótelkek alacsony értéke inkább az állattartás dominanciájára utalt.

Az 1. táblázat oszlopoi alapján lehetőség nyílik a földdel való ellátottság megítélésére és a települések területhasználati sajátosságainak vizsgálatára is 1780 körül. Eleken például a szántók domináltak, akárcsak Orosházán, de míg itt az egy háztartásra jutó telekméret is kicsi volt, addig a jobb talajadottságú Eleken (Vályi szerint és az 1858-as talajtérkép alapján egyaránt) átlagos. A tényleges demográfiai nyomás kiszámításához az egy házra jutó lakos és egy házra jutó telek hányadosa (azaz az egy telekre jutó lakosság szám) szükséges, amelynek alapján árnyaltabbá válik a kép, ugyanis éppen a szántóföld-szűkével jellemezhető Füzesgyarmat, Vésztő és Doboz az, ahol egy telken az átlagnál kevesebben éltek – a rossz talajminőség kompenzálása miatt. Orosháza már nem volt ilyen szerencsés, a kis telekméret és rossz talaj (1858) mellett nagy volt az egy telekre jutó lélekszám, noha a háztartásméret nem volt kiugró. Nyilvánvaló, hogy ez társadalmi feszültségek nélkül csak nagy fajlagos jövedelem mellett volt hosszútávon fenntartható. (A homoktalaj termékenysége a későbbiekben még visszatérünk). Hasonlóan nagy volt a demográfiai nyomás Gyulán, ahol kicsi volt az egy házra jutó teleknagyság, viszonylag nagy a háztartásméret, azonban jó minőségű a föld, valamint meglehetősen nagy szántó jutott egy háztartásra (legalábbis a régió belül, ráadásul a mezőgazdaság mellett egyéb megélhetési források is rendelkezésre álltak).

A demográfiai nyomás kérdése közelíthető másként is: hiába van elég föld, ha nincs, aki megműveli, vagy ha túl sok a munkáskéz, ezért az nincs optimálisan kihasználva (mint a török alól felszabaduló Balkánon). Ami a települési munkaerő nagyságát illeti,⁴⁹ a telkek számának összevetése a házas és nem házas felnőtt férfiak számával (a házak száma helyett) további következtetéseket tesz

⁴⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a nők kihagyása az ilyen vizsgálatokból módszertanilag nem helyénvaló: hiszen például a Balkánon az összes munkának legalább a felét (inkább többet) ők végezték – igaz, ez a szántóföldi munkálatoknak csak elenyésző részét tette ki. A jelenlegi vizsgálatban azért jártunk el mégis így, mert a demográfiai nyomást kiszámításához azt néztük, hogy az elvégzendő telki-szántóföldi munkálatokhoz hogyan viszonyul a rendelkezésre álló felnőtt férfi munkaerő. (Ez nem jelentette azt, hogy az esetleges férfi munkaerőtöbblet mindenképpen problémát jelentett, hiszen dolgozhattak akár a nagybirtokon is.)

lehetővé. Egy telekre vetítve kifejezetten magas volt a férfiak száma Békéscsabán, Orosházán és Gyulán. Mivel ezek mezővárosok, az itteni munkaerőtöbbletet részben felszívhatta a szekunder és terciér szektor. A falvak közül Öcsöd, Endrőd, Gyoma és (Kun)szentmárton, valamint Elek rendelkezett egy telekre jutó magas férfiszámmal, míg e mutató értéke Dobozon alacsony volt – ám amint azt említettük, itt nem is volt sok szántó. A lakosság egészéhez mérten a 18. század végén kifejezetten magas, 50% körüli volt a felnőtt férfiak aránya Békéscsabán, Endrődön, Gyomán és Vésztőn, valamint Szeghalmon, Füzesgyarmaton és Körösladányban, míg viszonylag alacsony, 25% körüli Mezőberényben, Székudvaron, Békésszentandrason és Eleken (itt az egy házra jutó lélekszám magas volt, az egy házra jutó telekszám kicsi, tehát a demográfiai nyomás valószínűsíthető), továbbá Dobozon (itt már kisebb az egy házra jutó lakosság szám) és az urbanizáltabb települések között Szarvason és Gyulán.

Mindezek után nem meglepő, hogy jellegzetes területhasználati típusok is elkülöníthetők a 18. század végén. Míg a térség települései nem mutattak egységes arculatot (3. táblázat), a puszták már inkább (2. táblázat). Szeghalom, Füzesgyarmat, Vésztő és Doboz területét nem is legelő, hanem nedves rétek dominálták – amint írtuk, 1858-ban ezen települések talajai kapták a térségben a legrosszabb besorolást (Vésztő és Füzesgyarmat Vályitól is rossz besorolást kapott). A szintén rossz (homokos) talajú Orosházán viszont a szántó dominált (70%), miként a nála jobb talajú Gyula, Gyoma és Berény esetében is. A hozzájuk hasonló talajú, vízközei Szeghalom esetében viszont egészen más jellegű területhasználattal találkozunk. Látszik tehát, hogy 1790-ben a terület nagy diverzitása egy a környezeti körülményekhez alkalmazkodó gazdálkodásra utalt, mely a területhasználat mellett a háztartásonkénti telekméret és egy telekre jutó lélekszám településenkénti differenciáival próbált alkalmazkodni a természeti adottságokból következő kihívásokhoz.⁵⁰

⁵⁰ A megyének nem minden része volt termékeny. A szeghalmi előjárók például szántóföldjeikről 1770-ben ezt mondták: „Szántóföldeinknek fele székes [szikes] és vízállásos, terméketlen, amelyeknek sem szárazságban, sem esős időben hasznát nem vehetjük, mert esős időben székes voltuk miatt a vizek által elboríttatnak, szárazságban pedig kiszáradnak, másként is ezeknek némely aljasabb [mélyebb fekvésű] részeit az árvíz el szokta fogni. Egyáltalában a földeket, ha hasznokat akarjuk venni, ugarozással kelletik élni.” *Implom J.: Olvasókönyv* i. m. 163. A gyomai határról 1835. november 9-ei levelében pedig ezt írja a nagykuntúrkevei előjáróság: „a jobbágyok mostani használatában lévő legelőket rendszeren a Körös árjai elöntik, vagy ha az nem történne, a téli havazások és tavaszi és nyári nagy esőzések után azokon vesztegleni szokott, ártalmas vizek annyira elborítják, hogy ezek miá ugyan az egész legelőjüknek igen kevés hasznát vehetik [...] az ilyen vízáradásoktól netalán kimaradandó részecskéik mint magasabbacska helyzetetésben lévők többnyire terméketlen vadszikek.” Uo. 179–180. Mind-ebből egyértelmű, hogy a hozamnövelésnek természetföldrajzi korlátai voltak, melyek a vízszabályozás szükségessége felé mutattak. A gabonatermelés fellendülése elmélyítette a társadalmi differenciálódást, és a sárréti területek egyre nagyobb hátrányba kerültek a vizek szabályozatlansága, az ár- és belvizek miatt. Nem tudtak pl. bekapcsolódni a jobbágyság körében is teret hódító dohánytermesztésbe.

Földminőség, földjövedelem és a birtokviszonyok kapcsolata 1867 előtt

Ezt követően nézzük meg, hogyan változott a helyzet 1865-re:⁵¹ 1. a területhasználat megfelelt-e a talajadottságoknak, 2. a talaj adottságai összhangban voltak-e a kataszteri földjövedelemi összeírással, 3. volt-e eltérés a kis- és nagybirtok földminőségét és jövedelmét illetően. Az 1865-ös összeírás lehetővé tette a nagybirtok-dominálta, kisbirtok-dominálta és vegyes-bizonytalan üzemszervezetű települések elkülönítését (4. táblázat), és rendelkezésre álltak településenként és pusztánként is a területhasználati és földjövedelemi adatok.

1865-ben a nagybirtok-dominanciájú települések fele⁵² (hat) lösztalaj dominálta földön feküdt, további öt vegyes, I–II. kategóriájú (löszös-szikes) volt és csupán egy szikes talajú nagybirtok akadt. Ezzel szemben az egyértelműen kisbirtok dominálta településeken nem volt löszös talaj, három löszös-szikes, egy szikes és egy ennél is rosszabb talajú volt. A birtokviszonyaikat tekintve az 1865-ben publikált adatok alapján nem egyértelműen eldönthető (vegyes) települések esetében a löszös talajú települések száma egy (Kunszentmárton), a löszös-szikesek száma hét, a szikes talajú községké tizenegy, ennél is rosszabb öt települése (4. táblázat). Tehát a nagybirtok-dominálta települések talaja volt jobb minőségű 1865-ben (is). Vajon ez a különbség jelentkezett termelékenységükben is?

Ha a táblázatban megnézzük a területhasználatot a három üzemforma esetében, akkor a következőt látjuk: a csillaggal jelölt pusztákon sem minden esetben egyértelmű a szántó dominanciája, tehát a természeti adottságokhoz egyes puszták még ekkor is alkalmazkodtak (Gyulavári, Kétegyháza). Ez azonban összesen két nagybirtokot jelent, a további mintegy 90 esetben a szántók dominanciája figyelhető meg – talajtípustól függetlenül, az ugyanis legfeljebb a szántók gyakoriságát befolyásolja, de fölényük a földhasználati kategóriák között vitathatatlan (5. táblázat). Az is megfigyelhető, hogy a talajtérkép északi (általában rosszabb minőségű talajokkal jellemezhető, észak-békési) területein a nagybirtokon lévő szántók relatív gyakorisága átlag 10%-kal kisebb, mint a dél-békési, dél-csanádi

Amikor Bodoky Mihály földmérő 1818-ban tervet készített a gyulai határ urbariális földjeinek három fordulóra való felosztására, a magyargyulai kisbirtokosok így tiltakoztak: „A gyulai földnek egyenetlen, terméketlen, székes és posványos volta is arra bír bennünket, hogy maradjunk a két forduló mellett, mert ha most két fordulóban is lehetetlen földjeinket jó kvalitásban [minőségben] bírni, mennyivel inkább, ha a három forduló több székét [szikét, szikes földet] hoz földjeink közé, és nyughatatlanabbá tesz némelyeket, mint azelőtt is voltak.” Uo. 164.

⁵¹ A talajtérkép és az 1790-es birtoktérkép kiterjedésének differenciái is befolyásolták a vizsgált települések körét. A Harruckern-térkép nem terjedt ki a talajtérképen ábrázolt Dél-Békés, Csanád és Arad vármegyék területére, de tartalmazta például Szentest, melyet a talajtérkép nem.

⁵² Sajnos a nagybirtok összterülete nem számolható (így külön a jövedelme sem), 1865-ben csak a települési összterületet és jövedelmet adták meg.

nagybirtokon. Az utóbbi területen pedig a szántók gyakorisága nagybirtokon átlag 10%-kal magasabb, mint az ugyanazon a területen lévő kisbirtokon. Ezt mindenképpen fontos megemlíteni a kataszteri földjövédelmek összevetése előtt, hiszen az nemcsak a talajviszonyoktól függ (ez esetben, délen kis- és nagybirtokon is jó, löszös, löszös-szikes talajról beszélünk), de a területhasználat differenciáitól és az alkalmazott technológiától is. Térségünkben a kisbirtok dominálta településeken 40–70%-os volt ekkor a szántók aránya. Fontos megemlíteni, hogy ott, ahol a talaj a kisbirtokon rosszabb volt, mint a nagybirtokon (például Gyulavári), ott ennek ellenére is a kisbirtokon volt magasabb a szántók aránya (4. táblázat): tömött agyagon 30%, szemben a szikes talajú nagybirtokon mért 18%-kal, ami egyfajta demográfiai kényszerre utal. Másképpen fogalmazva: Gyulavári esetében a nagybirtok földhasználatát alkalmazkodott jobban a táji adottságokhoz. Ugyanez érvényes Kétegyházára is: ott a kisbirtok dominálta részen 75% körül volt a szántók aránya szikes talajon, míg a nagybirtokon csak 30%. Gyula esetében viszont már az Eperjes-pusztai nagybirtok (igaz, ennek jobb is volt a löszös földje!) területén volt jelentősebb a szántók aránya. Több település – főként a Körösök és Berettyó árterén, a Sárréten – megtartotta diverz tájhasználatát még 1865-ben is, mint Doboz, Füzesgyarmat, Vésztő, Szeghalom, Körösladány, kisebb mértékben Endrőd és Gyoma, ami a táji adottságokat át nem alakító, meg nem haladó mezőgazdasági technikák perzisztenciájára utal.⁵³

Összességében a nagybirtok és kisbirtok dominálta települések között 1865-ben nem volt hatalmas a területhasználati különbség: a nagybirtokon nagyobb volt a szántó aránya, kisebb volt a szőlő és a hasznavehetetlen területeké (5. táblázat) – éppen fordítva, mint Dél-Baranyában tapasztalhattuk vizsgálataink során. Mivel ott a szántók magasabb aránya a kisbirtokon egyben a kisbirtok egy holdra jutó magasabb nettó földjövédelmét is jelentette,⁵⁴ azt feltételeztük, hogy itt, Békés-Csanád térségében a nagybirtok előnye a kisbirtokkal szemben a szántókat tekintve ugyanúgy megmutatkozik majd az egy holdra jutó átlagos tiszta földjövédalom értékében is (vö. 9. táblázat). Kérdés, hogy ezt befolyásolják-e valamiképp a talajadottságok különbségei a kisbirtok és nagybirtok (dominálta települések) között.

⁵³ Az 1858-ban kezdődő szabályozás a Berettyón éppen ekkoriban fejeződött be, így annak hatása még nem érződhetett. A szabályozás során a sok fattyúággal (Kálló-Hornos, Kis-Körös, Ölyvös, Kutas) rendelkező Berettyót a Sárréttől elzárták, és új medret ástak neki Bakonszegtől egészen Szeghalomig s a Sebes-Körösig. A Berettyó vizének elvezetése a Sárrét fokozatos kiszáradását vonta maga után. A szabályozásra lásd *Dóka Klára*: A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. Egy táj átalakulása. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 7.) Gyula 1997.; A korábbi vizekre lásd *Papp Antal*: A Nagy- és Kis-Sárrét vidékének régi vízrajza. (Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 27.) Debrecen 1956. 1–7.

⁵⁴ *Demeter G. – Koloh G.*: Birtokstruktúra és jövedelmezőség i. m.

Ezt követően ezért az üzemszerkezet, a területhasználat és a talajtani adottságok összefüggését vizsgáltuk meg. Érdeemes megfigyelni, hogy 100 kisbirtokra a löszön jut a legtöbb nagybirtok (darabszámra és nem területre értve), míg kifejezetten ritka a nagybirtok az agyagos talajú településeken és a szikes-korhanyos-kotus jellegű talajokon (6. táblázat). Az átlagnál magasabb a nagybirtok jelenléte a szikes-löszös vegyes területeken, míg átlag alatti az ártéri szikeseken. A lösszel kapcsolatban írtak nem minősülnek újdonságnak, hiszen 1790-ben is e területek voltak puszták, uradalmi kezelésűek, de jó részük 1865-ben, a földreform után is a nagybirtokosok kezében maradt – de immár átalakult, dominánsan szántó területhasználattal. Ez az 1790–1865 között, még a szabályozások előtt lezajló változások legjelentősebbike. A másik pedig 1865–1910 között a rétek, legelők visszaszorulása a tözeges (korhany) talajokon a szántó rovására: 1910 előtt itt ugyanis 17% volt a hasznavehetetlen területek aránya, 1910-ben csak 5% alatti (a teljes területen is kb. 6% 1910-ben). Az 1865-ös állapotot bemutató táblázatunkban azonban a korhanyon még a rétek és az ártéri, illetve mocsárerdők dominálnak, nem a szántó – így ezek a szabályozások előtti helyzetet tükrözik.⁵⁵

1865 előtt a különböző talajtípusokon eltérő területhasználat-típusokat találunk. A homoktalajokon és a löszön a szántó dominált. A szikes és kötött agyagos talajú települések esetében a szántó mellett nagyobb arányban megjelentek a legelők. A földhasználati formák részesedése az összterületből a legkiegyenlítettebb képet a korhany esetében mutatja. (Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert a talajminőségen keresztül a domináns műveléság jövedelmezősége is felelős a holdankénti és településenkénti átlagos földjövedelem differenciáiért).

Végül a tanulmány központi kérdésének, a talajadottságok és jövedelem, majd a birtokstruktúra és jövedelem kapcsolatának elemzése következik (7. táblázat). 1865-ben a löszös és szikes-löszös talajon lévő települések egy kataszteri holdra jutó hozama átlag feletti volt (a homoktalajon lévő Orosházához hasonlóan). A szikesen, korhanyon és agyagon kialakult földek termékenysége ezek felét is alig érte el. Összességében tehát a talajminőség és a földjövedelem között – a rossz minőségű homokot leszámítva – erős kapcsolat mérhető. A különbség a szántók talajtípusonkénti eltérő arányának és az eltérő termékszerkezetnek tudható be.

⁵⁵ A szabályozások hatására a korábbi ártéren duplájára nőtt a tiszta földjövedelem holdankénti értéke 1865–1910 között, míg a víztől távolabbi, löszös zónában csak 50%-kal emelkedett ez az érték. Ezzel összefüggésben a szántók arányának százalékpontos változása 1895–1865 között az ártéren 20–30% vagy akár annál több, de a belső területen is 20% feletti. 1895 és 1910 között ártéren újabb 5–25% ponttal nőtt a szántók gyakorisága, a löszön viszont ekkor már stagnált. Lásd Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi, gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910). Szerk. Demeter Gábor. Bp. 2020. 245. (206. térkép), 247. (208. térkép), 178. (133. térkép).

Jelentős különbség látszik talajtípusonként az egy birtokra jutó jövedelmet illetően is, mely inkább a talajokon mért átlagos birtokméretben tapasztalható különbségek következménye, nem pedig a talajonkénti eltérő hozam eredménye. Ugyanis a löszön mért átlagos birtokméret a százszorosa, a szikesen mért érték a tízszerese volt a teljes területre számolt átlagos birtoknagyságnak (7. táblázat). Másképpen megfogalmazva, 1865-ben a jobb minőségű földeken, a löszön, szikes-löszös talajon továbbra is nagybirtokok helyezkedtek el, melyek a földhasználat-váltás következtében egy kataszteri holdra eső jövedelmüket tekintve is kiugrottak, azaz a nagy jövedelmet nem csak nagy méretüknek köszönhették (vö. 9. táblázat). Ez a területhasználat-váltás a többi területen – főleg a közepes birtokméretet mutató, rossz fajlagos hozamú, de összességében elég nagy (és nagy szórást is mutató) jövedelmű szikeseken – még nem következett be, részint a szabályozás befejezetlensége miatt. Ez utóbbiaknál tehát a gyakori áradások, belvizek miatt a szántó kiterjedését ekkoriban nem lehetett fokozni a természeti korlátok ellenében az akkori agrotechnikai színvonalon. A táblázat tehát azt bizonyítja, hogy az abszolutizmus korának a végén a legjobb földeken nagybirtokok helyezkedtek el, és a legjobb földek egy holdra jutó jövedelme volt a legmagasabb, ezért az azokat birtokló nagybirtokosok részéről földjeik tudatos és szisztematikus alábecsültetéséről nem beszélhetünk a földrendezés során. Kérdés, hogy ez változott-e a későbbiekben, illetve mennyivel árnyaltabb helyzet rajzolódik ki, ha a vizsgálódás során az egyes talajtípusokon *belül* külön vesszük a kis- és nagybirtokokat.

Az egy holdra jutó tiszta földjövedelem üzemformák szerint is nagy különbségeket takart – még azonos talajtípus esetén is. A löszön például a nagybirtoknak volt jobb az egy holdra jutó kihozatala, míg a rosszabb szikeseken, folyami ártereken a kisbirtoké volt magasabb (8. táblázat) annak ellenére is, hogy az adatok az állattartás jövedelmét nem tartalmazzák. A kevert, szikes-löszös területen a különbség nem mutatkozott lényegesnek, sőt a „vegyes”, bizonytalan üzemformájú községekben volt a legmagasabb az érték. A három településtípuson tehát három eltérő birtokstruktúra bizonyult termelékenyebbnek – legalábbis a nettó földjövedelem alapján vizsgálva a kérdést.

Összességében, ha a kisbirtok és nagybirtok termelékenységének különbségeiből kiiktatjuk – a területhasználatra is kiható – talajtani jellegzetességeket, a nagybirtok dominálta településeken akkor is nagyobb az egy holdra jutó kihozatal, mint a kisbirtok dominálta településeken (ez utóbbin az átlag megegyezik a vegyes, eldönthetetlen besorolású településeken mérttel) (9. táblázat). Ezek az eredmények tehát a nagybirtok termelékenysége javára billentik az eredményeket, szemben az ormánsági és hegyháti vizsgálataink

következtetésével, és megerősítik a teljes 1865-ös adatbázis kiértékelése során kirajzolódott álláspontot.⁵⁶

Van azonban arra is lehetőség, hogy ennél pontosabban mérjük fel a tér-ségben a nagybirtok és kisbirtok termelékenységét, ugyanis 1857-ben több összeírás is készült az egykori Harruckern-birtokokról⁵⁷ (amelynek kiterjedése azonban nem fedi teljesen az 1858-as talajtérképet), és itt a több mint 80 birtok esetében kiszámítható az egy holdra jutó tiszta földjövedelem (forintban). Mivel az is ismeretes, hogy e nagybirtokok mely település közigazgatási határainál helyezkedtek el, jövedelmüket össze lehetett vetni az 1865-ös településszintű (és pusztaszintű) átlagjövedelem értékével. Így pontosabban rávilágíthattunk a nagybirtok és kisbirtok termelékenységének különbségeire. A kapott kép meglehetősen hektikus, mert a nagybirtok holdankénti tiszta hozama mérettől függetlenül 5–9 Ft/hold között szórt és az esetek egy részében ez kisebb volt, mint a teljes települési átlag (melybe a kisbirtokokat is beleértjük). Mivel ennek oka nem a nagybirtokok méretkülönbsége volt (mérettől függetlenül diverzek voltak jövedelmi viszonyaik), megvizsgáltuk a területhasználat szerepét is. Érdekes módon a nagybirtok akkor jövedelmezett jobban a kisbirtoknál, ha a szántók részesedése meghaladta a 75%-ot a nagybirtokon. 60–70% közötti szántóarány esetén a nagybirtok holdankénti hozama megegyezett a települési tiszta földjövedelemmel, ez alatti érték esetén pedig a kisbirtok vezetett (10. táblázat). A nagybirtok tehát egyoldalú monokultúráz gazdálkodás esetén volt versenyképesebb, amit nem mindenütt lehetett kivitelezni a talajadottságok miatt, „átlagos” területhasználat esetén azonban nem volt előnye a településsel (és benne a kisbirtokokkal) szemben.⁵⁸ Implicite persze ez azt jelenti, hogy a nagybirtok lehetett jobb minőségű (legalábbis a gabonatermelés mint a kor húzóágazata szempontjából), hiszen itt lehetőség nyílt a terület szántóinak kiterjesztésére.

⁵⁶ Demeter G.: A fejlettség területi mintázata i. m.

⁵⁷ MNL BéML IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1133/1857. Birtokosok kimutatása községenként 1857-ben; MNL BéML V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek B. 202. Szarvas mezőváros iratai 635/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora; MNL BéML V. Községek B. 317. Gyoma nagyközség (1872-ig mezőváros) iratai b. Közigazgatási iratok 823/1857. A 100 hold feletti birtokosok kimutatása; MNL BéML V. Városok B. 302. Békéscsaba nagyközség iratai b. Tanácsulási jegyzőkönyvek 582/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora.

⁵⁸ Ha különválogatjuk a 100–500 kat. hold közötti birtokokat, akkor a hozam nem tér el jelentősen.

Földminőség, birtokviszonyok és a földjövodelmek kapcsolata 1910 körül

Hogyan változott a helyzet 1910-re? Az eltérő forrásadottságok miatt közvetlenül nem vehető össze a helyzet, de közvetett módon igen.⁵⁹ A vizsgálathoz lekérdeztük adatbázisunkból az 1858-as talajtérképre eső települések aggregált (értsd: nagy- és kisbirtokot egybeszámító) 1910-es tiszta kataszteri földjövodelmét talajtípusonként. Első meglepő észrevételünk – különösen az 1865-ös helyzethez ismeretében – az volt, hogy az egy holdra jutó nettó földjövodelmet illetően nem a lösztalajok állnak az élen, hanem a homok (Orosháza) és egyes, szikes-lösz jellegű (II–I. kategória) talajokon lévő települések. (Itt külön kezeltük a lösz-szikes és szikes-lösz jellegű területeket, melynek a jövodelmelemzésekor lesz majd jelentősége.) Jövodelmezőségét tekintve a homok 1865-ben is második volt a lösz után, de a holdankénti 11 koronáról 20 korona fölé emelkedése igen jelentős (a lösz esetében is nőtt a tiszta földjövodel, de csak 12-ről 17 korona/kat. holdra), és ezt bizonyosan nem a szőlők okozták (ezek hozama ugyanis a löszön is hasonló volt egy holdon, ahogyan a táblázat mutatja), inkább az erdőélésből és rétekből származó jövodel tűnt kiugrónak a többi talajon alkalmazott gazdálkodáshoz képest (11. táblázat). Szintén meglepő a szikesek holdankénti termelékenységeinek növekedése 7-ről 12 koronára (és a szikes-löszös települések holdankénti 10-ről 23 koronára). Értékben a szikeseken mért növekedés ugyan nem több a lösz esetében mértnél, de arányait tekintve sokkal jelentősebb, sőt döntő tényező lehetett a helyi kisparasztság megélhetési körülményeinek javulásában. Hogy sok lehetett a szikesen a kisbirtokos, azt az bizonyítja, hogy az egy birtokra jutó nettó kataszteri földjövodel 300 korona körül, míg löszön 5800 korona volt. E különbség olyan nagy, hogy nem magyarázható az azonos méretű birtokok eltérő termőképességével (a lösz nem terem 15–20-szor jobban), tehát a különbség oka a birtokméretben (és még csak nem is a területhasználat különbségeiben) keresendő. Mindez azt feltételezi, hogy löszön még 1910-ben is a nagybirtok dominált, de itt a szántók fajlagos hozama már nem mondható kiugrónak (míg a réteké, legelőké és szőlőké ellenben magas volt). Másképpen: a jó talajadottságok melletti szemterméshozamot

⁵⁹ Az 1858-as térkép 1910-ben immár több mint 90 közigazgatási egységet fedett részben vagy teljesen, míg 1865-ben csak 42-t. Hiába áll rendelkezésre 1911-ből a nagybirtok hozama, hiába számolható a kisbirtok hozama a települési kataszteri összjövodel segítségével, ez csak a nagybirtok-kisbirtok termelékenységi vita eldöntéséhez szolgáltat adalékot, a további kérdéseink megválaszolásához nem. Nem tudjuk ugyanis térképezni a nagy- és kisbirtok elterjedését, így minősíteni sem tudjuk a talaját. Csak azt tudjuk megtenni, hogy kiszámoljuk a nagybirtok pontos részesedését a földekből, és ennek alapján minősítjük a településeket a kis- és nagybirtok dominanciája szerint.

1910-ben már rosszabb talajon is el lehetett érni intenzívebb munkával, sajátos technikákkal és a vízszabályozás következtésben a magasabb hozamú szántók terjedésével. Ugyanakkor az is tény, hogy kifejezetten kisbirtok-dominancia jellemezte a korhanyos talajokon megült négy települést is (130 korona),⁶⁰ ott pedig igen rossz volt a holdankénti hozam a szántón, de más földhasználati módok esetében is. Ehhez képest a szikes-lőszön mérhető magas holdankénti hozam a birtokonkénti jövedelem viszonylag alacsony értékével párosulva (160 korona) arra utal, hogy itt nemcsak a kisbirtokosok domináltak, de maga a birtoknagyság sem lehetett túl jelentős – még kisparaszti viszonylatban sem. Agyag és korhany esetén az átlagos birtoknagyság számításaink szerint 17–18 hold volt,⁶¹ szikes-lőszös talaj esetében csak 9,5 hold,⁶² az (orosházi) homoktalajoknál pedig mindössze 6 hold⁶³ az átlagos birtoknagyság. Így, míg a szikes-lősz esetében a kis (és 1790 óta csökkenő tendenciát mutató) birtokméretet kiegyenlítette a nagy fajlagos hozam, a korhany esetében pedig az alacsony holdankénti hozamot a nagyobb birtoknagyság, a homok esetében azonban a kis birtokméretet már nem tudta kompenzálni a különben magas fajlagos, holdankénti tiszta jövedelem. A legjobb minőségű talajokon alakultak ki a legnagyobb birtokok, viszont ez esetben (vagy talán éppen emiatt) a fajlagos hozam nem érte el a terület teljesítőképességének felső határát.

Végül még egy kérdésre érdemes kitérni. 1790-ben a fent említett talajtípusok esetében az átlag birtoknagyság (telki állomány) nagyjából az 1910-es kétszerese volt. Ez azt jelenti – hogy legalább ennyivel javult az agrotechnika eltartóképessége (akár technológiai, akár biológiai intenzifikáció eredményeképpen, vagy terménystruktúra-váltás következtében) és/vagy nőtt a termékek ára.⁶⁴ A szabályozások viszont arra utalnak, hogy még így is földszűke lehetett – ami a régióban elsősorban a parasztságot érintette, mivel a nagybirtok jó része a vizektől eleve távolabb, a löszhátakon feküdt. A vízszabályozásnak itt tehát nem csak a nagybirtokosság volt haszonélvezője.⁶⁵ (Bár fentebb láthattunk vizenyős talajon fekvő

⁶⁰ Vésztő, Sárrétudvari, Darvas, Okány, illetve még Doboz, Nagyrábé, Szerep, Biharnagybajom részei.

⁶¹ 1790-ben még 1,7–2 telek, azaz jóval nagyobb.

⁶² 1790-ben egy telek.

⁶³ 1790-ben fél telek.

⁶⁴ A családméret csökkenése is kompenzálhatta a telekméret csökkenését. A népességnövekedés a központi löszös területeken az országos átlag felett volt, míg a folyók mentén az országos átlagot nem haladta meg. Kisatlasz i. m. 13. térkép. Részletesen lásd az összegzésnél.

⁶⁵ Pinke Zsolt a Hortobágy és Nagykunság kapcsán úgy találta, hogy elsősorban a nagybirtokosok érdekeit szolgálta a legelők szántóvá alakítása és a hagyományos gazdálkodási keretek széttűzése. *Zsolt Pinke: Modernization and Decline: An Eco-Historical Perspective on Regulation of the Tisza Valley, Hungary. Journal of Historical Geography* 45. (2014) 92–105. Rózsa Sándor kutatásai szerint a Nagykunság a 18. század végén még jelentős gabonátöbblettel bírt úgy is, hogy a szántóföldi művelés másodlagos jelentőségű volt az állattartáshoz képest, tehát az élelmiszerhiány/túlnépesedés (a bácskai

nagybirtokot is.) Datálható a méretváltozás időszaka is. Korhany talajok esetében jelentős volt az 1865–1910 közötti birtokméret-csökkenés (40-ről 20 kat. hold alá), amely mérsékelt egy birtokra jutó jövedelemcsökkenést (100 Ft, azaz 200 korona vs. 133–200 korona) eredményezett, tehát a jövedelemkiesés kisebb volt, mint ami valójában a birtokméret-csökkenésből származhatott volna. Ez ismét arra utal (a demográfia nyomás egyértelmű jelzése mellett), hogy vagy a művelési technikákban, vagy a termékstruktúrában⁶⁶ következett be pozitív változás, amelyet területhasználat-váltás is generálhatott a leginkább talán e (korhanyos) területet érintő (és 1865-re befejeződő) szabályozások következtében. 1846-ban Karacs Ferenc felújított térképén még hatalmas mocsarakat jeleztek a mintaterület északi részén,⁶⁷ 1865–1910 között viszont 5-ről 11 koronára nőtt a holdankénti nettó földjövedelem a korhany talajokon. A homoktalajok esetében 1865–1911 között az átlagos birtokméret nem változott, agyag esetében szintén stagnált,⁶⁸ de az utóbbi esetben nőtt az egy holdra jutó hozam, és így az egy birtokra jutó tiszta kataszteri földjövedelem is. A nagybirtok szinte teljesen eltűnt a szikes talajú településekről, és ami még érdekesebb, hogy a vegyes, szikes-löszös (a szikeseknél valamivel jobb) talajú települések esetében szintén ez következett be. Még a lösz esetében is – egyenesen tizedére – esett vissza az átlagos (nagy) birtokméret (bérleményekkel, felparcellázásokkal együtt), az egy birtokra eső tiszta földjövedelem csökkenése ennél némileg kisebb volt. Összességében itt, a legjobb földeken, továbbra is megmarad a nagybirtok dominanciája 1910-ig.

Összegzés

A 11. táblázatban egyértelműen látható, jövedelmi és birtoknagyságban mért egyenlőtlenségek a társadalmi háttér behatóbb vizsgálata nélkül is rávilágítanak a „Viharsarok” név keletkezésének egyik lehetséges okára: a jobb földek⁶⁹ 1780–1910

kivándorlás ellenére) sem lehetett általános. *Sándor Rózsa*: Evaluation of the Floodplain Farming of the Settlements of Nagykunság Based on the First Cadastral Survey. *The Hungarian Historical Review* 9. (2020) 213–240.

⁶⁶ A periódus két határán a gabonaár nagyjából hasonló volt, tehát áremelkedés alig kompenzálhatta az 1865 utáni birtokméret-csökkenést.

⁶⁷ Vízjárta területek Karacs Ferenc 1813. évi Magyarország-térképének felújított, 1846 utáni változatán. Országos Széchényi Könyvtár Térképtár, TR 2 916. A térkép datálását (az eredeti ugyanis 1813-as) segíti, hogy a Tisza menti Váritól Aradátzig terjedő folyószakasz mentén 1-től 101-ig számok olvashatóak. Ezek minden bizonnyal Vásárhelyi Pálnak (1795–1846) a Tisza-szabályozására vonatkozó tervéhez kapcsolhatóak (1846). Lásd <https://bit.ly/3nJCjkv>, letöltés 2020. dec. 13.

⁶⁸ Mivel 1790-hez képest mindkét esetben csökkent az átlagos (kis)birtokméret, így ezeken a talajokon ez még nagy valószínűséggel 1865 előtt lezajlott.

⁶⁹ Hangsúlyoznunk kell, hogy ez monokultúras szemtermelés esetén érvényes kategorizáció, hiszen vannak olyan kultúrák, melyek homoktalajon is jól teremnek, vagy jól bírják a nedvességet (öntéstalaj). Ilyen szempontból ez az osztályozási/minősítési rendszer is relatív.

között ugyanis végig nagybirtokosok kezén voltak, akik meg tudták lovagolni a gabonakonjunktúrát. A rosszabb földön lévő kisbirtokokat a tulajdonosaik megélhetésük érdekében szinte a végletekig kiaknázták, így 1910-re jobb holdankénti kihozatalt értek el, mint a löszön lévő kis- és nagybirtokok tulajdonosai (együttesen véve). Az ármentesítésből ez esetben (az állattartásból is jelentős jövedelmet realizáló Nagykunsággal és Debrecennel ellentétben) a kisbirtokosok is hasznot húztak, hiszen 1865-höz képest a legtöbb talajtípuson lényegesen javult az egy holdra jutó tiszta jövedelem (s bár adataink nem volument, hanem értéket mutatnak, e növekedés az áringadozásnak kevéssé tudható be, hiszen a gabonaár mindkét időpontban hasonlóan magas volt az 1873–1880 közötti mélyponthoz képest). A kisbirtokok méretcsökkenése 1790 és 1910 között az egy kisbirtokra jutó lakosok számának stagnálása mellett azonban így is demográfiai nyomásra utal:⁷⁰ a nagybirtok pedig kihasználta az olcsó munkaerő jövedelemhiányát, mely társadalmi feszültségekhez vezetett. A nagybirtok egy holdra jutó föld(!) jövedelme 1780–1865 között bizonyosan nőtt (de azt nem tudjuk, hogy a napóleoni gabonakonjunktúra előtt a löszös puszták állattartásból származó jövedelem mekkora volt), majd 1910-re ez részben csökkent vagy éppen stagnált.⁷¹ Nőtt viszont a löszös terület iránti érdeklődés: 1910-re a löszön lévő birtokívek⁷² száma 40 ezer fölé emelkedett (az összes birtokív száma 100 ezer fölötti a területen), míg 1865-ben ez a szám kb. 10 ezer körül volt⁷³ (ebből kb. 500 volt nagybirtok – a növekedés a két összevetési halmaz eltérő területe és a térképről „lelógó” településrészek (1910) elég nagy száma ellenére is nyilvánvaló).

⁷⁰ A folyómenti területeket leszámítva a lakosság szám 1869–1910 között az országos átlagot meghaladón, több mint másfélszeresére nőtt. Ez jelentős mértékben természetes szaporulat eredménye: 1880-ban országos szinten a legnagyobbak között volt az egy év alatti, beszélni nem tudó népesség aránya (4–5%: Kisatlasz i. m. 18. térkép). A népességnövekedés a 13. térkép szerint elsősorban a Körös-Maros közén, a nagybirtokokon realizálódott, azaz nem járt tényleges földtulajdonlással (bérmunkások). Az egy főre jutó földterület (jó minősége mellett) Békésben és Csanádban országosan a legalacsonyabbak között volt (14. térkép) és a központi (löszös) területeken egyenesen csökkent (15. térkép). A folyómenti, rosszabb talajú területek kisebb népességnövekedése pedig részben a központi löszös vidék felé történő elvándorlásnak az eredménye. Mivel az egy házra jutó lakosság az egész térségben esett (17. térkép), a lélekszám viszont nem, ez implicit módon a házak (telkek) számának növekedését és ebben az esetben a telkek aprózódását jelzi.

⁷¹ Az 1911-es gazdacímtári adatok (nagybirtok mérete, jövedelme) leválogatása nélkül csak a löszön lévő nagy- és kisbirtok holdankénti jövedelme csak együttesen adható meg. Jelen tanulmányban e leválogatást már nem végeztük el.

⁷² 1875. évi VII. tc. értelmében minden személyről, akinek földterülete volt, birtokívet állítottak ki. (A birtokív a tényleges birtokosnak a község határában belül fekvő *összes birtokára* vonatkozó adatot tartalmazta. A birtokívben lévő földek kataszteri tiszta jövedelmének összege alapján állapították meg a földadót.) E fogalom tehát 1865-ben még nem használatos, akkor a birtokosok számát adták meg. Az 1895-ös statisztika pedig a gazdaságok számát közölte. A három fogalom nem teljesen ekvivalens.

⁷³ Mivel a löszterületek nem érték el a mintaterület kiterjedésének 40%-át, ez valószínűsíti, hogy a kisbirtokok 1910-ben itt kisebbek voltak, mint más talajokon. (Miközben 1865-ben a „nem nagybirtok” dominálta – ez természetesen nem jelentett nagybirtok-mentességet – falvakban is közel 80 kat. hold volt az átlagos birtoknagyság).

Mellékletek

1. táblázat Földminőség 1797-ben és 1858-ban,
valamint demográfiai nyomás 1790-ben a térségben

	Földosztály (Vályi-féle, 1797)	Földminőség (1858-ós térkép)	Talajtípus (1858)	Domus	Summa anima	Egy házra jutó lakos	Egy házra jutó átlagos telek	Egy házra jutó szántó telek	Lakos / Telek	Férfi/telek	Felnőtt férfi/összes lakos (%)
Magyar-Gyula	1	2	szikes	865	5522	6,38					
Német-Gyula	1	2	szikes	365	2890	7,92	0,62	0,54	12,77	3,18	24,87
Békés	1	2	szikes	1032	7770	7,53	1,12	0,45	6,72	1,79	26,69
Szarvas	-	2	szikes	947	7492	7,91	1,06	0,35	7,46	1,90	25,45
Szentes				1140	9459	8,3	1,45	0,49	5,72	2,16	37,71
Ócsöd	-	2	szikes	341	2597	7,62	1,13	0,41	6,74	2,54	37,62
Endrőd	2	2	szikes	321	2705	8,43	1,57	0,65	5,37	2,58	47,96
Gyoma	1	2	szikes	412	3252	7,89	1,51	0,61	5,23	2,34	44,78
Köröstarcsa	-	2	szikes	254	1764	6,94	1,28	0,45	5,42	1,56	28,83
Mezőberény	1	1,2	szikes és lösz	605	4349	7,19	0,95	0,47	7,57	1,72	22,71
Körösladány	-	2	szikes	246	1825	7,42	1,37	0,53	5,42	2,76	50,86
Szeghalom	-	2	szikes	342	2732	7,99	2,34	0,54	3,41	1,83	53,76
Füzesgyarmat	2	3	korhany	314	2323	7,4	2,3	0,31	3,22	1,68	52,29
Vésztő	„salétromos föld”	2,3	szikes és korhany	196	1541	7,86	1,76	0,15	4,47	2,19	49,03
Doboz	1	3	korhany	146	984	6,74	1,57	0,26	4,29	1,01	23,49
Csaba	1	2	szikes	1224	10173	8,31	1,04	0,5	7,99	4,64	58,13
Orosháza	-	4	homok	637	4914	7,71	0,57	0,4	13,53	5,23	38,68
Székudvar	-	2	szikes	393	3060	7,79	0,96	0,53	8,11	1,63	20,10
Kunszentmárton	-		0	141	1410	10	0,78	0,54	12,82	2,40	18,72
Elek	1	1,2	szikes és lösz	158	1342	8,49	1,03	0,71	8,24	2,40	29,16

Forrás: BéML XV.1.a.48. alapján saját számítás. (A kimagasló és alacsony értékeket kiemeltük.)

2. táblázat Az 1790-ben praediumként (pr.) funkcionáló földek
területhasználata és földminősége (1858)

Pusztta	Földminőség (1858)	Talaj (1858)	Szántó %-ban	Rét %-ban	Legelő %-ban	Erdő %-ban
Kígyósapáti pr.	2	szikes	0,00	4,76	95,24	0,00
Nagykondoros pr.	1	lősz	0,00	0,00	100,00	0,00
Nagy Csákó	1	lősz	0,00	0,00	100,00	0,00
Kis Csákó	1	lősz	0,00	0,00	100,00	0,00
Csorvás dominale	1	lősz	0,00	0,00	100,00	0,00
Csorvás communitatis	1	lősz	0,00	0,00	100,00	0,00
Eperjes pr.	1	lősz	0,00	0,00	100,00	0,00
Szénás pr.	2	szikes	0,00	0,00	100,00	0,00
Kis Kamut pr.	1	lősz	100,00	0,00	0,00	0,00
Szt. Miklós pr.			100,00	0,00	0,00	0,00
Csejti pr.	2	szikes	0,00	0,00	100,00	0,00
Bélmegyer pr.	2	szikes	0,00	55,03	40,46	4,51
Gerla pr.	3	korhany	0,00	44,48	44,48	11,04
Ölyved pr.	3	korhany	0,00	73,61	24,51	1,88
Királyhegyes pr.		lősz	0,00	12,27	87,73	0,00
Apáca pr.	1	lősz	0,00	0,00	100,00	0,00
Tamás pr.	2	szikes	0,00	40,20	24,87	34,93
Kis Péll pr.	5	kötött agyag	0,00	24,97	75,03	0,00

Forrás: BéML XV.1.a.48. alapján saját számítás.
(A domináns területhasználati forma boldval kiemelve.)

3. táblázat A települések területhasználatának típusai 1790-ben – összefüggésben a talajadottságokkal (1858)

Település	Szántó %-ban	Rét %-ban	Legelő %-ban	Erdő %-ban	Talaj (1858)
Gyula	54,29	21,50	21,84	2,50	szikes
Békés	39,98	11,36	47,09	1,56	szikes
Szarvas	33,40	0,00	66,60	0,00	szikes
Szentes	33,96	0,00	66,04	0,00	-
Öcsöd	36,20	0,00	63,80	0,00	szikes
Endrőd	41,75	0,00	58,25	0,00	szikes
Gyoma	40,13	18,14	41,73	0,00	szikes
Köröstarcsa	35,28	0,00	64,72	0,00	szikes
Mezőberény	49,31	0,00	50,69	0,00	szikes és lösz
Körösladány	38,99	10,71	50,30	0,00	szikes
Szeghalom	22,88	37,63	38,00	1,50	szikes
Füzesgyarmat	13,31	77,67	9,02	0,00	korhany
Vésztő	8,70	63,19	27,54	0,58	szikes és korhany
Doboz	16,59	41,48	16,16	25,76	korhany
Békéscsaba	47,81	8,22	43,97	0,00	szikes
Orosháza	70,64	0,00	29,36	0,00	homok
Székhudvar	54,91	11,67	33,42	0,00	szikes
Kunszentmárton	69,09	0,00	30,91	0,00	-
Elek	68,71	0,00	31,29	0,00	szikes és lösz

Forrás: BéML XV.1.a.48. alapján saját számítás.

(A területhasználat jellegzetességeire utaló értékeket boldval kiemeltük.)

4. táblázat A talaj jellege, a domináns üzemforma és a települések-puszták földhasználat 1865-ben (%-ban)

Talajosztály	Talaj típusa	Településnév (1865)	Üzemforma	Nagybirtokok	Kisbirtokok	Szántók	Rétek	Legelők	Erdők	Szőlők	Nádások	Haszon- vetetlen
3	korhany	Doboz		3	449	20,04	35,76	16,04	21,26	0,09	4,62	2,19
2	szikes	Gyula		17	2300	53,97	10,46	21,43	4,79	2,38	0,99	5,98
1	lössz	Gyulaerperjes *	nagybirtok	4	47	75,11	0,64	22,33	0,00	0,00	0,00	1,92
2	szikes	Gyulavári*	nagybirtok	1	0	18,32	35,20	10,15	32,74	0,00	1,69	1,89
2,5	szikes és kötött agyag	Gyulavári	kisbirtok	0	422	30,81	16,75	30,90	7,71	6,11	0,00	7,71
	szikes és lösz	Kétegyháza*	nagybirtok	1	0	35,40	5,49	48,87	0,00	0,49	0,00	9,75
2	szikes	Kétegyháza	kisbirtok	0	616	74,43	10,78	6,20	0,00	0,00	0,00	8,59
2	szikes	Békéscsaba		34	3661	73,19	6,21	14,34	0,00	1,68	0,00	4,59
2	szikes	Endrőd		18	1095	39,72	8,85	43,50	0,00	1,56	0,00	6,38
2	szikes	Gyoma		4	1166	40,17	22,93	28,54	0,00	1,66	0,00	6,70
1,2	szikes és lösz	Kígyós*	nagybirtok	1	0	55,77	15,70	26,45	0,16	0,05	0,00	1,86

Talajosztály	Talaj típusa	Településnév (1865)	Üzemforma	Nagybirtokosok	Kisbirtokosok	Szántók	Rétek	Legelők	Erdők	Szőlők	Nádások	Haszon- vehetlen
2	szikes	Öcsöd		7	892	41,75	10,62	41,92	0,00	0,39	0,00	5,32
2	szikes	Szarvas		18	2089	62,97	3,90	27,47	0,00	1,02	0,00	4,64
2	szikes	Szentandrás		3	778	42,13	6,46	41,43	0,00	1,74	0,00	8,24
	szikes és lössz	Csabacsüd*	nagybirtok	13	3	66,10	18,82	13,75	0,00	0,00	0,00	1,33
2	szikes	Békés		27	2315	42,09	19,34	30,19	1,12	1,33	0,71	5,22
1,2	szikes és lössz	Mező-Berény	kisbirtok	2	1592	46,83	7,51	38,58	0,09	1,62	0,00	5,37
2	szikes	Köröstarcsa		8	527	25,71	19,18	48,28	0,00	1,48	0,00	5,35
1	lössz	Csorvás	nagybirtok	23	128	72,41	7,39	17,74	0,00	0,01	0,00	2,46
1,2	szikes és lössz	Tötökloms		24	359	73,01	5,87	13,98	0,00	0,96	0,07	6,11
4	homok	Orosháza		23	3178	65,84	4,33	25,16	0,00	1,54	0,00	3,13
3	korhany	Füzesgyarmat		22	369	16,08	23,72	16,51	0,03	0,33	11,36	31,98
2	szikes	Körösladány		42	367	28,88	34,56	28,18	1,54	2,30	0,43	4,10
2	szikes	Szeghalom		47	495	28,26	20,99	31,59	0,44	0,42	10,56	7,73
3	szikes és korhany	Vésztő		4	702	34,91	29,17	21,47	0,47	0,84	2,31	10,83
1,2	szikes és lössz	Elek	nagybirtok	18	0	81,55	9,31	5,60	0,16	1,70	0,00	1,67
1	lössz	Kunszentmárton		11	788	52,83	10,96	26,70	0,99	0,97	0,00	7,55
2	szikes	Türkeve		15	1388	44,63	16,40	32,13	0,23	1,08	0,00	5,52
5	szikes és kötött agyag	Földeák		6	429	45,15	8,06	32,34	0,00	0,23	0,84	13,38
1,2	szikes és lössz	Makó		54	2500	50,17	10,47	30,25	1,82	1,02	6,28	0,00
1	lössz	Battonya		14	473	44,44	25,16	24,61	2,11	0,29	0,00	3,40
1	kösz	Kevermes	nagybirtok	24	6	61,30	13,94	21,58	0,00	0,00	0,00	3,18
1	lössz	Kunágota	nagybirtok	1	0	50,09	40,51	8,14	0,00	0,00	0,00	1,27
1	lössz	Mezőkovácsháza	nagybirtok	1	1	55,04	34,56	7,61	0,00	0,00	0,00	2,79
1,2	szikes és lössz	Tornya	kisbirtok	0	205	60,27	24,60	7,55	0,00	0,00	0,00	7,57
1,2	szikes és lössz	Apátfalva		0	379	55,26	3,33	27,02	5,78	1,02	2,97	4,62
1,2	szikes és lössz	Csanád	kisbirtok	0	481	53,55	11,30	25,80	2,54	0,00	0,00	6,81
1,2	szikes és lössz	Nagylak		11	709	68,22	3,07	17,87	0,77	1,28	1,56	7,23
1,2	szikes és lössz	Sajtény		9	706	68,63	3,62	20,60	1,87	0,00	0,00	5,28
1	lössz	Apáca	nagybirtok	5	0	71,76	19,20	7,49	0,00	0,00	0,00	1,55
1,2	szikes és lössz	Palota		5	333	64,44	10,52	18,12	0,00	0,88	0,00	6,05
1,2	szikes és lössz	Pitvaros	nagybirtok	1	0	59,23	2,57	30,43	0,00	0,00	0,00	7,76

Forrás: Saját számítások Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövödelme (1865) alapján. (* pusztaként említve; a településenkénti [soronkénti] domináns területhasználási formá[ka]t **bold**dallal kiemeltük.)

5. táblázat A különféle üzemformák földhasználati differenciái 1865-ben

Dominancia (település)	Nagybirtokos (átlag, darab)	Kisbirtokosok (átlagos szám)	Szántók (%)	Rétek (%)	Legelők (%)	Erdők (%)	Szőlők (%)	Nádasok (%)	Haszonvehetetlen (%)
Vegyes (25)	17,04	1137,88	47,30	14,16	27,19	1,73	1,06	1,71	6,86
Kisbirtok (5)	0,40	663,20	53,18	14,19	21,81	2,07	1,55	0,00	7,21
Nagybirtok (12)	7,75	15,42	58,51	16,95	18,35	2,76	0,19	0,14	3,12
Összes (42)	12,40	760,67	51,20	14,96	24,02	2,06	0,87	1,06	5,83

Forrás: Saját számítások az 1858-es talajtérkép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok (Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme alapján.)

6. táblázat Az egyes talajtípusokon kialakult területhasználati differenciák (%-ban) és az üzemformák jellege 1865-ben

Talaj típusa (település, darab)	Nagybirtokos	Kisbirtokosok	Kisbirtokosok / Nagybirtokos (darab)	Szántók	Rétek	Legelők	Erdők	Szőlők	Nádasok	Haszonvehetetlen
homok IV (1)	23,00	3178,00	138,17	65,84	4,33	25,16	0,00	1,54	0,00	3,13
korhany III (2)	12,50	409,00	32,72	18,06	29,74	16,28	10,64	0,21	7,99	17,09
löss I (8)	10,38	180,38	17,39	60,37	19,04	17,02	0,39	0,16	0,00	3,01
szikes II (14)	17,21	1263,50	73,40	44,02	16,13	28,95	2,92	1,22	1,03	5,73
szikes és korhany (1)	4,00	702,00	175,50	34,91	29,17	21,47	0,47	0,84	2,31	10,83
szikes és kötött agyag V (2)	3,00	425,50	141,83	37,98	12,40	31,62	3,86	3,17	0,42	10,55
szikes és lösz (14)	9,93	519,07	52,28	59,89	9,44	23,21	0,94	0,64	0,78	5,10
Összesen:	12,40	760,67	61,32	51,20	14,96	24,02	2,06	0,87	1,06	5,83

Forrás: Saját számítások az 1858-es talajtérkép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok (Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme alapján.)
(A domináns földhasználati formát boldval kiemeltük.)

7. táblázat Egy holdra, egy birtokra eső tiszta földjövedelem (Ft-ban) talajtípusonként és a talajtípusonkénti átlagos birtoknagyság 1865-ben

Talaj		Tiszta jövedelem Ft / kat. hold	Tiszta jövedelem Ft / birtokos	Kataszteri hold / birtok
homok IV (1)	átlag	5,49	97,38	17,74
	szórás	2,38	103,25	43,36
korhany III (2)	átlag	2,38	103,25	43,36
	szórás	1,43	53,73	–
lősz I (8)	átlag	5,91	23076,77	3903,40
	szórás	1,13	34810,94	–
szikés II (14)	átlag	3,51	1811,74	516,68
	szórás	1,30	6455,94	–
szikés és korhany (1)	átlag	2,32	68,75	29,66
szikés és kötött agyag V (2)	átlag	3,47	56,81	16,35
	szórás	0,13	54,93	–
szikés és lősz (14)	átlag	5,09	10813,64	2126,25
	szórás	1,04	23071,63	–
Összesen (42)	átlag	4,45	–	–

Forrás: Saját számítások az 1858-es talajtérkép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok (Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme alapján.)
(Az átlag feletti [bolddal] és átlag alatti [kurzívvval] kiemelve.)

8. táblázat Talajtípusok és üzemszerkezet szerinti jövedelmi differenciák (Ft-ban) 1865-ben

Domináns talaj (1858)	Üzemforma (településszám) (átlagos birtoknagyság, kat. holdban)		Jövedelem (Ft /kat. hold)	Jövedelem (Ft / birtokos)
homok	Vegyes birtokszerkezet (1)	átlag	5,49	97,38
korhany	Vegyes birtokszerkezet (2)	átlag	2,38	103,25
		szórás	1,43	53,73
lősz	Kisbirtok dominancia (2) (79)	átlag	4,67	370,32
		szórás	1,94	438,93
	Nagybirtok dominancia (6) (4848)	átlag	6,32	30645,59
		szórás	0,46	37702,86
	Összes (8)	átlag	5,91	23076,77
		szórás	1,13	34810,94
szikés	Vegyes birtokszerkezet (12)	átlag	3,52	90,46
		szórás	1,38	26,60
	Kisbirtok dominancia (1) (4)	átlag	4,06	36,79
	Nagybirtok dominancia (1)	átlag	2,74	24242,00
	Összes (14)	átlag	3,51	1811,74
		szórás	1,30	6455,94

Domináns talaj (1858)	Üzemforma (településszám) (átlagos birtoknagyság, kat. holdban)		Jövedelem (Ft /kat. hold)	Jövedelem (Ft / birtokos)
szikes és korhany		átlag	2,32	68,75
szikes és kötött agyag	Vegyes birtokszerkezet (1)	átlag	3,38	95,65
	Kisbirtok dominancia (1)	átlag	3,57	17,97
	Összes (2)	átlag	3,47	56,81
		szórás	0,13	54,93
szikes és lösz	Vegyes birtokszerkezet (6)	átlag	5,53	183,82
		szórás	0,76	78,97
	Kisbirtok dominancia (3) (18)	átlag	4,52	83,67
		szórás	0,82	20,48
	Nagybirtok (5) (6122)	átlag	4,90	30007,40
		szórás	1,38	31837,53
	Összes (14)	átlag	5,09	10813,64
		szórás	1,04	23071,63

Forrás: Saját számítások az 1858-es talajtéskép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok (Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme alapján.)
(A fontosabb összehasonlítható adatpárok boldval kiemelve.)

9. táblázat A nagybirtok és kisbirtok holdankénti jövedelmének különbségei 1865-ben

Domináns üzemszerkezet településenként		Jövedelem (Ft/kat. hold)	Jövedelem (Ft /birtokos)	Birtokméret (kat. holdban)
Vegyes (25)	átlag	4,30	135,00	31,40
Kisbirtok dominancia (5)	átlag	4,24	61,16	14,44
	szórás	0,72	34,71	–
Nagybirtok dominancia (12)	átlag	5,43	29846,04	5494,31
	szórás	1,42	31905,28	–
Összes (42)	átlag	4,45	8615,61	1933,97
	szórás	1,55	21396,44	–

Forrás: Saját számítások az 1858-es talajtéskép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok (Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme alapján.)

10. táblázat A nagybirtok (100 kat. hold felett) és a teljes település egy holdra jutó tiszta kataszteri jövedelme közötti különbség, és annak kapcsolata a nagybirtok területhasználatával az egykori Harruckern-uradalom területén 1857–1865

Birtokos	Település	Szántó föld (hold)	Rét és kert (hold)	Szőlő (kapás)	Legelő (hold)	Összesen (hold)	Jövedelem (Ft)	Nagybirtokon (jövedelem Ft/hold)	Teljes közig. hat. belül (Teljes területen Ft/hold)	Szántó %-ban a nagybirtokon
Apponyi György gróf	Orosháza Kiscsáköval	633	1		680	1316	6125	4,65	5,49	48,10
Apponyi György gróf	Csaba	3353	1020	20	1166	5561	32099	5,77	6,25	60,29
Bajzáth György	Szentetornya	608	64		63	736	5802	7,88		82,61
<i>Bakai Dániel</i>	<i>Csaba határában</i>	<i>61</i>	<i>43</i>	<i>1</i>	<i>6</i>	<i>113</i>	<i>608</i>	5,38	6,25	53,98
<i>Bartóky (abarái és bartóki) József</i>	<i>Csaba határában</i>	<i>76</i>	<i>12</i>		<i>46</i>	<i>135</i>	<i>807</i>	5,98	6,25	56,30
Batthyányi László gróf	Csáköi-puszta, Csaba, Kondoros	3912	10		255	4178	34205	8,19	6,25	93,63
Baumgarten testvérek	Orosháza	1216	144		582	1942	11074	5,70	5,49	62,62
<i>Beliczey István</i>	<i>Csaba határában</i>	<i>334</i>	<i>3</i>			<i>338</i>	<i>2867</i>	8,48	6,25	98,82
<i>Beliczey József</i>	<i>Csaba határában</i>	<i>103</i>				<i>103</i>	<i>622</i>	6,04	6,25	100,00
<i>Beliczey Rudolf</i>		<i>214</i>			<i>6</i>	<i>220</i>	<i>1850</i>	8,41		97,27
<i>Bernrieder József (Paks)</i>	<i>Orosháza</i>	<i>327</i>	<i>12</i>			<i>340</i>	<i>2853</i>	8,39	5,49	96,18
Bolza József id. gróf	Csáköi-puszta, Kondorosi pusztá	7316	1086	4	1817	10224	64846	6,34	6,25	71,56
<i>Botányi Rudolf (Tuczenhaller Lujza)</i>	<i>Csaba</i>	<i>105</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>111</i>	<i>932</i>	8,40	6,25	94,59
<i>Csabai Antal (Szatmár)</i>	<i>Szentetornya</i>	<i>333</i>				<i>333</i>	<i>2833</i>	8,51		100,00
Csepesányi Béla	Csaba határában	320	49	4	52	427	2177	5,10	6,25	74,94
Döry Elek	Orosháza	305				305	2597	8,51	5,49	100,00
Durtsák János / Kornis Terézia	Szentetornya	190				190	1619	8,52		100,00
<i>Elek Gáborné</i>	<i>Orosháza</i>	<i>189</i>				<i>189</i>	<i>1609</i>	8,51	5,49	100,00
Eötvös József báró		1452	43	6	144	1648	13295	8,07		88,11
<i>Farkas József</i>	<i>Csorvás</i>	<i>131</i>	<i>9</i>			<i>140</i>	<i>845</i>	6,04	5,71	93,57
<i>Fehér Imre</i>	<i>Csaba határában</i>	<i>136</i>	<i>21</i>		<i>5</i>	<i>164</i>	<i>1021</i>	6,23	6,25	82,93
<i>Holbacker József</i>	<i>Orosháza</i>	<i>198</i>				<i>198</i>	<i>1688</i>	8,53	5,49	100,00
Horváth Antal Szentgyörgyi	Orosháza	1988			240	2228	17981	8,07	5,49	89,23
Horváth József Szentgyörgyi	Orosháza	772				722	6568	9,10	5,49	106,93
Horváth László		1295			243	1539	12110	7,87	5,49	84,15
Inkey József és Lajos	Szarvas	2277	63		1433	3774	21118	5,60	5,26	60,33
Inkey József és Lajos	Csaba határában	2390	13		19	2423	20486	8,45	6,25	98,64

FÖLDMINŐSÉG, NEMESI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS, JÖVEDELMEZŐSÉG A TISZÁNTÚL DÉLI RÉSZÉN

Birtokos	Település	Szántóföld (hold)	Rét és kert (hold)	Szőlő (kapás)	Legelő (hold)	Összesen (hold)	Jövedelem (Ft)	Nagybirtokon (jövedelem Ft/hold)	Teljes közíg. hat. belül (Teljes területen Ft/hold)	Szántó %-ban a nagybirtokon
Jankó Mihály	Szentetornya	288	10	4	55	358	2775	7,75		80,45
Just István	Orosháza	293	10		61	365	2833	7,76	5,49	80,27
Kalocs István		78	30	3	1	113	326	2,88		69,03
Karassay István	Csaba határában	216				216	1840	8,52	6,25	100,00
Kárász Imre	Csaba	688				688	4129	6,00	6,26	100,00
Károlyi György gróf	Orosháza- Kiscsáköval	5891	1231		2869	9992	53464	5,35	5,49	58,96
Károlyi György gróf	Csorvás	290				290	1741	6,00	5,71	100,00
Károlyi Lajos gróf	Orosháza- Kiscsáköval	2042	39		837	2919	18918	6,48		69,96
Kis Ferenc	Orosháza	100	1	2	1	106	632	5,96	5,49	94,34
Kliment Z. György	Csaba határában	82	9	1	26	119	746	6,27	6,25	68,91
Kliment János	Csaba határában	176	10	2	39	228	1468	6,44	6,25	77,19
Knisner Károly		133				134	1158	8,64		99,25
Kornis Károly	Szentetornya	190				190	1619	8,52		100,00
Kocziszkai Mátyás	Csaba határában	85	11	1	30	127	697	5,49	6,25	66,93
Marik Pál ör.	Csaba határában	55	6	1	40	104	530	5,10	6,25	52,88
Miklya Z. András	Csaba határában	67	5	1	31	105	565	5,38	6,25	63,81
Mitrovszky Vilmos gróf	Szarvas	5062	143	1	1785	6992	45010	6,44	5,26	72,40
Németh Antal	Csorvás	203	13			217	1302	6,00	5,71	93,55
Németh Ferencné	Orosháza	101		3	1	108	792	7,33	5,49	93,52
Novák Ferenc / Novák Ferencé	Csaba	206				206	1237	6,00	6,25	00,00
Omaszta József	Csaba	126	8		15	150	975	6,50	6,25	84,00
Omaszta Zsigmond id.	Csaba	140	8		4	153	919	6,01	6,25	91,50
Omaszta Zsigmond ifj.	Csaba	114	13		9	137	820	5,99	6,25	83,21
Pákozdy Zsigmond	Szentetornya	353			12	365	3059	8,38		96,71
Paraszka János	Csorvás	100	29		1	131	733	5,60	5,71	76,34
Ponyiczki Pál		150	477		16	644	1745	2,71		23,29
Priztavol György	Csaba	75	10		13	100	551	5,51	6,25	75,00
Rudnyánszky Károly Báró	Szentetornya	455	29	31	19	535	3578	6,69		85,05
Ruzsinka János		96		2	4	103	813	7,89		93,20
Steiner Jakab	Csaba	312	3		59	375	2627	7,01	6,25	83,20
Stockhammer Hermann gróf	Endrőd	1996	83		61	2141	15303	7,15	3,31	93,23

Birtokos	Település	Szántóföld (hold)	Rét és kert (hold)	Szőlő (kapás)	Legelő (hold)	Összesen (hold)	Jövedelem (Ft)	Nagybirtokon (jövedelem Ft/hold)	Teljes közig. hat. belül (Teljes területen Ft/hold)	Szántó %-ban a nagybirtokon
Szakál Pál	Orosháza	1006				1006	6835	6,79	5,49	100,00
Szegedi Pál	Csaba	130				130	785	6,04	6,25	100,00
Tassy Zsigmond		215	1025			230	1758	7,64		93,48
Trauttmansdorff József gróf	Csaba	2401				2402	20292	8,45	6,25	99,96
Trauttmansdorff Josefa	Orosháza	1616	241	5	2638	4501	20289	4,51	5,49	35,90
Trauttmansdorff Josefa	Csorvás	290				290	1741	6,00	5,71	100,00
Trefort Ágoston	Orosháza	343				343	2920	8,51	5,49	100,00
Tomcsányi József	Szentetornya	375	2			377	3197	8,48		99,47
Urszinyi Andor	Csaba	110	11	1	30	157	909	5,79	6,25	70,06
Vidovszki János	Csaba	104	2	2	8	118	885	7,50	6,25	88,14
Wenckheim Antal		1456	337		28	1822	10286	5,65	6,25	79,91
Wenckheim Béla báró	Csaba	1103				1103	6624	6,01	6,25	100,00
Wenckheim Józsefné báró	Csorvás	435				435	2602	5,98	5,71	100,00
Wenckheim Károly	Csorvás	310				310	1861	6,00	5,71	100,00
Wenckheim Rudolf	Csorvás	489				489	2938	6,01	5,71	100,00
Wenckheim Viktor báró	Csorvás	163				163	979	6,01	5,71	100,00
Wodianer Móric és Albert	Gyoma	2599	4201	3	3141	9945	27647	2,78	3,42	26,13
Wodianer Móric és Albert	Csorvás	723				723	4338	6,00	5,71	100,00

Forrás: lásd a jegyzetben⁷⁴ (A 100–500 kat. hold közötti birtokok kurzívval, a települési átlagnál magasabb egy holdra jutó hozammal rendelkező birtokosok boldval jelölve.

Kiemelt háttérrel szerepelnek a teljes települési átlagnál nagyobb fajlagos hozammal rendelkező nagybirtokok, továbbá azon települések, ahol a szántó aránya 80% feletti.)

⁷⁴ MNL BéML IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Békés megye levéltára B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1405/1851. Birtokosok és birtokaik kimutatása 1851-ben; MNL BéML IV. B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1506/1851. Földbecslés, birtokosok neve, birtokok területe 1851-ben; MNL BéML IV. B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1133/1857. Birtokosok kimutatása községenként 1857-ben; MNL BéML V. B. 202. Szarvas mezőváros iratai 635/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora; MNL BéML V. B. 317. Gyoma nagyközség (1872-ig mezőváros) iratai b. Közigaztási iratok 823/1857. A 100 hold feletti birtokosok kimutatása; MNL BéML V. B. 302. Békéscsaba nagyközség iratai b. Tanácsülési jegyzőkönyvek 582/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora.

11. táblázat A különböző talajtípusokon lévő települések egy holdra és egy birtokra jutó jövedelmi viszonyainak differenciái, valamint az átlagos birtokméret és a talajtípus összefüggései 1910-ben

Földminőség (települések)	Összes jövedelem K/kat. hold	Erdőjövedelem K/kat. hold	Szőlőjövedelem K/kat. hold	Szántójövedelem K/kat. hold	Legelőjövedelem K/kat. hold	Réti jövedelem K/kat. hold	Összjövedelem / birtok	Átlagos birtok- méret (holdban)
agyasos V (3)	12,41	3,80	16,87	14,26	2,85	6,16	243,49	18
homok IV (3)	20,56	8,47	23,17	20,61	9,21	12,04	128,93	6
korhany III (4)	11,83	7,27	15,17	13,30	5,03	11,13	203,13	17
korhany és szikes (4)	10,06	8,44	13,34	11,44	3,10	7,21	<i>133,14</i>	<i>13,5</i>
lősz (34)	16,85	5,44	21,34	17,33	7,25	8,29	5828,85	295
lősz és szikes (2)	19,19	9,63	22,82	22,17	7,95	9,40	329,68	19
szikes II (21)	11,95	6,16	18,85	13,50	4,35	6,20	315,00	24
szikes és lősz I és II (14)	23,26	6,26	17,51	18,15	4,96	7,56	<i>161,16</i>	<i>9,5</i>
Összesen: 85	16,09	6,25	19,23	16,10	5,74	7,68	2405,99	125

Forrás: Saját számítás az 1858-as talaj térkép és Békés / Csanád / Arad vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján. Bp. 1914. (Az átlag feletti, illetve a törzsszövegben magyarázott értékek boldval, a szövegben elemzett átlag alatti értékek kurzívval kiemelve.)

QUALITY OF SOIL, ENFORCEMENT OF NOBLE INTERESTS, AND PROFITABILITY IN SOUTH-EASTERN HUNGARY IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

By Gábor Demeter – Adrienn Szilágyi – Zoltán Türi

SUMMARY

One of the longest disputed questions of Hungarian agrarian history is whether there was any difference in quality after 1848 between the lands allotted to the peasants and those retained by the nobility. Following in the footsteps of Scott M. Eddie, the other question analysed in the paper is whether the nobility, having lost their tax exemption in 1848, made any attempt at manipulating the profitability of their lands during the cadastral registrations (1851–1865), when the revenue from the land became the basis of the land tax, attempting to reduce the value of the tax to be paid. These two questions lead up to a third, more complex one, namely the productivity of small-scale vs. large-scale (grain) production, another debated problem in Hungarian historiography. An effort to answer these questions can be facilitated by an immediate collation of the tax basis (that is, the net revenue from the land) with the quality of the soil. Resorting to the help of the natural sciences, the authors have accordingly compared, along a set of criteria, the first (and only contemporary) Hungarian soil map (1858) with the net cadastral revenues of 1865 and 1911 on the localisable great and small estates in the counties of Békés, Arad, and Csanád.

A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK ÉLETVILÁGA A FOGLALKOZÁSOK TÜKRÉBEN 1892-BEN*

Az osztrák Hans Bobek 1927-ben publikált tanulmánya¹ nyomán a német Walter Christaller 1933-ban fejtette ki az úgynevezett központi helyekre (Zentraler Ort) vonatkozó elméletét.² Christaller abból indult ki, hogy a munkamegosztás által létrehozott egyes embercsoportoknak a társadalmon belül különböző feladatokat kell ellátniuk. Így aszerint, hogy milyen célt szolgáló létesítmények vannak az egyes településeken, közöttük bizonyos területi munkamegosztás alakul ki. Mivel vannak olyan funkciók, amelyekre mindenütt szükség van egy tájban, de nem lenne gazdaságos annak intézményeit minden egyes településen létrehozni, ezek a központi kormányzati, szociális, kulturális stb. funkciók, illetve településeik *központi helyeken* telepednek meg, ahonnan a központi funkciókat szorosabb értelemben vett határaikon túli, távolabbi területeken, régiókban is betöltik. Ez a koncepció már megjelenése idején is nagy hatást gyakorolt a nemzetközi szakirodalomra és a magyar kutatókra egyaránt: ettől kezdve ugyanis a városokra már nem pusztán különálló entitások halmazaként, hanem egy rendszer elemeiként tekintettek.³ Bár azóta a történeti földrajzi s azon belül a városokra vonatkozó gazdag szakirodalomban rendre megfogalmazódtak újabb paradigmák, hangsúlyeltolódások, a jogi, közgazdasági, szociológiai, filozófiai, statisztikai, demográfiai, földrajzi vagy éppen kulturális antropológiai szempontok aktuális favorizálása mellett továbbra is meghatározó a funkcionális szemlélet érvényesülése.⁴

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportja keretében készült és A jobbágytól az elitig. A történeti vidék és lehetséges megközelítései című konferencián (Bp., 2020. október 6.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

Az elemzés alapjául Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Szerk. Jekelfalussy József. Bp. 1892. adatbázisba rendezett anyaga szolgál, amely az OTKA F 020745 számú pályázatának támogatásával jött létre. A szerző által megadott szempontok alapján az adatbázis matematikai statisztikai lekérdezéseit Policsányi János végezte el, a tanulmány mellékletében közzétett táblázatok az ő munkái. A térképi megjelenítést lehetővé tévő GIS-ta Hungarorum történeti térinformatikai keretrendszer az OTKA 111766 számú projektje során valósult meg. A közzétett térképet Demeter Gábor készítette. Segítségüket ezúton is köszönöm.

¹ Hans Bobek: Grundfragen der Stadtgeographie. In: Geographischer Anzeiger 33. (1927) 213–224.

² Walter Christaller: Die Zentralen Orten in Süddeutschland. Jena 1933.

³ Elméletének egyik legújabb értékelése: Amanda Briney: An Overview of Christaller's Central Place Theory. ThoughtCo, 2020. jan. 23., (<https://bit.ly/2MfUcm>, letöltés 2020. dec. 13.).

⁴ Például lásd Gyáni Gábor: A várostörténet-írás új irányzata. (New Urban History). Történelmi Szemle 21. (1978) 588–601.; Üő: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In: A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban – Ipar és társadalom a 18–20. században. Szerk. Sasfi Csaba. (Rendi társadalom polgári társadalom 10.) Salgótarján–Bp. 2003. 35–49.; Üő: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. Korunk III. folyam 18. (2007) 7. sz. 4–12.; Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a

A település- vagy városhierarchia kutatása terén alkalmazott módszereknek két alaptípusa alakult ki: 1. deduktív módszerrel a városiasodás valamely követelményén mérik le a város hierarchikus szintjét, vagy valamely ágazatban (például belkereskedelem) kimutatható hierarchikus tagolódását általánosítják a városi funkciók egészére; 2. olyan mutatórendszereket állítanak össze, amelyek számba veszik az egyes központi funkciójú intézmények létét vagy hiányát, ezek mennyiségi jellemzőit, így voltaképpen leltárt készítenek a városi funkciókról.⁵

Magam is éltem már mindkét megközelítési móddal, tudom, hogy egyaránt vannak erőnyeik és hiányosságaik.⁶ E dolgozatban a második, a Magyarországon Beluszky Pál nevével összekapcsolódott megközelítést⁷ választottam, noha tisztában vagyok ennek vitatható megoldásaival. A Győri Róberttel közösen írt könyvét ismertetve Beluszky módszerével kapcsolatban Gerhard Péter okkal veti fel: „a szerzők is elismerik, eléggé heterogén kategóriák jöttek létre, a szinteken belüli szóródás különösen az alacsonyabb szinteken és a népességszámot illetően nagy. A gondolatmenet meggyőzően állítja ugyan, hogy a népességszám nem korrelál a

reformkortól az első világháborúig. In: *Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 1998. 48–65.; *Bácskai Véra: Várostartörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2003. 243–257.; *Bácskai Véra: A várostartörténet újabb dilemmái*. In: *Várostartörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan*. Szerk. Vonyó József. Pécs 2003. 13–18.; *Gyáni Gábor: Városbiográfia és mikrotörténet*. In: *Uo.* 19–28.; *Deák Ernő: Várostartörténeti kutatások Ausztriában*. In: *Uo.* 57–68.; *Beluszky Pál – Győri Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején*. Bp.–Pécs. 2005.; *Hajdú Zoltán: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése*. In: *Magyarország történeti földrajza I.* Szerk. Beluszky Pál. Bp.–Pécs 2005. 25–39.

⁵ *Beluszky Pál: A település-osztályozás néhány elvi-módszertani szempontja*. Földrajzi Értesítő 22. (1973) 462.

⁶ *Szulovszky János: A társadalmi munkamegosztás és a településhierarchia szintjei Magyarországon a 19. század utolsó harmadában*. Történeti Földrajzi Közlemények 3. (2015) 1. sz. 108–131.; *Uő: A magyarországi városállomány 1892-ben*. Történeti Földrajzi Közlemények 4. (2016) 3–4. sz. 75–86.; *Uő: A települések hierarchiája 1930-ban Magyarországon*. Történeti Földrajzi Közlemények 6. (2018) 3–4. sz. 181–197.

⁷ Lásd például *Beluszky Pál: Kereskedelmi központok Szabolcs-Szatmár megyében*. Földrajzi Értesítő 13. (1964) 179–204.; *Uő: Magyarország kereskedelmi központjai*. Földrajzi Értesítő 15. (1966) 237–261.; *Uő: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre*. Földrajzi Értesítő 15. (1966) 329–345.; *Uő: A magyar városok központi szerepköre*. Statisztikai Szemle 45. (1967) 543–563.; *Uő: Hierarchie des villes en Hongrie*. Acta Universitatis de Ludovico Kossuth nominatae. 14. (1968) 27–35.; *Uő: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz 1900–1970*. Földrajzi Értesítő 22. (1973) 121–142.; *Uő: Magyarország városhálózata 1900-ban*. In: *Tér – idő – társadalom*. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Szerk. Tóth József. Pécs 1990. 92–133.; *Uő: A polgárosodás törekény váza – városhálózatunk a századfordulón*. (Városhierarchia-vázlat, tényképekkel). Tér és Társadalom 4. (1990) 3–4. sz. 13–56.; *Uő: Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Bp.–Pécs 1999.; *Uő: Magyarország településföldrajza. Általános rész. 2. javított és bővített kiadás*. Bp.–Pécs 2003.; *Beluszky Pál – Győri Róbert: Fel is út, le is út... Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században*. Tér és Társadalom 18. (2004) 1. sz. 1–41.; *Uők: Magyar városhálózat a 20. század elején i. m.* – Tudományos munkásságáról 2006-ig: Beluszky Pál műveinek bibliográfiája 1959–2006. Összeáll. Sziráki Zsuzsanna. (Kutatói bibliográfiák 3.) Pécs 2006.

városi funkciók jelentőségével, mégis nehezen fogadható el, hogy például Újpest, Kiskunfélegyháza és Csíkszereda egy kategóriába tartozzon. [...] Ezért is meglepő, hogy az elméleti megközelítésből nehezen indokolható középvárosi hierarchiaszintet pusztán azért hozták létre a szerzők, mert nem találták célszerűnek, hogy a megyeközponti kritériumoknak már meg nem felelő olyan városok, mint Gyulaféhevár, Losonc vagy Vác, egy szintre kerüljenek olyan kisvárosokkal, mint Tamási vagy Abaújszántó. Véleményem szerint a kategóriarendszer képzésének alapvető szempontja, hogy a csoporton belül viszonylag alacsony legyen a szóródás, azaz az egy kategórián belüli elemek jobban hasonlítsanak egymásra, mint más kategóriák tagjaira. A homogenitást pedig módszertanilag nem célszerű az említett szubjektív szempontok beemelésével előidézni. A kategóriarendszer tehát kizárólag a városi intézmények számbavételén alapszik. Egyéb szempontok (ellátott lakosság, népességszám stb.) korrelálására sor került ugyan, de bizonyos, szintén a városiasodást jelző változók következetesen kimaradnak. Úgy tűnik, [...] hogy az intézmények meglétének számbavételével előállt rangsorrenden önkényesen húzott választóvonalak különítik el az egyes hierarchiaszinteket.”⁸

Nemcsak azért követtem Beluszky Pál több évmetszetre is elvégzett, számos publikációjában alkalmazott „létározós” metódusát, hogy az eredményeink összevethetőek legyenek, hanem módszerének egyfajta kontrollját is el kívántam végezni.

Tudvalévő, sok esetben nagy lobbiharcok eredményeként dőlt el, hogy a különböző központi helyek funkcióinak sorába tartozó intézmények végül melyik településre kerültek. Tehát egy ilyen intézmény (gimnázium, egyetem, számvevőszék, bíróság, erdőhivatal stb.) megléte nem feltétlenül azt jelzi, hogy valóban centrális helyről van szó, hanem utalhat az adott település pártfogóinak kiváló érdekérvényesítő képességére, akik területfejlesztési okokra hivatkozva bizonyos szintű központi helyé tudtak fejleszteni – akár adottságok híján is – egy települést (például Rétság⁹). Ez utóbbi eshetőség felfejtése nem könnyű feladat, így erről a kutatás többnyire le is szokott mondani. A városokra hagyományosan úgy tekintünk, mint a társadalmi munkamegosztás és az árucseré gócpontjaira, ezért nemcsak bizonyos központi funkciójú intézmények meglétét, illetve hiányát indokolt megvizsgálni, hanem az adott település foglalkozás-szerkezetének a differenciáltságát is. Bár ebből a szempontból tanulságos, hogy például mezőgazdaságból, iparból, kereskedelemből, értelmi keresetből hányan élnek a helységben, ezeknél azonban részletesebb adatok szükségesek ahhoz, hogy a *városi életvilágot*

⁸ Gerhard Péter könyvismertetése *Beluszky Pál – Győri Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején* című kötetéről. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 3. Bp. 2008. 521–525., az idézet itt: 523.

⁹ Erre az adatra Demeter Gábor hívta fel a figyelmemet.

fel lehessen tárni. Az életvilág a világnak az a megjelenési formája, amely az ember számára mindenekelőtt ismert, amelyhez a legközvetlenebb viszony fűzi, vagyis a világ mindenekelőtt adott, legkonkrétabb megjelenési módja.¹⁰ Edmund Husserl (1859–1938) fenomenológiai munkássága óta az életvilág fogalma újra és újra inspirációt jelent a társadalomtudományi kutatások számára.¹¹ Dolgozatomban az 1892-ben Magyarországon élt embereknek azt a tapasztalati horizontját szeretném feltárni, hogy a különböző várostípusokban mely mesterségek megléte lehetett számukra természetes. Ismeretes, hogy ekkoriban az élelmiszer- és a ruházati iparokban dolgozott az iparosok zöme. Vajon a településhierarchia mely szintjeihez tartozó településeket kellett azoknak felkeresni, akiknek nem az alapellátás szakmáira, hanem ritkább foglalkozások művelőinek a szaktudására volt szükségük, például a könyvkötő, a kárpitós, az aranyműves, az órás vagy éppen az üveges szolgálataira?

A tanulmányomban elemzett adatokkal továbbá arra is törekszem, hogy kirajzolódhasson azon települések köre, amelyek nem politikai döntéseknek, hanem helyi energiájuknak¹² köszönhetik intézményeik meglétét.

Elemzései során tehát Beluszky Pál az említett empirikus, „leltározó” módszer alkalmazza: a figyelembe vett városi intézményeket hierarchikus szintjük alapján rangsorolja.¹³ A rangsorolás alapjául az úgynevezett diszperziós érték, vagyis az egyes központi szerepkörű intézményekkel ellátott települések és az ország összes településének hányadosa szolgál, így minél ritkábban fordul elő valamely indikátor, annál magasabb hierarchikus szintet jelöl. Az előfordulási gyakoriság mutatószáma lehetővé teszi a különböző intézmények hierarchikus szintjének összehasonlítását. Beluszky azokat a településeket tekinti városoknak, amelyekben a városi alapfunkciók („általános városi funkciók”, „központi helyi funkciók”) bizonyos mennyisége koncentrálódik.¹⁴ Ezért a diszperziós érték meghatározása után a következő lépésben számba veszi, hogy az egyes települések milyen mértékben birtokolják a különböző hierarchikus szintekbe sorolt intézményeket. Amennyiben egy város valamely hierarchikus szintbe sorolt intézmények

¹⁰ Vö. *Marosán Bence Péter*: Kontextus és fenomén I. Igazság, evidencia és tapasztalat Edmund Husserl munkásságában. Bp. 2017.

¹¹ A közelmúlt magyar publikációi közül: *Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. Szerk. Csíkós Gábor et al. (Vidéktörténet 1.) Bp. 2017.; *Németh Krisztina*: *Életvilág-értelmezések*. Utak felbomlott világokhoz. Bp. 2018.; *Ó. Kovács József*: *A vidéki életvilágok szétrombolása. A középkelet-európai kommunista diktatúrák és a vidék*. In: *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Szerk. Csíkós Gábor et al. (Vidéktörténet 2.) Bp. 2019. 339–349.

¹² Vö. *Mendöl Tibor*: *A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében*. Földrajzi Közlemények 64. (1936) 6–7. sz. 98–108., 8–10., 121–132.

¹³ Módszeréről bővebben: *Beluszky P.*: *Az alföldi városias jellegű települések i.m. 331–335.; Uő*: *A magyar városok központi szerepköre i. m. 544–551.*

¹⁴ *Uő*: *A magyar városok központi szerepköre i. m. 545.*

legalább 75,1%-ával rendelkezik, akkor e hierarchikus szinten teljes értékű, ha 50,1–75%-ával, akkor a hiányos, ha 25,1–50%-ával, akkor a részleges központok közé sorolja.¹⁵ (Bizonyos munkáiban azonban az egyes szinteken belül csupán két altípust – teljes értékűek, illetve részlegesek – különböztet meg.)¹⁶

Tapasztalati úton öt funkciócsoportot, illetve városhierarchia-szintet különített el a rájuk jellemző intézmények hatóköre alapján. E szintek egyúttal sajátos településtípusokat is kijelölnek, amelyeket a 19–20. század fordulójára vonatkozóan így jellemezett:

I. Regionális centrumok. Intézményei egyetemek, főiskolák, királyi ítélőszékek, országos biztosítótársaságok ügynökségei, kerületi iparfelügyelet, postaigazgatóságok, bányakapitányságok, királyi főügyészségek stb. Ezek az intézmények 2–18 településen fordultak elő.

II. Fejlett megyeszékhelyek. Intézményei: kereskedelmi és iparkamarák, reál-gimnáziumok, ügyvédi kamarák, erdőfelügyelőségek, az Osztrák–Magyar Bank fiókjai stb. Ezek 19–39 településen működtek.

III. Megyeszékhely-szintű városok. Intézményei: megyei törvényszékek, pénzügy igazgatóságok, tanítóképzők, kórházak, királyi ügyészségek stb. 40–79 településen voltak megtalálhatóak.

IV. Középvárosok. Intézményei: közigazgatóságok, gimnáziumok, pénzügyőrségek, vasúti mérnökségek, csendőr szakasziparancsnokságok székhelyei stb. Ezek 80–185 településen voltak fellelhetők.

V. Kisvárosok. Járási székhely szintű intézmények: járásbírók, adóhivatalok, kincstári postahivatalok, szolgabírók stb. 186–380 településen fordultak elő.

Az utóbbi két kategória kapcsán indokolt megjegyezni, hogy a közép-, illetve a kisváros elnevezés nem áll kapcsolatban a település lélekszámával, pusztán az ellátott városi funkciók méreteire, összetételére utal.¹⁷

Egy korábbi munkámban Beluszky Pál feldolgozásaihoz képest azzal a különbséggel vállalkoztam az 1892. évi városállomány feltérképezésére,¹⁸ hogy csak a szűkebben vett Magyarországra összpontosítottam, s eltekintettem a közjogilag ugyan idetartozó, ám területileg Horvát-Szlávnországba ékelődő Fiume, valamint Zágráb és a többi horvát település vizsgálatától. A számitások elvégzéséhez az adatokat elsősorban az 1892. évi helységnévtárból, kisebb részben pedig a *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és*

¹⁵ *Uő*: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz i. m. 125.

¹⁶ Lásd például *Uő*: A polgárosodás törekény váza i. m.

¹⁷ *Uő*: Vég kiadásítás I. Beluszky Pál válogatott társadalomföldrajzi tanulmányai (1959–1992). Bp. 1992. 28. 12. jegyz.

¹⁸ *Szulovszky J.*: A magyarországi városállomány 1892-ben i. m.

lakjegyzéke című kiadványból merítettem.¹⁹ E kötetek anyaggyűjtését és az adatok ellenőrzését 1892 májusában, illetve októberében zárták le. Jóllehet, az előbbi kiadvány az élet jó néhány területén (például igazságügy: királyi ítélőtábla, törvényszék, járásbíróság; pénzügy: pénzügy-igazgatósági, adóhivatali és pénzügyőrségi központok; had- és belügy: törzs-, szárny- és szakaszpáncsnokságok telephelyei) megjelöli azokat a településeket, amelyek az adott vonatkozásban valamilyen szinten székhelynek számítanak, azonban nem tartalmazza a teljes intézményhálózat adatait: az egészségügy területéről csak a gyógyszerterek számadatait közli (amelyek egyébként megtalálhatók az iparos és kereskedő címtárban is), és igen hézagosak az oktatás szférájáról közöltek. E hiányosságokat sajnos más egykorú források segítségével sem lehetett maradéktalanul pótolni, így több olyan tényezőt (például az ügyvédek, orvosok, vagy a különböző szintű oktatási intézmények jelenlétét), amelyeket elemzéseim során Beluszky Pál figyelembe vett, kénytelen voltam mellőzni. Míg ő 70-75 különböző hatókörű intézmény alapján végezte kutatásait, jómagam összesen 64 indikátor alapján rekonstruáltam az 1892. évi városállományt. Beluszky többször is megfogalmazta, hogy a központi funkciójú intézményeknek csupán egy reprezentatív mintája alapján végezte elemzéseit s nem törekedett valamennyi korabeli városi funkció számbavételére. Az elmondottak miatt e teljességet sajnos nem célozhattam meg. Az egyes hierarchia-szintek feltérképezése során az adott szinthez tartozó intézményeken kívül tekintetbe vettem az esetleg jelenlévő, a városhierarchia magasabb szintjére jellemző intézmények meglétét is. Azonos számú intézmény megléte esetén a kisebb átlagos diszperziós értékkel rendelkező helységet rangsoroltam előbbre (minél ritkább az előfordulása egy intézménynek, annál kisebb a diszperziós értéke). Az így rekonstruált városállomány (216) hasonló méretű volt (1. térkép), mint a Beluszky Pál által kalkulált századfordulós állapot (222). A két rangsor között elsősorban a hierarchia felső szintjein mutatkozott nagyobb mérvű hasonlóság.²⁰

Nem feladata e dolgozatnak a városhierarchia legfelsőbb szintjét jelentő, a vidéki városok paramétereit minden tekintetben messze felülmúló Budapest székesfőváros jellemzése.²¹ Ez más, tágabb perspektívát igényelne, s túlfeszítené a rendelkezésre álló terjedelmi keretet.

¹⁹ A magyar korona országainak helységnévtára. Szerk. Jekelfalussy József. Bp. 1892.; Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Szerk. Uő. Bp. 1892.

²⁰ Vö. Szulovszky J.: A magyarországi városállomány 1892-ben i. m. 78–84.

²¹ Az országban betöltött súlyáról és Budapest világvárossá válásáról történeti perspektívában és szempontgazdagon lásd *Beluszky Pál*: Budapest – zászlóshajó vagy vízfej? Gödöllő 2014.

1. térkép A Beluszky Pál módszere alapján konstruált funkcionális városok hierarchiája Magyarországon 1892-ben

Forrás: Szulovszky János: A magyarországi városállomány 1892-ben.

Történeti Földrajzi Közlemények 4. (2016) 3–4. sz. 85.

A következőkben az alábbi kérdésekre keresem a választ: Mely ipari és kereskedelmi foglalkozások megléte jellemezte a magyarországi városállomány egyes szintjeit? Milyen szerepe van ebben a népesség-koncentrációnak? Az azonos szinthez tartozó városok között tetten érhetőek-e nagytáji különbségek? A városhierarchián belül elfoglalt szint és a városi életvilágra jellemző mesterségek sokfélesége miként viszonyul egymáshoz?

A városi alapszakmák 1892-ben

A főváros szintje alatti, a Beluszky Pál módszerével megállapított 215 funkcionális város népessége együttvéve 2 505 981 fő volt, és e települések összesen 116 340 önálló iparos és kereskedő székhelyének adtak otthont. E városállomány 31,2 %-a az Alföldre, 29,3%-a a Felföldre, 21,8%-a Dunántúlra, 17,7%-a pedig Erdély tájaira esett. A mintegy 2,5 millió város lakónak több mint a fele alföldi, egyötöde felföldi illetőségű volt, és csak 15,7%-a volt dunántúli, illetve 11,1%-a erdélyi. Vidéki városainkban összesen 331 különböző iparág és 152 különböző kereskedés²² fordult

²² A különböző alkuszokat és ügynököket nem vettem itt figyelembe, mivel ugyanazon személy gyakran egyidejűleg többféle kereskedelmet is folytatott, s ez könnyen torzíthatta volna az arányokat.

elő, ám ebből csak 113 iparág és 51 kereskedés volt olyan, amelynek a művelői legalább a városhierarchia azonos szintű településeinek minimum a háromnegyedén megtalálhatóak voltak (1. és 2. melléklet²³). Négy iparág és egy kereskedelmi üzletág akadt, amely jelen volt a városállomány valamennyi településén: a *kovács*, az *asztalos*, a *cipész*, a *férfi szabó*, illetve a *vegyeskereskedés*. Mindössze csupán egy-két városból hiányzott a *bognár*, a *kocsmáros*, a *pék* és a *bádogos*. A városi alapellátás mesterségei sorába tartozott a *hentes* és a *mészáros*, az építőiparok közül az *ács*, a *kőműves* és a *kéményseprő*; a ruházati iparok közül a *borbély-fodrász*, a *csizmadia*, a *kalapos* és a *szűcs*. A városképnek jóformán elmaradhatatlan részét alkotta nemcsak a *vendéglő*, hanem a *szálloda* és a *gyógyszertár* épülete, valamint az *órás* és a *lakatos* műhelye. A vegyeskereskedők boltjai mellett a kereskedések palettáját a *fűszer- és gyarmatáru-kereskedő*, a *szatócs* és a *rőfös- és kézműáru-kereskedő* üzlete tette teljessé. Városaink mezőgazdasághoz kötődését jelzi az *elemi erővel hajtott (vízi-, száraz-, szél-) malmok*, illetve a *kádár*, a *kötélgyártó* és a *szíjgyártó* mesterség szinte hiánytalan jelenléte. (Noha az utóbbi a városi alapiparok rangsorában az utolsó helyet foglalta el, ám így is előfordult a városállomány 91,2%-án.)

Jóllehet, tetten érhető az a tendencia, miszerint a városhierarchia magasabb szintjei felé haladva egyre többféle ipar és kereskedés található, azonban a történeti valóságot nem egy csúcán álló piramis, hanem inkább egy feje tetejére állított fenyőfa szabálytalanabb képe modellezi megfelelőbben. Egyáltalán nem ritka az olyan helyzet, hogy a szintváltásoknál törések vannak, nem mindig folytatódik, hanem megbicsaklik a magasabb városszinten egy foglalkozás jelenléte, majd a következő szinten már ismét erőteljes a térfoglalása.

Tovább árnyalják a képet a regionális különbségek is: vannak olyan nagytájak,²⁴ ahol már alacsonyabb hierarchiaszinten is elmaradhatatlan egy-egy olyan mesterség, amely országos viszonylatban majd csak magasabb szinten válik a városiasodottság egy adott fokának jellemzőjévé.

²³ Az említett mellékletek a tanulmány végén találhatók.

²⁴ A közigazgatási beosztás nem mindig igazodik pontosan a nagy tájegységek határaihoz, ezért a szakirodalomban több megoldási javaslat is van e nehézség feloldására. A magam részéről a Csató Tamás által kidolgozottat követem, azzal a különbséggel, hogy tőle eltérően Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyét Budapest nélkül számítom, elkerülendő a sajátos helyzetéből adódóan dinamikusan fejlődő főváros torzító hatását. Alföld: Arad, Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál; Dunántúl: Baranya, Esztergom, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala; Felföld: Abaúj-Torna, Árva, Bars, Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Heves, Hont, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Zemplén, Zólyom; Erdély: Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Krassó-Szörény, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely. Vö. Csató Tamás: A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században. Bp. É. n. 15., 139–141.

A funkcionális kisvárosok mesterségei

Az előzőekben ismertetett két tucatnyi iparnál és négy kereskedésnél jóval több foglalkozást lehetett megtalálni a 75 funkcionális kisvárosban. Ezekben átlagosan 41,6 különböző ipar művelője volt jelen. A legszerényebben ellátott kisvárosokban (Teke, Marosludas) 23 féle, a legtöbb választékot nyújtó Iglón 74 féle mesterség fordult elő. E hierarchiaszint módusza – vagyis az adatsor legtöbbször előforduló értéke – 35. A szórás (amely azt mutatja meg, hogy a mennyiségi értékek átlagosan mennyivel térnek el az adatsorunk számtani átlagától) értéke 10,6. A jelenlévő különböző kereskedések két szélső értéke 1 (Dárda) és 26 (Galgóc) volt. A kisvárosok szintjének számtani átlaga 14, a módusza 18, a szórás értéke 5,3. Regionálisan számottevő eltérés mutatkozott. Erdélyben az országos átlag alatti értéket mutatott a rendelkezésre álló kereskedések és különösen az iparok átlaga (vö. 1. melléklet). A Felföld és a Dunántúl kisvárosainak több mint háromnegyed részében a *női szabó* és a *könyvkötő* munkáját is igénybe lehetett venni, s az utóbbi nagytáj minden városában *takács* is üzte még az iparát.

Részleges középvárosok

A kisvárosok szintjéhez képest hat iparággal és háromféle kereskedéssel gazdagabb a részleges középvárosok általános szakmakínálata. A *női szabó* és a *könyvkötő* ipara ezen a szinten immár nemcsak a Felföld és Dunántúl, hanem az Alföld és Erdély városait is egyaránt jellemzi. Az urbanizáltságot *könyvnyomda*, *szobafestő* és *cukrász*, valamint *fá*-, *vas*- és *gabonakereskedők* jelenléte is nyomatékosítja. A 33 városban átlagosan 48,7 iparág (módusz: 52) fordult elő. Zsarnócán volt a legkevesebb (24), Kőszegen és Érsekújváron pedig a legtöbb (67) féle mesterség. A szórás országos értéke 9,7. A kereskedések terén a települések közül Szepesbélán volt a minimum (5 féle), s ugyancsak Érsekújváron a maximum (32). A szint országos átlaga 17,2 volt. A módusz: 23. A szórás 6,6. A többi nagytájhoz és az országos adatokhoz képest Erdély ezúttal is szerényebb értékekkel rendelkezett.

A regionális sajátosságokat mutatja, hogy az alföldi és a dunántúli nagytáj városainak 100%-án s a felföldiek 78,6%-án működött *kötélgyártó* műhely. *Építőmester* és *építési vállalkozó* szakértelmét a Dunántúl mindegyik e szinthez tartozó településén, az Alföld városainak pedig túlnyomó többségén (87,5%) igénybe lehetett venni. A dunántúli városokban mindenhol, a Felföldön a városok csaknem négyötödében volt *bőrkereskedőnek* székhelye. Alföldön *regálebérlő* (87,5%) és *terménykereskedő* (75%), Dunántúlon *lisztkereskedő* (100%) és *rövidáru kereskedés* (83,3%), Erdélyben pedig *szeszkerekedés*, valamint *dohány- és szivartőzsde* (78,6–78,6%) gyakori jelenléte színesítette a városok helyi szolgáltatás-kínálatát.

Teljes értékű középvárosok

E szinttől kezd országos viszonylatban hozzátartozni a városi életvilághoz az *építőmester és építési vállalkozó*, a *kárpitos és díszítő*, a *cukrász*, a *kötélgyártó*, a *tímár*, a *rézműves*, az *aranyműves*, valamint a *mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő*, a *nyerges* és a *fazekas* – az utóbbi három a Felföldön viszonylag szolidabb jelenlétel. Bár a többi nagytájhoz képest Erdélyben viszonylag szerényebb mértékben, a teljes értékű középvárosoknak alapvetően szerves részeivé váltak a *könyv*-, *termény*-, *gabona*-, *liszt*- és *üvegkereskedések*. A *divatáru-kereskedések* elterjedtsége viszont a Dunántúlon volt visszafogottabb, míg a *bőrkereskedések* mindegyik régióban jó mutatókkal rendelkeztek, különösen a Felföldön, amelynek mindegyik városában megtalálható volt. Átlagosan 63,8 ipar (módusz: 60) volt jelen e szint városaiban, a minimumot (36) Alsókubin, a maximumot a bajai 100 féle iparág kínálata jelentette (szórás: 13,8). A kereskedések átlaga 24,2 (módusz: 20), a legszerényebb mértékű ellátottság e téren is Alsókubinban volt (10), a legtöbb (41) féle kereskedést Békéscsabán lehetett igénybe venni. A kereskedések szórása országos viszonylatban: 7,5. Felföld és Erdély mutatói a gazdaság mindkét ágában gyengébbek voltak.

Miközben a *fésűs* mesterség a felföldi városok mintegy egyharmadán, a *fazekas* pedig a mintegy 57%-án volt megtalálható, addig a többi nagytájon reprezentatív, 85-89%-os, sőt a Dunántúlon teljes körű jelenlétel bírt. Figyelemre méltóan kimagaslott mind az újabb technológiát alkalmazó *fényképész*, illetve *szikvizgyártó* szakma, mind pedig tradicionálisnak számító *szítás*, *szűrszabó* és *esztergályos* mesterség az Alföldön és a Dunántúlon. Az utóbbi nagytáj, valamint Erdély e szinthez tartozó valamennyi városában működött *szappanos* és *gyertyamártó* műhely. A Pannon táj továbbra is reliktum területe volt a nagy múltú *takács* iparnak: a térség minden városában dolgoztak szövőszékeiken, miközben a másik három nagytájon csak mintegy kétharmadnyi volt a jelenlétük aránya. A kereskedések terén regionális sajátosságot a *borkereskedők* valamennyi dunántúli városban való jelenléte, valamint Dunántúl, Erdély és Felföld e hierarchia-szinthez tartozó települései több mint háromnegyednyi részének *dohány*- és *szivartőzsdékkel* való ellátottsága jelentette.

Részleges megyeszékhely-szintű városok

A *mézeskalácsos* és *viaszgyertyaöntő* mesterség megerősítette a pozícióit: az Alföldön, Dunántúlon és a Felföldön is 100%-os a jelenléte, s Erdély e szinthez tartozó hat városa közül négyben megtalálható volt. Gyakorlatilag ugyanezeket az

arányokat mutatja az *arany- és ezüstműves*, a *fényképész*, az *esztergályos*, a *szappanos és gyertyamártó*. Az utóbbi nagytájon a *fazekas* mesterség némileg jobb mutatóval bírt (83,3%), míg a *szűrszabó* lényegesen rosszabbal (16,7%). A *fésűs* mesterség az Alföldet, a *rézsműves* pedig Erdélyt leszámítva rontott a pozícióin. A *dohány- és szivartőzsdék* jelenléte az Alföldön, a Dunántúlon és a Felföldön teljes körű, Erdélyben kétharmados. *Divatáru kereskedők* az Alföld és Erdély valamennyi, a Dunántúlon és a Felföldön pedig minden második városában működtek.

Az iparok jelenlétének országos átlaga: 57,7 (módusz: 55). E szint városai közül a leggyengébben ellátott Csíkszeredán 33, a legnagyobb választékkal rendelkező Komáromban 73 féle iparág volt elérhető. (A szórás értéke: 11,4.) Kereskedésekből átlagosan 21,7 működött a szint településein (módusz: 18). A minimum ugyan-csak Csíkszeredán (9), a maximum pedig 33 szintén Komáromban volt. (Szórás: 6,3.) E mutatók tehát rosszabbak, mint a hierarchiában alatta lévő teljes értékű középvárosoké volt. Igaz, a részleges megyeszékhely-szintű városok átlagos népessége is alatta maradt, csak mintegy kétharmada volt annak.

Nagytájak közül 100 %-os jelenlétével kiemelkedik az Alföld és a Dunántúl a *szítások*, a Dunántúl és a Felföld a *kelme- és ruhafestők*, az Alföld a *gép- és műlakatosok* és a *takácsok*, míg a Dunántúl a kereskedelmi és műkertészek révén.

Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok

A részleges megyeszékhely-szintű városok esetében az említett foglalkozások jelenléte voltaképpen kivétel nélkül markánsabbá vált. Különösen érvényes ez a *rézsműves*, a *nyerges*, *szítás*, *fényképész* és a *takács* iparra. A *kereskedelmi és műker-tész* mindegyik nagytájon reprezentatívvá vált. Új városi színfoltként feltűnt a *kávéház*, a *tégla- és cserépgyár*, illetve a *kőfaragó és kömetező*, valamint a *zsibárus* mestersége, s immár nem csak egy nagytáj sajátossága a *fürdőtulajdonosok*, *gép- és műlakatosok* markáns jelenléte. A részleges megyeszékhely-szintű városok kap-csán említett kereskedések terén is érvényesült a pozícióerősödés. Színre léptek mindegyik nagytájon reprezentatív módon a *rövidáru-kereskedők* és a *ruhakereske-dők*. Országos viszonylatban is számottevővé vált és elterjedt a *borkereskedők* üzlete a városhierarchia e szintjén.

A különböző iparok közül átlag 76,2 fordult elő a teljes értékű megye-székhely-szintű városokban. A módusz értéke (77) csaknem egybeesett ezzel. A minimum értéke 55 (Trencsén), a maximum: 105 (Újvidék). (Szórás: 12,4.) A kereskedések jelenlétének országos átlaga: 30,6. (Módusz: 32.) E városok közül a legkevesebb kereskedelmi üzletág (16) Lőcsén, a legtöbb pedig (42) Zomborban volt. (Szórás: 6,7.) A Felföld és Erdély ennél némivel gyengébb mutatókkal rendelkezett.

Az Alföld és a Dunántúl valamennyi városában működött *kefekötő*, illetve *cseledszerző és tudakozó iroda*, csaknem ugyanilyen mértékű volt a *gép- és mulakatos* mesterség elterjedtsége is, azzal az eltéréssel, hogy a Pannon térségben csupán a városok négyötödében volt jelen. A *fésűs* ipar aránya a Dunántúlon és az Alföldön 100%-os, Erdélyben 80%-os volt, a *tímár* e két nagytáj mindegyik városában üzte iparát. A *késműves* Erdély mindegyik városában és a hierarchiaszint nyolc alföldi településéből hétben megtalálható volt. Míg a Dunántúlon és a Felföldön mindössze kétötödnyi volt az aránya az *ecetgyárak* jelenlétének, Erdélyben ez négyötöd, az pedig Alföldön 100% volt.

Részleges fejlett megyeszékhelyek

A hierarchia felső szintjein egyre kevésbé érvényesül a statisztika eszköztára a csekély elemszám miatt, ami felértékel minden egyedi eltérést. E szintet mindössze hat település alkotja, s ezek között nincs egyetlen erdélyi sem. Mivel a Dunántúlt is csupán egy település képviseli, az erre vonatkozó adat önmagában 100%-ot vagy éppen nullát jelent.

Míg az előző hierarchiaszinten csupán egy vagy két nagytájon voltak számottevően jelen, itt már mindegyik városban volt *ékszerész*, *kelme- és ruhafestő* vagy *kocsigyártó* műhely, *gőz- és műmalom*, vagy éppen a *borkereskedőnek*, a *ruha-* vagy *rövidáru kereskedőnek* üzlete. A hat város közül ötben jelen volt a *kesztyűs*, a *késműves*, a *kűtmester* és a *kosárfonó*, a *bútor-*, az *edény-*, a *papír-* és a *gyümölcskereskedő*, de színre lépett az *élelmészeti vállalkozó*, valamint az az üzletember is, aki magát csupán *kereskedőnek* nevezte, közelebbi meghatározás nélkül. Ecetgyár is működött, valamint *téglavető és/vagy cserépezető* is.

E városokban átlagosan 89,3 iparág és 39,7 különböző kereskedés fordult elő. Mindkét esetben Máramaroszigeten volt ezekből a legkevesebb (79, illetve 31), és Szabadkán lehetett a legtöbbet (98, illetve 49) megtalálni.

E szinttől kezdve az alacsony elemszám miatt nincs igazán értelme a „nagytáji különbségeket” taglalni s egy-két előfordulás vagy éppen negatív adat alapján érdemi „következtetéseket” levonni.

Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek

A részleges fejlett megyeszékhelyekhez képest a teljes értékű fejlett megyeszékhelyeknél visszaesés figyelhető meg *téglavető-cserépezetők*, valamint a *kosárfonók* jelenléte terén: az előbbi nullára, az utóbbi 62,5%-ra esett vissza. Az alacsonyabb szinteken csak egyes térségekben előforduló foglalkozások közül e szint

mind a nyolc településén megtalálható volt a *norinbergi áru*²⁵ *kereskedő*, a *könyvkereskedő*, a *reszelővágó*, a *kőfaragó és kömetsző*, a *temetkezési vállalat*, valamint mindenhol volt *kávéház és sörfőzde* vagy annak lerakata is. A nyolcból hét városban otthonra talált a *gombkötő- és paszományos*, a *hangszerkészítő-orgonaépítő*, a *rézöntő*, a *kövező*, a *kályhás*, a *koszorús*, a *pálinkamérő*, a *porcelánkereskedő*, a *szállító*, és működött *gépgyár* is. Hat-hat város életvilágához hozzátartozott ezeken túlmenően az *üveges*, a *mázoló*, az *aranyozó*, a *vésnök*, a *cserépfedő*, a *fegyver- és puskaműves*, a *varrógépkereskedő*, a *rongykereskedő* és a *marhakereskedő-marhahizlaló*, valamint a *gőzfűrésztelep* is.

A különböző iparok átlagos száma 108,5 volt, a legkevesebb (83) Besztercebányán (30), a legtöbb (132) Brassóban volt. Az előforduló különböző kereskedések átlaga 43,9 volt, a minimum itt is Besztercebányához kötődött, míg e szint legsokrétűbb kereskedelmi profiljával (54) Miskolc dicsekedhetett.

Részleges regionális centrumok

E szintet öt város – Arad, Kassa, Nagyvárad, Pécs és Temesvár – alkotja. A városhierarchia előző szintjéhez képest jelenlétének arányában visszaesett a *cserépfedő*, a *sörfőzde* és a *rongykereskedő* háromötödre, a *gőzfűrésztelep* pedig kétötödre. Mind az öt településen megtalálható volt viszont az *ágyneműgyártó*, az *esernyő- és napernyőkészítő*, a *könyomda*, a *látszerész*, a *légszeszgyár*, a *címfestő*, a *szobrász*, a *fehérnemű-varrási vállalat*, a *szesz- és a tollkereskedő*.

Az ötből négy városban kínálta portékáját vagy szolgáltatását a *cementáru gyártó*, a *béltisztító*, az *üveges*, *ipari szeszfőzde*, *likőr- és rumgyár*, *zongoragyár és raktár*, a *bútorkereskedő*, a *cipő- és csizmaraktár*, az *üvegkereskedő*, a *vaskereskedő*, valamint az *élelmészeti*-, továbbá a *közelebbi meghatározás nélküli vállalkozó*.

A különböző iparok jelenlétének az átlaga: 126,4; a kereskedéseknél: 53,8. Az ellátottság terén a szint két szélső értéke Pécshez, illetve Aradhoz fűződött. Az előbbi város értékei: 115 és 42, az utóbbié: 142 és 66 volt.

²⁵ Olyan drogériáknak szállított kiegészítő aprócikkek, amelyek a kozmetikai készítmények használatához (pl. a fogkrémhez a fogkefe, szappanhoz a szappantartó) szükségesek. Az anyagukat, rendeltetésüket, alkalmazási módjukat tekintve meglehetősen különbözőek voltak, gyakorlatilag azért alkotnak külön árucsoportot, mivel semmilyen meglévő árucsoportba sem lehet őket megnyugtatóan besorolni. Megnevezése Nürnberg latin nevéből származik, ahonnan a 19. század második felétől nagy mennyiségben szállítottak Magyarországra ilyen portékákat.

Teljes értékű regionális centrumok

A városhierarchia főváros utáni legmagasabb szintjét 1892-ben Debrecen, Kolozsvár, Pozsony és Szeged jelentette. E körben is tetten érhető az a jelenség, hogy az alatta lévő hierarchiaszint viszonyaihoz képest hanyatlik néhány foglalkozás gyakorisága. Jelen esetben ezt lehet látni például a *szűrszabók és gubások*, a *harangöntők*, a *hímzőminta előnyomók*, az *ipari szeszfőzdek* és a *fehértanú varrási vállalatok* esetében. A mérleg másik oldalán azonban sokkal több van. Mind a négy város életvilágához hozzátartozott a *szappangyár és/vagy raktár*, *lókereskedő*, *sírkő raktár*, *zsákraktár és -kölszövő*, *mészkereskedő* és a *bizományos, közelebbi meghatározás nélkül*.

A négy városból háromban működött *cukorkagyár*, *cukorkakészítő* és *kereskedő*, *bútorgyár*, *dohánygyár*, *kötszőgyár*, *pezsgőgyár*, *vasgyár*, *pipagyártó és raktár*, *gépezés*, *ruhatisztító*, *sajtkészítő*, *sapkakészítő* és *szerkovács*, jelen volt továbbá a *baromfikereskedő*, az *élelmiszer-*, a *gyapjú-*, a *hal-*, a *kalap-*, a *mag-*, a *szén*, a *zsir- és zsiradék-kereskedő*, valamint a *regálebélő*.

Pozsony messze kimagaslott 161 különböző iparával – vele szemben Debrecenben 121, Kolozsvárott 122, Szegeden pedig 134 fajta mesterség művelője élt. Az átlag: 134,5. A kereskedések sokféleségének rangsorában Szeged állt az élen (63), alig lemaradva (62) Pozsony követte, majd Debrecen (58), s végül 48 féle üzlettel Kolozsvár zárta a sort. Az átlag: 58.

Összességében elmondható, hogy bár alapjában véve megfigyelhető az a tendencia, miszerint a magasabb hierarchiaszinteken rendszerint többféle ipart és kereskedést lehetett igénybe venni, ez azonban nem érvényesült mechanikusan, egyes foglalkozások esetében voltak törések, hiátusok, illetve nagytáji különbségek. Nagyobb mértékű megbicsaklás, több mutató esetében is számottevő visszaesés a részleges megyeszékhely-szintű városoknál érhető tetten (vö. 3. melléklet). Ebben nyilvánvalóan közrejátszhatott az a körülmény, hogy itt megtört az a trend, hogy a magasabb szinteken többnyire nagyobb a városok lélekszáma. A szint településeinek átlagos népessége az alatta lévő szintnek, azaz a teljes értékű középvárosokénak ugyanis csupán a kétharmadát teszi ki. Figyelemre méltó továbbá, hogy az alföldi városok („óriásfalvak”) népességtömege folytán a többi nagytáj településeinek átlagos népessége – néhány esetet leszámítva – rendre alulmaradt az adott hierarchiaszint átlagos népességéhez viszonyítva. Ennek alapján olybá tűnik, az országos adatokhoz képest a különböző iparágak és kereskedések jelenlétének viszonylag jó alföldi átlaga az ottani népességkoncentrációnak köszönhető. Ezzel együtt a többi nagytájhoz viszonyítva az Alföld az iparok kapcsán csupán a részleges regionális centrumok szintjén utasítja maga mögé a többi, a

különböző kereskedések jelenléte terén pedig a csak a teljes értékű középvárosok szintjétől kezdve jobbak a mutatói. Noha a Dunántúl és a Felföld minden összemérhető szinten (az Alföld a teljes értékű megyeszékhelyek között nincs képviselve) lényegesen alacsonyabb városi átlagnépességgel rendelkezett, ennek dacára több téren is jobb mutatókkal bírt. Például az iparok kapcsán a Dunántúl a részleges középvárosok szintjén az Alföldhöz képest mintegy egyharmadnyi átlagos lélekszámmal is megelőzte. (E szinten egyébként a Felföld is lekörözte az Alföldet.) A Dunántúlnak jobb mutatói voltak továbbá a kisvárosok, a teljes értékű középvárosok, a részleges megyeszékhely-szintű városok és a részleges fejlett megyeszékhelyek szintjén is. E jelenség egyik okaként minden bizonnyal a külterületi népesség nevezhető meg. Alapvetően ugyanis a nagy határú, kiterjedt tanyavilággal rendelkező alföldi városokra volt jellemző az, hogy a népességüknek csupán valamely hányada élt a tulajdonképpeni városfalakon belül, a többiek pedig a város határában, az általuk művelt földterületen, gyakorlatilag a gazdaságuk központjában épített házukban laktak. Sajnos az 1891. évi népszámlálás nem közli a külterületi népesség számát, így e dolgozatban nem tudjuk ezt számszerűsítve figyelembe venni. A későbbi népszámlálások tanúsága szerint a külterületi népesség a település kapcsán összeírt lélekszámnak olykor a felét is elérhette.²⁶

Az, hogy hányféle ipar vagy kereskedelem található egy településen vagy térségben, csupán a lényeges vetületek egyike. Nem tájékoztat arról a lényeges körülményről, hogy egységnyi népességre mennyi iparúzó²⁷ jutott. Ennek nagytáji adatai lényegesen árnyalják a képet. (1. táblázat)

²⁶ A külterületi népesség problémájáról a két világ világháború közötti adatok alapján lásd *Gesztesy-Nagy László*: Magyar tanya. Kecskemét 1927.; *Uő*: A tanyavilág élete. Kecskemét 1930.; *Kaán Károly*: A magyar Alföld. Gazdaságpolitikai tanulmány. Bp. 1927. 159–209.; *Bán Gerzely Károly*: Város, hierarchia, pozíció. A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-kutatásának módszertani keretei. In: Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai i. m. 95–118.

²⁷ Az elemzés forrásául szolgáló kiadvány (*Jekelfalussy J.*: Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke i. m.) címtár jellege folytán nem ad tájékoztatást sem az alkalmazottak számáról, sem az összetételéről, adatai alapján csupán üzemszintű statisztika állítható össze. Így tehát nem az összes ipari vagy kereskedelmi foglalkozású, hanem csak az önálló iparos és kereskedő egzisztenciák adatait tudjuk összehasonlítani.

1. táblázat Az ezer főre jutó önálló iparosok és kereskedők száma a településhierarchia szintjein országosan és a négy nagytáj szerint (Budapest adatai nélkül)

	Magyarország		Dunántúl		Felföld		Alföld		Erdély	
	iparosok	kereskedők	iparosok	kereskedők	iparosok	kereskedők	iparosok	kereskedők	iparosok	kereskedők
II.1. Teljes értékű regionális centrumok	30,9	9,6	0,0	0,0	34,3	12,6	27,6	7,8	39,4	12,9
II.2. Részleges értékű regionális centrumok	36,6	14,6	36,3	10,5	35,8	23,0	36,9	13,7	0,0	0,0
III.1. Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek	42,8	13,1	36,0	13,6	46,2	13,7	0,0	0,0	48,9	12,1
III.2. Részleges fejlett megyeszékhelyek	29,1	9,1	37,4	13,8	39,0	13,1	25,6	7,5	0,0	0,0
IV.1. Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok	39,7	12,2	41,4	13,4	42,7	17,3	34,5	9,3	52,3	13,6
IV.2. Részleges megyeszékhely-szintű városok	46,6	10,1	42,2	10,5	53,4	13,6	26,2	7,8	60,6	9,9
V.1. Teljes értékű középvárosok	35,0	9,0	50,4	13,3	43,0	14,5	29,3	7,1	59,2	12,7
V.2. Részleges középvárosok	33,7	8,8	43,6	10,0	44,1	13,8	22,6	4,6	48,8	14,8
VI. Kisvárosok	37,1	9,0	44,5	10,7	38,3	9,8	31,0	6,7	38,4	12,9
A városállományban:	36,2	10,3	41,7	12,0	41,1	14,0	29,6	7,8	50,7	12,5

Figyelemre méltó, hogy egyetlen egy kivételtől – a teljes értékű regionális centrumok szintjén a Felföld ezer lakosra jutó iparosainak alacsonyabb számától – eltekintve a másik három nagytáj minden téren lényegesen jobb arányszámokkal rendelkezett, mint az Alföld. Még a számos tekintetben elmaradottabbnak tűnő Erdély is meggyőzően jobb mutatókkal bírt minden szinten. Tanulságos továbbá az is, hogy a városhierarchia alacsonyabb szintjein nem ritkán jobb arányszámokkal rendelkeztek, mint a magasabb fokon lévők. Ez a jelenség mindegyik nagytájon megmutatkozott.

A népesség és az önálló iparosok/kereskedők számának országos és nagytáji összefüggéseiről indokolt korrelációs számítást végezni. Ez arra az alapvető kérdésre ad választ, hogy van-e kapcsolat két vagy több mennyiségi változó között, és ha igen, az mennyire szoros.²⁸ Az ismérvek együttes változását a Pearson-féle kor-

²⁸ A számítás eredményeként egy -1 és +1 közötti számot kapunk. Minél inkább megközelíti a végeredmény a két végletet, annál erősebb a viszony a két változó között. A szám előjele a kapcsolat

relációs együtttható jellemzi (jele: r). Fontos szem előtt tartani, hogy a korreláció egy szimmetrikus fogalom, azaz nem lehet az egyik vizsgált jelenséget „felelőssé tenni” a másik jelenség változásáért, vagyis az együttállásuk nem jelent feltétlenül ok-okozati kapcsolatot.

2. táblázat A népesség és az önálló iparosok számának korrelációs együttthatói országosan és a négy nagytájon a városhierarchia szintjei szerint

	Magyarország	Dunántúl	Felföld	Alföld	Erdély
II.1. Teljes értékű regionális centrumok	0,799	–	.a	-1,000	.a
II.2. Részleges regionális centrumok	0,683	.a	.a	-0,698	–
III.1. Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek	0,689	0,354	1,000	–	0,981
III.2. Részleges fejlett megyeszékhelyek	0,849	.a	1,000	0,920	–
IV.1. Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok	0,727	0,889	0,977	0,353	0,918
IV.2. Részleges megyeszékhely-szintű városok	0,830	-1,000	-1,000	.a	0,871
V.1. Teljes értékű középvárosok	0,880	0,983	0,813	0,792	-0,080
V.2. Részleges középvárosok	0,847	0,694	0,695	0,523	0,926
VI. Kisvárosok	0,923	0,831	0,483	0,687	0,876

Jelmagyarázat: –: nincs adat; .a: a számítás elvégzéséhez nem áll elegendő adat rendelkezésre

Figyelemre méltó, hogy míg országos viszonylatban a városhierarchia minden szintjén nemcsak erős, hanem nagyon magas és egyenes arányú kapcsolat mutatkozik, addig regionális bontásban már sokkal színesebbek az összefüggések. A Dunántúl és a Felföld részleges megyeszékhely-szintű városai, valamint az alföldi teljes értékű regionális centrumok esetében egyértelműen fordított arányosság áll fenn a népesség és az iparosok száma között. Ezekon kívül csak az erdélyi teljes értékű középvárosoknál és az alföldi részleges regionális centrumoknál mutatkozik fordított arányosság. Az előbbinél markáns, az utóbbinál jelentős a kapcsolat. A többi szint esetében pozitív a korreláció értékének az előjele, s mindössze két biztos, de gyenge kapcsolatot (alföldi teljes értékű megyeszékhely-szintű városok, dunántúli teljesértékű fejlett megyeszékhelyek) leszámítva zömében meglehetősen magas korrelációjú,

irányáról tájékoztat. A negatív előjel fordított arányosságot jelöl, azaz az egyik változó csökkenése a másik növekedését vonja maga után. Pozitív előjel esetén egyenes arányosság áll fenn az elemek között. Az r abszolút értéke a kapcsolat szorosságát jelzi. Tehát ha $r = +1$ vagy -1 , akkor az determinisztikus, egyértelmű kapcsolatot mutat. Ha csak közel van a $+1$ -hez vagy a -1 -hez, akkor a két változó között szoros vagy magas korreláció van, a 0 -hoz közeli értékek a kapcsolat gyengeségéről tanúskodnak. Ha az eredmény 0 , akkor a két jelenség teljesen független egymástól. Több megközelítés is létezik a korrelációértékből a kapcsolatra vonatkozó következtetésre, általában az alábbi szokták használni: 0 : nincs lineáris kapcsolat; $0 - 0.2$ ($-0.2 - 0$): gyenge, majdnem elhanyagolható kapcsolat; $0.2 - 0.4$ ($-0.4 - -0.2$): biztos, de gyenge kapcsolat; $0.4 - 0.7$ ($-0.7 - -0.4$): közepes korreláció, jelentős kapcsolat; $0.7 - 0.9$ ($-0.7 - -0.9$): magas korreláció, markáns kapcsolat; $0.9 - 1$ ($-1 - -0.9$): nagyon magas korreláció, erős függő kapcsolat.

markáns kapcsolatokat találunk. A Felföld teljes értékű fejlett megyeszékhelyei és részleges fejlett megyeszékhelyei esetében ($r=1$) vitathatatlanak tűnik a népesség nagysága és az iparosok számának az összefüggése. Nem sokkal maradnak el tőlük a dunántúli teljes értékű középvárosok ($r=0,983$), az erdélyi teljes értékű fejlett megyeszékhelyek ($r=0,981$), valamint a felföldi teljes értékű megyeszékhely-szintű városok ($r=0,977$), amelyek kifejezetten erős, függő viszonyt jeleztek.

3. táblázat A népesség és az önálló kereskedők számának korrelációs együtthatói országosan és a négy nagytájon a városhierarchia szintjei szerint

	Magyarország	Dunántúl	Felföld	Alföld	Erdély
II.1. Teljes értékű regionális centrumok	0,357	–	.a	-1,000	.a
II.2. Részleges regionális centrumok	-0,170	.a	.a	-0,280	–
III.1. Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek	0,894	-0,854	1,000	–	0,918
III.2. Részleges fejlett megyeszékhelyek	0,962	.a	-1,000	0,988	–
IV.1. Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok	0,638	0,988	0,923	0,405	0,676
IV.2. Részleges megyeszékhely-szintű városok	0,856	-1,000	1,000	.a	0,941
V.1. Teljes értékű középvárosok	0,694	0,913	0,737	0,600	-0,353
V.2. Részleges középvárosok	0,278	0,667	0,430	0,270	0,881
VI. Kisvárosok	0,499	0,740	0,175	0,723	0,794

Jelmagyarázat: –: nincs adat; .a: a számítás elvégzéséhez nem áll elegendő adat rendelkezésre

A népesség mérete és a kereskedések száma között országos viszonylatban csak a részleges fejlett megyeszékhelyeken mutatkozott erős összefüggés (0,962). Markáns kapcsolat érhető tetten a teljes értékű fejlett megyeszékhelyeken (0,894) és a részleges megyeszékhely-szintű városoknál (0,856), közepes korreláció, de azért jelentős meghatározottság mutatkozik a teljes értékű megyeszékhely-szintű (0,638), a teljes értékű közép- (0,694) és a kisvárosokban (0,499). Ezzel szemben a városhierarchia felső, a regionális centrumok (0,357, illetve -0,170), valamint a részleges középvárosok (0,278) szintjén gyenge vagy majdnem elhanyagolható volt a kapcsolat. A nagytáji bontás ettől számos ponton lényegesen eltér. A két alföldi teljesértékű regionális centrum (Debrecen és Szeged), a két felföldi részleges fejlett megyeszékhely, valamint a 11 dunántúli részleges megyeszékhely-szintű város esetében egyértelmű a fordított arányosság a népesség és kereskedések száma között (-1,000). Az utóbbi szint felföldi városaiban pozitív előjellel ugyanekkora (+1), Erdélyben pedig csaknem ilyen rendkívül erős (0,941) lineáris kapcsolat áll fenn e két tényező között. Hasonló tendencia figyelhető meg a teljes értékű fejlett megyeszékhelyek szintjén: míg a Dunántúlon negatív, addig a Felföldön és Erdélyben pozitív a nagyon magas korreláció előjele. Hasonlóan kifejezetten erős, függő viszonyra utalnak a

dunántúli és a felföldi teljes értékű megyeszékhely-szintű városok, valamint az alföldi részleges fejlett megyeszékhelyek korrelációs együtthatói.

Mind az önálló iparosok, mind pedig az önálló kereskedők és a városi népesség viszonya kapcsán azt mutatják a számítások, hogy a korabeli körülmények sokkal összetettebbek voltak annál, hogy a városállomány minden szintjét ugyanolyan összefüggések jellemezzék, országosan és regionális szinten egyaránt sokkal színesebb volt a kép. Ez arra int, óvatosan kell bánni az általánosító, éppen ezért leegyszerűsítő megfogalmazásokkal. Indokolt a nagytáji léptéknél is lentebb, a lokalitás szintjén megvizsgálni a városállományt.

Tanulságos külön-külön is pillantást vetni a településeken fellelhető különböző iparágak, illetve a különféle kereskedések jelenléte szerinti rangsorokra.²⁹ (4. melléklet)

A vidéki városok közül jelentősen kiemelkedett 161 féle különböző iparágával Pozsony, amely a Beluszky-féle metódus alapján számított hierarchia 3. helyén állt. A másik három teljes értékű regionális centrum közül 134 különféle iparágával Szeged megőrizte e szempont szerint is a 4. helyét, azonban Kolozsvár (122 iparággal) a másodikról a hetedik, Debrecen (121 iparág) a vidéki városok éléről a kilencedik helyre esett vissza. 142 különböző iparral a részleges regionális centrumnak számító Arad hét helyet emelkedve lett a második, Temesvár (135 iparág) pedig négyet ugorva a harmadik e rangsor szerint. Jóllehet, a központi funkciók alapján konstruált városhierarchia legfelső három szintjén található települések némi mozgással ugyan, de alapjában véve megőrizték a pozícióikat, azonban közülük kettő számottevően lecsúszott: Marosvásárhely (86 iparággal) a 10.-ről a 28.-ra, Besztercebánya (83 iparággal) a 16.-ról a 32. helyre. Néhány, a városhierarchia alacsonyabb szintjeire sorolt település viszont ezen aspektus szerint jelentősen előrelépett. A teljes értékű középvárosként a hierarchia rangsorában a 74. Baja 100 különböző iparral a 17., a 66. Versec 90 iparággal a 23., a 71. Pápa (86 iparág) a 29., a 61. Vác (84 iparág) a 30., a 102. Hódmezővásárhely (81 iparág) pedig a 37. helyre került fel. Figyelemre méltó, hogy a nagymúltú, de 1892-ben a vidéki városok hierarchiájában a 167., a kisvárosok középső harmada elején helyet foglaló Szepes megyei Igló a maga 74 féle iparágával felugrana a rangsor 48. pozíciójába, megelőzve jó néhány, eredetileg magasabb hierarchiaszinthez sorolt települést.

A különféle kereskedések koncentrációja alapján készült rangsor élén Arad áll 66 különböző üzletággal, megelőzve mindegyik teljes értékű regionális

²⁹ Ha több településen azonos számú különböző foglalkozást lehetett megtalálni, az a város került előrébb a rangsorban, amely ezt kevesebb népességgel tudta felmutatni.

centrumot. Az utóbbiak közül Szeged (63 féle kereskedéssel) a 2., Pozsony (62 üzletág) a 4., Debrecen (58 üzletág) az 5., Kolozsvár pedig 49 különböző kereskedéssel a 10. helyet foglalja el e sorrend szerint. E megközelítés esetén is megfigyelhető, hogy a városhierarchia legfelső három szintjéhez tartozó települések többé-kevésbé megőrizték pozícióikat, bár itt is akadt két város, amely jelentősebb mértékben lecsúszott: Székesfehérvár (37 különböző kereskedéssel) a 14.-ről a 28., Besztercebánya (30 féle üzletág) a 16.-ról a 48. helyre. A városhierarchia alsóbb szintjeire sorolt települések közül jó néhány ezúttal is jelentősen előrébb rukkolt. Például a teljes értékű középvárosok sorából 41 különféle kereskedéssel Békéscsaba a 91. helyről a 20.-ra, Baja 39 féle kereskedéssel a 74.-ről a 22.-re, s Vác és Hódmezővásárhely egyaránt 38 különböző üzletággal a 61.-ről a 23.-ra, illetve a 102.-ről a 26. helyre lépett fel. A hierarchia legalsó szintjén a 154. helyre rangsorolt Galgóc volt a kereskedésekkel legjobban ellátott kisváros: 26 féle üzlet várta ott a vásárlókat. Ezzel e szempont szerint a 67. helyen állt, s e mutató alapján három hierarchiaszinttel feljebb, még a részleges megyeszékhely szintű városok között is az élmezőnybe került.

Indokolt azonban együtt kezelni a különböző iparok és kereskedések nyújtotta kínálatot, s megnézni, miként viszonyul egymáshoz a Beluszky Pál módszerével megkonstruált városhierarchia, illetve a különböző ipari és kereskedelmi foglalkozások együttes helyi jelenléte alapján készített rangsor. A viszonyítás alapskáláját a leltározós módszer révén kialakított, funkcionális városállomány szerinti hierarchia rangsora jelenti.

Bár sok helyen mutatkozik különbség a két rangsor között, alapvetően érvényes az az összefüggés, miszerint a magasabb szinteken többféle foglalkozás művelői találhatók, még ha jelentősen módosulnak is a települések pozíciói. Különösen a városhierarchia felső fokain figyelhető meg az, hogy a minősítéstől (teljes értékű, illetve a részleges) függetlenül a jelenlévő szakmák száma szerint csaknem ugyanazon városok alkotják az ikerszinteket, mint a kiindulópontot jelentő rangsor esetében. A legkisebb mértékű mozgás a hierarchia legfelső két szintjén észlelhető: 223 különböző iparággal a regionális centrumok körében az addig 3. helyen álló Pozsony kerül az élre, amelyet az új rangsorban Arad (208), Szeged (197) és Temesvár (187) követ. Tehát olyan modern jellegű városokról van szó, amelyek vasútállomásuk révén már korán gyűjtőpontnak számítottak, s ahol már a 19. század első felében kialakult egy céhes kötöttségektől mentes, számottevő polgári

réteg.³⁰ A hierarchia listáján első és második pozíciójából a tradicionális jellegű Debrecen (179 iparág) a 7., illetve a modernebb Kolozsvár³¹ (171) a 9. helyre esik vissza. Miközben Kassa (168) az 5., Pécs (157) a 7. helyről a 10.-re, illetve a 14.-re csúszik le, addig Brassó (182) a 15.-ről az 5., Sopron (175) a 11.-ről a 8. helyre emelkedik az ipari és kereskedelmi foglalkozások sokfélesége alapján. A harmadik és negyedik szintet jelentő fejlett megyeszékhelyek települései között a Miskolc (160) és Nagyszében (158) megőrizte a 12., illetve a 13. pozícióját. A hierarchikus rangsor szerint az eredetileg e csoportot alkotó 14 település közül csak három csúszott lejjebb: Marosvásárhely (127) a 10.-ről a 24.-re, Besztercebánya (113) a 16.-ról a 37.-re, Máramarossziget (110) pedig a 21.-ről a 43. helyre. Emelkedett viszont Győr (163) a 17.-ről a 11.-re, Szabadka (147) a 23.-ról a 15.-re, Kecskemét (136) a 22.-ről a 19.-re. A Duna vízi útja mellett már a 19. század első felében is nagyszabású terménykereskedelmet lebonyolító Baja 1892-ben teljes értékű középvárosként a hierarchikus rangsor 74. helyén állt, 139 féle különböző iparával és kereskedésével azonban 56 lépcsőfokkal magasabbra, a 18. helyre lépett fel. A közép- és kisvárosok mezőnyéből több alföldi település is jelentős emelkedést könyvelhet el az ott található szakmák viszonylag gazdag választéka révén (például Hódmezővásárhely a 102.-ről a 32.-re, Cegléd a 92.-ről az 51.-re, Szentés a 93.-ról az 53.-ra, Orosháza a 100.-ról az 54. helyre). Tehát nem volt ritka az akár 50-70 lépcsőfoknyi helyváltoztatás. Figyelemre méltó, hogy a városhierarchia alsóbb régióiban található tradicionális jellegű, egykori szabad királyi városok egy része a különböző iparúzők rendelkezésre álló választéka alapján jobb pozíciót foglalt el, mint a központi funkcióik alapján számított rangsor szerint. Ilyen például Selmec- és Béalabánya (81 féle, 97. helyről – 91. helyre), Bártfa (79 féle, 104. helyről – 93. helyre), Kismarton (71 féle, 156. helyről – 117. helyre), Bazin (59 féle, 166. helyről – 156. helyre), Szakolca (57 féle, 169. helyről – 162. helyre), ahol a jelek szerint a fősodorból való leszakadás dacára tovább élt egy viszonylag erősebb és szélesebb körű szolgáltatások iránti polgári igény világa.

A nagyobb mértékű pozícióvesztés a megyeszékhely-szintű városoktól indul meg, innentől kezdve szinte tömeges az átrendeződés. Eperjes 110 féle üzletággal a 28.-ról a 41.-re, Beszterce (108 féle iparral és kereskedéssel) húsz helyet rontva a 46. pozícióba csúszott le. A jelentősebb hanyatlást elszenvedő települések egy része a lemaradó hajdani szabad királyi városok közül került ki.³² Ezek közé

³⁰ *Beluszky Pál*: Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmus kori városhálózatban. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 1. Bp. 2006. 272., 274.

³¹ *Vö. Uo.* 282–283. 3. táblázat.

³² *Vö. Beluszky P.*: Az (egykori) szabad királyi városok i. m. 286–287.

tartoztak az egykori nemesfémbányász városok, mint Abrudbánya, amely a városhierarchia 115. helyéről a helyi 53 féle ipari és kereskedelmi foglalkozás alapján a 169. helyre esett vissza, vagy mint Breznóbánya (49 féle foglalkozás, 148. helyről a 180. helyre csúszott). De ilyen volt az egykori kisebb piacközpontok közül például Zólyom és Hátszeg is: az előbbi a 122. helyről 19, az utóbbi a 148.-ról 32 helyet rontott.

A településeken jelenlévő szakmák sokfélesége szerinti sorrend és a Beluszky Pál módszere révén kialakított hierarchikus rangsor közötti gyakori és nagymértékű eltérések azt mutatják, hogy a központi funkciók megléte alapján konstruált „erőssorrend” nem mindig fejezi ki a helyi társadalom városi ellátottság iránti igényét, nem egyszer alsóbb hierarchiaszintekhez tartozó településeken sokrétűbb szolgáltatások álltak a helybéliek, illetve a vonzáskörzetük rendelkezésére.

Ezzel még korántsem merítettük ki az alternatív rangsorok szerinti összehasonlítás lehetőségeit. Ezek közül érdemes még azt megnézni, milyen eredményeket mutat az önálló iparosok és kereskedők összevont számának ezer lakosra vetített aránya. Ennek alapján lényegesen felborul a jelenlévő foglalkozások sokfélesége szerint kibontakozott kép. E tekintetben 1892-ben a legjobb mutatóval (116,5) egy mindössze 1854 lakosú kisközség, a funkcionális városállomány teljes értékű középvárosai sorába tartozó, a hierarchia 78. helyén álló Liptószentmiklós rendelkezett. A szakirodalom e települést azon „népességükhöz, gazdasági súlyukhoz képest magas hierarchiaszintű városok” között emlegeti, amelyek a „»kiegészítő« városi jegyekkel is alig rendelkeztek”.³³ Úgy vélem, az a körülmény, hogy a kétezzer főt el sem érő népessége 216 önálló iparosnak és kereskedőnek is megélhetést biztosított, árnyalja ezt a kijelentést. Nem sokkal maradt el Liptószentmiklóstól az akkor nagyközség státusú, 1765 lélekszámú, s a városhierarchia csaknem legvégére, a 213. helyre sorolt Szepesi (113,9), valamint a két rendezett tanácsú város: Szászrégen (113,6) és Kézdivásárhely (101,1).

Feltűnő, hogy az ezer lakosra jutó iparos-kereskedő arány szerinti sorrend első 26 helyén a városhierarchia legalsó négy szintjéhez tartozó település osztozik, amelyek zöme a hierarchikus rangsor második felében foglaltak helyet (rangsorátlaguk: 128,7). Egykoron mindegyik jelentősebb polgárváros volt. Például az 5-7. helyen állt Dunaszerdahely (rangsor: 153., mutató: 97,2), Vágújhely (126. – 96,2), Nagymarton (210. – 92,4), a 9-11. helyen: Szenice (173. – 91,0), Varannó (198. – 89,9) és Zsolna (127. – 89,9). A városhierarchia három legfelső szintjéhez tartozó városok közül Marosvásárhely rendelkezett

³³ Uo. 270.

a legjobb mutatóval (76,4), ami a 27. helyre volt csak elég, a második legjobb arányt az 52. Besztercebánya (67,5), a harmadikat pedig a 79. Nagyszeben (61,6) tudta felmutatni. A részleges regionális centrumnak minősülő Kassa (58,7) a 90., Nagyvárad (54,8) a 105., Temesvár (49,5) a 122. A teljes értékű regionális centrumok közül a legjobb értéket (52,3) Kolozsvár mutatta fel, amellyel a 115. volt e sorrend szerint. Mutatói Debrecen (47,8) a 131., Pozsony (46,9) a 135., Szeged (27,2) pedig a 199. pozícióba helyezték. Mindez azt mutatja, hogy ha a modernebb, feltörekvő településekkel a kínálati sokféleség terén a régi városok nem is tudtak lépést tartani, továbbra is számottevő iparos- és kereskedő eltartóképesseggel rendelkeztek. Másrészt azt is jelzi, hogy a funkcionális városhierarchia felső szintjéhez sorolt települések társadalma ekkor még nem minden tekintetben rendelkezett olyan fizetőképes kereslettel, mint a már bizonyos mértékig megkopott fényű, ám nagymúltú városok.

Noha a különböző aspektusok alapján készített rangsorok kétségtelenül megragadják a városiasodottság egy-egy fontos vetületét, ezeket nem egymás ellenében, hanem többdimenziós képet alkotva, tanulságaikat felhalmozva érdemes használni a további elemzések során.

Láthattuk, regionális sajátosságok is közrejátszanak abban, hogy mely foglalkozások tartoznak elválaszthatatlanul az egyes városhierarchia-szinteknek a mesterségek jelenlétében megnyilvánuló életvilágához. Míg a *kovács*, az *asztalos*, a *cipész*, a *férfiszabó* és a *vegyeskereskedő* mindegyik, a *bognár*, a *kocsmáros*, a *mészáros*, a *bádogos*, a *vendéglős-szállodás*, a *közműves* és a *fűszer*-, *gyarmatáru kereskedő* egy-két kivételt leszámítva csaknem minden város elmaradhatatlan mesterségének számított, addig a *lakatos* és az *órás* már csak a teljes értékű középvárosoktól kezdődő hierarchia szintek településein volt megtalálható. Minden részleges megyeszékhely-szintű, illetve a feletti szinten lévő városban a városkép része volt a *cukrász*, valamint a *könyvkötő* műhelye, illetve – e szintek egyetlen települése kivételével – a *könyvkereskedő* üzlete. A teljes értékű megyeszékhely-szintű városok szintjén, s attól felfelé mindenütt működött *könyvnyomda*, s jelen volt a *női szabó*, a *szobafestő*, az *építési vállalkozó* és a *rőfös*-, *kézműáru kereskedő*. A részleges fejlett megyeszékhelyektől kezdve minden városban volt *mézeskalácsos-viaszgyertyaöntő*, *rézműves*, *arany*- és *ezüstműves*, *fényképész*, *kárpitos*, *kereskedelmi és műkertész*, *szatócs*, *divatáru kereskedő*, *fakereskedő*, *dohány*- és *szivartőzsde*, továbbá *borkereskedő*.

A teljes értékű fejlett megyeszékhelyek szintjétől hozzátartozott a városi életvilághoz a *kávéház* és a *temetkezési vállalkozó* irodája, s aki elhunyt hozzátartozója számára síremléket akart készíttetni, helyben talált *kőfaragó mester* is. A speciálisabb igények kielégítésére rendelkezésre állt a *reszelővágó* vagy éppen a *kesztyűs* műhelye, illetve a *díszmű*- és *norinbergiáru kereskedő* üzlete.

A részleges regionális centrumoktól kezdve a városhierarchia két legmagasabb szintjén megtalálható volt a *hangszerkészítő–orgonaépítő*, a *rézöntő*, az *aranyozó*, az *ágyinemű gyártó*, az *esernyő- és napernyőkészítő*, a *könyomda*, a *látszerész műhelye*, a *sértéskereskedő-sértéshizlaló*, a *tollkereskedő*, a *porcelánkereskedő* és a *varrógép-kereskedő* üzlete, valamint a *légszeszgyár* üzeme. A teljes értékű regionális centrumokra jellemző foglalkozások sorába a *cementárugyártó*, a *kaptafa-faragó*, a *fegyver- és puskaműves*, az *üveges*, a *posztókereskedő*, a *marhakereskedő és marhabizlaló*, a *cipő- és csizma raktár*, a *lókereskedő*, a *mézkereskedő*, a *sírkőraktár*, a *zsákraktár* és *zsákkölcsonzó* tartozott, s e települések városképének elmaradhatatlan része volt a *szappangyár* épülete is.

Miközben megalapozottnak tűnik az a kijelentés, miszerint a városhierarchia egyre magasabb szintjein mód nyílt a mind szofisztikáltabb igények teljesítéséhez megtalálni a megfelelő szakiparost vagy kereskedést, hiba volna megfedkezni arról, hogy ezek művelői olykor alacsonyabb szinteken, mi több, akár a faluállományban is megtalálhatóak voltak. Példának okáért az arany- és ezüstművesről azt hihetnénk, tipikusan a nagyobb városokra jellemző mesterség volt. A városhierarchia alsóbb szintjein valóban csak elvétve fordult elő, 1892-ben a 216 városnak tekinthető település közül csupán 134-ben volt jelen. A városállomány teljesértékű középvárosok feletti szintjein – Csíkszereda és Zilah részleges megyeszékhely-szintű városok, illetve Balassagyarmat teljes értékű megyeszékhely-szintű város kivételével – a (nagy)városi életvilág elmaradhatatlan része volt az arany- és ezüstműves műhelye. Azonban a 188 aranyművessel rendelkező település közül 54 – vagyis több mint egynegyede, egészen pontosan a 28,7%-a – falunak minősült. Önmagában már az a tény is figyelmet érdemel, hogy 30 alföldi, 12 felföldi és 6-6 dunántúli és erdélyi faluban tevékenykedett e mesterség művelője. Igaz, erre talán még azt lehetne mondani, véletlenszerűen is megeshet ilyesmi. Ám azt már aligha lehet a sors kifürkészhetetlen szeszélyének tulajdonítani, hogy hat faluban – Pankotán (Arad megye), Szilbereken (Bács-Bodrog), Kiskunhalason (Pest-Pilis-Solt-Kiskun), Tizsaszentmiklóson (Torontál), Oraviczabányán (Krassó-Szörény) és Verbichustákon (Liptó) – két-két, a 4317 lélekszámú Bács-Bodrog megyei Hódságon három, a mintegy négy és félezer lakosú Temes megyei Csákon pedig öt (!) aranyműves műhely is működött.³⁴ Ezzel a példával azt szeretném hangsúlyozni, hogy egy ország településállománya mögött – a geográfiai meghatározottságokon túl a helyi népesség száma, etnikai, vallási megoszlása,

³⁴ Erről bővebben lásd Szulovszky János: A nemes- és színesfémművesség mesterei Magyarországon 1892-ben. A nemes- és színesfémek régészete, története, és néprajza a Kárpát-medencében. Készítéstechnikai, archeometriai és társadalomtörténeti megközelítések. Szerk. Cseh Fruzsina – Kiss Viktória – Szulovszky János. (Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 6.) Bp. 2021. 175–188.

társadalmi összetétele, kapcsolatrendszere, gazdasági, kulturális potenciálja s nem utolsósorban az ott élők egészségügyi és mentalitásbeli sajátosságai folytán – egy rendkívül bonyolult, egymásra olykor összetett, áttételes módon ható tényezők álltak. Éppen ezért az ország különböző pontjain végeredményként megnyilvánuló azonos jelenségeket, számszerű értékeket nem mindig lehet közös tényezőkre visszavezetni,³⁵ a megnyugtató magyarázatok rendszerint multikauzálisak.³⁶ E dolgozatban már pusztán a terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhattam arra, hogy az ipari és kereskedelmi foglalkozások elterjedtségeinek a városhierarchia egyes szintjein megfigyelhető mintázatai mögötti okokra megkíséreljek magyarázatot adni. Célom a városhierarchia egyik megalkotási módszerének egy lehetséges ellenőrzése, figyelmet fordítva az ennek kapcsán feltáruló jelenségekre. A kielégítő válaszok megfogalmazásához még további regionális kutatások és lokális mélyfúrások szükségesek.

³⁵ Ezért is csínján kell bánni a nagy általánosításokkal, amelyeket a regionális elemzések vagy a kisebb-nagyobb tájegységre vonatkozó kutatások nem egyszer erőteljesen megkérdőjeleznek. Vö. Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk. Demeter Gábor – Szulovszky János. Bp.–Debrecen 2018.

³⁶ Jól szemlélteti ezt Demeter Gábor példája, aki az 1901–1908 közötti törvénytelen születések hasonló aránya kapcsán rámutatott arra, hogy „e mutató értékeinek értelmezése régióként egyedi elbírálást igényel. Budapest, Debrecen és Moson megye (Bécs közelsége) esetében a kiugró érték egyértelműen modernizációs (urbanizációs) jelenség – noha nem pozitív – indikátora (lásd pl. cseledek, ipari munkások, megnövekedett migráció), hasonlóképpen modernizálódásra utal a Losonc–Rozsnyó–Kassa–Ungvár–Munkács–Szatmárnémeti–Nagyvárad–Arad vonalon mérhető pozitív anomália, de ez egyben etnikai kontaktzónához (és a körvasúthoz) is kötődik, tehát multikauzális. Ugyanígy az etnikai kontaktzóna peremén lejátszódó migrációs folyamatok tehetők felelőssé Erdélyben a száz–román–székely zóna peremén húzódó pozitív anomáliáért. Ezzel szemben a szintén kiugró értéket mutató dél-erdélyi folt nem hozható kapcsolatba modernizációs jelenséggel, éppen ellenkezőleg, annak elmaradása bizonyítható vele. Ekkor ugyanis a törvényes házasságnak már az állami, nem egyházi házasságkötést tekintették, de vélhetően az ortodox területeken 1900–1910 között ennek még kisebb jelentősége volt, [...] s ez jelent meg a statisztikai hivatal kimutatásaiban is. E mutató egyben rávilágít arra, hogy a központi hatalom érdekvéonyesítő képessége hol volt gyengébb, vagy hol jelentkezett késéssel, ami kitűnő ismérve a periferizációnak. A keleti országhatáron szintén jelentős volt a törvénytelen születések aránya, részben a bevándorló zsidóság bizonytalan viszonyai (a bevándorló ortodox közösségek eleinte nem voltak fogékonyak az állami anyakönyvezés iránt), részben a határmenti munkavállalással, szezonális migrációval összefüggésben, mely a térség frontier jellegére is utal. Mindemellett egyéb tényezők: próbaházasság, vallási-etnikai ellentétek/eltérő szokások is okozhattak lokális, de akár regionális anomáliákat is.” Lásd *Demeter Gábor: Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910)*. In: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon* i. m. 152–153., 163. 15. ábra.

Mellékletek

1. A gyakoribb iparok előfordulási aránya a városhierarchia különböző szintjén

	Ipar	Kisváros	Részleges közép-város	Teljes értékű közép-város	Részleges megye-székhely-szintű város	Teljes értékű megye-székhely-szintű város	Részleges fejlett megye-székhely	Teljes értékű fejlett megye-székhely	Részleges regionális centrum	Teljes értékű regionális centrum
1.	Cipész	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
2.	Férfiszabó	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
3.	Asztalos	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
4.	Kovács	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
5.	Bognár	100,0%	97,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
6.	Mészáros	98,7%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
7.	Bádogos	98,7%	97,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
8.	Gyógyszerész	98,7%	97,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
9.	Kocsmáros	97,3%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
10.	Vendéglős, szállodás	97,3%	97,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
11.	Kőműves	97,3%	97,0%	97,9%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
12.	Ács	97,3%	87,9%	97,9%	90,9%	100,0%	100,0%	87,5%	100,0%	100,0%
13.	Pék	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
14.	Borbély, fodrász	96,0%	97,0%	97,9%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
15.	Lakatos	94,7%	97,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
16.	Kéményseprő	93,3%	93,9%	97,9%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
17.	Csizmadia	92,0%	93,9%	93,8%	100,0%	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
18.	Kádár	92,0%	87,9%	95,8%	90,9%	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
19.	Szűcs	85,3%	90,9%	95,8%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
20.	Vízi, száraz, szélmalom	84,0%	90,9%	93,8%	100,0%	92,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
21.	Órás	81,3%	93,9%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
22.	Hentes	80,0%	84,8%	87,5%	90,9%	100,0%	100,0%	87,5%	100,0%	100,0%
23.	Kalapos	77,3%	84,8%	100,0%	90,9%	88,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
24.	Szűgyártó	81,3%	93,9%	100,0%	72,7%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
25.	Szobafestő	60,0%	87,9%	93,8%	90,9%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
26.	Könyvnyomda	49,3%	84,8%	97,9%	90,9%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
27.	Könyvkötő	74,7%	84,8%	95,8%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
28.	Cukrász	37,3%	81,8%	89,6%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
29.	Női szabó	68,0%	78,8%	95,8%	81,8%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
30.	Építőmester, építési vállalkozó	48,0%	75,8%	87,5%	90,9%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
31.	Timár	60,0%	63,6%	91,7%	90,9%	76,0%	100,0%	87,5%	80,0%	100,0%
32.	Mézeskalácsos, viaszgyertyaöntő	62,7%	63,6%	85,4%	81,8%	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
33.	Arany-, ezüst-műves	25,3%	51,5%	85,4%	81,8%	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
34.	Fazekas	58,7%	72,7%	79,2%	90,9%	84,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
35.	Szappanos, gyertyamártó	45,3%	54,5%	77,1%	81,8%	96,0%	100,0%	87,5%	100,0%	100,0%
36.	Esztorgályos	48,0%	39,4%	75,0%	81,8%	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
37.	Szitaáru, rostagyártó	33,3%	48,5%	77,1%	63,6%	84,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

	Ipar	Kisváros	Részleges közép-város	Teljes értékű közép-város	Részleges megye-székhely-szintű város	Teljes értékű megye-székhely-szintű város	Részleges fejlett megye-székhely	Teljes értékű fejlett megye-székhely	Részleges regionális centrum	Teljes értékű regionális centrum
38.	Rézműves	30,7%	66,7%	93,8%	63,6%	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
39.	Nyerger	52,0%	54,5%	83,3%	81,8%	88,0%	66,7%	87,5%	100,0%	75,0%
40.	Fényképész	20,0%	39,4%	72,9%	81,8%	92,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
41.	Kefekötő	18,7%	30,3%	52,1%	81,8%	76,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
42.	Kereskedelmi és műkertész	17,3%	24,2%	45,8%	54,5%	92,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
43.	Fürdőtulajdonos, bérlő	12,0%	24,2%	47,9%	63,6%	84,0%	83,3%	87,5%	100,0%	100,0%
44.	Szikkvízgyártó	38,7%	45,5%	70,8%	54,5%	80,0%	100,0%	87,5%	100,0%	100,0%
45.	Tégla- és cserépgyár	34,7%	57,6%	66,7%	54,5%	80,0%	83,3%	100,0%	100,0%	100,0%
46.	Fésűs	36,0%	33,3%	70,8%	63,6%	80,0%	66,7%	87,5%	100,0%	100,0%
47.	Gép és műlakatos	46,7%	60,6%	64,6%	54,5%	76,0%	83,3%	87,5%	100,0%	100,0%
48.	Zsibáros	9,3%	18,2%	27,1%	36,4%	76,0%	83,3%	87,5%	100,0%	100,0%
49.	Cselédszerző és -tudakozó	8,0%	21,2%	22,9%	18,2%	68,0%	83,3%	87,5%	100,0%	75,0%
50.	Takács	66,7%	51,5%	70,8%	63,6%	80,0%	83,3%	100,0%	100,0%	50,0%
51.	Üveges	42,7%	54,5%	60,4%	36,4%	76,0%	66,7%	75,0%	80,0%	100,0%
52.	Kárpitos, díszítő	44,0%	60,6%	83,3%	72,7%	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
53.	Ékszerész	2,7%	12,1%	33,3%	18,2%	48,0%	100,0%	87,5%	100,0%	100,0%
54.	Kelme, ruhafestő	46,7%	42,4%	64,6%	72,7%	72,0%	100,0%	87,5%	100,0%	100,0%
55.	Kocsigyártó	12,0%	21,2%	39,6%	27,3%	60,0%	100,0%	87,5%	100,0%	100,0%
56.	Gőz és műmalom	42,7%	39,4%	68,8%	45,5%	68,0%	100,0%	87,5%	80,0%	100,0%
57.	Kesztyűs	2,7%	6,1%	18,8%	18,2%	52,0%	83,3%	100,0%	100,0%	100,0%
58.	Ecetgyáros	22,7%	42,4%	54,2%	45,5%	68,0%	83,3%	87,5%	100,0%	100,0%
59.	Késmíves	13,3%	15,2%	47,9%	45,5%	68,0%	83,3%	75,0%	100,0%	100,0%
60.	Kútmester	2,7%	3,0%	18,8%	0,0%	20,0%	83,3%	75,0%	80,0%	100,0%
61.	Kosárfonó	5,3%	9,1%	33,3%	36,4%	40,0%	83,3%	62,5%	100,0%	75,0%
62.	Téglavető, cserépezgető tulajdonos	40,0%	36,4%	52,1%	45,5%	40,0%	83,3%	0,0%	40,0%	75,0%
63.	Kávéház-tulajdonos	33,3%	45,5%	52,1%	45,5%	88,0%	66,7%	100,0%	100,0%	100,0%
64.	Kőfaragó, kőmetsző	21,3%	42,4%	50,0%	54,5%	88,0%	66,7%	100,0%	100,0%	100,0%
65.	Reszelővágó	2,7%	3,0%	18,8%	9,1%	24,0%	50,0%	100,0%	100,0%	100,0%
66.	Temetkezési vállalat	1,3%	9,1%	35,4%	9,1%	48,0%	66,7%	100,0%	100,0%	100,0%
67.	Hangszerkészítő, -raktár, orgona-építő	4,0%	0,0%	16,7%	0,0%	24,0%	66,7%	87,5%	100,0%	100,0%
68.	Gombkötő, paszományos	21,3%	24,2%	22,9%	27,3%	52,0%	66,7%	87,5%	100,0%	100,0%
69.	Rézöntő	2,7%	12,1%	41,7%	45,5%	60,0%	66,7%	87,5%	100,0%	100,0%
70.	Gazdasági gépgyár	2,7%	0,0%	8,3%	9,1%	24,0%	33,3%	87,5%	100,0%	75,0%
71.	Kővező	5,3%	6,1%	22,9%	54,5%	68,0%	33,3%	87,5%	100,0%	75,0%
72.	Kályhagyáros, kályhás	12,0%	12,1%	18,8%	36,4%	40,0%	50,0%	87,5%	80,0%	100,0%
73.	Pálinkamérő	14,7%	27,3%	39,6%	36,4%	52,0%	66,7%	87,5%	80,0%	75,0%
74.	Aranyozó	8,0%	12,1%	16,7%	0,0%	40,0%	66,7%	75,0%	100,0%	100,0%

	Ipar	Kisváros	Részleges közép-város	Teljes értékű közép-város	Részleges megye-székhely-szintű város	Teljes értékű megye-székhely-szintű város	Részleges fejlett megye-székhely	Teljes értékű fejlett megye-székhely	Részleges regionális centrum	Teljes értékű regionális centrum
75.	Mázoló	6,7%	12,1%	22,9%	9,1%	60,0%	50,0%	75,0%	100,0%	75,0%
76.	Vésnök	2,7%	0,0%	16,7%	0,0%	16,0%	33,3%	75,0%	100,0%	75,0%
77.	Béltisztító	2,7%	9,1%	22,9%	9,1%	44,0%	50,0%	75,0%	80,0%	75,0%
78.	Cserépfedő	33,3%	18,2%	37,5%	36,4%	40,0%	66,7%	75,0%	60,0%	75,0%
79.	Gőzfűrésztelep	6,7%	9,1%	22,9%	18,2%	32,0%	50,0%	75,0%	40,0%	100,0%
80.	Sörfőzde	12,0%	21,2%	31,3%	9,1%	52,0%	50,0%	100,0%	60,0%	75,0%
81.	Ágynemű gyártó	1,3%	0,0%	16,7%	9,1%	32,0%	83,3%	62,5%	100,0%	100,0%
82.	Esernyő-, naper-nyókészítő	2,7%	6,1%	20,8%	9,1%	24,0%	33,3%	37,5%	100,0%	100,0%
83.	Könyomda	4,0%	6,1%	8,3%	0,0%	20,0%	50,0%	50,0%	100,0%	100,0%
84.	Látszerész	2,7%	3,0%	10,4%	9,1%	32,0%	50,0%	62,5%	100,0%	100,0%
85.	Légszeszgyár	0,0%	0,0%	2,1%	0,0%	8,0%	16,7%	62,5%	100,0%	100,0%
86.	Címfestő	5,3%	6,1%	20,8%	9,1%	28,0%	50,0%	62,5%	100,0%	75,0%
87.	Szobrász	1,3%	0,0%	6,3%	0,0%	20,0%	33,3%	12,5%	100,0%	75,0%
88.	Cementáru-gyártó	0,0%	0,0%	2,1%	0,0%	12,0%	16,7%	25,0%	80,0%	100,0%
89.	Kaptafa faragó	5,3%	3,0%	18,8%	18,2%	12,0%	50,0%	50,0%	80,0%	100,0%
90.	Kávémérő	5,3%	6,1%	16,7%	9,1%	8,0%	66,7%	50,0%	80,0%	75,0%
91.	Likőr, rumgyár	2,7%	24,2%	6,3%	9,1%	20,0%	16,7%	62,5%	80,0%	75,0%
92.	Zongoragyár, raktár	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	20,0%	0,0%	50,0%	80,0%	75,0%
93.	Szűrszabó, gubás	33,3%	36,4%	70,8%	54,5%	56,0%	66,7%	50,0%	100,0%	50,0%
94.	Fehérnemű varrási vállalat	2,7%	0,0%	4,2%	0,0%	16,0%	0,0%	50,0%	100,0%	25,0%
95.	Harangöntő	0,0%	0,0%	6,3%	9,1%	8,0%	33,3%	37,5%	80,0%	50,0%
96.	Hímzőminta előnyomó	1,3%	0,0%	2,1%	0,0%	4,0%	16,7%	12,5%	80,0%	50,0%
97.	Ipari szeszfőzde	1,3%	0,0%	20,8%	18,2%	28,0%	0,0%	62,5%	80,0%	50,0%
98.	Fegyver-, pus-kaműves	6,7%	12,1%	39,6%	36,4%	64,0%	66,7%	75,0%	60,0%	100,0%
99.	Szappangyár és -raktár	4,0%	3,0%	10,4%	18,2%	20,0%	50,0%	62,5%	40,0%	100,0%
100.	Bútorgyáros	0,0%	6,1%	6,3%	27,3%	8,0%	33,3%	50,0%	60,0%	75,0%
101.	Cukorka gyáros	1,3%	3,0%	2,1%	0,0%	4,0%	16,7%	37,5%	40,0%	75,0%
102.	Cukorka készítő	4,0%	0,0%	4,2%	0,0%	16,0%	16,7%	25,0%	60,0%	75,0%
103.	Dohánygyár	0,0%	0,0%	2,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	60,0%	75,0%
104.	Gazdasági vasúti gépjavító gyár és műhely	1,3%	6,1%	6,3%	0,0%	12,0%	16,7%	25,0%	40,0%	75,0%
105.	Gépész	16,0%	30,3%	25,0%	0,0%	12,0%	50,0%	37,5%	60,0%	75,0%
106.	Kötszővő gyár	0,0%	0,0%	2,1%	0,0%	4,0%	0,0%	25,0%	40,0%	75,0%
107.	Pezsgőbor gyáros	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	75,0%
108.	Pipagyártó és -raktár	2,7%	15,2%	18,8%	0,0%	36,0%	33,3%	12,5%	60,0%	75,0%
109.	Ruhatisztító	0,0%	3,0%	6,3%	9,1%	28,0%	16,7%	25,0%	60,0%	75,0%
110.	Sajtkészítő és -raktár	1,3%	9,1%	6,3%	0,0%	12,0%	0,0%	62,5%	0,0%	75,0%
111.	Sapkakészítő	6,7%	9,1%	10,4%	18,2%	8,0%	50,0%	25,0%	20,0%	75,0%
112.	Szerkovács	4,0%	0,0%	8,3%	0,0%	12,0%	16,7%	37,5%	60,0%	75,0%
113.	Vasgyár	2,7%	3,0%	4,2%	0,0%	8,0%	0,0%	50,0%	60,0%	75,0%

2. A gyakoribb kereskedések előfordulási aránya a városhierarchia különböző szintjén

	Kereskedések	Kisváros	Részleges közép- város	Teljes értékű közép- város	Részleges megye- székhely- szintű város	Teljes értékű megye- székhely- szintű város	Részleges fejlett megye- székhely.	Teljes értékű fejlett megye- székhely	Részleges regionális centrum	Teljes értékű regionális centrum
1.	Vegyes-kereskedő	100,0	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
2.	Fűszer-, gyarmat- áru-kereskedő	92,0%	93,9%	97,9%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
3.	Rőfős, kézműáru- kereskedő	82,7%	84,8%	100,0%	90,9%	100,0%	100,0%	100,0%	80,0%	100,0%
4.	Szatócs	92,0%	93,9%	97,9%	90,9%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
5.	Fakereskedő	73,3%	78,8%	91,7%	72,7%	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
6.	Vaskereskedő	73,3%	81,8%	97,9%	90,9%	96,0%	100,0%	100,0%	80,0%	100,0%
7.	Gabonakereskedő	72,0%	75,8%	83,3%	45,5%	88,0%	83,3%	87,5%	100,0%	75,0%
8.	Bőrkereskedő	61,3%	69,7%	91,7%	90,9%	100,0%	100,0%	100,0%	80,0%	100,0%
9.	Divatáru-keres- kedő	25,3%	54,5%	79,2%	81,8%	96,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
10.	Könyvkereskedő	22,7%	48,5%	85,4%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	80,0%	100,0%
11.	Lisztkereskedő	48,0%	60,6%	79,2%	63,6%	96,0%	100,0%	87,5%	80,0%	100,0%
12.	Termény-keres- kedő	42,7%	54,5%	81,3%	63,6%	92,0%	100,0%	100,0%	80,0%	100,0%
13.	Üvegkereskedő	37,3%	39,4%	77,1%	54,5%	80,0%	100,0%	100,0%	80,0%	100,0%
14.	Dohány, szivar- tőzsde	28,0%	51,5%	72,9%	81,8%	72,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
15.	Borkereskedő	44,0%	54,5%	64,6%	63,6%	88,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
16.	Rövidáru-keres- kedő	37,3%	54,5%	64,6%	45,5%	92,0%	100,0%	87,5%	80,0%	100,0%
17.	Ruhakereskedő	14,7%	27,3%	60,4%	54,5%	84,0%	100,0%	100,0%	80,0%	100,0%
18.	Bútorkereskedő	5,3%	18,2%	43,8%	18,2%	68,0%	83,3%	100,0%	80,0%	100,0%
19.	Papírkereskedő	13,3%	27,3%	33,3%	45,5%	64,0%	83,3%	87,5%	100,0%	100,0%
20.	Gyümölcs-keres- kedő	8,0%	15,2%	16,7%	9,1%	20,0%	83,3%	50,0%	80,0%	75,0%
21.	Élelmészeti vállalkozó	5,3%	3,0%	16,7%	27,3%	32,0%	83,3%	37,5%	80,0%	75,0%
22.	Edénykereskedő	16,0%	12,1%	27,1%	18,2%	28,0%	83,3%	37,5%	80,0%	25,0%
23.	Kereskedő k.m.n.	34,7%	33,3%	39,6%	54,5%	52,0%	83,3%	62,5%	20,0%	75,0%
24.	Díszmű-, norinbergiáru-ke- reskedő	2,7%	21,2%	29,2%	36,4%	72,0%	66,7%	100,0%	100,0%	100,0%
25.	Porcelán-keres- kedő	14,7%	15,2%	33,3%	36,4%	64,0%	66,7%	87,5%	100,0%	100,0%
26.	Szállító	13,3%	18,2%	41,7%	45,5%	68,0%	66,7%	87,5%	100,0%	100,0%
27.	Posztókereskedő	8,0%	15,2%	22,9%	18,2%	24,0%	50,0%	87,5%	80,0%	100,0%
28.	Varrógép-keres- kedő	1,3%	0,0%	12,5%	0,0%	36,0%	66,7%	75,0%	100,0%	100,0%
29.	Marhakereskedő, marhahizláló	33,3%	39,4%	45,8%	27,3%	48,0%	66,7%	75,0%	80,0%	100,0%
30.	Rongykereskedő	5,3%	6,1%	10,4%	27,3%	16,0%	33,3%	75,0%	60,0%	50,0%
31.	Sertéskereskedő, sertéshizláló	18,7%	24,2%	43,8%	36,4%	36,0%	50,0%	50,0%	100,0%	100,0%
32.	Tollkereskedő	8,0%	12,1%	25,0%	0,0%	20,0%	50,0%	12,5%	100,0%	100,0%
33.	Szeszkereskedő	22,7%	42,4%	45,8%	36,4%	68,0%	83,3%	62,5%	100,0%	75,0%
34.	Cipő-, csizma- raktár	1,3%	6,1%	10,4%	9,1%	20,0%	66,7%	37,5%	80,0%	100,0%

	Kereskedések	Kisváros	Részleges közép-város	Teljes értékű közép-város	Részleges megye-székhely-szintű város	Teljes értékű megye-székhely-szintű város	Részleges fejlett megye-székhely.	Teljes értékű fejlett megye-székhely	Részleges regionális centrum	Teljes értékű regionális centrum
35.	Takarmány-kereskedő	9,3%	6,1%	16,7%	9,1%	16,0%	33,3%	50,0%	80,0%	75,0%
36.	Vállalkozó k.m.n.	2,7%	6,1%	16,7%	36,4%	36,0%	66,7%	25,0%	80,0%	75,0%
37.	Kavicszállító vállalkozó	4,0%	0,0%	4,2%	27,3%	8,0%	16,7%	37,5%	80,0%	50,0%
38.	Bizományos k.m.n.	2,7%	0,0%	6,3%	9,1%	28,0%	33,3%	62,5%	60,0%	100,0%
39.	Lókereskedő	21,3%	24,2%	35,4%	18,2%	40,0%	50,0%	62,5%	60,0%	100,0%
40.	Mézőkereskedő	14,7%	18,2%	27,1%	36,4%	32,0%	66,7%	37,5%	40,0%	100,0%
41.	Sírkőraktár	1,3%	6,1%	14,6%	0,0%	12,0%	0,0%	0,0%	40,0%	100,0%
42.	Zsákraktár, zsákkölcsönző	5,3%	0,0%	8,3%	0,0%	12,0%	0,0%	37,5%	60,0%	100,0%
43.	Baromfi-kereskedő	9,3%	15,2%	29,2%	9,1%	4,0%	66,7%	12,5%	60,0%	75,0%
44.	Élelmiszer-kereskedő	1,3%	3,0%	12,5%	9,1%	12,0%	0,0%	37,5%	40,0%	75,0%
45.	Gyapjúkereskedő	6,7%	6,1%	18,8%	9,1%	28,0%	66,7%	25,0%	20,0%	75,0%
46.	Halkereskedő	10,7%	0,0%	14,6%	9,1%	24,0%	33,3%	50,0%	60,0%	75,0%
47.	Kalapkereskedő	14,7%	15,2%	20,8%	18,2%	52,0%	66,7%	50,0%	60,0%	75,0%
48.	Magkereskedő	2,7%	0,0%	4,2%	0,0%	8,0%	16,7%	62,5%	40,0%	75,0%
49.	Regálebőrlő	46,7%	48,5%	41,7%	54,5%	60,0%	50,0%	62,5%	60,0%	75,0%
50.	Szénkereskedő	1,3%	0,0%	22,9%	9,1%	20,0%	66,7%	50,0%	20,0%	75,0%
51.	Zsír-, zsiradék-kereskedő	1,3%	0,0%	0,0%	0,0%	4,0%	0,0%	0,0%	60,0%	75,0%

3. A különböző iparok és kereskedések jelenlétének fontosabb statisztikai mutatói a városhierarchia szintjein országos viszonylatban és nagytájanként

		Magyarország		Dunántúl		Felföld		Alföld		Erdély	
		iparok	kereskedések	iparok	kereskedések	iparok	kereskedések	iparok	kereskedések	iparok	kereskedések
II.1. Teljes értékű regionális centrumok	település szám	4		0		1		2		1	
	átlagos jelenlét	134,5	58	0	0	161	62	127,5	60,5	122	49
	módusz	121	49	0	0	161	62	121	58	122	49
	minimum	121	49	0	0	161	62	121	58	122	49
	maximum	161	63	0	0	161	62	134	63	122	49
	szórás	18,6	6,4	,0	,0	,0	,0	9,2	3,5	,0	,0
	átlagos népesség	56919		–		52411		71254,5		32756	
II.2. Részleges regionális centrumok	település szám	5		1		1		3		0	
	átlagos jelenlét	126,4	53,8	115	42	121	47	132	60	0	0
	módusz	115	42	115	42	121	47	119	52	0	0
	minimum	115	42	115	42	121	47	119	52	0	0
	maximum	142	66	115	42	121	47	142	66	0	0
	szórás	11,5	10,1	,0	,0	,0	,0	11,8	7,2	,0	,0
	átlagos népesség	36688,8		34067		28884		40164,3		–	
III.1. Teljes értékű fejlett megye-székhelyek	település szám	8		3		2		0		3	
	átlagos jelenlét	108,5	43,9	115	44,7	94,5	42	0	0	111,3	44,3
	módusz	83	30	104	37	83	30	0	0	86	41
	minimum	83	30	104	37	83	30	0	0	86	41
	maximum	132	54	127	49	106	54	0	0	132	50
	szórás	17,6	7,9	11,5	6,7	16,3	17	0	0	23,4	4,9
	átlagos népesség	22733,1		25852		18946,5		–		22138,7	

		Magyarország		Dunántúl		Felföld		Alföld		Erdély	
		iparok	kereskedések	iparok	kereskedések	iparok	kereskedések	iparok	kereskedések	iparok	kereskedések
III.2. Részleges fejlett megye- székhelyek	település szám	6		1		2		3		0	
	átlagos jelenlét	89,3	39,7	96	35	85,5	33,5	89,7	45,3	0	0
	módusz	79	31	98	35	79	31	81	41	0	0
	minimum	79	31	96	35	79	31	81	41	0	0
	maximum	98	49	96	35	92	36	98	49	0	0
	szórás	7,8	6,9	,0	,0	9,2	3,5	8,5	4	,0	,0
átlagos népesség		32547,3		16133		18592,5		47322		—	
IV.1. Teljes értékű megye- székhely- szintű városok	település szám	25		5		7		8		5	
	átlagos jelenlét	76,2	30,6	76	30	69,4	29,1	85,6	33,5	70,6	28,6
	módusz	77	32	61	22	55	16	89	38	65	24
	minimum	55	16	61	22	55	16	69	21	65	24
	maximum	107	42	91	37	86	39	107	42	78	36
	szórás	12,4	6,7	10,8	7,1	12,7	8,1	11,5	6,5	5,6	4,7
átlagos népesség		14009		12595,6		9696,4		21532,7		8701,8	
IV.2. Részleges megye- székhely- szintű városok	település szám	11		2		2		1		6	
	átlagos jelenlét	57,7	21,7	71,5	25,5	61,5	23,5	66	29	50,5	18,7
	módusz	55	18	67	18	61	22	66	29	55	20
	minimum	33	9	67	18	61	22	66	29	33	9
	maximum	73	33	76	33	62	25	66	29	59	24
	szórás	11,4	6,3	6,4	10,6	0,7	2,1	0	0	9,8	5,3
átlagos népesség		9016,2		13700,5		6820		22768		5894,8	
V.1. Teljes értékű közép- városok	település szám	48		4		14		21		9	
	átlagos jelenlét	63,8	24,2	71,5	24,5	59,2	22,2	68,9	28,3	55,9	17,7
	módusz	60	20	60	16	83	17	60	23	55	20
	minimum	36	10	60	16	36	10	52	17	39	13
	maximum	100	41	86	32	83	33	100	41	68	21
	szórás	13,8	7,5	10,9	7,3	15,3	7	12,6	7,1	9,5	3,4
átlagos népesség		13643,8		9953,7		7150,3		22106,9		5637,9	
V.2. Részleges közép- városok	település szám	33		6		14		8		5	
	átlagos jelenlét	48,7	17,2	52,7	17,8	49,8	17,3	48,9	16,9	40,6	16,8
	módusz	52	23	45	23	48	12	39	15	29	8
	minimum	24	5	45	10	24	5	39	10	29	8
	maximum	67	32	67	23	67	32	58	26	52	27
	szórás	9,7	6,6	9,7	5,5	9,9	8	7,5	5	10,5	7,9
átlagos népesség		7334,5		5351,7		4992,4		15026,2		3965	
VI. Kisvárosok	település szám	75		25		20		21		9	
	átlagos jelenlét	41,6	14	44,8	14	41,1	14,2	42	14,1	33,1	13,4
	módusz	35	18	35	13	28	14	42	8	23	7
	minimum	23	1	28	1	28	4	24	5	23	7
	maximum	74	26	63	23	74	26	63	15	46	19
	szórás	10,6	5,3	9,8	5,5	10,9	5,5	10,8	5,5	7,6	4,7
átlagos népesség		4951,5		4126,5		4761,7		6987,3		2914,8	

4. A városhierarchia rangsora és az ipari és kereskedelmi mesterségek sokfélesége szerinti sorrend

Rang-sor	Hierarchia szint	Település	Település	Ipari + kereskedelmi ágak száma	Sorrend	A rangsor és a sorrendkülönbsége	Iparágak száma	Sorrend	Kereskedelmi ágak száma	Sorrend	1000 lakosra jutó iparosok + kereskedők száma	Sorrend
1.	Teljes értékű regionális centrumok	Debrecen	Pozsony	223	1	+2	161	1	62	4	46,9	135
2.		Kolozsvár	Arad	208	2	+6	142	2	66	1	47,8	130
3.		Pozsony	Szeged	197	3	+1	134	4	63	2	27,2	199
4.	Részleges regionális centrumok	Szeged	Temesvár	187	4	+2	135	3	52	7	49,5	122
5.		Kassa	Brassó	182	5	+10	132	5	50	8	53,4	111
6.		Temesvár	Nagyvárad	181	6	+3	119	10	62	3	54,8	105
7.		Pécs	Debrecen	179	7	-6	121	9	58	5	47,8	131
8.		Arad	Sopron	175	8	+3	127	6	48	12	44,5	142
9.		Nagyvárad	Kolozsvár	171	9	-7	122	7	49	10	52,3	115

A MAGYARORSZÁGI VÁROK ÉLETVILÁGA A FOGLALKOZÁSOK TÜKRÉBEN 1892-BEN

Rang-sor	Hierarchia szint	Település	Település	Ipari + kereskedelmi ágak száma	Sor-rend	A rang-sor és a sorrend-különbsége	Iparágak száma	Sor-rend	Kereskedelmi ágak száma	Sor-rend	1000 lakosra jutó iparosok + kereskedők száma	Sor-rend
10.	Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek	Marosvásárhely	Kassa	168	10	-5	121	8	47	13	58,7	90
11.		Sopron	Győr	163	11	+6	114	13	49	9	56,7	101
12.		Miskolc	Miskolc	160	12	0	106	15	54	6	58,0	93
13.		Nagyszeben	Nagyszeben	158	13	0	116	11	42	15	61,6	79
14.		Székesfehérvár	Pécs	157	14	-7	115	12	42	17	46,8	137
15.		Brassó	Szabadka	147	15	+8	98	18	49	11	25,5	201
16.	Részlegesen fejlett megyeszékhelyek	Besztercebánya	Újvidék	145	16	+18	107	14	38	24	52,8	113
17.		Győr	Székesfehérvár	141	17	-3	104	16	37	28	48,9	125
18.		Szatmárnémeti	Baja	139	18	+56	100	17	39	22	65,6	55
19.		Eger	Kecskemét	136	19	-3	90	24	46	14	30,6	187
20.		Szombathely	Zombor	134	20	+5	92	21	42	16	36,9	171
21.		Máramarossziget	Szombathely	131	21	-1	96	19	35	35	51,1	118
22.	Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok	Kecskemét	Veszprém	128	22	+24	91	22	37	27	64,2	65
23.		Szabadka	Eger	128	23	-4	92	20	36	32	46,8	136
24.		Nagybecskerek	Marosvásárhely	127	24	-14	86	28	41	18	76,4	27
25.		Zombor	Vercse	126	25	+41	90	23	36	31	55,3	103
26.		Beszterce	Vác	122	26	+35	84	30	38	23	54,8	104
27.		Sátoraljaújtelep	Szatmárnémeti	122	27	-9	81	36	41	19	65,6	56
28.		Eperjes	Nagybecskerek	122	28	-4	89	26	33	40	41,7	154
29.		Trencsén	Nyíregyháza	122	29	+9	84	31	38	25	40,3	161
30.		Gyula	Ungvár	121	30	+3	86	27	35	33	65,8	54
31.		Balassagyarmat	Nyitra	121	31	+14	82	35	39	21	58,2	92
32.		Lugos	Hódmezővásárhely	119	32	+70	81	37	38	26	28,4	196
33.		Ungvár	Pápa	118	33	+38	86	29	32	44	65,0	60
34.		Újvidék	Pancsova	118	34	+14	89	25	29	53	48,8	126
35.		Szolnok	Gyöngyös	116	35	+53	83	34	33	39	60,7	82
36.		Dés	Nagyszombat	114	36	+45	83	33	31	46	54,3	109
37.		Nagykanizsa	Besztercebánya	113	37	-21	83	32	30	48	67,5	52
38.		Nyíregyháza	Nagykanizsa	113	38	-1	77	45	36	30	47,3	133
39.		Esztergom	Makó	113	39	+30	79	39	34	36	33,2	178
40.		Gyulaférvár	Békéscsaba	111	40	+51	70	60	41	20	27,6	198
41.		Kaposvár	Eperjes	110	41	-13	77	43	33	37	57,4	96
42.		Lőcse	Kaposvár	110	42	-1	78	41	32	42	51,1	119
43.		Segesvár	Máramarossziget	110	43	-22	79	38	31	47	60,3	86
44.		Nagyvárad	Szolnok	110	44	-9	78	42	32	45	30,3	188
45.		Nyitra	Komárom	109	45	+13	76	46	33	38	65,3	58
46.		Veszprém	Beszterce	108	46	-20	78	40	30	50	74,1	29
47.		Zalaegerszeg	Lugos	108	47	-15	72	52	36	29	72,2	35
48.		Pancsova	Nagyvárad	104	48	-4	69	61	35	34	72,7	32
49.		Déva	Losonc	102	49	+19	75	47	27	62	73,1	30
50.		Beregszász	Sátoraljaújtelep	102	50	-23	70	58	32	43	65,3	59
51.	Részlegesen fejlett megyeszékhely-szintű városok	Torda	Cegléd	101	51	+41	72	54	29	55	37,5	169
52.		Csikszentmárton	Érsekújvár	99	52	+68	67	67	32	41	50,4	121
53.		Székesvárad	Szentes	99	53	+40	70	59	29	56	32,5	181
54.		Nagyenyed	Orosháza	98	54	+46	71	57	27	64	43,9	145
55.		Rimaszombat	Gyula	98	55	-25	77	44	21	106	38,8	165
56.		Zilah	Gyulaférvár	97	56	-16	73	49	24	74	58,4	91
57.		Szekszárd	Mohács	97	57	+48	68	63	29	52	54,4	108
58.		Komárom	Késmárk	96	58	+26	71	55	25	71	63,7	70
59.		Nagyikikinda	Munkács	96	59	+6	67	66	29	51	65,4	57

Rang-sor	Hierarchia szint	Település	Település	Ipari + kereskedelmi ágak száma	Sor-rend	A rang-sor és a sorrend-különbsége	Iparágak száma	Sor-rend	Kereskedelmi ágak száma	Sor-rend	1000 lakosra jutó iparosok + kereskedők száma	Sor-rend
60.	Teljes értékű közép-városok	Fehértemplom	Zenta	96	60	22	72	53	24	76	31,1	185
61.		Vác	Esztergom	95	61	-22	73	50	22	91	57,8	94
62.		Léva	Nagykiskinda	95	62	-3	66	69	29	54	34,0	176
63.		Karánsebes	Keszthely	93	63	+32	72	51	21	102	68,8	51
64.		Sepsiszentgyörgy	Fehértemplom	93	64	-4	63	77	30	49	64,6	61
65.		Munkács	Segesvár	92	65	-22	65	71	27	63	52,8	114
66.		Versec	Jászberény	92	66	+10	64	73	28	60	31,1	186
67.		Kalocsa	Dés	91	67	-31	65	70	26	68	70,0	45
68.		Losonc	Kőszeg	90	68	+42	67	65	23	83	64,0	67
69.		Makó	Igló	89	69	+98	74	48	15	156	41,7	155
70.		Kézdivásárhely	Fogarás	88	70	+26	68	62	20	110	77,6	25
71.		Pápa	Léva	88	71	-9	60	87	28	58	69,9	46
72.		Nagybánya	Balassagyarmat	88	72	-41	60	88	28	59	60,5	84
73.		Szilágysomlyó	Kalocsa	88	73	-6	71	56	17	142	32,0	182
74.		Baja	Szászrégen	87	74	+1	67	64	20	111	113,6	3
75.		Szászrégen	Mezőtúr	87	75	+31	62	80	25	73	29,5	191
76.		Jászberény	Nagykörös	87	76	+14	60	92	27	65	28,0	197
77.		Alsókubin	Beregszász	86	77	-27	61	83	25	72	56,9	99
78.		Liptószentmiklós	Palánka	85	78	+123	63	74	22	89	78,7	23
79.		Ipolytúr	Tata	85	79	+57	62	79	23	81	59,4	87
80.		Karcag	Székszárd	85	80	-23	67	68	18	132	41,2	158
81.		Nagyszombat	Kiskunfélegyháza	85	81	8	62	81	23	85	22,9	206
82.		Zenta	Körmend	84	82	+59	63	75	21	97	68,8	50
83.		Kisvárd	Rimaszombat	84	83	-28	62	78	22	90	81,8	21
84.		Késmárk	Szászváros	84	84	+3	63	76	21	98	71,0	40
85.		Rozsnyó	Zalaegerszeg	84	85	-38	61	82	23	84	62,0	77
86.		Szászsebes	Zsombolya	84	86	+51	58	96	26	69	54,0	110
87.		Szászváros	Zsolna	83	87	+40	60	84	23	78	89,9	11
88.		Gyöngyös	Szigetvár	83	88	+62	60	86	23	79	72,3	34
89.		Kiskunfélegyháza	Vágújhely	82	89	+37	54	111	28	57	96,2	6
90.		Nagykörös	Galgóc	81	90	+64	55	109	26	67	72,6	33
91.		Békéscsaba	Selmec- és Bélabánya	81	91	+6	64	72	17	141	25,1	204
92.		Cegléd	Óbecse	81	92	+98	60	91	21	105	31,2	183
93.		Szentes	Bártfa	79	93	11	57	98	22	88	61,0	81
94.		Turócszentmárton	Székelyudvarhely	79	94	-41	59	93	20	109	91,6	8
95.		Keszthely	Lippa	79	95	+8	56	103	23	82	71,6	38
96.		Fogarás	Torda	79	96	-45	55	110	24	75	62,0	76
97.		Selmec- és Bélabánya	Apatin	79	97	+63	60	90	19	120	56,8	100
98.		Huszt	Szilágysomlyó	78	98	-25	58	95	20	108	84,4	15
99.		Siklós	Kisvárd	78	99	-16	52	118	26	66	62,9	74
100.		Orosháza	Nagybánya	78	100	-28	60	89	18	129	50,4	120
101.		Nagyszentmiklós	Szamosújvár	77	101	+27	50	129	27	61	64,6	62
102.		Hódmezővásárhely	Siklós	76	102	-3	60	85	16	145	80,9	22
103.		Lippa	Trencsén	76	103	-74	55	105	21	96	63,7	68
104.		Bártfa	Nagvenyéd	76	104	-50	55	107	21	100	63,7	69
105.	Részlegesen közép-városok	Mohács	Bonyhád	76	105	+101	57	99	19	118	64,5	64
106.		Mezőtúr	Zilah	76	106	-50	56	102	20	112	89,7	12
107.		Gyergyószentmiklós	Nagyszentmiklós	76	107	-6	54	113	22	92	48,0	128

A MAGYARORSZÁGI VÁROK ÉLETVILÁGA A FOGLALKOZÁSOK TÜKRÉBEN 1892-BEN

Rang-sor	Hierarchia szint	Település	Település	Ipari + kereskedelmi ágak száma	Sor-rend	A rang-sor és a sorrend-különbsége	Iparágak száma	Sor-rend	Kereskedelmi ágak száma	Sor-rend	1000 lakosra jutó iparosok + kereskedők száma	Sor-rend
108.	Részleges közép-városok	Zsarnóca	Dunaföldvár	76	108	+44	58	97	18	131	43,2	149
109.		Békés	Nagyszalonta	76	109	+10	57	100	19	119	39,7	164
110.		Kőszeg	Dunaszerdahely	75	110	+43	50	128	25	70	97,2	5
111.		Dicsőszentmárton	Medgyes	75	111	+27	52	119	23	80	62,5	75
112.		Magyaróvár	Békés	75	112	-3	54	114	21	107	21,0	212
113.		Rózsahegy	Szenice	73	113	+60	50	125	23	77	91,0	9
114.		Mór	Karcag	73	114	-34	53	115	20	114	22,1	211
115.		Abrudbánya	Sepsiszentgyörgy	72	115	-51	51	123	21	99	69,0	48
116.		Hajdúböszörmény	Lőcse	72	116	-74	56	101	16	146	43,7	146
117.		Hajdúszoboszló	Kismarton	71	117	+39	58	94	13	167	58,9	89
118.		Homonna	Homonna	71	118	0	50	126	21	94	78,4	24
119.		Nagyszalonta	Nagytapolcsány	71	119	+6	49	133	22	86	83,4	18
120.		Érsekújvár	Kapuvár	71	120	+35	50	131	21	101	36,5	172
121.		Körmöcbánya	Rózsahegy	71	121	-8	54	112	17	138	44,2	143
122.		Zólyom	Ipolyás	70	122	-43	49	132	21	93	64,1	66
123.		Malacka	Nagy Mihály	70	123	+1	52	117	18	124	68,9	49
124.		Nagy Mihály	Tokaj	70	124	+6	48	141	22	87	59,2	88
125.		Nagytapolcsány	Karássebes	70	125	-62	55	106	15	155	57,5	95
126.		Vágújhely	Margitta	68	126	+59	50	127	18	122	85,1	14
127.		Zsolna	Rozsnyó	68	127	-42	51	121	17	136	85,8	13
128.		Szamosújvár	Sümege	68	128	+66	51	122	17	137	63,5	71
129.		Hátszeg	Tapolca	68	129	+14	50	130	18	128	61,3	80
130.		Tokaj	Szászsebes	68	130	-44	55	108	13	172	43,5	147
131.		Csongrád	Körmöcbánya	68	131	-10	56	104	12	182	25,8	200
132.		Csáktornya	Csongrád	68	132	-1	52	120	16	149	19,1	213
133.		Nagybiccse	Liptószentmiklós	67	133	-55	48	137	19	115	116,5	1
134.		Szepesbela	Sárvár	67	134	+59	50	124	17	133	77,5	26
135.		Túrkeve	Topolya	67	135	+77	49	136	18	130	28,5	195
136.		Tata	Csáktornya	66	136	-4	45	153	21	95	75,9	28
137.		Zombolya	Huszt	66	137	-39	46	150	20	113	39,9	163
138.		Medgyes	Magyaróvár	65	138	-26	52	116	13	169	45,7	140
139.		Szentgöthárd	Orsova	65	139	+3	46	148	19	117	60,3	85
140.		Belényes	Monor	65	140	+7	49	135	16	147	41,8	153
141.	Kisvárosok	Körmend	Zólyom	64	141	-19	49	134	15	154	40,2	162
142.		Orsova	Nagymarton (Keresztény)	63	142	+68	44	157	19	116	92,4	7
143.		Tapolca	Marcali	63	143	+6	48	140	15	153	51,3	117
144.		Nagyszőlős	Déva	63	144	-95	45	155	18	125	53,0	112
145.		Aranyosmarót	Kézdivásárhely	63	145	-75	47	144	16	144	101,1	4
146.		Bánffyhunyad	Berettyóújfalu	63	146	+5	42	163	21	103	30,2	189
147.		Monor	Kiskőrös	63	147	+27	42	164	21	104	35,2	175
148.		Breznóbánya	Battonya	63	148	+22	48	142	15	157	22,4	208
149.		Marcali	Devecser	62	149	+58	44	158	18	123	47,7	132
150.		Szigetvár	Mór	62	150	-36	45	156	17	139	30,0	190
151.		Berettyóújfalu	Belényes	61	151	-11	46	146	15	151	83,1	19
152.		Dunaföldvár	Nagyatád	61	152	+12	48	139	13	168	69,2	47
153.		Dunaszerdahely	Felsőőr	61	153	+46	46	147	15	152	66,0	53
154.		Galgóc	Nagybiccse	60	154	-21	48	138	12	178	70,4	42
155.		Kapuvár	Tasnád	59	155	+41	41	169	18	121	71,8	37
156.		Kismarton	Bazin	59	156	+10	45	154	14	163	46,2	138
157.		Mezőkövesd	Nagyszőlős	59	157	-13	41	171	18	126	35,9	174
158.		Székelvölgy	Hajdúnánás	59	158	+7	42	166	17	140	23,0	205
159.		Gödöllő	Hajdúböszörmény	59	159	-43	46	151	13	174	22,1	210
160.		Apatin	Privigye	57	160	+31	46	145	11	184	82,0	20
161.		Erzsébetváros	Hőgyész	57	161	+43	41	168	16	143	70,3	43
162.		Alsólendva	Szokolca	57	162	+7	46	149	11	185	49,5	123

Rang-sor	Hierarchia szint	Település	Település	Ipari + kereskedelmi ágak száma	Sorrend	A rangsor és a sorrendkülönbsége	Iparágak száma	Sorrend	Kereskedelmi ágak száma	Sorrend	1000 lakosra jutó iparosok + kereskedők száma	Sorrend
163.	Kisvárosok	Naszód	Aranyosmarót	56	163	-18	42	161	14	161	60,6	83
164.		Nagyatád	Malacka	56	164	-41	47	143	9	199	47,3	134
165.		Hajdúnánás	Szentgottthárd	55	165	-26	45	152	10	187	84,0	16
166.		Bazin	Tab	55	166	+45	43	160	12	176	63,5	72
167.		Igló	Kunszentmiklós	55	167	+17	42	165	13	173	28,8	194
168.		Vinga	Hajdúszoboszló	54	168	-51	39	178	15	158	18,4	214
169.		Szokolca	Abrudbánya	53	169	-54	41	167	12	179	83,5	17
170.		Battonya	Bánffyhnadvad	53	170	-24	36	183	17	135	54,6	107
171.		Magyarláros	Szikszó	53	171	+24	39	175	14	162	44,7	141
172.		Németújvár	Székelvihad	53	172	-14	44	159	9	201	41,3	157
173.		Szenice	Mezőkövesd	53	173	-16	37	180	16	148	17,0	215
174.		Kiskőrös	Csurgó	52	174	+40	42	162	10	191	48,7	127
175.		Ráckeve	Gyergyószentmiklós	52	175	-68	39	176	13	171	40,5	160
176.		Székelkeresztúr	Türocszentmárton	51	176	-82	39	174	12	177	51,4	116
177.		Csepreg	Erzsébetváros	50	177	-16	35	187	15	150	44,0	144
178.		Dárda	Alsólendva	49	178	-16	36	182	13	166	61,8	78
179.		Élesd	Naszód	49	179	-16	32	199	17	134	43,0	151
180.		Fehérgyarmat	Brezsnóbánya	49	180	-32	40	172	9	198	64,5	63
181.		Felsővisó	Gödöllő	49	181	-22	41	170	8	205	43,1	150
182.		Heves	Heves	49	182	0	37	179	12	181	22,1	209
183.		Királyhelmec	Miava	49	183	+26	35	191	14	164	38,4	167
184.		Kunszentmiklós	Türkeve	49	184	-49	39	177	10	192	25,4	202
185.		Margitta	Varannó	47	185	+13	33	195	14	159	89,9	10
186.		Marosludas	Szepsi	47	186	+27	34	192	13	165	113,9	2
187.		Muraszombat	Csepreg	47	187	-10	34	194	13	170	29,1	193
188.		Nagykálló	Nagykálló	47	188	0	29	207	18	127	40,5	159
189.		Nagysomkút	Alsókubin	46	189	-112	36	181	10	188	71,5	39
190.		Óbecse	Ráckeve	46	190	-15	35	190	11	186	38,7	166
191.		Privigye	Hátszeg	45	191	-62	31	202	14	160	72,9	31
192.		Sárbogárd	Muraszombat	44	192	-5	35	186	9	196	70,3	44
193.		Sárvár	Szepesbela	44	193	-59	39	173	5	211	71,9	36
194.		Sümeg	Gyónk	44	194	21	35	188	9	197	38,3	168
195.		Szikszó	Vinga	44	195	-27	36	184	8	204	29,2	192
196.		Tasnád	Fehérgyarmat	43	196	-16	33	198	10	190	41,5	156
197.		Törökanizsa	Csikszereda	42	197	-145	33	196	9	194	57,0	98
198.		Varannó	Székelkeresztúr	42	198	-22	32	200	10	189	57,1	97
199.		Felsőőr	Enying	41	199	+9	35	189	6	210	36,5	173
200.		Nagyroce	Nagysomkút	40	200	-11	28	209	12	175	47,9	129
201.		Palánka	Felsővisó	40	201	-20	28	211	12	180	25,4	203
202.		Teke	Élesd	39	202	-23	31	201	8	202	54,6	106
203.		Tenke	Németújvár	39	203	-31	35	185	4	214	63,4	73
204.		Hőgyész	Tenke	39	204	-1	34	193	5	212	45,7	139
205.		Turdossin	Sárbogárd	39	205	-13	30	204	9	200	37,4	170
206.		Bonyhád	Turdossin	38	206	-1	29	205	9	193	55,7	102
207.		Devecser	Nagyroce	37	207	-7	33	197	4	213	70,4	41
208.		Enying	Magyarláros	37	208	-37	30	203	7	206	49,2	124
209.		Miava	Királyhelmec	37	209	-26	28	208	9	195	43,2	148
210.		Nagymarton (Keresztény)	Dicsőszentmárton	37	210	-99	29	206	8	203	33,0	179

Rang-sor	Hierarchia szint	Település	Település	Ipari + kereskedelmi ágak száma	Sorrend	A rang-sor és a sorrend-különbsége	Iparágak száma	Sorrend	Kereskedelmi ágak száma	Sorrend	1000 lakosra jutó iparosok + kereskedők száma	Sorrend
211.	Kisvárosok	Tab	Marosludas	34	211	-25	23	215	11	183	32,6	180
212.		Topolya	Zsarnóca	30	212	-104	24	212	6	208	42,5	152
213.		Szepsi	Teke	30	213	-11	23	214	7	207	31,2	184
214.		Csurgó	Törökkanizsa	30	214	-17	24	213	6	209	22,7	207
215.		Gyöng	Dárda	29	215	-37	28	210	1	215	33,4	177

THE LIFE-WORLD OF HUNGARIAN TOWNS IN LIGHT OF PROFESSIONS 1892

By János Szulovszky

SUMMARY

The paper reconstructs the scope of the experiences of those people who lived in or came to Hungary in 1892 with regards to the existence of which professions within the various sections of the urban population seemed natural to them, and at which layers of the settlement hierarchy could they satisfy their more special needs. Although the basic tendency is quite naturally for the higher levels of the hierarchy to offer more varied forms of industry and trade, in the case of some crafts one does find breaks, blank spots, and regional differences. These are most conspicuous in towns which are partial county seat sized. One of the reasons for this situation is most probably a break in the trend of the otherwise continuous growth of population in the hierarchy of urban settlements. The relatively high average presence of the various crafts and trades in the towns of the Great Hungarian Plain compared to the national index may be accounted for by the local composition of the population; however, the amount of workshops and markets per 1000 inhabitants, which lags behind the national average, shows that greater population did not necessarily go hand in hand with a stronger embeddedness of such professions.

Jankó Ferenc

VÁLTOZÓ FÖLDRAJZI NÉZŐPONTOK: BURGENLAND ÉS NYUGAT-MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS UTÁN*

Burgenland 100 évvel ezelőtti létrejötte után a két világháború közötti időszak diszkurzív értelemben meglehetősen mozgalmas volt, hiszen ekkor kristályosodott ki, hogy mit értünk valójában Burgenland fogalmán, hogyan beszélnek róla, milyen jelentésekkel, tartalommal ruházzák fel, miként határozzák meg az újdonsült osztrák tartományt. Bár semmilyen földrajzi alakulatról nem mondhatjuk el, hogy földrajzi identitása időben változatlan lenne, az első évtizedek mozgalmasságát követően a Burgenland-kép a második világháború után már stabilabbnak mutatkozott, jelentős mértékben a vasfüggöny miatt. A területre irányuló magyar figyelem ekkorra ugyanis alábbhagyott, bár – érthető okokból – a magyar földrajztudományi, földrajzi jellegű szakirodalom számára már a két világháború közötti időszakban sem Burgenland képezte az érdeklődés fő irányát. Akkor is igaz ez, ha a tartomány identitásalakulását, az elcsatolt, egykori nyugat-magyarországi vármegyerezésekre való osztrák diszkurzív törekvéseket jobbra kritikus szemmel követték a magyar kortársak.

A tanulmány célja, hogy válogatott példákon keresztül bemutassa, miként látták és láttatták Nyugat-Magyarországot, majd Burgenlandot az osztrák és a magyar földrajzi munkák a dualizmus idején és a két világháború közötti időszakban. A kérdést több okból is érdemes megvizsgálni. Egyrészt figyelmet érdemel az, hogyan változott az osztrák földrajzi diskurzusformálók véleménye az egykori Magyar Királyság legnyugatabbi területeivel, a későbbi Burgenlanddal kapcsolatban, és miként fordult át a területi elhatárolódás mozzanata a kapcsolatkereső, bennfoglaló, identitásképző gyakorlatokba. Emellett a terület fejlettségét illetően arról is formálódott egy diskurzus, hogy a későbbi Burgenland területét vajon felosztandónak vélték a történeti tartományok között, vagy önállóan is életképesnek látták az osztrák állam keretein belül. Harmadrészt, a területi vitákra fókuszálva tanulmányozható az osztrák és a magyar földrajzi érvrendszer is: míg az osztrák törekvések a területet megszerezni és a területszerzést legitimálni, addig a magyarok ezt aláásni és megkérdőjelezni igyekeztek. Vizsgálataimhoz a dualizmus

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportja keretében készült. A kutatás korábbi részletei a K-125001 számú Geographical interpretations of the Trianon Treaty című NKFI projekt keretében a K 17 pályázati program támogatásával készültek.

korából elsősorban országleírások, a két világháború közötti időszakhoz pedig korabeli folyóiratcikkek, valamint földrajzi monográfiák szolgálnak forrásul.

Nyugat-Magyarország földrajzi képe a dualizmus korában

A dualizmus korát röviden az államismék korának szokták nevezni. Az államisme a 19. században erőre kapó nacionalizmus és az ezzel összefüggő nemzetépítés eszköze volt; ennek igényét művelői más dinasztikus európai államalakulatokhoz hasonlóan az Osztrák–Magyar Monarchiában is a királyi hatalom földrajzi reprezentációjával, a birodalom nagyságának demonstrálásával igyekeztek kielégíteni. A kiegyezéssel létrejövő új államalakulat, a Monarchia szempontjából mindez különös jelentőséget kapott, hiszen a királyi család is explicit módon részt vett a birodalom „kulturális megteremtésében”. Az osztrák szakirodalomban „*Kronprinzenwerk*”-nek, azaz koronahercegi műnek nevezett *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* ugyanis Rudolf trónörökös hathatós kezdeményezésére és közreműködésével készült, német és magyar nyelven is megjelent.¹ A terület természetföldrajzi és etnikai sokszínűsége szinte adta magát a mű érzéketlen földrajzi tartalommal való megtöltéséhez. Így a Monarchiát a kontrasztok államaként lehetett aposztrofálni, még úgy is, hogy az etnikai sokszínűség a nemzetépítés időszakában akadályként – a Monarchia szétesésekor pedig elsődleges okként – jelent meg.²

Az ezzel egy időben intézményesülő és a tudományok közti helyét, céljait kereső földrajz az országleírásokban jó terepet talált magának szárnypróbálgatásaihoz. A munkák előszavainak tanúsága szerint az országleírások, tájleírások gyakran nem belső ihletettségre, hanem minisztériumi felkérésre születtek. Így, bár a Lajta mindkét oldalán több, jellemzően honismereti vagy iskolának készült Monarchia-leírás született, talán érthető módon az osztrákokat jobban megérintette a birodalom földrajzi „megéneklése”. Ezért német nyelven több vonatkozó munkát találni, s több a foglalkozása szerint is földrajzzal foglalkozó szerző. Igaz, ebben az is fontos szerepet játszott, hogy az intézményesülést tekintve a Birodalom osztrák fele mintegy másfél évtizedes előnnyel rendelkezett. Amíg

¹ Varga Bálint: Egy össze nem álló kép mozaikjai. Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. *Aetas* 32. (2017) 5–20.; Christiane Zintzen: Das Kronprinzenwerk. Die Österreichisch–ungarische Monarchie in Wort und Bild. Ein deliberater Rund- und Umgang mit einem enzyklopädischen Textkosmos. In: Literarisches Leben in Österreich 1848–1890. Hrsg. Klaus Amann – Hubert Lengauer – Karl Wagner. Wien–Köln–Graz 2000. 843–858.; Regina Bendix: Ethnology, Cultural Reification, and the Dynamics of Difference in the Kronprinzenwerk. In: *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. Ed. Nancy M. Wingfield. New York–Oxford 2003. 149–168.

² Moritz Csáky: Culture as a Space of Communication. In: *Understanding Multiculturalism: The Habsburg Central European Experience*. Eds. Johannes Feichtinger – Gary B. Cohen. New York–Oxford 2014. 187–208.

ugyanis Bécsben 1851-ben jött létre az első földrajz tanszék, Budapesten csak két évtizeddel később, 1870-ben; míg a bécsi földrajzi társaság (k.k. Geographische Gesellschaft in Wien) 1856-ban, a magyar 1872-ben alakult meg.³

A földrajz így az országleírásokban kapcsolódott a szintén nemzetépítő törekvéseket felvállaló történelem- és néprajztudományhoz. Ezekben a vállalkozásokban fontos volt, hogy használni tudták a 19. századi államapparátusokat sokkal közvetlenebb módon kiszolgáló geológia, meteorológia, statisztika vagy a földmérés-térképezés ismeretanyagát. (Az osztrák–magyar államalakulatban ugyanis a 19. század második felében zajlottak a nagy térképezési, geológiai, hidrológiai felvételezési munkálatok, ekkor épült ki az említett tudományterületek intézményrendszere is.⁴) E keretek kijelölték e munkák fő csapásirányait is: a történelmi fejlődés, a természetföldrajzi, táji tagolódás bemutatását, a vízrajzi viszonyok, a bányakincsek elemzését, majd különböző hangsúlyú társadalom- és gazdaságstatisztikai vizsgálatokat, etnográfiai leírásokat, amelyek léptéke lehetett országos, tartományi, megyei vagy akár települési szintű is.

Monarchia-monográfiák Ausztriában

A dualizmus korában osztrák tollból született „birodalmi” leírások közös jellemzője, hogy az örökös tartományokon kívüli országrészekkel meglehetősen szűkszavúan bántak, egy-egy osztrák tartománnyal egy szinten tárgyalták például Bukovinát vagy Magyarországot. Az osztrák Monarchia-monográfiák másik fontos jellemzője, hogy ezekben Magyarország táji tagolása is meglehetősen szegényes. Igaz, ez nem meglepetés, hiszen általában az Alpok állt a fókuszban, Nyugat-Magyarország hegyeit pedig a szerzők jellemzően ehhez kapcsolták földrajzilag, geológiaiilag s néha elnevezésekkel is. Az egész Dunántúl hegyrajzát Pannon-hegyvidékként vagy dombvidékként általában négy részre osztották: 1. az egyébként jelentéktelen, ám a Monarchia kettéosztásában mégis szimbolikus jelentőségű Lajta-hegység rendre külön szerepelt, 2. a mai Alpokalja változó nevekkkel került elő, ugyanakkor hegységei közül csak a Rozália-hegységet s az egyébként a Kőszegi-hegységben található

³ *Ingrid Kretschmer*: 150 Jahre Geographische Gesellschaft in Wien. In: Österreich in der Welt – die Welt in Österreich. Chronik der Österreichischen Geographischen Gesellschaft 150 Jahre (1856–2006). Hrsg. Ingrid Kretschmer – Gerhard Fasching. Wien 2006. 67–112.; *Hilbert Bálint*: A földrajztudomány intézményesülése és szellemiségének fejlődése az Osztrák–Magyar Monarchiában. Földrajzi Közlemények 143. (2019) 223–235.

⁴ *Friedrich Umlauf*: Länderkunde von Oesterreich-Ungarn. In: Die Pflege der Erdkunde in Oesterreich 1848–1898. Festschrift der K. K. Geographischen Gesellschaft aus Anlass des fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläums Sr. Majestät des Kaisers Franz Joseph I. Hrsg. Friedrich Umlauf. Wien 1989. 132–160.; *Szilágyi Adrienn*: A tudományos nacionalizmus szolgálatában. A 19. századi földrajztudomány a nemzetépítő diszciplínák között. In: Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században. Szerk. Szilágyi Adrienn – Bollók Ádám. Bp. 2017. 58–75.

Írottaként azonosították, 3. a mai Dunántúli-középhegység esetében a Bakony minden esetben szerepelt az írásokban, 4. a Balatontól délre pedig a Mecseket jelölték, helyenként baranyai hegyvidék néven. Ezek mellett a Kisalföld korabeli német elnevezésével találkozhatunk. (1. térkép)

Az első munkák egyike Josef Renhauser középiskoláknak szánt kézikönyve, melyben Magyarország mindössze tizenkét oldalt kapott, a megyék esetében pedig a főbb települések címszavas felsorolása olvasható. Ugyanakkor Renhauser megkülönbözteti kortársaitól, hogy Soprontól Szentgotthárdig nyúlóan azonosította a nyugat-magyarországi német településterületet.⁵ Ferdinand Grassauer Magyarországról adott hasonló áttekintése mellett még némi közigazgatási s történelmi ismeretanyagot is nyújtott az olvasónak. Táji tagolásában viszont érdekes módon megkülönböztette a stájer–magyar őshegységet, amely fő masszívumának a Wechsel hegységet tartotta, s ehhez kapcsolta a Bucklige Weltet, de a fent említett négy magyar hegyláncot is.⁶ Ehhez képest is visszalépést jelentett Richard Trampler középiskoláknak szánt könyve, amely a magyarországi tájak tárgyalásáról meg is feledkezett, az ország leírása pedig kilenc oldalban, a főbb települések felsorolásával ki is merült.⁷

Anton Steinhauser földrajzi, honismereti (*Vaterlandskunde*) monográfiája eredendően szintén gimnáziumi olvasókönyvnek készült. Steinhauser a prominens földrajztudósok közé tartozott, a Bécsi Földrajzi Társaság 10. elnöke volt a kiengedezés évében.⁸ Munkájában a táji tagolásnál ő is az összekapcsolás technikájával élt, a Lajta-hegységet az Alpok mellékhegységeként, a Kőszegi-hegységet az Alpok előőrseként, a Pannon-dombvidéket a stájer dombvidék folytatásaként jelölte. Nyugat-Magyarországot, azaz nagyjából a mai Burgenland területét a fővárostól eltekintve a legnagyobb népsűrűségű térségként említette, majd a főbb települések ismertetésénél az olvasó kapott egy-egy rövid áttekintést a megyékről is. Sopron és Vas megye esetében főleg a nyugati részekén található településeket említette meg a szerző. Nem tért ki arra, hogy a nyugati területeket többségükben németek lakták, erre csupán egy helyen, a 97%-ban németek lakta Sopron esetében hívta fel a figyelmet.⁹

Friedrich Umlauft ugyancsak igen népszerű és termékeny földrajzzal foglalkozó író volt a dualizmus korában, számtalan útikönyvet, országleírást/tankönyvet,

⁵ *Josef Renhauser*: Handbuch der Geografie und Statistik des Kaiserthumes Oesterreich zum Gebrauche an den oberen Klassen von Mittelschulen. Wien 1864.

⁶ *Ferdinand Grassauer*: Landeskunde von Österreich-Ungarn. Wien 1875.

⁷ *Richard Trampler*: Geographie und Statistik der österreichisch-ungarischen Monarchie. Wien 1874.

⁸ *Ingrid Kretschmer*: Präsidenten der Österreichischen Geographischen Gesellschaft und ihrer Vorgängergesellschaften. In: Österreich in der Welt i. m. 35.

⁹ *Anton Steinhauser*: Geographie von Österreich-Ungarn. Prag 1872. 213–246.

iskolatérképet jegyzett. Két kiadást megért Monarchia-monográfiájában külön területességként különböztette meg a Lajtától a Szávaig terjedő mai Alpokalját (*Östliche Vorlagen*), ennek tagolása viszont kevés újat hozott, s Umlauft Magyarország általános, majd megyénkénti leírása esetében sem lépett túl kortársain.¹⁰ Egy másik, korai turisztikai-honismereti célzatú munkájában pedig a karakteres tájképek sorában Magyarországról csupán a Kárpátok, Erdély egyes kitüntetett tájai és a Puszta szerepeltek.¹¹

Johann Heinrich Schwicker a mai budapesti Műegyetem elődjének, a József Politechnikumnak az oktatója volt. Tanári vizsgáját német nyelv- és irodalom-ból, földrajzból és történelemből tette le. Ezeken a tématerületeken számos írást publikált. Bánsági származású németként szinte kizárólag németül publikált, és könyvei is többnyire osztrák vagy német földön jelentek meg. Mégsem tekinthetjük teljes mértékben az osztrák nézőpont képviselőjének, mert írásaiban Magyarországhoz alapvetően empátiával közelített. 1877-ben Stuttgartban megjelent egy kötete, amelyben nem a természetrajz, hanem a Magyar Királyság legfrissebb forrásokból merített statisztikai adatai (*Statistik des Königreiches Ungarn nach den neuesten Quellen*) kaptak hangsúlyos szerepet.¹² Ezt a több száz oldalnyi demográfiai és gazdaságstatisztikai elemzést a szerző, sőt a kor egyik, statisztikai alapokon nyugvó csúcsteljesítményének tekinthetjük. A munka fontos része a nemzetiségi kérdés tárgyalása, amelyben Schwicker más szerzőket, kortárs magyar gondolkodókat is megszólaltatott, s konklúziójában meglehetősen pesszimista álláspontot fogalmazott meg Magyarország jövőjével kapcsolatban. Ugyanakkor a német etnikumról egy másik értelmezés is felsejlett a gazdasági helyzet tárgyalásakor. Schwicker szerint a német népesség a fejlődés, a modernizáció, az iparosodás, részben a kereskedelem egyik bázisa volt, mivel szerinte a németek haszonelvűen gondolkodtak és keményen dolgoztak, szemben más etnikumokkal, sőt szebb és harmonikusabb faluképet alakítottak ki másoknál. A sorok között itt már nemcsak a kulturális felsőbbrendűség kérdése tapintható ki, hanem mai szóval élve a területi különbségek egyfajta magyarázata is.

Egy sajátos, talán máig egyedülálló vállalkozás volt a *Die Völker Österreich–Ungarns*, amely a bécsi és tescheni székhelyű Karl Prohaska Kiadó gondozásában jelent meg 1881 és 1885 között 12 kötetben,¹³ a Monarchia etnikai sokszínűsége-

¹⁰ Friedrich Umlauft: Die Österreich–Ungarische Monarchie. Wien–Pest–Leipzig 1876.

¹¹ Uő: Wanderungen durch die Österreichisch–Ungarische Monarchie. Landschaftliche Characterbilder in ihrer geographischen und geschichtlichen Bedeutung. Wien 1879.

¹² Németh I.: Schwicker Johann Heinrich (János Henrik). In: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Band 12. Wien 2001–2005. 55–56.; Színnyei József: Magyar írók élete és munkái XII. Bp. 1908. 784–788.; Johann Heinrich Schwicker: Statistik des Königreiches Ungarn. Stuttgart 1877.

¹³ Die Völker Österreich–Ungarns. Ethnographische und Kulturhistorische Schilderungen. Band I–XII. Wien–Teschen 1881–1885.

gének ünnepélyes bemutatására. Schwicker jelentős szerepet kapott a munkában, hiszen nemcsak a magyarországi és erdélyi németiség témáját írta meg, hanem a cigányságét is. A németekről szóló könyvében a történeti áttekintés után a németiség földrajzi elhelyezkedését mutatta be. A nyugat-magyarországi németeket a legrégebb hazai németiséggé írta le és érzékletesen tárta fel a hiencek keveredését a többi etnikummal Sopron és Vas vármegyében, csakúgy, mint a heidebauerek elterjedését egészen Pozsony vidékéig.¹⁴ Fontos megjegyezni, hogy a nyugat-magyarországi németiség első területi elkülönítése Karl Czoernig munkájához nyúlik vissza.¹⁵ Schwicker egyben látta a mai Burgenland területét s megállapította, hogy a hiencek és a heidebauerek együtt mintegy 250 ezres németek lakta sávot képeznek Magyarország nyugati határa mentén, és tárgyalta mindazokat a tényezőket, amelyek a 40 évvel később létrehozott Burgenland legitimációs érvkészletének sarokköveivé váltak. Így a hiencek magyar honfoglalás előtti, Nagy Károly korabeli megtelepedését¹⁶ vagy az osztrák kincstárnak a 15. században elzálogosított magyar várbirtokokat, amelyeket számos osztrák történész később Burgenland előzményeként interpretált.¹⁷ Emellett Schwicker történeti keretben mutatta be a hiencek főbb várait, településeit – köztük a legjelentősebbet, Sopront –, valamint a nép nyelvét, öltözködését, vallását, lakóházait, étkezési szokásait, foglalkozásait. Utóbbi kapcsán előkerült a jelentős méretű „ingázás” kérdése is, az időszakos nyári mezőgazdasági munkák vállalása a lakóhelytől távol, például a heidebauerek földjén, vagy az iparosmunkák Bécsben, Budapesten. A heidebauerek esetében a fuvaros-kereskedő életmódot emelte ki. A részletes néprajzi jellegű fejtegetésekből kitűnt, hogy Schwicker haladó szelleműeknek tartotta a magyar-hű nyugat-magyarországi németeket, akik miatt ez az országrész szerint előrébb is tartott a többinél.¹⁸

Umlauft és Schwicker dolgoztak együtt is. Az előbbi által szerkesztett *Die Länder Österreich–Ungarns in Wort und Bild*¹⁹ nemcsak címében, hanem felépítésé-

¹⁴ Johann Heinrich Schwicker: Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen. (Die Völker Oesterreich-Ungarns 3.) Wien–Teschen 1881. 199.

¹⁵ Karl Freiherr von Czoernig: Ethnographie der Österreichischen Monarchie. Band II. Wien 1855.

¹⁶ Wimmer 1840-es, Sopron vármegyét tárgyaló monográfiája egyszerűen őslakosoknak nevezi a németeket, a magyarokat pedig bevándoroltaknak. (Gottlieb August Wimmer: Das Ödenburger Komitat im Königreich Ungarn, Kreis jenseits der Donau. Wien 1840.)

¹⁷ Házi Jenő: Történelmi jogunk Nyugatmagyarországhoz. Sopron 2011.; Kring Miklós: Burgenland a német történetirodalomban. Századok 78. (1944) 241–262.; Gerald Schlag: Aus Trümmern geboren. Burgenland 1918–1921. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland) Eisenstadt 2001.; Bariska István: A szent koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország, 1447–1647. (Archivum Comitatus Castriferrei 2.) Szombathely 2007.; Törő László Dávid: Az osztrák és a magyar történetírás Burgenland-vitájáról (1918/1921–1945). Valóság 63. (2020) 19–30.

¹⁸ Schwicker, J. H.: Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen i. m. 207–228.

¹⁹ Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild. Band I–XXI. Band. Hrsg. Friedrich Umlauft. Wien 1879–1889.

ben is előképe a „*Kronprinzenwerk*”-nek,²⁰ jóllehet ennek a 21 kötetes (6 általános és 15 területi kötet), 1879 és 1889 között megjelent sorozatnak az egyes darabjai viszonylag rövidek (egyenként 100 oldal körüliek) voltak, így terjedelmükben a *Die Völker Österreich–Ungarns* sorozat köteteitől is jóval elmaradtak. Minden tartományt, országot egy-egy szerző ismertetett. A magyar részt Schwicker írta, akinek ez a mű az egyik utolsó földrajzi-történeti munkája volt. A nemzetiségi helyzetet tárgyaló bekezdésekben ismét fontos megállapításokat tett: például azt, hogy a magyarság az országhatárok mentén mindenhol kisebbségben van, illetve hogy az ott lakó nemzetiségek határon túli testvéreikkel szoros kapcsolatot ápolnak – köztük a nyugat-magyarországi németek az alsó-ausztriai és a stájer németekkel. A könyv részletezettségének szintjét – amely azonban még nem érte el a „*Kronprinzenwerk*”-ét – jól mutatja, hogy a Nyugat-Magyarországgal, lényegében a Dunántúllal foglalkozó fejezete 26 oldalt tett ki. Ebben útikönyvszerűen haladt végig a fontosabb városokon és tájakon, főképp a vasútvonalakat követve. Különösen sok figyelmet fordított Sopron történelmére, építészeti emlékeinek, gazdaságának bemutatására, s Moson megyéhez képest az általa felső Vas megyének (*Ober-Eisenburg*) nevezett, „tájképi szépségekben gazdag területnek”, tehát nagy vonalakban a mai Dél-Burgenlandnak a leírására. Itt a korábbi könyvéhez vissza-visszanyúlva a hienc népcsoporttal is foglalkozott néhány bekezdés erejéig, így tanúsítva újra néprajzi érdeklődését. Figyelemre méltó, hogy ebben a munkában az egész nyugati határszélt – számításai szerint mintegy 5754 km²-t – Mosontól Körmenten át a stájer határig, azaz a Mosoni-síktól a Lapincs völgyéig a heáncok vagy hiencek által lakott területként határozta meg, vagyis egy kalap alá vette a „Gebirgsheanen” és a „Hadbauern” (*Heidebauern*) németiséget. A 250 ezer főnyi német lakosságot a következőképpen jellemezte: „A németek 40 000 protestáns kivételével, akik a 16. és a 18. században vándoroltak be, következetesen katolikusok. Ezek a németek Magyarország legrégebb lakói közé tartoznak, és legalább részben bajor telepések utódai, akik az avarokkal való harcok után Nagy Károly idejében telepedtek le az Ostmarkban, egészen a Rábáig. A heáncok nyelvükben, modorukban, lakásukban, ruházatukban és észjárásukban sok sajátos vonást tartottak meg, amelynek révén a környező alsó-ausztriai, stájer németiségtől jelentősen különböznek.”²¹ Schwickernél találjuk meg tehát azokat az első monografikus feldolgozásokat, amelyek minden bizonnyal jelentősen formálták, illetve megalapozták az osztrák közvélemény viszonyulását a németek lakta Nyugat-Magyarországhoz.

²⁰ *Johann Heinrich Schwicker: Das Königreich Ungarn. In: Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild. Hrsg. Friedrich Umlauf. Zwölfter Band. Wien 1886.*

²¹ Uo. 119. [Az idézet a szerző fordítása. – J. F.]

1. térkép Nyugat-Magyarország
táji tagolása az osztrák
monográfiákban

Tervezte: Jankó Ferenc;
kartográfia: Bottlik Zsolt

2. térkép Nyugat-Magyarország
táji tagolása a „Kronprinzenwerk”-ben
és a „Borovszky”-ban

Tervezte: Jankó Ferenc;
kartográfia: Bottlik Zsolt

A „Kronprinzenwerk” és azon túl

A Monarchia magyar térfelén Ausztriához hasonlóan több tankönyvi célokat szolgáló birodalom-leírás is napvilágot látott. Ezek közül Jablonszky János 1877-es, középiskoláknak szánt munkáját tárgyalom röviden,²² amelyben hasonló aszimmetria fedezhető fel, mint a fent említett osztrák munkák esetében, csak itt éppen a magyar területek tárgyalása volt mélyebb és hosszabb. A szerző a rövidebb általános rész után megyei szinten mutatta be a fontosabb táji jellemzőket és településeket. Nyugat-Magyarországot illetően kicsit árnyaltabban fogalmazott, amikor az Alpokkal való táji érintkezésről írt, egyébként az osztrák szerzőkéhez hasonló táji tagolást alkalmazva. Az itt lakó németiség szerinte a 12. századi bevándorlás során érkezett a vidékre. „A délnyugati hegyes dombos vidék” néven tárgyalta a mai Dunántúl területét, amelyet hazánk legfontosabb és legérdekesebb vidékének aposztrofált, szerinte „mozgékony népe legfogékonyabb akár az anyagi, akár a szellemi vívmányok iránt; a sokkal zárkózottabb és minden tekintetben konzervatívabb Alföld csak lassan szokott e vidék lakosai után indulni akár az anyagi, akár pedig a szellemi téren”.²³ A megyék jellemzésénél Jablonszky csak a táji átmenetekkel fejezte ki az Ausztriához való kapcsolódást, a helyi németiségről itt szót sem ejtett.

²² Jablonszky János: Az Osztrák–Magyar Monarchia leírása. Bp. 1877.

²³ Uo. 36.

Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című grandiózus vállalkozás alapvetően osztrák–magyar együttműködéssel készült, így az osztrák területeket osztrák, a magyarokat pedig magyar szerzők írták meg. Ezért tárgyalom a munkát a Nyugat-Magyarországra vonatkozó magyar álláspont ismertetésénél. A sorozat magyar nyelven 21 (németül 24) kötetben látott napvilágot 1886 és 1901 között (illetve 1886 és 1902 között), a térséget érintő írások a Millennium évében jelentek meg.²⁴ A kor divatjának megfelelően többnyire színes földrajzi, néprajzi, történeti és kulturális keretben elevenednek meg Nyugat-Magyarország tájai, városai és falvai. A megyék felosztása alapvetően természetföldrajzi alapú, a részletesebb leírásokban a járások látnak el hasonló funkciót. A tájak a területek földrajzi egységét demonstrálják: a Soproni-hegység az Alpok, illetve a Rozália-hegység része,²⁵ Vas hegyeként a Borostyánkői- és a Kőszegi-hegység egy hegycsoportot alkot, a németújvári hegyek pedig Szombathely dombjaiban végződnek, s ugyanígy, Vasdobra hegyeinek a Kemenesalja a kifutása.²⁶ A két évvel később megjelent Borovszky-féle országleírás Vas megyei kötetében (a térségből csak ez a megye jelent meg) a szerző gyakorlata hasonló volt, azzal a különbséggel, hogy ezeket a hegyeket az osztrák Alpok megfelelő vonulataihoz (onnan kiindulókként) is hozzákapcsolta. Így a Vas megyei hegyek déli és középső ága a Fischbachi- vagy Ceti-Alpoknak a nyúlványa, míg északabbi ága a Rohonci havasok (ma Kőszegi-hegység) és a Wechsel-hegység nyúlványaként szerepel, amint a Rozália-hegység is.²⁷ (2. térkép)

Talán nem véletlen: a tájak leírása az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben* lapjain a magyar tájelemek megragadására koncentrál, a német lakosság csak elvétve jelenik meg, a szöveg többnyire a magyar elit és a földbirtokos réteg eredményeit ünnepli a „makrotörténelem” főbb eseményeinek felsorolásakor. Eszerint ők civilizálták a területet, ők tanították és asszimilálták az etnikumokat: „hol e nemzetiségek találkozhatnak, a Fertő tavától délre elterülő alacsony dombvidéken a magyar olvasztotta és olvasztja mainapiglan magába a másik két nemzetiséget. Ezen az övön találjuk hazánk lakóinak egyik legszebb fajtáját.”²⁸

²⁴ *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* I–XXI. Bp. 1886–1901. Német nyelvű változata: *Die österreichisch–ungarische Monarchie in Wort und Bild* I–XXIV. Wien 1886–1902. Az érintett Magyarország IV. kötete a magyar kiadásban a XIII., az osztrákban a XVI. kötetként jelent meg.

²⁵ *Bella Lajos*: Sopronmegye. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* XIII. Magyarország IV. kötete. Bp. 1896. 403–438.

²⁶ *Balogh Gyula*: Vasmegye. Uo. 361–393.

²⁷ *Ebenspangler János*: Vasvármegye hegy- és vízrajza. In: Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája.) A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Szerk. Sziklay János – Borovszky Samu. Bp. 1898. 3–4.

²⁸ *Bella L.*: Sopronmegye i. m. 418.

Rodiczky Jenő némiképp máshogy írta meg Mosont, összehasonlításával kiegyensúlyozva a mérleget a korábbi fejezetekkel. Ő ugyanis fontosnak tartotta közölni a vármegyéről, hogy az az egyetlen Magyarországon, ahol a német-ség többségben van, s a németek így az eltűnő magyar elit helyét is betöltötték. Ennélfogva a szerző ünnepélyesen írt a heidebauerek²⁹ gazdagságáról, okosságáról és fejlett gazdálkodásáról, borkultúrájáról.³⁰

A Vas megyei rész aszimmetriáját pedig a hiencekről, a helyi németsegről szóló külön alfejezet oldja. Szerzője, Hermann Antal, a Magyar Néprajzi Társaság egyik alapítója, a hiencek származását illetően szinte szóról szóra Schwicker álláspontját vette át a Nagy Károly korabeli eredetről, a helyi német-ség későbbi gyarapodásáról. De a néprajzi jellemzésnél (népi karakter, népszokások, antropológiai jegyek) is vissza-visszaköszönnek Schwicker sorai. S ugyanez igaz Vende Ernő hasonló fejezetére a Borovszky-féle országleírásból.³¹ A hiencek nyelvét Hermann a stájer, az alsó-ausztriai és a Moson megyei németekével rokonította, Vende inkább a bajjorral, ugyanakkor Hermann – éppen nyelvi – alapon mellett foglalt állást, hogy a hien-c területekbe Sopron már nem tartozik bele, csak a Fertő-melléki németek, tehát nagyjából a Soproni-hegység és a déli Fertő-part az északi elterjedés határa, így Schwickernél valamivel kisebbnek tartotta a településterületüket.

Fontos megemlíteni, hogy Hermann és Vende is a hiencek magyar öntudata, jó hazafisága mellett érvelt. Szerintük a hiencek „önérzetesen magyaroknak vallották magukat, bár magyarul nem tudtak: úgy a nyelvéhez ragaszkodó hien-c is általán-rokonszenvez a magyarral, szívesen megtanul magyarul, a gyermekét gyakran elküldi magyar szóra.”³² Már mindkettőjük-nél előkerült, hogy helyben *Pugläte Welt*-nek hívták a területet (a mai *Bucklige Welt*), ami ma is egy tágabb területet jelent, a szomszédos stájer dombokat is beleértve, s ez később fontos érv lett Burgenland Ausztriához való kapcsolása mellett. Ami még érdekesebb, hogy Hermann a maga módján valójában mai szóval a területi különbségekre is utalt, amikor azt írta, hogy „ha horvát vidékről érkezünk, meglep a hien-c ház csinos-sága, tisztasága. Azonban ha nyugat felől lépünk hien-c földre, akkor a gazdag stájer parasztnak várszerű, emeletes épületei után kisszerűnek találhatnók a hien-c házat.” Az elemzés végén még a turizmus is megjelenik: „[s]zép és érdekes a hien-czek földje. A turistának jutalmazó, kényelmes és kellemes kirándulásokat kínál s nyaralásra igen alkalmas.”³³

²⁹ A szó magyar fordítása nem volt használatos.

³⁰ Rodiczky Jenő: Mosonmegye. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben XIII. i. m. 439–464.

³¹ Vende Ernő: Hiencek. In: Magyarország vármegyéi és városai i. m. 379–384.

³² Hermann Antal: A hiencek. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben XIII. i. m. 394–402. Az idézet itt: 396.

³³ Uo. 397., 402.

Burgenland alakot ölt. Recepciók a határ két oldaláról

Nyugatról nézve

Az említett munkák s számos egyéb kis írás nyomán a németek lakta Nyugat-Magyarország lassan minden bizonnyal gyökeret vert a német-osztrák földrajzi gondolkodásban. Ezt jelzi például, hogy a Paul Langhans által jegyzett századfordulós térképeken már Szentgotthárdtól Sopronig ívelően megtaláljuk a „Hienzen” feliratot, a Fertőtől keletre pedig a „Heidebauern” jelölést.³⁴ Langhans ismert német szerkesztő, geográfus-térképész volt, szakirodalmi munkásságát csak náci párttagsága és szakértői tevékenysége árnyékolta be élete utolsó évtizedeiben. Szerkesztője volt a neves *Petermanns Geographische Mitteilungen* folyóiratnak, emellett életre hívója a rövidebb életű *Deutsche Erde, Zeitschrift für Deutschkunde* című, 1902 és 1915 között megjelent lapoknak is. Ez is jelzi, hogy a náci Németország idején csúcspontjára jutó német népkutatás jóval korábbi előzményekre tekinthetett vissza. Az egyik irányzat, a *Volks- und Kulturbodenforschung* („nép- és kultúrtaaj” kutatás) teoretikusa, Albrecht Penck is a lap szerkesztőbizottságában foglalt helyet. Fontosabb azonban számmunkra, hogy a pályakezdő jogász, Richard Pfaundler³⁵ 1906–1908 között a k.k. Statistische Zentralkommission (Császári és Királyi Központi Statisztikai Bizottság) gyakornokaként etnikai térképezéssel foglalkozott (ezután pénzügyminisztériumi tisztviselő lett), s itt jelentette meg Nyugat-Magyarország németiségét vizsgáló többrészes tanulmányát.³⁶ Miután Pfaundler részletesen bemutatta a már Schwickernél említett német megtelepedés és az elzárkózított területek történetét, az 1900-as magyar népszámlálás és más statisztikák adatai alapján a négy nyugat-magyarországi vármegyében (Sopron, Moson, Vas, Pozsony) elemezte a német településterületet, a nyelvhatárokat, a nyelv-szigeteket és az etnikai folyamatokat (vándorlás, elmagyarosodás, iskolaügy). Etnikai térképezési módszere igen részletes és korrekt volt: az abszolút vagy relatív többségi etnikumokat sraffozással, míg a további, 5% részarány feletti etnikumok ábrázolását a településhatár megfelelő színű keretezésével oldotta meg, számmal jelezve a százalékarányokat.

³⁴ *Paul Langhans*: Deutscher Kolonial-Atlas. Gotha 1897.; *Paul Langhans*: Justus Perthes’ Alldeutscher Atlas. 2. kiadás. Gotha 1903.

³⁵ *Tamara Ehs*: Finanzwissenschaft und Finanzrecht. In: *Thomas Olechowski – Tamara Ehs – Kamila Staudigl-Ciechowicz*: Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938. (Schriften des Archivs der Universität Wien 20.) Göttingen 2014. 608–609.

³⁶ *Richard Pfaundler*: Das Verbreitungsgebiet der deutschen Sprache in Westungarn. *Deutsche Erde* 9. (1910) 14–19., 35–46., 67–72., 134–141., 173–183., 221–225.; *Deutsche Erde* 10. (1911) 9–12.

Részben e munka révén válhatott Pfaundler az osztrák kormány háttér-szakértőjévé, amikor is a békedelegáció munkáját támogató tanulmányt állított össze, amelyet aztán még egy másik is követett.³⁷ Ezek az írások is jól jelzik azt a fordulatot, amely áthatotta a tudományos retorikát az első világháború utáni béketárgyalások és Burgenland születése idején. Az előző írásában kimérten és objektíven elemző Pfaundler, korábbi anyagát és az újabb census adatait felhasználva, a népek önrendelkezésének elvét hangoztatva elhivatott hazafiként szállt síkra *Deutschwestungarn* területi rendezése, az ott élő és a magyarosítási törekvéseknek ellenálló németek sorsának megfordítása mellett – a csehszlovák korridor elképzelések³⁸ ellenében is.

Ekkorra azonban már erőteljesen kezdett kibontakozni a Burgenlanddal kapcsolatos tudományos munka. Eduard Stepan, honismereti könyvszerkesztő 1920-ra jelentette meg Bécsben a *Burgenland – Festschrift aus Anlaß der Vereinigung des Landes der Heidebauern und der Heinzen mit Deutschösterreich* című tanulmánykötetét, amely az első részletes és átfogó könyv volt az új, határaiban még nem végleges osztrák tartományról. Az írások fő célja a kötet címének megfelelően Burgenland, azaz a hiencek és a heidebauerek földje német népének s történelmének, kultúrájának „magasztalása”, egyszóval az önálló tartomány létrehozásának, az Ausztriához való csatolás legitimációja volt.³⁹ De az egyetemi földrajztudósok sem tétlenkedtek. Sokan megkísérelték a természetföldrajzi-táji beillesztést, az alpi Ausztriához való csatolás gondolatát legitimálni. Ennek, ahogy fentebb már láttuk, megvoltak az előzményei,⁴⁰ viszont a Heideboden, az „osztrák puszta” magyar karakterével el kellett valahogy számolniuk.⁴¹ A tartomány területi különbségeit is felismerték az iparosodottabb észak és a túlnépesedett agrárvidék dél képében, s tárgyalták ennek fő okait, a közlekedésföldrajzi problémákat vagy a nagybirtok kérdését.⁴² A graziak később külön tanulmányutakat is szer-

³⁷ *Richard Pfaundler*: Die Zukunft der Deutschen in Westungarn. (Flugblätter für Deutschösterreichs Recht 8.) Wien 1919.; *Richard Pfaundler*: Das Burgenland. (Flugschriften des Vereines Südmark über das Grenz- und Auslandsdeutschum 1.) Graz 1923.

³⁸ Az északi és a délszláv területek, azaz Csehszlovákia és a szintén újonnan alakuló Szerb–Horvát–Szlovén Királyság összekötésének igénye merült föl a Dunántúlból kihalított folyosóval, s ennek esetleges legitimációját az osztrák–magyar határ mentén élő horvátok adták. Lásd *Tóth Imre*: Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig. Pécs 2020. 48–51.

³⁹ Burgenland. Hrsg. Eduard Stepan. Wien 1920.

⁴⁰ *Heinrich Güttenberger*: Der anthropogeographische Aufbau des Burgenlandes. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 65. (1922) 47–55.; *Georg A. Lukas*: Die burgenländische Landschaft. Burgenland Vierteljahreshefte für Landeskunde. Heimatschutz und Denkmalpflege 2. (1927) 177–179.; *Otto Aull*: Wanderungen in den burgenländischen Alpen. Alpenländische Monatshefte 5. (1928) 773–775.

⁴¹ *Maria Mundprecht*: Burgenland – das Land der Gegensätze. Bergland. Illustrierte Alpenländische Monatsschrift 11. (1929) 24–30., 41.; *Randolf Rungaldier*: Städte und Landschaften Pannoniens. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 78. (1935) 178–194.

⁴² *Güttenberger, H.*: Der anthropogeographische Aufbau i. m.; *Hermann Roth*: Die verkehrsgeographische Lage und Bedeutung des Burgenlandes. Burgenland Vierteljahreshefte für Landeskunde. Heimatschutz und Denkmalpflege 1. (1928) 78–82., 2. (1929) 102–106.

veztek Burgenlandba, kimondottan a „felfedezés”, az alaposabb megismerés szándékával.⁴³ A tartományi kormány pedig nemcsak felkarolta, hanem élére is állt ezeknek a kezdeményezéseknek. Végeláthatatlan azon folyóiratok sora, amelyekben elsősorban honismereti és turisztikai motivációkkal tematikus Burgenland-számok jelentek meg a két világháború között, mégiscsak voksot téve a fiatal tartomány egységes keretben való tárgyalása mellett.

Az első világháború utáni etnopolitikai légkör tehát felbátorította Ausztriát, hogy területi igényekkel lépjen fel – vesztesként – sorstársával, Magyarországgal szemben.⁴⁴ Az Ausztria számára már majdnem ideálisan alakuló helyzetet azonban a soproni népszavazás eredménye megkérdőjelezte. A csalódás miatt sokan a tartomány felosztásában, a területek Alsó-Ausztriához és Stájerországhoz való csatolásában gondolkodtak.⁴⁵ A pángermán, majd a náci geopolitikai gondolkodás számára Sopron „elvesztése” és a Nyugat-Magyarországon maradt németek lakta területek ugyanakkor az első világháborús területi veszteségek, illetve a későbbi területi igények sorát gyarapították. Burgenland ezekben az írásokban a német „népfront” keleti bástyájaként, délkeleti határterületként,⁴⁶ míg Magyarország s a németek által is lakott Nyugat-Dunántúl elsősorban a *Grenz- und Auslandsdeutschtum* (határmenti és külhoni németiség) kutatásának és az etnopolitikai, illetve a birodalmi német törekvéseknek a tárgyaként jelent meg az írásokban. Ezekben az interpretációkban a magyarországi németiség kapcsán az elsősorban a városlakókat érintő számbéli fogyatkozás, az asszimiláció, a kisebbségi jogok korlátozása mind veszélyforrásként jelentek meg, miközben a németiség továbbra is megmaradt a kultúra és a fejlődés fő hordozójának, Nyugat-Magyarország pedig ennek megfelelően a legfejlettebb magyarországi térségnek.⁴⁷

⁴³ *Marian Sidaritsch*: Studienreise des Geographischen Instituts der Universität Graz in das südliche Burgenland. *Kartographische Zeitschrift* 67. (1922) 8–10.; *Robert Sieger*: Eine geographische Studienreise im Burgenland. *Österreichische Illustrierte Zeitung* 33. (1923) 434–435.

⁴⁴ *Tóth I.*: Két Anschluss között i. m.; *Murber Ibolya*: A burgenlandi imperiumváltás 1918–1924: kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. *Múltunk* 64. (2019) 181–214.

⁴⁵ *Georg A. Lukas*: Deutschwestungarn – ein Elsaß-Lothringen der Ostmark. *Geographischer Anzeiger* 28. (1922) 57–61.; *Norbert Krebs*: Die Ostalpen und das heutige Österreich. Stuttgart 1928.

⁴⁶ *Georg A. Lukas*: Das burgenländische Raum. *Zeitschrift für Geopolitik* 8. (1931) 608–618.; *Otto Maull – Helmut Carstanjen*: Die verstümmelten Grenzen. *Zeitschrift für Geopolitik* 8. (1931) 60–63.; *Otto-Albrecht Isbert*: Bevölkerung. Die deutsch-magyarische Volksgrenze. In: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums*. Hrsg. Carl Petersen – Otto Scheel – Paul Hermann Ruth – Hans Schwalm. Breslau 1936. 665–667.

⁴⁷ *Adolf Rieth*: Die geographische Verbreitung des Deutschums in Rumpf-Ungarn in Vergangenheit und Gegenwart. Schriften des Deutschen Ausland-Instituts Stuttgart. Stuttgart 1927.; *Franz Basch*: Der Deutsche in Ungarn. (Der Deutsche im Auslande 21.) Langensalza–Berlin–Leipzig 1930.; *Karl Bell*: Ungarn. Das Deutschum im Ausland. Dresden 1932.; *Rudolf Hartmann – Franz Riedl*: Deutsches Bauernleben in Ungarn. Berlin 1938.

Keletről nézve

Thirring Gusztávné Waisbacker Irén Pfaundlerhez hasonlóan már a trianoni döntés előtt is foglalkozott a térséggel. Tanítónőként a gyermekmesék mellett népdalokat is gyűjtött, néprajzi vizsgálatokat folytatott, utóbbiakat elsősorban a hiencek és a vendek körében. Waisbacker előbb Hermann Antal néprajzi folyóiratában a meglévő szakirodalmat – például a már hivatkozott Karl Czoernig vagy a térséget kutató néprajzos Bünker János Rajnárd műveit – is összefoglalva foglalkozott a „Magyarország legintelligensebb népcsoportjai” közé sorolt hiencekkel, a Sopron és a Vas megyeiek között is különbséget téve.⁴⁸ 1919-ben természetesen ő is ünnepélyes retorikával Nyugat-Magyarország elszakítása ellen érvelt. Hangsúlyozta a hiencek magyarbarátságát, nyelvi különbözőségüket a stájer és az osztrák németsegtől, hogy „[c]sodálatos a magyar és német népnek egymásra való hatása”, ami tetten érhető a nyelvi keveredésben. Kiemelte továbbá a hiencek gazdasági, történelmi jelentőségét, egyben Magyarországra való utaltságukat is.⁴⁹ Egy évvel később, egy osztrák fórumon pedig alapvetően a hiencek településtörténetét részletezte, reagálva az osztrák szakirodalomban ekkor már túlsúlyban lévő leegyszerűsített képre.⁵⁰

Férjével, a neves statisztikus-földrajztudóssal és túramozgalom-szervezővel „hazai pályán mozogtak”, kőszegi és soproni születésűekként próbálták tudásukat, kapcsolataikat mozgósítani Nyugat-Magyarország, illetve Sopron megmentése érdekében.⁵¹ Nem véletlen, hogy Thirring Gusztáv, aki nem mellékesen a Nyugatmagyarországi Liga (a Területvédő Liga fiók-szervezete) elnöke is volt, írta meg azt a térségről szóló angol nyelvű kiadványt,⁵² amelyet az *East European Problems* sorozatban jelentetett meg a propagandaszervezet.⁵³ Hogy látta és miként láttatta Thirring ezt a területet? A Dunától a Rábáig ívelő, 360 ezer lakosú, főleg hegyvidéki karakterű térség esetében ő is kiemelte a hiencek különbözőségét az osztrákoktól. Emellett nemzetiségi térképet közölve azt igyekezett bizonyítani, hogy az Ausztriának ítélt területen is sérül a nemzetiségi elv, mert a nem-német lakosság helyenként jelentős méretű kisebbséget vagy akár többséget is alkot. Statisztikai adatokra utalva – igaz, azokat nem prezentálva – azt

⁴⁸ Irene Thirring-Waisbacker: Zur Volkskunde der Hienzen. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn 5. (1896) 11–21., 98–104. A kiemelés itt: 15.

⁴⁹ Thirring Gusztávné Waisbacker Irén: A nyugatmagyarországi németek és a nemzetiségi kérdések. Bp. 1920. Az idézet itt: 4.

⁵⁰ Irene Thirring-Waisbacker: Die Geschichte der heanzischen Niederlassung in der Beleuchtung der ungarischen Forschung. Wiener Zeitschrift für Volkskunde 26. (1921) 4–13.

⁵¹ Krautt Rezső – Hatvan Ferenc: Nyílt levél Nagys. Dr. Thirring Gusztáv úrhoz, mint a Dunántúli Turista Egyesület tiszteletbeli elnökéhez. Turistaság és Alpinizmus 12. (1922) 25.

⁵² Gusztáv Thirring: West-Hungary. (East European Problems 6.) Bp.–London–New York 1920.

⁵³ Tibor Glant: Some Facts about Hungarian Propaganda for Territorial Integrity Abroad. Hungarian Journal of English and American Studies 2. (1996) American Studies Issue 43–56.

igyekezett hangsúlyozni, hogy a németek, csakúgy, mint a horvátok, változatlan számban élnek évszázadok óta a területen, vagyis semmi sem jelzi azt, hogy kultúrájuk veszélyben volna vagy lett volna a magyar fennhatóság alatt. Mert a helyi németiségnek „sikerült otthonukat a jólét és a civilizáció központjává tenni az egész országban, ahol az emberek kényelmesen, meglegedetten és boldogan élhetnek.”⁵⁴ Thirring annak a félelmének adott hangot, hogy a magyar és a horvát etnikum asszimilálódik majd az elcsatolás után, a térség „magyar civilizációja, német és horvát kultúrája” pedig megsemmisülhet, de legalábbis évtizedekre regresszióba süllyedhet.⁵⁵

Thirring a Magyar Turista Egyesület, illetve Szövetség elnökeként és a Dunántúli Turista Egyesület tiszteletbeli elnökeként is igyekezett mozgósítani környezetét Nyugat-Magyarország érdekében. Ennek eredményeként például Vigyázó János lapjában, a *Turistaság és Alpinizmus*ban a térséghez kapcsolódóan számtalan útleírást szenteltek a térségnek. Thirring két felhívást is írt, tüzes hangon amellett érvelve, hogy „Magyarország sorsa ma Nyugatmagyarországon dől el. Ami itt történik, az lesz az egész ország sorsa! Ha Nyugatmagyarországot, melyre semmiféle ellenségnek semmi néven nevezendő joga nincs és nem lehet, megmenteni nem bírjuk: ezzel elvesztettük Magyarországot.” S a térséget ekképpen festette le: „Ti békés lakói a Magyar Alpok szelíd tájainak: Ti kötelességtudó becsületes hiencek, Ti ősrégi tüzes magyarok, Ti fertőmelléki izmos horvátok, kik évszázadok óta testvéri egyetértésben éltetek, tudnátok-e elszakadni attól a hazától, mely lehetővé tette, hogy ősi szokásaitokat, nyelveteket és hagyományaitokat napjainkig megőriztéték?”⁵⁶

Thirring régóta következetesen használta a „Magyar Alpok” elnevezést, az Osztrák-stájer határhegység helyett, egyértelműen elhatároló, megkülönböztető célzattal.⁵⁷ Bár kortársai, részben érthető módon, ebben csak turisztikai reklámfogást láttak,⁵⁸ az elnevezés Trianon után új értelmet nyert. Ma pedig az Alpokalja tájnévvel tekinthetjük azonos szelleműnek, jóllehet utóbbi valójában kisebb területet jelöl. Ezzel együtt a térség hegyei, tájai erre az időszakra már részletes, többnyire ma is használt elnevezéseket kaptak, amivel honosításuk jelentősen előrehaladt.⁵⁹

⁵⁴ Thirring, G.: West-Hungary i. m. 7.

⁵⁵ Uo. 8.

⁵⁶ Thirring Gusztáv: Nyugatmagyarország. Turistaság és Alpinizmus 10. (1920) 40.; Uő: Új feladatok előtt. Turistaság és Alpinizmus 11. (1921) 69–70.

⁵⁷ Uő: Sopron és a Magyar Alpok. Sopron 1911.; Uő: Felső Dunántúl. Bp. 1933.

⁵⁸ Prinz Gyula: Magyar földrajz. Magyarország tájrajza. (Magyar, föld magyar faj sorozat I.) Bp. 1936.

⁵⁹ Kogutowitz Károly: Dunántúl és Kisalföld írásban és képben II. Szeged 1936. 222–312.; Bulla Béla: A nyugati országrészek. (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság Kis Könyvtára 117.) Bp. 1941.; Prinz Gy.: Magyar földrajz i. m.

A két világháború között a magyar történészek és földrajzosok meglehetősen kritikával és kételkedéssel figyelték az osztrák oldal Burgenland-kutatásait, s alapvetően illegitimnek, életképtelennek, önállótlannak festették le a tartományt. Nagyobb ívű hazai kutatás vagy összefoglaló mű a területre vonatkozóan érthető módon kevés született.⁶⁰ Számos könyvismertetés mellett megemlíthető Schwartz Elemér munkája, aki például Burgenland nevének legitimációs szerepét vizsgálta.⁶¹ Ugyanezt a kérdést boncolgatta Liphay Béla, az átcsatolás érveinek kritikájával kiegészítve.⁶² Kubinyi Elek Stepan *Festschriftjének* egyes állításait nehezményezte,⁶³ Georg A. Lukas Burgenland-legitimációs érvrendszerét pedig a geográfus Wallner Ernő igyekezett ízekre szedni.⁶⁴ A német Otto Albrecht Isbert etnikai térképezési eljárását Kogutowitz Károly bírálta, de ő volt az is, aki jól megragadta a térség megváltozó fejlettségi viszonyait is, a leszakadó Dél-Burgenlanddal, a Béctől távolabbra kerülő Nyugat-Dunántúllal.⁶⁵ Traeger Ernő főként a tartomány gazdasági problémáit vizsgálta,⁶⁶ a korszak végén pedig Kring Miklós vette összefoglaló kritika alá a burgenlandi történetírás főbb, részben itt is említett kérdéseit.⁶⁷ A trianoni békeszerződés narratív keretéből tehát csak kevesek léptek ki. Közéjük tartozott Soproni Elek, aki inkább a korszak szociográfiai szemléletét alkalmazva egy széleskörű, alulnézeti s problémaorientált elemzést tett közzé Sopron megyéről. A megkapó című munkának már az elején rögzítette, hogy „a vármegye [...] a legjelentékenyebb életmegnyilvánulásokban, még országos viszonylatban is, vezető szerepet visz. [...] Sopron vármegye nagyságra nem, de egyébként, főleg közállapotát tekintve az ország első vármegyéje.”⁶⁸ Elemzésében kétségkívül elsősorban a korszak problémáira (birtok-, cseléd-, nincstelen-, cigánykérdés stb.) koncentrált. A vármegye fejlettségének okát nem a németiség arányának tudta be, hanem alapvetően a bécsi piac közelségének, az osztrák-németországi munkavállalás lehetőségének, a kedvező természeti adottságoknak és az iskolázottságnak, a kialakult kulturális és műveltségi viszonyoknak.

⁶⁰ Wallner Ernő: A Felsőőr vidéki magyarság. Földrajzi Közlemények 54. (1926) 1–32.; Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi német helységnevek. Bp. 1932.; Nagy Iván: Nyugatmagyarország Ausztriában. 2. bővített kiadás. Pécs 1937.

⁶¹ Schwartz Elemér: A Burgenland név. Magyar Nyelv 23. (1927) 484–487.

⁶² Liphay Béla: „Burgenland”, Magyarország osztrák megszállás alatt lévő része. In: Sopron Civitas Fidelissima. Szerk. Thirring Gusztáv. Sopron 1925. 25–36.

⁶³ Kubinyi Elek: A burgenlandi németek. Magyar Szemle 3. (1928) 251–256.

⁶⁴ Georg A. Lukas: Die burgenlandische Frage. Geographischer Anzeiger (1930) 13–16.; Wallner Ernő: „A burgenlandi kérdés.” Földrajzi Közlemények 58. (1930) 145–150.

⁶⁵ Kogutowitz K.: Dunántúl és Kisalföld i. m.

⁶⁶ Traeger Ernő: Az elszakított nyugati részek. Magyar Szemle 4. (1928) 178–184.

⁶⁷ Kring M.: Burgenland i. m.

⁶⁸ Soproni Elek: A kultúrsarok gondjai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. (A Magyar Társaság könyvei 3.) Bp. 1940. 12.

Összefoglalás és kitekintés

Tanulmányomban korántsem teljességre törekedve tekintettem át egy hosszabb korszak – a dualizmus és a két világháború közötti időszak – Nyugat-Magyarországra, illetve Burgenlandra vonatkozó földrajzi tudástermelését. Munkám tanulságai az alábbiakban foglalhatók össze.

A térség természetföldrajzi kereteinek érzékelésében és prezentálásában csak a részletezettségben van némi különbség a magyar és az osztrák/német szerzők között. A táji keretek reprezentációja viszonylag lassan változott, a térség hegyrajzának az Alpokhoz csatolása általános volt. A trianoni döntésig nem akadt számottevő különbség a magyar és az osztrák felfogásban, igaz, előbbi esetében a régi Lajta–Lapincs határ táji határ volta hangsúlyozottabban merült fel, ami 1920 után tovább erősödött.

Fontos tisztában lenni annak jelentőségével, ahogyan a szerzők fokozatosan elkezdtek foglalkozni a térség némettségével, s lassan kialakult az a tudás-mag, amely az első világháború végére már készen állt ahhoz, hogy *Deutschwestungarn* elcsatolása érdekében letisztult érveket szállítson Ausztria számára. Ha az elcsatolás gondolata nem is fogalmazódott meg a korai írásokban, de megvolt az az alap, amelynek bázisán a tartomány létrejöttével robbanásszerű szakirodalmi munka indult meg.

A terület fejlettségi-kulturális viszonyainak megítélésénél az osztrák szerzők esetében kezdetben kivétel nélkül, de a magyar szerzőknél is gyakran az etnikai adottság, a némettség jelenléte jelentette a fő tényezőt. Ez a szempont a trianoni határváltozásokkal mindkét oldalon háttérbe szorult. Burgenland területi és gazdasági problémái új megvilágításba kerültek Ausztrián belül, s a Nyugat-Dunántúl helyzetének vizsgálata is árnyaltabb eredményeket hozott a két világháború közötti időszakban.

Az 1945 után leereszkedő Vasfüggöny a szellemi térben is újrendezte Burgenland pozícióját. A tartomány földrajzi alkatáról való gondolkodásban háttérbe szorult a területi legitimáció szándéka:⁶⁹ a határ magyar oldalán kialakuló kommunista rezsim felől már nem kellett revíziós politikára számítani – az osztrák „revíziós gondolat” inkább megmaradt Sopronnal kapcsolatban,⁷⁰ ugyanakkor a Vasfüggöny és annak drámai, fizikai megvalósulása extrém identifikációs elemet kölcsönzött a már egyre inkább csak befelé figyelő burgenlandi földrajzi

⁶⁹ Theodor Bader et al.: Burgenland Landeskunde. Von der Burgenländischen Landesregierung herausgegeben. Wien 1951.

⁷⁰ Ludwig Pflieger: Ödenburg, das verlorene Herz des Burgenlandes. Feststellungen und Folgerungen. (Eckart Schriften Heft 39.) Wien 1971.; Gerald Schlag: Die Ostburgenlandfrage nach 1945. In: Fokus Burgenland. Spektrum Landeskunde. Festschrift für Roland Widder. Hrsg. Jakob Perschy – Karin Sperl. (Burgenländische Forschungen Sonderband XXVIII.) Eisenstadt 2015. 397–429.

identitás-konstrukció számára.⁷¹ A kép azonban itt is egyszerűsödni látszott: az Anschluss után felosztott, majd 1945-ben újraalakított tartománynak már nem volt reális félnivalója a tartományi önállóság elvesztése kapcsán. Tennivaló azonban maradt bőven az identitáspolitikát megalapozó történések és földrajztudósok számára: elősegíteni Burgenland mind szorosabb integrációját Ausztriával, anyagi és szellemi tekintetben egyaránt.⁷²

VARIED GEOGRAPHICAL PERSPECTIVES: BURGENLAND AND WESTERN HUNGARY BEFORE AND AFTER WORLD WAR I

By Ferenc Jankó

SUMMARY

The aim of the paper is to examine through a number of selected examples the images that the Austrian and Hungarian geographical works in the period of dualism and between the two world wars projected about Western Hungary and Burgenland. It proves that the Austrian authors gradually became aware of the German character of the region's population, and consequently prepared the set of knowledge that was already at hand at the end of World War I in order to provide historical and geographical arguments for the detachment of *Deutschwestungarn*. On this basis, there was an explosion of scholarly works in Burgenland in the interwar period, a mass production that was observed critically by the communities of Hungarian geographers and historians. At the same time, the paper also reflects on the regional otherness and „inviability” of Burgenland within the Austrian state, an interesting phenomenon in view of the fact that prior to 1920–1921 German-inhabited Western Hungary was reckoned among the most developed regions.

⁷¹ *Andrew F. Burghardt*: Borderland: A Historical and Geographical Study of Burgenland, Austria. Madison 1962.

⁷² *Roland Widder*: Under Construction. Achzig Jahre Identität im Burgenland. *Historicum Zeitschrift für Geschichte* 67. (2000) 18–21.; *Franz Artner*: Land der Dörfer und Häuslbauer. Burgenland, das Land der Dörfer? In: *Burgenland. Vom Grenzland im Osten zum Tor in dem Westen*. Hrsg. Roland Widder. (Geschichte der österreichischen Bundesländer seit 1945) Wien–Köln–Weimar 2000. 277–316.

Haraszti Szabó Péter

A MAGYAR KÁPTALANOK VEZETŐ MÉLTÓSÁGAINAK PEREGRINÁCIÓJA A ZSIGMOND-KORBAN*

A *Magyarországi diákok a középkori egyetemeken* című peregrináció-történeti könyvsorozat a harmadik kötetének megjelenésével (2019)¹ teljessé vált a középkori Európa egyetemein tanult, ismert magyar diákok névsora. Az anyaggyűjtés után – illetve tökéletesítésével párhuzamosan – pedig elindulhat a peregrináció helyének meghatározása, feldolgozása a középkori ember világán belül. Az egyetem-történeti kutatásoknak a 20. század közepi – főként Sven Stelling-Michaud nevéhez köthető – irányváltása és súlyponteltolódásai döntően a hallgatók életpályáját helyezték a vizsgálódások fókuszába.² E vizsgálok során mindvégig központi kérdés volt, hogy a diákok hogyan tudták hasznosítani a tanultakat. Tanulmányomban magam is erre keresem a választ.

Korábbi kutatásaim folyamán több célcsoportot is elemeztem már ebből a szempontból.³ A cím azonban magyarázatra szorul. A vizsgálatok tárgyául egy jól körülhatárolható, de más fajta csoportot tettem meg, ugyanis nem vontam be valamennyi hazai káptalant a kutatásaimba, hanem a magyar székeskáptalanok vezető méltóságait, így a nagyprépostokat, valamint az olvasó-, éneklő- és örkanonokságok viselőit fogom elemezni a Zsigmond-korban.⁴ Meglátásom szerint érdemes ehhez a körhöz hozzávenni négy országos jelentőséggel is bíró társaskáptalan hasonló tisztségviselőit ebből az időszakból, így a pozsonyi, fehérvári,

* A tanulmány az MTA-ELTE Egyetem-történeti kutatócsoport (213TKI738) támogatásával készült.

¹ *Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála: Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526.* Szerk. Szögi László. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) Bp. 2019. A sorozat korábbi kötetei: *Tüskés Anna: Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1365–1526.* Bp. 2008.; *Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525.* I–II. Szerk. Draskóczy István. Bp. 2016–2017.

² *Sven Stelling-Michaud: L'histoire des universités au Moyen Âge et à la Renaissance au cours des vingt-cinq dernières années. Rapports du XIe Congrès International des Sciences Historiques 1.* Stockholm 1960. 97–143.

³ A Zsigmond-kori udvari jegyzők, valamint a Hunyadi-kor főpapi vikáriusainak egyetemi tanulmányai és karrierjével kapcsolatos vizsgálataim eredményeit lásd *Haraszti Szabó Péter: Párhuzamos életrajzok? Kúriai és kancelláriai jegyzők egyetemjárása és karrierlehetőségei a Zsigmond-korban.* Aetas 32. (2017) 111–127.; *Uő: Az egyetem befolyása a Hunyadi-kor eleji vikáriusok életpályájára és karrierjére.* In: Mátyás király és az egyház. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs 2019. 83–101.

⁴ Mivel a székeskáptalanoknak általában tagjai voltak a társaskáptalanok prépostjai is, ezért őket is be lehetett vonni a kutatásokba. Ám ez jelentősen torzította volna a székeskáptalanok négy vezető méltóságáról szóló elemzéseket, tekintve, hogy ők nem tartoztak a székeskáptalan vezetői közé.

szepesi és budai társaskáptalanokat.⁵ Emellett nagyobb hangsúlyt fogok fektetni az olvasó-, éneklő- és órkanonokokra. A káptalanok élére ugyanis gyakran az uralkodónak tett személyes szolgálatok nyomán nevezték ki a prépostokat, és nem feltétlenül a személyes rátermettség, esetleg az egyetemi tapasztalat volt a döntő. Emiatt, noha az oszlopos kanonokok közé tartozott maga a prépost is, oszlopos kanonokként döntően a prépostok szintje alatt elhelyezkedő másik három tisztségviselőre fogok hivatkozni és elsősorban velük fogok foglalkozni. Fontosnak tartottam, hogy olyan csoportot vizsgáljak, ahonnan ugyan feljebb lehetett lépni, de inkább a tisztség megszerzéséig vezető út elemzése volt a fontosabb szempont. Egy olyan középen elhelyezkedő egyházi „réteget” kerestem, amelynél lehetőleg csak a káptalanon belüli tényezők szólhattak bele a karrier alakulásába, de amelyben az egyetem szerepét az elért egyházi tisztségből fakadóan jól körül lehetett határolni és meg lehetett határozni. Azért tartottam fontosnak, hogy a főpapi kar és a prépostok egyetemi tanulmányait bevonjam az elemzésekbe, mert a karrier alakulásának vizsgálatában fontos kontroll-csoportot alkottak: velük összehasonlítva megfigyelhetők a hasonlóságok és különbségek az oszlopos kanonok, illetve a főpapok és prépostok egyetemi tanulmányai és karrierlehetőségei között.

A vizsgálandó csoport kiválasztásában más szempontok is közrejátszottak. Mivel a kanonokok számának a pontos felmérése szinte lehetetlen, nehéz meghatározni az egyetemet jártak számát és arányát a magyar káptalanokban. Más a helyzet viszont a káptalanok vezetőivel, ahol – bár teljességgel nem mindenhol – sokkal jobban ismerjük a méltóságokat betöltők körét.

A célcsoport kiválasztásához azok az archontológiai és prozopográfiai kutatások is hozzájárultak, amelyek az utóbbi néhány évtizedben a középkori egyháztörténetben végbementek és számos elemzési lehetőséget nyújtanak. Ezeknek köszönhetően több káptalan személyi állománya is ismertté vált legalább a 14. század

⁵ A pozsonyi, fehérvári és szepesi prépostok már Engel Pál archontológiájában is helyet kaptak, ahogyan az azóta megjelent hasonló munkákban is: *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája I–II.* Bp. 1996.; *C. Tóth Norbert: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája.* Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. Győr 2017.; *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: Magyarország világi archontológiája 1458–1490. I. Főpapok és bárók.* Bp. 2016. A budait azért tartottam fontosnak idekapcsolni, mivel országos hatáskörű hiteleshelyként működött, a korban egyetemet is alapítottak mellette, a káptalan vezetői részt vettek az oktatásban, prépostjai pedig a kor politikai életében is jelentős szerepet vittek (Lukács prépost királynői kancellár, Stock Miklós királyi tanácsos és Stock János udvari orvos, Szászi János királyi alkancellár volt, Branda prépost pedig számos esetben képviselte az uralkodó érdekeit különféle diplomáciai küldetéseken). *Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád – és a Vegyes-házi királyok alatt.* Bp. 1899. 161.; *Font Márta: A siker reménye és a kudarc okai. Egyetemesalapítások a középkori Magyarországon.* Per Aspera Ad Astra 4. (2017) 1–2. sz. 85–88.; *Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 76.; Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971. 104., 118.

közepétől, olykor akár már az Árpád-kortól is.⁶ Ezek a kutatások ugyanakkor még nem zárultak le, így természetesen szükséges volt kiegészítő gyűjtést végezni a már meglévő szakirodalomhoz képest, több egyházmegye székeskáptalana kapcsán is, így például Várad, Kő, Erdély vagy Zágráb⁷ esetében.

A Zsigmond-kor vizsgálata az egyetemek szempontjából indokolt, vagyis nem csupán az alapos archontológiai kutatások miatt lett ez a vizsgálat időkerete. A megelőző időszakban több változás is lezajlott a magyar peregrináció folyamatában, jelentős hatást gyakorolva a 14–15. század fordulójának magyar egyetemjárására. Az első ezek sorában Zsigmond apjának, IV. Károly császárnak a prágai alapítása volt, amely egyúttal a második egyetemalapítási hullám kezdetét jelentette 1348-ban. Többek között ennek hatására IV. Rudolf Bécsben, III. Kázmér Krakkóban, míg I. (Nagy) Lajos Pécssett alapított egyetemet a régióban. Utóbbiak ugyan évtizedekig nem befolyásolták, Prága egyeteme mégis jelentősen megváltoztatta a peregrináció irányait. Míg ugyanis számszerűen az itáliai egyetemjárás volumene nem változott látványosan, ezzel párhuzamosan jelentékenyen nőtt a közép-európai, közöttük is elsősorban a prágai egyetem látogatottsága, amely a peregrináció fő célállomása lett mintegy az 1380-as évek derekáig.⁸ A Zsigmond-korra tehát több „regionális” intézmény is a tanulni vágyó fiatalok rendelkezésére állt, amelyeket könnyebben meg lehetett közelíteni, és kevésbé voltak költségesek, mint az itáliai egyetemek. Mindezek együttesen járultak hozzá a magyar egyetemjárás tömegessé válásához a 14. század végére. Valamint úgy tűnik, hogy míg korábban döntően a nemesi származású fiatalok jutottak el Európa felsőoktatási intézményeibe, ezek az egyetemek immár a városok és falvak lakosai számára is elérhetővé váltak.

⁶ *Vekov Károly*: Locul de advereire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI). Cluj Napoca 2003.; *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs 2005.; *G. Tóth Péter*: A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526). Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem. 2014.; *C. Tóth Norbert*: A váci székeskáptalan archontológiája 1378–1526. Studia Comitatus. Új folyam 2. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve 2015. Szentendre 2016. 7–33.; *Uő*: Az egeri káptalan archontológiája 1387–1526. Turul 88. (2015) 48–71.; *Uő*: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században I. A kanonoki testület és az egyetemjárás. Bp. 2015.; *Uő*: A nyitrai székeskáptalan archontológiája 1111–1526. Bp. 2019.; *Uő*: A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája. Bp. 2019.; *Uő*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543. Bp. 2019.; *C. Tóth Norbert – Horváth Terézia*: A győri székeskáptalan archontológiája 1200–1458. Győr 2019.

⁷ Marko Jerković a 14. század végéig elemezte a káptalan összetételét és vizsgálta történetét. *Marko Jerković*: Zagrebački kanonici u 14. stoljeću institucionalna i društvena povijest katedralne zajednice. Zagreb 2018.

⁸ *Haraszi Szabó Péter*: Primus inter pares? A prágai egyetem helye a magyar diákok régió belüli peregrinációjában. In: Universitas Historia. Tanulmányok a 70 éves Szőgi László tiszteletére. Szerk. Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos. Bp. 2018. 58–62.

Prága és Bécs kettősehez csatlakozott a századfordulón az újjáalapított krakkói egyetem, továbbá (a prágai egyetem válságából szintén profitáló) Köln és Heidelberg. Az újabb fordulat 1409-ben következett be, amikor a prágai egyetem egy artes iskola szintjére süllyedt.⁹ A 14. század közepi irányváltás után ez volt a második nagy fordulópon, amely ez esetben már csak regionális keretek között fejtette ki hatását, és az addigi prágai orientációt felülírta Bécs egyeduralma a magyar peregrinációban. Zsigmond király idején tehát olyan változások történtek a magyar egyetemjárás történetében, amelyek jelentősen megnövelték a diákok létszámát, másrészt megváltoztatták a diákok társadalmi összetételét, harmadrészt pedig megnőtt a választható egyetemek száma, de a peregrináció irányai is érdemben módosultak. Ebben a változó közegben egyre többek számára adatott meg, hogy komoly karriert fussanak be, akár pusztán egyetemi tanulmányaiknak és egyetemi kapcsolataiknak köszönhetően.¹⁰

Peregrinusok az oszlopos kanonok között

A vizsgálatok kezdetén több nehézséggel szembesültem. Problémaként merült fel, hogy a három columnaris kanonokság betöltőit sok esetben pusztán keresztnév alapján ismerjük. Így azonosításuk a külföldi egyetemeken tanuló magyar diákokkal rendkívül nehéz, többnyire lehetetlen. Remélhetőleg az egyháztörténeti és a fentebb említett, folyamatban lévő archontológiai és prozopográfiai kutatások segíthetnek majd a jövőben néhányuk pontosabb azonosításában. Nem lehetetlen, hogy voltak közöttük egykori egyetemisták, tekintve, hogy hazatérve kevesen használták a megszerzett fokozatot a mindennapi munkavégzésük során. Így az ismertnél bizonyosan magasabb lehetett a peregrinusok száma.

Összességében elmondható, hogy az érintett korszakban mintegy 340 főt (prépost; olvasó-, éneklő- és örkanonok) tudtam bevonni a kutatásokba a 15 székes-, valamint a 4 társaskáptalanból. Közöttük az egyetemet jártak száma meghaladta a 65-öt, ami az iménti összlétszám 19,4%-a. Ha figyelembe vesszük, hogy a csupán keresztnév alapján ismertek, valamint a külföldiek között is lehettek olyanok, akik egyetemre jártak, akkor nem kizárt, hogy arányuk elérhette vagy akár meg is haladhatta az összlétszám 20%-át. Ez a viszonylag alacsonynak tűnő szám annak tudható be, hogy – mint arról már szó esett – a Zsigmond-kor csupán a kezdete volt a tömegessé váló magyar peregrinációnak, s így meg lehet figyelni a folyamat kibontakozását, a peregrinusok számának a növekedését az egyházi hierarchiában.

⁹ Ennek előzményeit és folyamatát lásd *Martin Nodl*: Das Kuttenberger Dekret von 1409. Von der Eintracht zum Konflikt der Prager Universitätsnationen. Köln–Weimar–Wien 2017. 273–274.

¹⁰ *Rainer Christoph Schwinges*: Karrieremuster. Zur sozialen Rolle der Gelehrten im Reich des 14. bis 16. Jahrhunderts. Eine Einführung. In: *Uß*: Studenten und Gelehrte: Studien zur Sozial- und Kulturgeschichte deutscher Universitäten im Mittelalter. Leiden 2008. 526

Ezt szemléletesen mutatja néhány káptalan későbbi „képzettségi szintje” ezen a tisztségeken. Pécsen ugyan 20%-ról csak 27%-ra emelkedett az arányuk a Zsigmond halálát követő mintegy fél évszázadban, Bácsón pedig 15%-ról 33%-ra, Egerben ugyanez az arány már 45%, Vácott 1437–1490 között pedig a három oszlopos kanonokságot betöltő személyeknek a fele volt egyetemen képzett klerikus.¹¹

Különbséget lehet és kell is tenni e 340 fő között intézményi szempontból, valamint a betöltött tisztségek tekintetében is. Közülük 42 fő viselte az oszlopos kanonokságok valamelyikét az említett négy társaskáptalanban, viszont csak öten tanultak bizonyíthatóan egyetemen, ami csupán 9,5%-os arány.¹² A kerekén húsz budai, fehervári, pozsonyi és szepesi prépost közül viszont már 12–13¹³ esetben lehet kimutatni egyetemi tapasztalatot. Ez egyrészt csalóka képet is fest ezekről az intézményekről, hiszen ezek voltak a legjelentősebb társaskáptalanok a korabeli Magyarországon, másrészt az itteni préposti javadalmakat Zsigmond király előszeretettel adta megbecsült híveinek, orvosainak, belső udvari embereinek vagy azok családtagjainak.¹⁴ A székeskáptalanok esetében más arányokkal számolhatunk. Az oszloposkanonokok között 17–18% volt az arányuk (mintegy 230-an viselték ezeket a tisztségeket és több mint negyvenen jártak egyetemre), míg prépostjaik közül minden negyedik tanult valamely egyetemen.

Zsigmond király uralkodásának fél évszázada alatt e 65 személy nyolc különböző egyetemet látogatott. Az első helyet közöttük Bécs foglalja el, itt 30-an

¹¹ Vö. C. Tóth Norbertnek és Fedeles Tamásnak a 6. jegyzetben szereplő írásait.

¹² Wrede János budai, Rogerius de Cavaziis fehervári, Tordasi Mihály és Edelenyi András szepesi olvasókanonokok, valamint [Tiszavarsányi] Barnabás budai őrkanonok. *Ribi András*: A fehervári társaskáptalan archontológiája (1301–1457). Turul 91. (2018) 136.; *C. Tóth N.*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 139. Tordasira lásd *Uő*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 101. Vö. XV. századi pápák oklevelei I–II. Szerk. Lukcsics Pál. Bp. 1931–1938. I. 924., 1293. sz.; Wrede 1402–1413 között viselte méltóságát az óbudai Szent Péter társaskáptalanban. 1402. aug. 7: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) DF 251060., 1413. febr. 27: 265846. Vö. *Haraszi Szabó P. – Kelényi B. – Szőgi L.*: Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken i. m. II. 71. (217. sz.). Barnabás 1423–1428 között volt budai custos. Tiszavarsányi Barnabással való azonossága a megszerzett fokozaton alapszik, amelyet 1422-ben Bécsben szerzett. *Ribi András*: A budai káptalan archontológiája (1388–1457). In: Püspökök, káptalanok, tizedek. Tanulmányok. Szerk. Thoroczkay Gábor. Pécs 2020. 64.; Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät I–II. Hrsg. Thomas Maisel – Kurt Mühlberger – Johannes Seidl. Wien 2011–2016. (a továbbiakban: MWRf) I. 21., 26., 28. Barnabást 1433-ban váci kanonokként is e grádus birtokosának nevezik. *C. Tóth N.*: A váci i. m. 20.

¹³ A pontos szám azért nem egyértelmű, mert Szántói Lukács budai prépost egyetemi tanulmányai ugyan valószínűsíthetőek, hiszen ő az óbudai egyetem kancellárja is volt, de a korszak Lukács nevű diákjaival egyelőre nem sikerült azonosítani. Vö. *Székelgyörgy*: Egyetemi kancellárok a 14–15. századi Magyarországon. Századok 131. (1997) 160.

¹⁴ Azonban, ha a C. Tóth Norbert által összegyűjtött, valamennyi társaskáptalan prépostját nézzük, még akkor is jelentős létszámban voltak jelen az egykori peregrinusok ezeken a posztokon, hiszen a mintegy 125 javadalomviselő közül negyvenen rendelkeztek egyetemi tapasztalattal, vagyis minden harmadik személy.

kezdték meg tanulmányaikat. 13-an Prágába iratkoztak be elsőként, míg a harmadik nagy regionális intézményben, a krakkói egyetemen négy fő tanulmányai folytak. Hatan keltek útra rögtön Padova és Bologna felé, bár közülük négyen külföldiek voltak. Tíz személyt egyelőre még nem sikerült egyetemhez kapcsolni, akiknél – származásukból fakadóan is, hiszen többségük külföldi volt –, szinte biztosan több intézmény is szóba jöhet. A hazai egyetemek is képviseltették magukat a listán, egészen pontosan egy óbudai diák személyében.¹⁵ Alsáni Bálint, a győri olvasókanonokság commendatora¹⁶ és Gelderni Sluter Lambert¹⁷ budai prépost kapcsán pedig francia intézmények szerepét lehet kiemelni.

A peregrináció – bevezetőben említett – változásairól és a diákoknak az egyetemekhez való hozzáállásáról e számok árulják el a legtöbbet. Az egyetemet jártak több mint 70%-a ugyanis valamely közép-európai intézményt látogatta először, és a legtöbben más intézményben nem is tanultak tovább. Egynél több intézményt tízen látogattak, közülük öten a régió egyetemei (Bécs, Prága, Krakkó és Óbuda) között mozogtak, öten viszont valamely regionális intézmény után Itáliába mentek, döntően kánonjogot tanulni.

Az egyetemválasztásban több tényező is közrejátszhatott, például a földrajzi közelség, az egyetem hírneve, az ott tanult rokonok vagy ismerősök ajánlása vagy az anyagi lehetőségek. Az 1380-as évek közepéig¹⁸ a magyarországi diákok, köztük a későbbi oszlopos kanonokok is Prágába, a régió legrégebb óta működő egyetemére jártak. A Bécshez köthető diákok közül az 1380-as években hat kezdte itt a tanulmányait, de közülük is csak egyvalaki volt – Oláh István¹⁹ egri olvasókanonok –, aki az évtized elején iratkozott be. A bécsi egyetem népszerűsége csak ezt követően, a prágai egyetem hanyatlásával kezdett emelkedni.

A székeskáptalanok egyetemet járt oszlopos kanonokjainak a döntő többsége az artes karon szerezte képzettségét, 15 fő viszont a jogi fakultáson is képezte magát,

¹⁵ Temesvári Miklósról feltételezhető, hogy még Óbudán kezdte tanulmányait, mielőtt Bécsben beiratkozott volna. *C. Tóth N.: Az esztergomi i. m. I. 144.*

¹⁶ *Hanaszti Szabó P. – Kelényi B.: Magyarországi diákok francia i. m. 129. (158. sz.); Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr 1938. 317.* (Noha Bedy az Alsáni javadalomviselésének időhatárait illetően minden bizonnyal téved, hiszen Alsáni 1408-ban meghalt. Vö. *Petrovics István: A pécsi egyetem kancellárjai. Koppenbachi Vilmos és Alsáni Bálint püspökök pályafutása. In: Egyházi arcélek a pécsi egyházmegyéből. Szerk. Fedeles Tamás – Kovács Zoltán – Sümegi József. Pécs 2009. 31.*) 1407-ben pedig már György volt az olvasókanonok. *C. Tóth N. – Horváth T.: A győri székeskáptalan i. m. 26.*

¹⁷ *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis. Liber Procuratorum Nationis Anglica (Alemaniae) in Universitate Parisiensi I. Ed. Henricus Denifle – Aemilius Chatelain. Parisiis 1894. 466–468*

¹⁸ *František Kavka: Die Gründung der Universität in Prag und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Tschechischen Kultur. In: Les universités Européennes 14e au 18e siècle. Aspects et problèmes. Actes du Colloque international à l'occasion du 6e centenaire de l'université Jagellonne de Cracovie 6–8 Mai 1964. Eds. Sven Stelling Michaud et al. Genève 1967. 32*

¹⁹ *Stephanus Olach de Ungaria, 1380. november 11. Die Matrikel der Universität Wien I. 1377–1450. Hrsg. Franz Gall – Willy Szaivert – Hermine Paulhart. Graz 1956. (a továbbiakban: MUW) 9.*

míg egy személy az orvostudományban mélyedt el. A többség tehát megelégedett a szabad művészeti karok által nyújtott szélesebb körű, nem specifikusan egyetlen tudományágra koncentráló képzéssel. A diákoknak mintegy a fele eljutott valamilyen fokozat megszerzéséig, s közöttük már a jogászok álltak az élen. Nyolcan szereztek kánonjogi avagy mindkét jogi doktori titulust, míg az artes karokon hárman szereztek borostyánkőszorúsi grádust, ketten pedig a szabad művészetek mesterei lettek. Három hallgatóról lehet tudni, hogy a baccalaureatus birtokában beiratkozott a jogi karra is. Három diákkal már csak a jogi fakultáson találkozunk, ami bizonyossá teszi korábbi fokozatszerzésüket az artes karon, még ha nem is tudni, hol végezték el a megelőző szintet. Egyértelmű, hogy ezek a hallgatók a jogi stúdiumok hallgatásán keresztül látták leginkább biztosítottnak karrierjük építését. Nem szabad azonban lebecsülni az artes karok nyújtotta lehetőségeket sem, hiszen azokat, akik ide jártak, szintén széles körben tudták alkalmazni már ebben az időben is.

Az egyetemválasztások tekintetében nem voltak eltérések az egyes káptalanok között. Nem lehet tehát azt mondani a vizsgált csoport alapján, hogy a kanonokok például Esztergomból szívesebben mentek volna Prágába vagy Krakkóba tanulni, esetleg az itáliai egyetemeket részesítették előnyben vagy Bécset preferálták volna. Igaz ez még azokban az esetekben is, amikor pedig az adott káptalan földrajzi elhelyezkedése indokoltta tette volna az ilyen egyetemválasztási preferenciák kialakulását.²⁰ A csanádi²¹ vagy az egri²² székeskáptalan néhány példája viszont azt bizonyítja, hogy a káptalan tagjai nem feltétlenül a földrajzi közelséget tekintették döntő érveknek a tanulmányi helyük kiválasztása során, hanem a képzés milyensége, esetleg a társak, ismerősök, rokonok ajánlása számíthatott.

Összevetve a vizsgált oszlopos kanonokok képzettségét és végzettségét a prépostokéval, bizonyos különbségekre lehet felhívni a figyelmet. A káptalanok legmagasabb rangú méltóságviselői közül sokan szintén csak az artes karon tanultak,

²⁰ Pedig a földrajzi közelség hagyományosan jelentős befolyásoló tényező volt a peregrináció során, egyéb tényezők, így a jobb anyagi lehetőségek és a külföldi egyetemi környezet hasonlósága mellett. *Iulia Caproș: Students from Kosice at foreign Universities before and during the Reformation Period in Town.* Kiel 2013. 66–67.

²¹ A Győr egyházmegyei származású Molnári Kelemen nem a közeli Bécsbe, hanem a nemrég újjáalapított krakkói egyetemre iratkozott be 1406-ban. *Haraszi Szabó P. – Kelényi B. – Szőgi L.: Magyarországi diákok i. m. II. 79. (271. sz.).* Molnári előbb kalocsai nagy-, majd győri kisprépost, végül csanádi nagyprépost és győri püspök lett. C. Tóth szerint az sem kizárt, hogy azonos az 1405–1407 között szereplő Kelemen nevű kalocsai préposttal. *C. Tóth Norbert: A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437.* Bp. 2013. 27., 45., 50.; *Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 71.*

²² A már említett Oláh István 1417-ben nem a közeli Krakkóban, hanem Bécsben iratkozott be, de meg lehet említeni a Pankotáról származott Andrást, aki 1389-ben Prágában vizsgázott sikerrel a közeli Bécs helyett. *Haraszi Szabó P. – Kelényi B. – Szőgi L.: Magyarországi diákok i. m. II. 53. (84. sz.).*

összesen tizenketten, s közülük öten egyáltalán nem szereztek fokozatot,²³ míg hárman borostyánkoszorús,²⁴ négyen pedig mester fokozatot tudhattak a magukénak.²⁵ A többiek között viszont már több tudományág képviseltette magát. Négy kánonjogi²⁶ és egy római jogi doktor²⁷ mellett ugyanis közöttük már volt két teológiai²⁸ és két orvosdoktor is.²⁹ A szabad művészeti karon történt fokozatszerzés után négyen iratkoztak be a jogi fakultásra,³⁰ közülük egy diák szerzett baccalaureatust,³¹ egy hallgató pedig licentiatust kánonjogból,³² valamint

²³ Uski János pécsi, Bebek Miklós erdélyi, majd egri, Kátai Jakab egri, Lépes György erdélyi és Agárdi Mihály esztergomi nagyprépostok. Uski Prágában tanult, a többiek viszont mindannyian Bécsben végezték tanulmányaikat. *Haraszti Szabó P. – Kelényi B. – Szőgi L.: Magyarországi diákok i. m. II. 67. (187. sz.); MUW I. 25, 147., 152., 45.; C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 33., 37., 38., 55.*

²⁴ Molnári Kelemen és Marcali László csanádi, Vetési Tamás egri, majd váradi és Gewitz Ferenc esztergomi prépostok. *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 27., 38. Molnári 1406-ban iratkozott be Krakkbóba (Haraszti Szabó P. – Kelényi B. – Szőgi L.: Magyarországi diákok i. m. II. 79. [271. sz.]), Marcali 1417-ben, Vetési pedig 1387-ben iratkozott be Bécsben (MUW I. 24., 115.; Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis I–II. Ed. Paul Uiblein. Wien 1968. I. 41., 47., II. 13. – a továbbiakban: AFA), míg Gewitz Prágában végezte tanulmányait 1381-ben. Liber Decanorum Facultatis Philosophicae Universitatis Pragensis ab anno 1367 usque ad annum 1585 I–II. Pragae 1830–1832. (a továbbiakban: LDPP) I. 198.*

²⁵ Gál győri nagyprépost, Késmárki György szepesi és Alcsebi Miklós fehérvári prépostok. Mindhárman Prágában képezték magukat. *Haraszti Szabó P. – Kelényi B. – Szőgi L.: Magyarországi diákok i. m. II. 52. (74. sz.), 54. (89. sz.), 57. (114. sz.); C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 42., 44., 62.*

²⁶ Pataki András győri, Conradus Cardini váradi nagyprépostok, valamint Cudar János fehérvári és Branda budai prépostok. Cudar János Padovában tanult, Conradus Cardini közelebről nem ismert itáliai egyetemen képezte magát, míg Pataki András tanulmányainak helyéről nem tudunk semmit. *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 25., 42., 44., 55., 68.; Haraszti Szabó P. – Kelényi B.: Magyarországi diákok i. m. 193. (386. sz.); Fedeles Tamás: Firenze–Várad–Róma. Conradus Cardini de Florentia pályájának kontúrjai. In: A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves. Szerk. Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila. Pécs 2018. 134. Branda Paviában végezte egyetemi tanulmányait, ahol megszerezte a mindkét jog doktora fokozatot. *Gisela Beinhof: Die Italiener am Hof Kaiser Sigismunds, 1410–1437. New York 1995. 121–122.**

²⁷ Laki János erdélyi prépost. *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 37.; Haraszti Szabó P. – Kelényi B.: Magyarországi diákok francia i. m. 197–198. (406. sz.).*

²⁸ Bartholomeus de Uliariis kalocsai és Gelderni Sluter Lambert budai prépostok. *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 25., 49. Előbbi tanulmányainak helyes ismeretlen, Lambert viszont Párizsban folytatott tanulmányokat. Liber Procuratorum Nationis Anglica (Alemanniae) in Universitate Parisiensis I–II. Ed. Henricus Denifle – Aemilius Chatelain. Parisii 1894–1897. I. 466., 467., 468., 476., 555.*

²⁹ László veszprémi nagyprépost és Hammelburgi János pozsonyi prépost. *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 72., 59. László tanulmányainak a helye egyelőre ismeretlen. Hammelburgi Bécsben és Padovában tanult. C. Tóth N.: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században i. m. 95.*

³⁰ Pálóci György szepesi, Zámbo Lőrinc pozsonyi, Marcali László csanádi nagyprépost. *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 58., 62.; Zámbo Prágában és Bécsben, Pálóci pedig Krakkbóban és Bécsben tanult. Haraszti Szabó P. – Kelényi B. – Szőgi L.: Magyarországi diákok i. m. II. 50. (58. sz.), 82. (297. sz.); MUW I. 80., AFA I 358., 365., 366., 375. Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät I–II. Hrsg. Thomas Maisel – Kurt Mühlberger – Johannes Seidl. Wien 2011–2016. (a továbbiakban: MWRF) I. 11.*

³¹ Molnári Domokos győri nagyprépost. *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 44.; MUW I. 132.; MWRF I. 31., 36.*

³² Rudolf tanulmányainak helyéről nem tudunk semmit. *Fedeles Tamás: Rudolf prépost, a pécsi egyetem tanára. In: Capitulum V. Püspökök, prépostok, kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből. Szerk. Uő. Szeged 2010. 22.*

két magister medicinae titulusú diákot is ismerünk.³³ A prépostok között tehát magasabb volt a fokozatszerzések száma, és sokan valamely magasabb fakultáson értek egyetemi pályafutásuk csúcsára. Úgy tűnik, hogy a jogi tanulmányok iránt szinte azonosnak mondható az érdeklődés az oszlopos kanonokságok és a prépostságok betöltői között. Az orvosi végzettséggel rendelkező prépostok viszonylag magas száma (négy fő) viszont arra utal, hogy az uralkodó saját emberei közül választotta a megüresedő helyekre a prépostokat. Hiszen öt orvosi végzettségű személy közül négyen Zsigmond király orvosai is voltak.³⁴

Egy viszonylag kis létszámú csoportról beszélhetünk tehát az egyetemet végzett oszlopos kanonokok esetében. Az egyes káptalanok között viszont jelentős különbségek is lehettek a tekintetben, hogy hányan tudtak bekerülni a káptalan vezetői közé. Ezen a ponton egy fontos tényezőre kell visszautalnom, mégpedig arra, hogy az egyes méltóságviselők között igen nagy a csupán keresztnévvel ismertek aránya. Ha mind a 340 főt vizsgáljuk, akkor csaknem 180 személynek csupán a keresztnévét, esetleg az apja nevét ismerjük, de semmi egyéb földrajzi származásra vagy családi, társadalmi hovatartozásra utaló név vagy titulus nem ismert velük kapcsolatban. Közülük csupán két főnél bizonyított eddig az egyetemjárás: László veszprémi prépost doctor medicinae fokozata árulja el ezt a tény,³⁵ míg Imre váci örkanonok egyházi titulusát megadva iratkozott be a bécsi egyetem jogi fakultására.³⁶ A vizsgált csoport felével kapcsolatban tehát semmilyen kapcsolódónk nincs egyelőre, noha valószínű, hogy még lehettek közöttük peregrinusok. Ez is okozhatja az eltéréseket az egyes káptalanok között. Például Nyitrán és Kőn (illetve Szenternyén)³⁷ pontosan ezért nem tudtam egy peregrinust sem kimutatni a Zsigmond-korban. A többi káptalanban viszont az egész időszakban átlagosan két-három egyetemen képzett személy is megfordult e három tisztség valamelyikében. Ettől eltérő, kiemelkedő volt a számuk Esztergomban, Egerben,

³³ Siegfried Degenberg pozsonyi és Stock János budai, majd szepesi prépostok. *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 25., 58., 62.* Rájuk vonatkozóan lásd a következő jegyzetet.

³⁴ Hammelburgi Jánoshoz *Fedeleš Tamás: „Quod tales, omnes, et singuli [...] ad aquam projiciantur”*: külföldiek a késő középkori magyar egyházban. In: *A Pécs gazdasága és társadalma a 18–20. században és a Pécs évszázadai című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai.* Szerk. Kaposi Zoltán – Pilkhoffer Mónika. Pécs 2007. 54.; Henningus Kertzendorp: *N. Tabin Emma: A medicina doktorai a Zsigmond-kori egyházi társadalomban.* Magyar Egyháztörténeti Évkönyv. Bp. 1994. 76.; Stock Jánosra lásd *Wertner Mór: Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek. Századok 27. (1893) 607.*; Siegfried Degenbergre: *Miriam Hlavačková: Lékár troch králov. Bratislavský a vyšehradský prepošt Siegfried Degenberg a jeho zdravotné rady. Studia Historica Tyrnaviensia 16. (2014) 260–261.*

³⁵ *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 72.*

³⁶ Imre 1430-ban tűnik fel a bécsi jogi karon, de feltételezhetően azonos a tanulmányait 1425-ben megkezdő Emericus de Kekekkal, aki 1430-ban lett magister artium. Imre örkanonok e titulus birtokában iratkozott be a jogi fakultásra. *AFA II. 59., 71., 72.; MWRF I. 40.*

³⁷ A szerémi püspökség területén két székeskáptalan működött, ám a szenternyeinek nem ismertek kiadványai 1396 után. *C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 63.*

Váradon és Zágrábban.³⁸ Meglepő viszont, hogy az átlagtól eltért a kalocsai és a bácsi székeskáptalan, de a győri székeskáptalan³⁹ is, hiszen ezekben csak egy-egy peregrinust sikerült kimutatnom.

Érdekes kitérni arra is, hogy milyen volt az időbeli megoszlásuk a korszakban a káptalanokon belül. Érdekes körülmény, hogy szinte folytonosnak mondható a jelenlétük Esztergomban,⁴⁰ Pécsen⁴¹ és Váradon,⁴² ahol majd az egész korszak

³⁸ Zágrábban Perlbergi Gellért kánonjogi licentiatús és olvasókanonok javadalomviselése problémás. XV. századi pápák oklevelei I–II. Szerk. Lukcsics József. Bp. 1938. (a továbbiakban: Lukcsics) I. 237., 588. sz. Gellértet ugyanakkor többször is lectornak nevezik a források: Zsigmondkori oklevéltár I–XIII. Szerk. Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Mályusz Elemér. Bp. 1951–2017. (a továbbiakban: ZsO) VI. 1004. sz.; Monumenta Historica Liberae Regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae I–XIV. Ed. Joannes Bapt. Tkalcic. Zagrabiae 1889–1932. II. 29. No. 31.; Vö. Povijesni spomenici zagrebacke biskupije V–VI. Ed. Andrija Lukinovic. Zagreb, 1992–1994. V. 448–449., VI. 62; ZsO IX. 872. sz.

³⁹ Győrben Nórapi Tamás, bécsi diákot lehetne még a korszak végéről ehhez a csoporthoz számítani, de őt ki kell húzni a győri oszlopos kanonok sorából. Bedy Vince Tamás javadalomviselése időkereteit 1398 és 1437 közé helyezte, a legújabb kutatások ismeretében azonban Tamás nevű cantor csak 1402-ben bukkan fel a forrásokban. Bedy V.: A győri i. m. 317–318. Vö. C. Tóth N. – Horváth T.: A győri székeskáptalan i. m. 32. A káptalan kiadványaiban hosszú ideig valóban Tamás szerepel az éneklőkanonokok között, ám itt két Tamásról lehet szó. 1398. március 8-án ugyanis IX. Bonifác pápa Nórapi Sebestyén fia Tamásnak adott egy győri kanonokságot és az éneklőkanonokságot, ám amikor Nórapi 1439-ben meghalt, IV. Jenő a Bereck fia Tamás halálával megüresedett javadalomról intézkedett. Monumenta Vaticana Hungariae I/1–I/4. Ed. Fraknoi Vilmos et al. Bp. 1887–1889. (a továbbiakban: MVH) I/4. 47. (66. sz.); Lukcsics II. 671. sz. A pápai oklevél arról hallgat, hogy a cantort Nórapiinak hívták-e, ellenben 1438-ban említene egy Nórapi Tamás nevű győri kanonokot, aki azonos lehet az ilyen névvel és javadalommal Bécsben, a jogi karra beiratkozó diákkal. A legvalószínűbb tehát az, hogy 1398/1402 és 1437 között két Tamás nevű éneklőkanonok volt a győri székeskáptalanban, ám egyikük sem lehetett azonos a Bécsben 1431-ben feltűnt diákkal. MNL OL Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 65886; MWRF I. 42.

⁴⁰ Esztergomi Miklós fia János 1390–1397 között örkanonok, Ürményi Gergely 1400–1416 között éneklőkanonok, Bodonyi Domokos 1417–1418, míg Vicedomini Máté pedig 1418-tól 1428-ig volt olvasókanonok Esztergomban. Temesvári Miklós 1424-től viselte az éneklőkanonoki méltóságot egészen 1452-ig. C. Tóth Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században I. A kanonoki testület és az egyetemjárás. Bp. 2015. 56., 95., 144.; C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon. A pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. Bp. 2014. 214–221. Ürményi előmenetelében azonban az is beleszámíthatott, hogy Ferenc cantor alatt tevékenykedett már annak helyettesként, mint succentor. Mindez az éneklőkanonoki kinevezéséről fennmaradt pápai bullában szerepel. MVH I/4. 211–212. (262. sz.)

⁴¹ Cserkúti György 1395 és 1431 között látta el az örkanonoki teendőket Pécsen, majd 1432–1433-ban Cserdi Imre volt ugyancsak örkanonok, míg ezalatt Szerémi István 1411–1424 között tanultként viselte az éneklőkanonoki méltóságot. Fedeles T.: A pécsi székeskáptalan i. m. 342–343., 450–451. Cserdi örkanonoki kinevezésében talán közre játszhatott, hogy Szerémi és Cserkúti halála után újra szükség lehetett egy egyetemen képzett személyre a vezető méltóságviselők között. Cserdi 1431-ben már magister artium fokozattal bírt Rómában, de nem tudni, hogy hol végezte tanulmányait. Haraszti Szabó P. – Kelényi B.: Magyarországi diákok francia i. m. 278. (667. sz.)

⁴² Váradon például 1386–1394 között Upori István (első említése: 1386. márc. 23; DF 254810, utolsó említése: 1394. szept. 16; DF 243862), ezt követően 1396-ig Bodonyi Gál fia Domokos (DF 248568, 282815, DL 71425), 1396–1403 között pedig Várad Kelemen fia Lukács volt az éneklőkanonok (DL 7283, 71427, utolsó említése: 1403. máj. 24; DL 8882). Kicsivel ezt megelőzően,

kon keresztül a három méltóság viselője közül legalább egy egyetemet járt klerikus volt. Csanádon⁴³ és Egerben⁴⁴ inkább a korszak közepén (kb. 1400–1420 között) voltak többen, míg Zágrábra ugyanez igaz azzal a kikötéssel, hogy itt már a korszak végéig is eltartott a peregrinusok jelenléte.⁴⁵ A Zsigmond-kor ele-

1402-től 1417-ig Bodonyi az örkanonoki méltóságot bírta (első említése: 1402. nov. 3: DF 280959, utolsó említése: 1417. aug. 2: DL 38236), akit Budai István fia János követett 1423-ig (1417. okt. 17: DL 10615, 1423. aug. 18-án az örkanonokság már üresedésben volt. Vö. *C. Tóth N.*: A székes- és társaskáptalanok i. m. 73. 365. jegyz. Mindez idő alatt Conradus Cardini de Florentia 1411-től 1422-ig bírta az olvasókanonoki javadalmat. *Fedeles T.*: Firenze–Várad–Róma i. m. 134. Néhány évig nem talál ni senkit egyik méltóságban sem, 1426-ban Vépi Péter szerezte meg a lectoratust, aki 1449-ig bírta azt (1426. ápr. 12: DF 255021), *Kristóffy Ilona*: Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526). Pécs 2014. 259., miközben egy rövid időre Kusalyi Jakcs Dénes töltötte be az éneklőkanonoki méltóságot. *Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae* (1297–1536) I. Ed. József Lukcsics – Péter Tuszor – Tamás Fedeles. Bp.–Róma 2017. 103. (171. sz.)

⁴³ Csanádon az egyetlen oszloposkanonokságig eljutott személy, Lippai Péter hosszú ideig, 1400–1423 között volt éneklőkanonok. Ebben az időben egyébként sem a csanádi püspök, sem a székes-, sem a társaskáptalan prépostja nem járt egyetemre jelenlegi ismereteink szerint. *G. Tóth Péter*: Lippai Péter, a Zsigmond-kori csanádi éneklőkanonok és püspöki helynök karriertörténete. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 23. (2011) 51–57.; *Fedeles Tamás*: Az uralkodó, a Szentszék és a magyar főpapok Luxemburgi Zsigmond korában. In: *Mesterek és tanítványok 2. Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok területéről*. Szerk. Czeferner Dóra – Böhm Gábor – Fedeles Tamás. Pécs 2018. 114–116.

⁴⁴ Egerben a Zsigmond-korban Alcsebi János örkanonok volt az első 1400–1418 között. A többiek méltóságviselése is erre a szűk két évtizedre esik: Pankotai Kis András 1405-ben volt olvasókanonok, akinek a halála után Gyöngyösi Bertalan sikertelenül igyekezett elfoglalni ezt a méltóságot. Zsujtai János 1409–1412 között bírta az éneklőkanonokságot, 1417-ben pedig Oláh István volt az olvasókanonok. *C. Tóth N.*: Az egri i. m. 50–52.

⁴⁵ Kőrösi Márton 1401–1407 között volt zágrábi örkanonok. MVH I/4 308–309.; ZsO II. 5355. sz. Tanulmányait Prágában végezte, melyek 1402-ben magister artium grádussal zárultak. A cseh fővárosban rajta kívül más nem tanult, aki ekkoriban a zágrábi székeskáptalan vezető posztjaira került volna, így az egyetem szerepét sem lehet felmérni előmenetelében. Kaproncai György fia János 1411-ben nyerte el az olvasókanonokságot, aki javadalmát 1443-ig viselte, s emellett a zágrábi püspök vikáriusaként is működött Zsigmond halála után. ZsO III. 1467. sz.; IV. 1310. sz.; DL 35921; ZsO VI. 1004. sz.; ZsO VIII. 779. sz.; Lukcsics I. 407.; DL 103492; DL 34701 256542; Lukcsics I. 948., II. 433., 481.; *C. Tóth N.*: Magyarország késő középkori i. m. 125. Mindeközben Perlbergi Gellért 1417-től 1422-ig viselte az olvasókanonoki tisztséget. Utóbbi kettőről sajnos nem tudtam kideríteni, hogy hol szerezhették fokozataikat. Kaproncai feltehetően azonos a Bécsben 1427-ben beiratkozott Bachensteini Jánossal, vagy az 1424-ben immatrikulált Zágrábi Márton fia Jánossal. MUW I. 148, AFA II. 54. (5032), MWRF I. 34., 37., 42., 43.; *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp. 1892. 127., 130., 132. Az apa neve ugyan nem egyezik, de más János rajtuk kívül nem szerzett kánonjogi doktori fokozatot ekkoriban, aki számításba jöhetne. Nem zárható ki teljesen azonban az sem, hogy Kaproncai Itáliában, egyelőre ismeretlen helyen és időben végezte tanulmányait. Perlbergi Gellért, zágrábi egyházmegyei klerikus javadalomviselése is kérdéses. V. Márton 1422. évi oklevele szerint csak bitorolta a javadalmat, de 1423-ban, Rómában még olvasókanonokként kérte a pápát, hogy élete végéig két prebenda javadalmait élvezhesse. Ugyanebben az évben pedig mást is (Andreas Stachonis Petiziconitz de Damaslanitz) e javadalom birtokosának neveznek. Az 1426. évi oklevélből derül ki, hogy De Senatibus Miklós és Gellért pereskedett a javadalom miatt, amelyet előbbi nyert meg, de időközben elhunyt. Gellért feltehetően így szerezte meg azt. Nem tisztázott az sem, hogy Gellért kánonjogi licentiatusi grádusát hol szerezte. Lukcsics I. 237., 516., 588., 801., 811. sz.; ZsO IX. 872. sz.; X. 582. sz.; XIII. 854. sz.

jén Győrben⁴⁶ és Boszniában⁴⁷ működtek ilyen személyek e posztokon, bár itt, ahogy egyébként Bácsott⁴⁸ és Erdélyben⁴⁹ is igen esetleges volt a felbukkanásuk. Nagyjából 1420 körül vagy azután kezdtek feltűnni Veszprémben⁵⁰ és Vácott.⁵¹ Jól látható, hogy az idő előrehaladtával egyre több káptalanban kezdték elfoglalni e három vezető méltóság egyikét a peregrinusok. A méltóságok között egyébként az éneklőkanonokságot töltötték be a legtöbben (14 fő), amit 13–13 fővel követ a lectoratus és a custodia 1387–1437 között. Nem a káptalani iskola és a hiteleshely vezetését ellátó méltóságban voltak tehát a legtöbben, noha a különbségek csak minimálisak a három javadalom betöltőinek számát tekintve.

Az egyetem és a karrier

Az egyetemi beiratkozás során nagyon kevesen ismertették az egyetemi hatóságokkal az általuk esetlegesen bírt egyházi javadalmat. Tehát vagy nem rendelkeztek semmilyen javadalommal, vagy voltak néhányan, akik nem tartották szükségesnek beszámolni róla. A majdani oszlopos kanonokok közül mindösszesen heten adtak meg valamilyen egyházi tisztséget, de csak egyikük iratkozott be mesterkanonokként.⁵² Őt, illetve Kusalyi Jakcs Dénest leszámítva, aki szebeni prépostként iratkozott be a bécsi egyetemre,⁵³ a legtöbben a későbbiek során nyerték el az oszlopos kanonoki helyek egyikét. Öten viszont már ennek birtokában vágtak neki az egyetemi tanulmányoknak, négy örkanonok mellett egy éneklőkanonokot látunk a beiratkozottak között. Rájuk még a későbbiekben visszatérek.

A későbbi káptalani méltóságviselőknek a nagy része tehát nagy presztízsű javadalmaik megszerzése előtt került a felsőoktatásba. Akadtak azonban olyanok,

⁴⁶ Győrben csak az olvasókanonokság commendatoraként feltűnő Alsáni Bálint vonható be a kutatásokba. *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 107.

⁴⁷ Liszkói Pál bán fiát, Mihályt 1389-ben nevezték örkanonoknak. ZsO I. 1214. sz. Henningus Kertzendorp 1399-ben szerezte az olvasókanonokságot. ZsO I. 5814. sz. Bertalan örkanonok 1401. április 14-én iratkozott be a bécsi artes karra. MUW I. 60. Keresztnevének kívül róla semmit nem tudni. Családi vagy társadalmi kapcsolatait nem ismerve egyházi pályáját sem lehet felvázolni, ahogy egyetemi kapcsolatainak jelentőségét sem felmérni.

⁴⁸ Ebecki Jakab 1395–1406 között volt örkanonok. *C. Tóth N.*: A kalocsa-bácsi i. m. 45.

⁴⁹ Kusalyi Jakcs Dénes 1413–1414-ben volt örkanonok Gyulafehérvárott. *Vekov K.*: Locul i. m. Anexa 7.

⁵⁰ Az olvasókanonokságot 1430-tól 1439-ig Novai Péter töltötte be. Fehérvári Péter 1429-től szerepel a káptalan kiadványaiban, mint éneklőkanonok, utoljára azonban 1430-ban említik, míg utódját, Hédervári Lászlót először 1435-ben nevezik meg a méltóságok között 1436-ig. DF 200426, 200423, 207693, 43818, 207706, 72251, 201269, 100512, 103577, 12932. *Bónis Gy.*: A jogtudó i. m. 151–152.

⁵¹ Istvándi Barnabás 1420–1438 között olvasókanonok, Imre 1429–1436 között örkanonok volt. *C. Tóth N.*: A váci i. m. 11., 13.

⁵² Ürményi László fia Gergely 1394-ben, Bécsben. MUW I. 44.

⁵³ MUW I. 69.

akiknek már peregrinációjuk előtt is minden bizonnyal biztosított volt a jövőjük, mint például Hédervári Lászlónak, akinek az apja királyi lovászmester volt, s nem utolsósorban Hédervári Lőrinc nádor az unokatestvére.⁵⁴ De akadtak közöttük olyanok is, akik egyetemi tanulmányaik dacára inkább a megszokott módszereket alkalmazva jutottak előre az egyházi hierarchiában.⁵⁵ A csoporton belül azonban csupán maroknyi esetben merült fel ennek az előrejutási módnak a lehetősége, de ők jellemzően a nemességhez tartoztak.⁵⁶

Itt is érdemes összevetést végezni a prépostokkal, akik között magasabb volt a rokoni támogatással vagy az uralkodói kegyből nyert javadalom-birtoklás. Zsigmond orvosai, káplánjai, olykor jegyzői vagy alkancellárjai közül is szereztek néhányan préposti javadalmat, de nem hagyhatóak figyelmen kívül a családi kapcsolatok sem. Így Molnári Domokosnak nagy segítségére lehetett a győri prépostság megszerzésében testvére, Kelemen győri püspök.⁵⁷ Hasonló „nepotizmus” figyelhető meg a csanádi egyházmegyében is. Marcali László préposti kinevezése mögött rokonát, Miklós püspököt lehet sejteni támogatóként.⁵⁸ A prépostok felénél kimutathatóak a családi vagy udvari kapcsolatok, amelyek pályájukat segítették, míg azoknál, akik az általunk vizsgált három oszlopos kanonoki méltóságot betöltötték, nehezebb bizonyítani a család vagy az udvar szerepét a karrier alakításában.

⁵⁴ Apja, Hédervári György szintén fontos udvari tisztséget, a királyi lovászmesterséget birtokolta 1430–1434 között. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája I. 42.; *Engel Pál*: Magyar Középkori Adattár – Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457. Középkori magyar genealógia. Bp. 2001. [CD-ROM], Héder nem 2. tábla: Hédervári.

⁵⁵ A hagyományos előmeneteli lehetőségekre (mint a családi és udvari kapcsolatok, vagyoni helyzet, katonai érdemek stb.) és az egyetem szerepére lásd *Peter Moraw*: Careers of Graduates. In: *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitätsgeschichte. Strukturen, Personen, Entwicklungen*. Ed. Uő. Leiden 2008. 403.; Conradus Cardini de Florentia rokona, Andrea Scolari váradi püspöknek köszönhetette előbb olvasókanonoki, majd préposti javadalmát. *Fedeles T.*: Firenze – Várad – Róma i. m. 113–114. Szintén a rokoni kapcsolatokat lehet kiemelni Liszkói Mihály esetében, aki Pál asztalnokmester és macsói bán fiaként szerezte meg a boszniai örkanonokságot, nem utolsósorban akkor, amikor éppen a testvére volt a boszniai püspök. Liszkói azonosításában segít baccalaureus artium fokozata (melyet egrí kanonoksága mellett tüntettek fel), s amelyet 1387-ben szerzett Bécsben. AFA I. 6., 17., 23.

⁵⁶ Albisi Miklós 1416-ban iratkozott be a bécsi egyetemre Nicolaus filius Davidis comitis de Abbes néven. MUW I. 111. Társadalmi hovatartozása ebből következően egyértelmű, hiszen Albisi vagy Zólyomi Dávid Zsigmond egyik közeli udvari embere volt, többek között szlavón vicebán, de bihari ispán is, akinek tekintélyes birtokai voltak Biharban. Egyetemi tanulmányai alatt (jelenlegi tudásunk szerint) nem tanult együtt senkivel a váradi székeskáptalanból. Váradon 1422–1427 között bírta az éneklőkanonokságot. 1422. szept. 4. (DF 266450) – 1427. máj. 18. (Lukcsics I. 939. sz.) A káptalan oklevelei csak keresztnévét említik, de halála után, amikor Kusalyi Jakcs Dénes nyeri el a javadalmát, a pápai oklevél megemlíti, hogy Albisinek hívták. Családja befolyása elég lehetett, hogy megszerezze a javadalmat.

⁵⁷ Domokos 1429 és 1431 között állt a győri székeskáptalan élén, míg testvére, Kelemen 1417 óta volt az egyházmegye főpásztora. *C. Tóth N.*: A székes-, és társaskáptalanok i. m. 44.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 71.

⁵⁸ *G. Tóth P.*: A csanádi i. m. 20.

Visszatérve a prépost szintje alatti három méltósághoz, elmondhatjuk, hogy több esetben feltételezhető az egyetem pozitív hatása az előmenetelre. Így például Bodonyi Domokos 1391. évi bécsi beiratkozásakor még nem bírt semmilyen említésre méltó egyházi javadalommal, ám amikor 1399-ben a padovai egyetemen folytatta tanulmányait, azt már váradi olvasókanonokként tette.⁵⁹ Hasonló a helyzet Esztergomi vagy Újvárosi Jánossal, aki Prágában még talán csak egy esztergomi kanonokságot tudhatott a magáénak, néhány évvel később, Bécsben viszont már esztergomi örkanonokként tűnik fel az egyetemi forrásokban.⁶⁰ A hallgatók egy része tehát sikeresen tudta felhasználni azokat a tapasztalatait, amelyeket az egyetemen szerzett és láthatóan igyekezett tovább mélyíteni tudását és bővíteni ismeret-ségi körét. Ennek több módja is lehetett. Kizárólag az egyetemen szerzett tudással igen nehéz volt kitűnni, lévén, hogy ebben az időben a javadalmak betöltésére a családi és familiárisi kapcsolatoknak még nagyon erős volt a ráhatása. Ugyanakkor néhány esetben már a tanulmányok szerepét is ki lehet emelni, amely segített a karrier beindításában, illetve tovább lendítésében. Ezt főként azoknál a személyeknél lehet feltételezni, akiknél a karrier emelkedő ívet mutat, de nem tudunk hazai vagy egyetemi kapcsolati ráhatást kimutatni a pálya alakulásában.

Az érintett személyek előrelépésére azonban nem egy esetben azok bírtak befolyással, akik maguk is ismerték az egyetemi tanulmányok nyújtotta előnyöket. A prépostok és a püspökök olykor együtt is tanultak ezekkel a személyekkel. A korszak főpapjainak tanulmányait Fedeles Tamás tekintette át.⁶¹ Munkájából kiderül, hogy a kor valamennyi érseke képezte magát egyetemen (ez mindkét

⁵⁹ Haraszti Szabó P. – Kelényi B.: Magyarországi diákok francia i. m. 196. (400. sz.); Bodonyi 1391-től legkorábban 1393-ig tanult Bécsben, majd hazatérése után, 1395-től lett váradi éneklókanonok, e címre mesterkanonokságból lépett elő. MUW I. 36.; AFA I. 89.; 1395. máj. 26.: DF 248568. Padovában azonban 1397-ben említik Domokos váradi olvasókanonokot, aki Bodonyival azonosítható. Mihálykó Á.: Magyar diákok i. m. 11. Ekkor László váradi prépost a bolognai püspöki palotában vallotta őt ügyvédül. A tényleges váradi olvasókanonok viszont ekkoriban már 1386 óta folyamatosan Felső-Babindali János volt, és valószínűleg ezért gyanakodtak már korábban is arra, hogy Domokos csak sublector lehetett. Bunyitay V.: A váradi i. m. II. 113.; C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.: A pozsonyi i. m. 205–206. Kérdés viszont, hogy mivel a káptalanban a méltóságviselők feladataik egy részét helyetteseiknek adták át, vajon elengedhették volna őket hosszadalmas egyetemi tanulmányokra vagy sem. Domokos padovai tanulmányai kétségtelenek, itt megszerzett kánonjogi doktori fokozatát soha nem mulasztották el a források megemlíteni a váradi káptalan méltóságsoraiban. Monumenti della Università di Padova I–II. Ed. Andrea Gloria Padova. Padova 1888. I. 97., II. 324., 370. Rövid „olvasókanonoki” kitérője után azonban hosszú évekre elfoglalta a káptalanban az örkanonoki méltóságot. 1402 (DF 280959, 248663) –1413 (DL 30766).

⁶⁰ Haraszti Szabó P. – Kelényi B. – Szőgi L.: Magyarországi diákok i. m. II. 51. (67. sz.); MUW I. 34. Esztergomi Újvárosi János előmenetelére lásd C. Tóth N.: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 46., 58.; Haraszti Szabó Péter: A prágai egyetem hallgatói Luxemburgi Zsigmond magyar királyi udvarában. In: Micae Mediaevales V. Fialat történelemszerek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Fábán Laura et al. Bp. 2016. 82.

⁶¹ Fedeles T.: Az uralkodó, a Szentsek i. m. 81–146.

esztergomi és mind a hét kalocsai érsekre igaz). Nagy volt a számuk Egerben, Erdélyben és Pécsen, míg kifejezetten kevesen voltak Bosznia, Csanád, Győr, Nyitra és Vác főpapi székeiben (csupán egy-egy fő). Győrrel kapcsolatban azonban ki kell emelni azt is, hogy az egyetlen tanult főpap a teljes létszám felét jelentette, akinek méltóságviselési ideje ráadásul nagyjából a vizsgált korszak feléig tartott. A főpapi kar majd minden második tagjának voltak egyetemi tapasztalatai, ugyanis az 58 ekkoriban működő főpásztor közül 27 tanult egyetemen (46%)⁶². Esztergomban,⁶³ Egerben, Pécsen,⁶⁴ Vácott, Váradon⁶⁵ és Veszprémben⁶⁶, továbbá

⁶² Vö. *Haraszi Szabó P.*: Az egyetem befolyása i. m. 84–85.

⁶³ Temesvári Miklós feltehetően annak köszönhetette esztergomi éneklőkanonokságát, hogy együtt tanult Bécsben Pálóci György érsekkel. Közös tanulmányi idejük ugyan csak néhány évig tartott (1411–1412 között, talán kicsivel tovább), de Temesvári az után szerezte javadalmát, hogy 1422-ben távozott Bécsből, s amikor egy évvel később Pálóci lett az esztergomi érsek. Pálóci 1409-ben iratkozott be Bécsben, 1411-ben lett baccalaureus artium és 1412-ben iratkozott be a jogi fakultásra. Az ott eltöltött idő hosszát nem ismerjük. AFA I 358., 365., 366., 375.; MWRF I. 11. Temesvári 1411-ben iratkozott be. MUW I. 88. Mindebben nyilvánvalóan közrejátszott az is, hogy Temesvári kánonjogi doktorként tért haza. (A címet 1422-ben szerezte meg.) MWRF I. 21., 26., 28. Pálóci 1423. szeptemberében lett esztergomi érsek, a pápa egy hónappal később erősítette meg. Temesvári Miklóst pedig 1424-ben említik először éneklőkanonokként, noha előtte hosszú éveken keresztül nem szólnak a méltóság betöltőjéről. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 64. Vö. *C. Tóth N.*: Az esztergomi i. m. 56.

⁶⁴ Az egyik Prágában tanult diák feltehetően Pécsen kovácsolt előnyt egyetemi kapcsolataiból. Az azonosság kérdése vitatható, de ha az 1385-ben Prágában tanult Szerémi István azonos az ugyanilyen nevű későbbi pécsi éneklőkanonokkal, akkor karrierjét a vele egy időben tanult Uski János nagyprépost (1402–1427) egyengethette. LDPP I. 231., 232; *Haraszi Szabó P. – Kelényi B. – Szögi L.*: Magyarországi i. m. 67. (189. sz.). Szerémi István hosszasan pereskedett 1403–1405 körül az aszúági főesperesséért – amelyet még Nápolyi Lászlótól, annak káplánjaként kapott –, úgy tűnik, hiába. Ebben az időben végig Tamás fia Péter a főesperes. Helyette 1405-ben bácsi prépostságot nyert, és Nápolyi László még ebben az évben is azért folyamodott a Szentszékhöz, hogy Istvánt a váci püspökségre emelje. Ehelyett nyerhette pécsi éneklőkanonokságát. Nápolyi László híveként feltehetően ő is azok közé tartozott, akik amnesztiában részesültek az 1403. évi Zsigmond-ellenes felkelés után, és egy másik prágai diákhoz, Makrai Benedekhez hasonlóan sikerült szép karriert befutnia. *Fedeles T.*: A pécsi i. m. 450., 451.; *C. Tóth N.*: A székes i. m. 22.

⁶⁵ Váradon Várad Kelemen fia Lukács éneklőkanonok tanulmányait lehet megemlíteni ezzel kapcsolatban. Ő 1388-ban iratkozott be a bécsi egyetemre, akkor, amikor későbbi prépostja, Vetési Tamás szintén itt tanult. Lucas Clementis de Waradino: 1388. okt. 13. MUW I. 28.; Thomas de Wetiss: 1387. ápr. 14. 1389-ben lett baccalaureus artium. MUW I. 24.; AFA I. 41., 47. Ilyen közvetlen összeköttetést Vetési és Budai János váradai örkanonok között ugyan nem lehet kimutatni, de Budainak Váradon egyelőre nem ismertek közvetlen kapcsolatai, amik javadalmába segíthették volna. Talán Vetési prépost támogathatta előmenetelét.

⁶⁶ A veszprémi székeskáptalanban Novai Péter tisztségviselése említendő meg. Novai feltehetően a püspökök prediális falváról származott, tehát kapcsolata a káptalannal régebbre nyúlhat vissza, de csupán ez aligha tette volna alkalmassá arra, hogy az olvasói méltóságot megszerezze. Egyetemi tanulmányai már annál inkább, valamint feltehetően együtt tanult Bécsben Rozgonyi Simon püspökkel, akinek püspöksége alatt lett belőle lector. Novai 1416-ban pauperként iratkozott be. *Schrauf K.*: Magyarországi tanulók i. m. 44. Rozgonyi 1412-ben iratkozott át Krakkóból Bécsbe, ahol 1413-ban a jogi fakultásra is bekerült. MUW I. 94.; MWRF I. 12. További tanulmányairól nem tudunk. Novai nemcsak főpapjával, de a későbbi éneklőkanonokkal, Fehérvári Péterrel is együtt tanulhatott, akinek alkalmasint ő lehetett a támogatója a káptalanban. Uo. 120.; 1416-ban magisterként felvették a jogi karra is. MWRF I. 17. Olvasókanonokságát egyébként legalább egy évtizedig bírta, 1430-tól 1439-ig mutatható

összefüggést is ki lehet mutatni a főpapok tanultsága és az oszlopos kanonokok egyetemi tanulmányai között.⁶⁷

A mintegy 40 személyt tömörítő oszlopos kanonoki csoport kevesebb mint negyedrésznél lehet korábbi egyetemi kapcsolatot kiemelni karriert előmozdító tényezőként, és ezek a kötelékek nem csak az adott káptalanon belülről tudtak segíteni.⁶⁸ Az egyetemi kapcsolatok mellett az egyetem azonban természetesen más módokon is közre tudott játszani a karrier előmozdításában. Egyeseknél a fokozatszerzés számított,⁶⁹ például a vikáriusok esetében az elnyert jogi grádus, de akár csak néhány éves joghallgatás is önmagában jó ajánlólevél lehetett. A tanultság, egy adott képzés bizonyos szintű elvégzése az egyetemeken, néhányakat szintén felértékelhetett. Ez azokkal kapcsolatban merülhet fel, akik nem szereztek fokozatot, és egyelőre nem tudunk olyan személyről, aki vele együtt tanult és később támogathatta volna a pályáját.⁷⁰ Tehát e nagyjából 40 fős csoport tagjainak többségénél beszélhetünk az egyetem karrierjükre gyakorolt pozitív szerepéről.

ki a tisztségben. 1430. április 25-én említik először méltóságviselését. DF 207706. Lásd továbbá: DF 207748, DL 72251, DF 201269, DL 100512, 103577, 12932. 1439-ben még az volt. *Bónis Gy.*: Jogtudó értelmiség i. m. 151–152. Amikor 1439-ben Albert királytól nemességet kapott, az uralkodó kiemelte, hogy Novai már fiatalon Zsigmond király szolgálatába állt jegyzőként és elkísérte a királyt annak római koronázására is. Albert király titkos kancelláriáján ítélmesterként is dolgozott 1439-ben. Tanulmányai tehát nemcsak egy, de tulajdonképpen két pályán is segítettek Novait. Társadalmi állására lásd *Holub József*: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. *Regnum-Egyháztörténeti Évkönyv* 6. (1944–1946) 201. Karrierjére és életére *Havaszi Szabó P.*: Párhuzamos életrajzok? i. m. 123.

⁶⁷ Nem teljesen egyértelmű ugyanakkor ez a kapcsolat Bácsón. Ebecki István fia Jakab későbbi bácsi örkanonok 1388-ban, Jacobus Stephani de Ebed néven iratkozott be a bécsi egyetemre, egy évvel Bebek Miklós, akkor még császári prépost után. Ebecki 1395–1406 között viselte Bácsón az örkanonokságot, Bebek kalocsai-bácsi érseksége idején. Tanulmányaikat egyidőben, egy helyen végezték, de az, hogy ez játszott-e bármilyen szerepet Ebecki előmenetelében – kérdéses. MUW I. 25., 28.; *C. Tóth N.*: A kalocsa-bácsi i. m. 45.

⁶⁸ Pankotai Kis András az egri olvasókanonokság elnyerésében az a körülmény segíthette, hogy az egyházmegye vezetőjének egyik rokonával állt kapcsolatban. 1403–1411 között Zsigmond király nem töltötte be az egri püspöki széket a hűtlenné vált Ludányi Tamás távozása után, hanem világi kormányzó, Stibor erdélyi vajda gondozására bízta az egyházmegyét. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 69. A vajda hasonló nevű unokaöccse pedig együtt tanult a Prágában 1389-ben feltűnő Pankotaival. LDPP I. 264.; *Album seu Matricula Facultatis Juridicae Universitatis Pragensis ab anno Christi 1372 usque ad annum 1418. Pragae 1834.* (a továbbiakban: AJP) 104. Stibor plocki kanonok ugyan csak 1392-ben szerezte meg a kánon-jogi baccalaureatust, de ez azt is bizonyítja, hogy évekkorábban kezdte meg prágai tanulmányait. Stibor feltehetően már korán Magyarországra érkezhetett nagybátyja védőszárnyai alá, s ő ajánlhatta Pankotait az olvasói méltóságra. Korai halála miatt azonban Pankotai már nem élvezhette sokáig a megszerzett olvasókanonokságot. *Daniela Dvořáková*: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában. *Századok* 136. (2002) 392.

⁶⁹ *Moraw, P.*: Careers of graduates i. m. 403.

⁷⁰ Ilyen lehetett akár Zsujtai János Egerből vagy Lippai Péter Csanádon. Zsujtaival kapcsolatban az a furcsa, hogy ő mintha oszlopos kanonoksága megszerzése után iratkozott volna be Bécsben. Zsujtai 1409–1412 között viselte az egri éneklőkanonoki méltóságot, Bécsben viszont csak 1413. április 14-én iratkozott be, az éneklőkanonok akkor már Lethkowi Szvatoszlav volt. MUW I. 97.; *C. Tóth N.*: Az egri i. m. 51. Lippai kapcsán G. Tóth Péter felvetette a lehetőségét annak, hogy Valkói András csanádi kanonok – aki egyidőben tanult Lippaival Bécsben – segíthette előmenetelét, de Valkói pályája és társadalmi háttere, kapcsolatai nem utalnak arra, hogy befolyással bírt volna az éneklőkanonoki méltóság betöltésére. *G. Tóth P.*: Lippai Péter i. m. 51. Ugyanide sorolható Oláh István, az egri

Az egyházmegye és a káptalan egyetemet járt vezetői a korszak végére – ahogy számuk egyre nőtt – mind inkább felismerték az egyetemi szintű tudás fontosságát. Ennek megfelelően akkor is megfigyelhető egyetemisták bejutása a vezetői pozíciókba, amikor nem tudunk olyan diáktársról, aki később támogathatta volna őt a káptalanon belülről vagy kívülről.⁷¹ Támogatók hiányában ugyanis főként saját tudásukra támaszkodhattak.

A káptalanok növekvő igényét a tanult személyekre egy másik momentum is mutatja. Többször is megfigyelhető, hogy amikor már hosszú ideje nem volt egyetemen képzett személy a lectorok, cantorok és custosok között, vagy a méltóságok be voltak töltve és nem lehetett a tanult kanonokok vagy főesperesek közül valakit a három méltóság egyikébe emelni, akkor egy már működő méltóságviselőt küldtek ki külföldre egyetemi tanulmányok folytatása céljából. Például 1408-ban tűnik fel Bolognában az a Johannes Costi nevű egri custos, aki minden bizonnyal az akkori örkanonokkal, Alcsebi Jánossal lehet azonos.⁷² Erdélyből Pál éneklőkanonok iratkozott be a bécsi egyetemre 1387-ben e javadalom birtokosaként.⁷³ Pécssett Cserkúti György örkanonok,⁷⁴ Vácott Imre, ugyancsak örkanonok,⁷⁵ Zágrábból pedig Kaproncai György fia János éneklőkanonok hozható fel erre példaként, noha a bécsi egyetemi forrásokban nem szerepelnek a javadalmára utaló bejegyzések.⁷⁶ Míg Alcsebi és Pál gyulafehérvári éneklőkanonok korai kivé-

székeskáptalan olvasókanonoka, aki 1380-ban Stephanus Oelach de Ungaria néven iratkozott be a bécsi univerzitásra, s akinél a jobbágyi származás sem zárható ki. MUW I. 9.

⁷¹ Ilyen volt például Istváni Barnabás váci olvasó- és Imre, ugyancsak váci örkanonok, az ő kapcsolati hálójukból nem ismert olyan személy, aki gyaníthatóan segítette volna pályájukat Vácott. Ellenben az egyetemet járt Alcsebi Miklós püspöknek lehetett beleszólása ebbe.

⁷² *Mihálykó Á.*: Magyar diákok i. m. 11. Vö. *C. Tóth N.*: Az egri i. m. 52.

⁷³ MUW I. 24. A káptalan kiadványaiban viszont nem ő, hanem László szerepel. *Vekov K.*: Locul i. m. Anexa 7.

⁷⁴ *Andreas Veress*: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium I. Padua 1264–1864. Kolozsvár–Bp. 1915. 5. Vö. *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 343.

⁷⁵ *Schrauf K.*: Magyarországi tanulók i. m. 130. Vö. *Tüskés Anna*: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. Bp. 2008. 134. (2200. sz.); *C. Tóth N.*: A váci i. m. 13. Bácsón is ismert Imre nevű örkanonok, de az ő utolsó említése 1418-ra tehető. Legközelebb Osvátot említik bácsi custosként 1435-ben. DL 10682, 39471. Vö. *C. Tóth N.*: A kalocsa-bácsi i. m. 45.

⁷⁶ János javadalomviselését először 1411-ben említik, apja nevét és származási helyét a későbbi oklevelek árulják el. Ez önmagában még nem bizonyítja az azonosságot egyetlen peregrinussal sem, mivel Kaproncáról csak egy János nevű diák iratkozott be Bécsben 1466-ban. Johannes Sartoris de Kaprunca, 1466. ápr. 14. MUW II. 94. Viszont 1411-től folyamatosan Jánost nevezik éneklőkanonoknak 1443-ig. 1411: ZsO III. 1467. sz.; 1413: ZSO IV. 1310 sz.; 1415: DL 35921; 1417: ZSO VI. 1004. sz.; 1421: ZSO VIII. 779. sz.; 1421: Lukcsics I. 407.; 1422: DL 103492; 1424: DL 34701, 256542; 1427: Lukcsics I. 948.; 1436: Lukcsics II. 433.; 1437: Lukcsics II. 481.; *C. Tóth Norbert*: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. Győr 2017. 125. Az azonosság feltételezését a megszerzett fokozat (doctor decretorum) is megengedi. János ennek megfelelően 1424-ben iratkozott be Bécsben, és 1432-ben szerezte meg a kánonjogi doktori titulust. Az éneklőkanonok apját Györgynek hívták, a bécsi diák viszont Márton fia János volt. A középkori peregrinációs kutatások eredményeként azonban jelen tudásunk szerint

telnek számít (utóbbi talán éppen egyetemi tanulmányokkal igyekezett megerősíteni ingatag helyét a káptalanon belül),⁷⁷ addig Cserkúti Imre váci örkanonok és Kaproncai tanulmányai mögött már a Zsigmond-kor végi peregrináció felfutását és a tanult személyek iránti ténylegesen növekvő igényeket láthatjuk.

A korszakban tehát egyre markánsabban mutatkozik meg az az elvárás a vezető méltóságviselőkkel szemben, hogy tudásukat egyetemen gyarapítsák. Számuk a Zsigmond-kortól kezdve a legtöbb hazai székeskáptalanban emelkedő tendenciát mutat. Ebben nemcsak tanultságuk, de egyetemi kapcsolataik is szerepet játszottak. Az egyetem pozitív hatása a karrier alakulására több példán keresztül is kimutatható. E pozitív hatást társadalmi szempontból is érdemes megvizsgálni: honnan indultak és hova jutottak ezek az emberek, társadalmi helyzetüknek és akár kapcsolataiknak is köszönhetően.

A társadalmi mobilitás, az egyház és az egyetem

A társadalmi mobilitás kérdését az egyetemekkel összefüggésben több oldalról is megközelíthetjük. Egyrészt érdemes megfigyelni, hogy karrierjük mely állomáson iratkoztak be egyetemre, és mi volt a legmagasabb tisztség, amelyet karrierjük során el tudtak érni. Lehet vizsgálni ugyanakkor azt is, hogy az egyes személyek mely társadalmi rétegből érkeztek, s ezt össze lehet hasonlítani a prépostok életpályáival. Harmadjára pedig vizsgálni kell, hogy származási helyük és a karrierépítés helye közötti távolság, vagyis a tényleges földrajzi mobilitás milyen volt a körükben. Ezeknek az elemzése által sikerülhet elhelyezni az egyetemi tanulmányokat az oszlopos kanonokok életútján és karrierpályáján.

Amennyire a forrásokból kiolvasható, a majdani oszlopos kanonokok döntő többsége mesterkanonokként, presbiterként,⁷⁸ oltárigazgatóként⁷⁹ kezdhetette

más János nevű diák sem Itáliában, sem Prágában, sem nyugat európai intézményekben, sem Krakkóban nem szerzett kánonjogi doktorátust. Elképzelhető, hogy az egyetemi matrikulába tévesen került be György helyett Márton az apa nevének rovatába. AFA II. 54. (5032); MWRF I. 34., 37., 42., 43.

⁷⁷ Vö. 72. és 73. jegyz.

⁷⁸ Ebecki István fia Jakab esztergomi egyházmegyei klerikusból lett bácsi örkanonok. A pápai kinevezés ugyan csak 1400-ból maradt fenn, de az oklevelek már öt nevezik örkanonoknak legkorábban 1395 óta. Valószínűleg Bebek Miklós kalocsai érsek korábbi kinevezése okán, ahogy az a pápai bullában is szerepel. Neve az eredeti forrásban „de Ebech.” Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia, sumptibus comitiorum regni Bohemiae ediderunt et recensendos historiae Bohemicae fontes delegati I–VII. Ed. Ladislav Klicman et al. Praeae 1903–1944. V. Nr. 1628.; C. Tóth N.: A kalocsa-bácsi i. m. 45. A másik ilyen személy Végi Péter, aki győri egyházmegyei presbiterként nyert először egy kanonokságot a váradi társaskáptalanban 1419-ben, majd ennek birtokában folyamodott a Mária Magdolna oltár igazgatóságáért (nem tudni azonban, hogy azt megkapta-e), egy évvel később pedig egy kanonoki javadalomért a székeskáptalanban. Ebből lépett az olvasókanonoki méltóságra 1426-ban. *Kristóf I.*: Egyházi közléprég i. m. 260.

⁷⁹ Istvándi Barnabás a Szent Ilona oltár igazgatója volt, igaz, csak az olvasókanonokság megszerzését követően kerül elő erre vonatkozóan az első információ. Az oltárigazgatóság megszerzésének a

meg egyetemi tanulmányait, ez alól csupán a külföldiek voltak kivételek (például Henningus Kertzendorp).⁸⁰ Mint fentebb már volt róla szó, alig maroknyian érkeztek az egyetemekre már valamely káptalan vezető méltóságviselőjeként, és esetükben is felmerülhet a gyanú, hogy küldték őket, esetleg ők maguk érezték szükségét egyetemi tanulmányok folytatásának. Többségüknél tehát a tényleges karrierépítés már a tanulmányok megkezdése után kezdődhetett meg. Az egyetemet végzett prépostok között is többségben voltak ugyanakkor azok a személyek, akik beiratkozásuk pillanatában karrierjüknek ugyanezen a fokán álltak. Úgy vélem, leginkább a társadalmi helyzetük árnyalja a fentieket.

A prépostok és az alattuk elhelyezkedő három méltóság viselői között származás tekintetében jelentős különbségek mutatkoznak. A (nem csak keresztnévről) ismert prépostok között nagyon magas volt a nemesek és a külföldiek száma. Előbbiek tizenöten, utóbbiak kilencen voltak, s a nemesek között is többen a mágnási réteghez tartoztak, mint például Bebek Miklós, Zámbo Lőrinc, Marcali László vagy Pálóci György. Ebben a csoportban mindössze két városi polgárt tudtam azonosítani (Késmárki György szepesi és Pataki András győri prépostot), míg háromnak egyelőre kérdéses a származása.⁸¹ A külföldiek magas száma megerősíti azt a korábbi állítást, hogy az uralkodó sok esetben személyes szolgálatokért cserébe ítélte oda nekik a préposti javadalmakat. A prépostok

körülményeiről hallgatnak a források, de nem kizárt, hogy már korábban is birtokolta ezt a javadalmat. *C. Tóth N.*: A váci i. m. 27. Hasonló helyzetben volt Gyöngyösi Bertalan, akinek karrierjét egyetemi tanulmányai sem tudták kellőképpen megtámogatni. Gyöngyösi István fia Bertalan 1390-ben iratkozott be a bécsi egyetemre és 1407-ben azt állította, hogy hét éven keresztül tanulta a szabad művészeteket Bécsben és Prágában. *AFA I.* 146., 147. Gyöngyösi 1397-ben lett baccalaureus artium Bécsben, vagyis tanulmányai igen hosszúra nyúltak. Nem lehetetlen, hogy 1390–1397 között tanult egy rövid kitérő erejéig Prágában, ahogyan az sem, hogy csak 1389–1390 körül töltött rövid időt a cseh fővárosban. *ZsO II.* 5686. sz. Az sem kizárt, hogy talán épp Pankotai (Kis) András későbbi egri olvasókanonokkal egy időben végezte tanulmányait. Bécsben viszont már minden kétséget kizáróan megvolt a kapcsolata az egri káptalannal, ugyanis vele együtt iratkozott be János patai főesperes. *Tűskés A.*: Magyarországi i. m. 58. Bertalan az egri Szent Barnabás oltár rektoraként kapta az olvasókanonokságot, de nem tudni, mikortól töltötte azt be. A pápa 1407-ben neki adta az egri olvasókanonokságot, egyrészt Pankotai András halála miatt, másrészt Alsáni Bálint bíboros ajánlására. *ZsO II.* 5732. sz. A javadalmat feltehetően nem tudta elfoglalni, ugyanis helyette Péter esztergomi kanonokot találjuk a lectori méltóságban. Az egyetemi képzettség talán segíthette abban, hogy neve egyáltalán felmerült az olvasókanonokság kapcsán, de kapcsolatai nem lehettek elég erősek a javadalom tényleges elfoglalásához. *Vö. Dohnani Pascha fia Péter. C. Tóth N.*: Az egri i. m. 51.

⁸⁰ Noha ő is brandenburgi egyházmegyei klerikusként kapta meg a boszniai olvasókanonokságot, a háttérben minden bizonnyal Zsigmond királynak tett orvosi szolgálatai állhatnak. Lásd 34. jegyz.

⁸¹ László veszprémi (1379–1392), Pál fia Gál győri (1402–1418), Rudolf pécsi (1383–1400) nagyprépostok származása kérdéses. *C. Tóth N.*: A székes- és társaskáptalanok i. m. 44., 55., 72. Nem tudjuk, hogy László hol végezte egyetemi tanulmányait, de az biztos, hogy magasabb fakultáson, az orvosi karon is tanult. *Vö. Haraszi Szabó Péter*: A prágai egyetem magyarországi diákjainak a könyvkultúrája a középkorban. *Magyar Könyvszemle* 134. (2018) 11–12.; Gál Prágában végezte az egyetemet, míg Rudolf egyetemi tanulmányainak a helyszínéről nem tudni semmi közelebbit. *Haraszi Szabó P. – Kelényi B. – Szögi L.*: Magyarországi diákok i. m. 57. (114. sz.). Rudolfról lásd *Fedelez T.*: A pécsi i. m. 438–439.

között ugyanakkor a magas egyetemjárási arány azt a feltevést is megengedi, hogy a jobb háttérrel rendelkező nemesség is hasznosnak ítélte a peregrinációt.

Úgy tűnik, hogy az egyházi hierarchiabéli karrierben a társadalmi korlátokat ugyan még nem sikerült teljes mértékben átlépni ebben az időben, s a három oszlopos kanonoki méltóság esetében például a nemesek voltak a legtöbben, de már csak minimális mértékben. A vizsgált méltóságokat betöltők nevét átolvasva megállapítható, hogy a 13 nemessel 12 városi polgár állítható szembe, tehát alig van különbség a két társadalmi csoport számaránya között. Ugyanakkor már lehetséges, hogy volt közöttük jobbágyi származású méltóságviselő is, továbbá két prediális nemes.⁸² Az idegenek száma szintén alacsonyabb, összesen hatan voltak, közülük hárman ugyancsak polgári származásúak. Az egyetemet járt oszlopos kanonokok e csoportján belül jelentős polgári réteggel számolhatunk, míg a prépostok között a nemesség aránya volt rendkívül magas.

Ha azoknak a méltóságviselőknek a származását próbáljuk megállapítani, akik nem folytattak egyetemi tanulmányokat, az eddig feltárt adatok a nemesek szintén magas arányára utalnak. Mindegyik káptalan részletes elemzésére nincs mód, így csupán néhány példán keresztül szeretnék rávilágítani a jelenségre. Váradon a fennmaradó 12 személy közül négy esetben (Felső Babidali János olvasó,⁸³ továbbá Parlagi András,⁸⁴ Fugyi László⁸⁵ és Gúti László⁸⁶ örkanonokok) lehet nemesi származást kimutatni, a többiekénél megint csak a névhasználat miatt lehetetlen ezt eldönteni. Hasonló volt a helyzet Pécsen és Veszprémben, de itt már egyéb tényezők is közrejátszottak a javadalomhoz jutásban. A pécsi székeskáptalan egyetemet nem végzett oszlopos kanonokjai (13 fő) közül ötnek a társadalmi háttérét ismeri a szakirodalom. Közülük négyen (Vátyi Miklós⁸⁷ és Rendewi Tamás⁸⁸ olvasó-, Kovácsszénai András⁸⁹ éneklő-, valamint Némethi Gergely⁹⁰ örkanonok) voltak nemesi származásúak, egyedül Csáki János éneklőkanonoknál valószínűsíthető a

⁸² Novai Péter a veszprémi, Cserkúti György pedig a pécsi püspökök nemes jobbágysai közé tartozott. *Fedeles T.*: A pécsi i. m. 343.; Novaira lásd a 66. jegyz.

⁸³ *Bunyitay V.*: A váradi i. m. II. 113.

⁸⁴ MVH I/4. 528. (547. sz.). Mária királynő káplánja volt korábban, amely tény szerepet játszhatott egyházi előmenetelében. ZsO I. 1220. sz.

⁸⁵ *Bunyitay V.*: A váradi i. m. 123–124. Bunyitay azonban tévesen Csáki György visegrádi várnagy fiának tartotta. Viszont amikor 1424-ben váradi kanonokságot nyert, apja neve a pápai bullában Pál volt. Lukács I. 707., 710. sz. A családból korábban is jutottak már magas egyházi tisztségre. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 78.

⁸⁶ *Bunyitay V.*: A váradi i. m. 128. Annak a Gúti Péternek lehetett a fia, aki Szabolcsban volt birtokos. ZsO XI. 1067. sz.

⁸⁷ *Fedeles T.*: A pécsi i. m. 464–465.

⁸⁸ Uo. 436–437.

⁸⁹ Uo. 396.

⁹⁰ Uo. 418.

polgári származás.⁹¹ Veszprémben a hazai képzettségű hét személy közül négynek ismert a „családneve,” közöttük ketten nemesi származású tisztségviselők lehettek, Sári György⁹² olvasókanonok és Ölvedi János⁹³ cantor. Utóbbi ugyanakkor 1422-ben a püspök udvarbírája is volt. Ez a tény bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy amikor Slavus Gergely halálával az éneklőkanonokság megüresedett, Ölvedi nyerte el ezt a stallumot.⁹⁴ Slavus Gergely éneklőkanonok⁹⁵ és Nyitrai János⁹⁶ örkanonok viszont feltehetően városi vagy akár jobbágyi származású lehetett.

Zágrábban az olvasókanonoki javadalomért többen is versengtek az 1410-es évek derekától,⁹⁷ de a javadalmat sok esetben külföldiek töltötték be, a másik két méltóság betöltőit viszont a peregrinusokon kívül csak keresztnévről ismerjük. Jakószerdahelyi János zágrábi olvasókanonok egyúttal királyi káplán is volt,⁹⁸ így felmerülhet a gyanú, hogy javadalmának megszerzésében támaszkodhatott királya támogatására is.

Úgy tűnik tehát, hogy az egyetemet nem végzett oszloposkanonokok között magasabb a nemesek száma, akik – városi vagy még alacsonyabb származású társaikkal ellentétben – nem feltétlenül voltak rászorulva az egyetem nyújtotta lehetőségekre, előnyökre.

Önmagában már az is jelentős előrelépésnek számít, ha valaki egy káptalan olvasó-, éneklő vagy örkanonokságát megszerezte, ettől feljebb viszont már csak kivételes esetekben vezetett az útjuk. Egy tucatra tehető azoknak a száma, akik oszlopos kanonokság után prépostságra emelkedtek, esetleg a szentszéki bíróságok vezetőiként működtek. Az egyszerű oszlopos kanonokságról nagyprépostságra emelkedők között mindössze egyetlen polgári származású személyt találni, Conradus Cardini de Florentiát, ám ő egyrészt külföldi, másrészt főpásztorának rokona volt Váradon. A többiek – Upori István, Kusalyi Jakcs Dénes és Hédervári László – mind nemesek voltak, ráadásul egyedül az ő útjuk vezetett ennél is feljebb, a püspöki méltóságig.⁹⁹

⁹¹ Annak köszönhetette javadalmát, hogy Angelus ostiai püspök, akinek familiárisa volt, kérvényezte számára a pécsi éneklőkanonokságot a pápánál. Uo. 341.

⁹² Első említése 1384. ápr. 26. (DL 7074), utolsó említése 1429. dec. 25. (DL 43818).

⁹³ A javadalmat Rozgonyi Péter püspök rendelkezése értelmében már 1423-ban elnyerte, és a pápa december 21-én ezt jóvá is hagyta. ZsO X. 1544. sz. Utolsó okleveles említése 1427. okt. 16. (DL 43721).

⁹⁴ ZsO IX. 294. sz.

⁹⁵ Első említése 1395. febr. 2. (DL 42597), utolsó említése 1418. jún. 9. (DL 98132).

⁹⁶ 1433. július 2-án nevezik meg először Nyitraiként, de feltehetően azonos azzal a János nevű örkanonokkal, akit a veszprémi káptalan kiadványai folyamatosan említenek 1417-től kezdve 1436-ig. DF 201197, DF 207748, DL 102060, DL 12932.

⁹⁷ 1423. évi oklevél szerint a javadalom már több mint tíz éve üresedésben volt. A pápa többeknek is odaítélte a javadalmat, például Perlbergi Gellért (Lukcsics I. 237. sz.), Andreas Stachonis Petiziconitz de Damaslanitz (Lukcsics I. 801., 811.), Jakószerdahelyi János (Lukcsics I. 854.) és Erhardus Johannis de Rackenspurga (Lukcsics I. 1242., 1418.) is viselte a méltóságot. ZsO XIII. 854. sz.

⁹⁸ Lukcsics I. 891.

⁹⁹ Upori 1386–1394 között működött éneklőkanonokként Váradon, ezután megszerezte a titeli prépostságot, majd 1401-től 1419-ben bekövetkezett haláláig az erdélyi püspöki méltóságot viselte. Éneklőkanonokságára lásd 1386: DF 254810; 1388: DL 52606; 1390: DL 86489; 1391: DL 52723;

A városiak közül ketten mégis elérték a préposti méltóságot, ám csupán a társaskáptalanok vezetői szintjét, mindketten Esztergomban.¹⁰⁰ A püspöki vikáriusok viszont mindannyian polgári származásúak voltak, s úgy tűnik, az egyetlen kritérium, amelyet velük szemben támasztottak, az a jogi képzettség volt.¹⁰¹ Kevesen jutottak tehát tovább egy már megszerzett oszlopos kanonokságból a vizsgált csoporton belül, de a jogi képzettség előnyt jelentett. A ranglétra csúcsára közülük viszont – eddigi adataink szerint legalábbis úgy tűnik – csak a nemesek juthattak el.

Az eddigieket összevetve tehát ki kell emelni, hogy a városiak számára az egyetem fontos kitörési pontot jelenthetett és a komoly kapcsolati tőkével és anyagi háttérrel rendelkező nemesi származású társaikkal szemben segíthette az előmenetelüket. Az egyetemi tanulmányok azonban – még – nem tudták maradéktalanul pótolni a származás, hazai kapcsolati tőke nyújtotta előnyöket, így az egyetemi tapasztalat arra ugyan elégnek bizonyult, hogy a káptalanok négy vezető méltóságából hármat elérjenek alacsonyabb származás esetén is, a legmagasabb, préposti méltóságok azonban döntően zárva maradtak előttük.

Ha tehát a társadalmi helyzet, a képzettség, továbbá a feltehető kapcsolatok oldaláról is összevetjük a vizsgált csoport tagjait azokkal, akik nem jártak egyetemre, akkor több jelentős különbségre is fel lehet hívni a figyelmet. A peregrinusok sok esetben alacsonyabb társadalmi rétegből származtak, olykor akár az

1393: DL 7861; 1394: DF 243862; C. Tóth N.: A székes- és társaskáptalanok i. m. 64.; Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 70. Kusalyi Jakcs Dénesre lásd Emödi Tamás: A Kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. Turul 69. (1996) 58–59. Vö. Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 112. 1413–1414-ben gyulafehérvári örkanonokként szerepel az erdélyi káptalan okleveleiben, illetve a bécsi egyetem jogi fakultásának anyakönyvében. MWRF I. 14.; Vékov K.: Locul i. m. Anexa 7. Hédervári László veszprémi éneklőkanonokból előbb pannonhalmi apát, majd egri püspök lett. Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 97.

¹⁰⁰ Esztergomi Újvárosi János, majd Bodonyi Gál fia Domokos is esztergom-szentistváni prépostok lettek, előbbi 1399–1417, utóbbi pedig 1418–1434 között. C. Tóth N.: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 58.

¹⁰¹ Pensaurói János és Kaproncai János zágrábi, Lippai Péter csanádi, Temesvári Miklós és Vice-domini Máté esztergomi vikáriusok tanultak egyetemen. Pensauróira lásd Jerković, M.: Zagrebački kanonici i. m. 155. Kaproncaira lásd a 76. jegyz. Básti György bácsi érseki vikárius nem illeszthető be az általunk kialakított kategóriába, hisz ugyan tanult egyetemen, de nem a jogi karon. Ám mégis elnyerte a vikáriusi tisztséget, ugyanis legalább volt egyetemi tapasztalata – amit Bácsan csak kevesen mondhattak el magukról. Bizonyos, hogy valamilyen jogi ismeretekkel kellett rendelkeznie, amit bácsi és kalocsai tevékenysége során szerezhetett. Básti feltehetően azonos az ugyanilyen nevű bécsi diákkal, aki valószínűleg az érsekség két központja között mozoghatott. A korszak végéről, 1434-ből ismerünk egy Básti György nevű szegedi főesperest és bácsi érseki vikáriust, aki akkor tűnik fel Bácsan, amikor György örkanonok eltűnik a kalocsai káptalan kiadványaiból 1430-ban. C. Tóth N.: Magyarország késő középkori i. m. 34.; Udvardy J.: A kalocsai i. m. 77.; 1431-ben Miklós az örkanonok: DF 280207, 1434-ben viszont már Lengyeli János az: DF 280211. Vö. Uő: A kalocsai i. m. 77. Az apa neve és a megadott származási hely miatt a vikárius azonossága a bécsi diákkal valószínű, ám a vikárius és a kalocsai örkanonok azonosságára a pályáívek összekapcsolódása utal. Básti 1413-ban iratkozott be a bécsi egyetemre, és 1420-ban említik először György kalocsai custost. Utolsó említését e tisztségben nem sokkal követi a vikárius feltűnése Bácsan. MUW I. 99.; Uő: A kalocsai i. m. 76.

egyházmegyén kívülről kerültek a káptalanba, és úgy tűnik, hogy kapcsolataik korlátozottak (vagy egyáltalán nem) voltak az egyházmegye és a káptalan vezetőivel. Ezzel szemben a hazai iskolázottsággal rendelkező klerikusok között többben nemesi származásúak lehettek – bár fontos hangsúlyozni, hogy egy jelentős részüknél a névhasználat miatt nem lehet a kérdést eldönteni, – másrészt inkább támaszkodhattak egyházi vagy területi kapcsolataikra előrejutásuk során.

Mint azonban Verger arra felhívta a figyelmet, a peregrinusok beépülése az adminisztratív pozíciókba és az egyházi hierarchiába eltérő mértékben ment végbe Európában. Közép-Európában a nemesség erősebben őrizte pozícióit, ezért itt az egyetemeknek a karrierekre gyakorolt jótékony hatása nem volt olyan erős, mint nyugaton.¹⁰² Az elemzett példák alapján azonban látható, hogy a Magyar Királyságban is megindultak ezek a folyamatok, valamikor a 15. század elején. Az egyház eleve sokak számára kínálta fel a társadalmi emelkedés lehetőségét, akiknek viszont nem voltak meg a megfelelő kapcsolataik vagy nem mozogtak megfelelő társadalmi körökben, ami segíthette volna bejutásukat egy-egy jelentősebb javadalomba, azoknak az egyetem jelentette a kitörési pontot.

Összegzés

Vizsgálataim során a tömeges magyar peregrináció kezdeti időszakában elemeztem a magyar egyház vezető pozícióiba került, egyetemet járt személyek karrierjét. E csoporttal kapcsolatban nemcsak az figyelemre méltó, hogy legalább minden ötödik méltóságviselő rendelkezett egyetemi tapasztalatokkal (kb. 340–365), hanem az egyetemeknek a társadalmi mobilitásban betöltött szerepe is kiemelendő. Szemben a német és lengyel egyházzal, amely az egyházi javadalmak jelentős részét a nemesség számára tartotta fenn, a magyar klérus nem fogalmazott meg ilyen kritériumokat. A folyamatok mégis nagyban hasonlítanak. A régióon belül, tőlünk északra és nyugatra nem nemesek többnyire valamilyen akadémiai grádus birtokában juthattak jelentősebb javadalmakhoz, arányuk pedig csak akkor kezdett növekedni (nagyjából a 14–15. század fordulójától), amikor a polgári és jobbágyi rétegben megérett az elhatározás egyetemi tanulmányok folytatására. Magyarországon a polgárság és kis mértékben már a jobbágyság is felismerte az egyetemi tanulmányokban rejlő lehetőségeket a Zsigmond-korban. A vizsgált csoport egyharmad része közülük került ki, de a külföldi származásúak közül is sokan érkeztek polgári milióból. Számukra a préposti stallumok vagy a főpapi székek ekkor még jórészt elérhetetlenek voltak, ugyanakkor

¹⁰² Verger, J.: *Men of Learning* i. m. 150–154. Fontos kiemelni, hogy azok a polgárcsaládok, amelyek egyetemre küldték valamelyik gyermeküket, nem hagytak fel a korábbi foglalkozási formáikkal, amire Verger szintén hoz példákat.

a lector, cantor és custos méltóságok elnyerésében a nemesség komoly vetélytársai lettek. Legtöbbjük számára az egyetem jelentette az egyetlen kitörési pontot. Az idő előrehaladtával pedig ezeken a posztokon folyamatosan emelkedett is a peregrinusok száma. A káptalanok növekvő igényét irántuk jól mutatja, hogy amennyiben nem volt egyetemen képzett személy e három méltóság egyikén, akkor egy olyan javadalmast küldtek ki az egyetemre, aki már birtokolta a kérdéses méltóságok valamelyikét. A korszak végére a káptalanok egy részében már folyamatosan megtaláljuk a peregrinusokat az oszlopos kanonokok között, míg néhány esetben a három közül legalább egy már a korszak egészében egyetemet járt személy volt. Több esetben ki lehet mutatni az egyetemi diáktársakkal való ismeretség, a fokozatszerzés vagy a megszerzett tudás jelentőségét/hatását a karrierépítés során. A társadalmi állás és a földrajzi származás sok esetben egy irányba mutat: a peregrináció lehetett az a tényező, amely segíthetett a csoport egy jelentős részének előbbre jutni az egyházi pályán. Alacsony társadalmi státusból, olykor a javadalomviselés későbbi helyétől földrajzilag is távol született személyek esetében az egyetemi képzettség bírhatott akkora erővel, amely némiképp ki tudta egyenlíteni az esélyeket egyházi előmenetelük során.

PEREGRINATION OF THE LEADING DIGNITARIES
OF HUNGARIAN CATHEDRAL CHAPTERS
DURING THE REIGN OF SIGISMUND OF LUXEMBURG (1387–1437)

By Péter Hanaszti Szabó

SUMMARY

Medieval peregrination became a mass phenomenon in Hungary during the reign of Sigismund of Luxemburg. In the framework of this transformation of peregrination, the paper explores the careers of the chief dignitaries of the Hungarian cathedral chapters and the most important collegiate chapters. Within the group examined, roughly every fifth person can be said to have had some university experience (about 340 to 365 people). In this period already the townspeople (and, to a limited extent, even the peasantry) came to appreciate the benefits of university education, and thus a third of the analysed people came from their ranks. Although provostries or prelacies were as yet still unavailable to people of urban or peasant background, they posed a serious challenge to the nobility in the race for the achievement of the positions of *lector*, *cantor*, or *custos*. The growing need for university training is clearly proved by the fact that if none among these dignitaries serving simultaneously had attended a university, one of them was sent abroad to study. By the end of Sigismund's reign the presence of dignitaries with university studies abroad was continuous, and with regards to the whole of the period examined it can be stated that at least one among the incumbents of the three chief canonries was a person with university experience.

AZ ÉRVÉNYESÜLÉS ÚTJÁN

Az Udvari Kamara magyar tisztségviselői a 18. században*

Az 1527-ben, I. Ferdinánd által életre hívott bécsi Udvari Kamara (Hofkammer) a kora újkor évszázadaiban (sőt egészen 1848-ig) a Habsburg Monarchia legfontosabb pénzügyi és gazdasági hivatala volt.¹ A kormány szerv elsődleges célja az államkonglomerátum kiadásainak és bevételeinek központi koordinálása és felügyelete volt, ami szükségszerűen számos ponton sértette a Habsburg uralom alatt álló országok és tartományok rendjeinek kiváltságait és érdekeit. Az Udvari Kamara hatásköre, területi illetékessége a rendi és a centrális hatalom közötti erőviszonyoknak, a kül- és belpolitikai körülményeknek megfelelően folyamatosan változott. A Magyar Királyság központi pénzügyigazgatási intézménye az 1528-ban Budán alapított, de 1529-től Pozsonyban székelő Magyar Kamara (1748-tól Magyar Udvari Kamara) volt, amely (rövidebb megszakításokkal, mint, amit I. Lipót 1696. évi rendelete eredményezett) hivatalosan a császárvárosi Udvari Kamarától független intézménynek számított.² A Magyar Kamara függetlensége azonban az országgyűlésen törvénybe iktatott garanciák (mint az 1608. évi koronázás előtti 5., az 1622. évi 18. vagy az 1647. évi 146. tc.)³ ellenére is többnyire viszonylagos volt, és az Udvari Kamara a Magyar Kamara felettes- és felügyelő szerveként működött. A Magyar Királyság pénzügyeivel azonban az Udvari Kamara nem csupán *de facto*,

* A tanulmány elkészítéséhez szükséges bécsi kutatásokat a Tempus Közalapítvány Collegium Hungaricum (2019. októberi) ösztöndíja támogatta. A dolgozat létrejöttét az NKFIH PD 132018-as számú projektje tette lehetővé. Itt szeretném megköszönni Oross Andrásnak a bécsi levéltári kutatások során nyújtott segítségét és tanácsait, valamint Fazekas Istvánnak a tanulmány véleményezését és a számos hasznos kritikai észrevételt.

¹ Thomas Fellner – Heinrich Kretschmayr: Österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei (1749). I–III. Wien 1907. I. 68–138. Legújabbban Peter Rauscher: Die Hofkammer im 16. Jahrhundert. In: Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Michael Hochedlinger – Petr Mata – Thomas Winkelbauer. (MÖG Ergänzungsband 62.) I–II. Wien 2019. II. 825–833.; Mark Hengerer: Die Hofkammer im 17. Jahrhundert. In: Uo. II. 834–847.; P. G. M. Dickson – Peter Rauscher: Die Hofkammer im 18. Jahrhundert. In: Uo. II. 848–855.

² A Magyar Kamara működéséhez lásd Kenyeres István: A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. században. Fons 24. (2017) 3–67.; Theodor Mayer: Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. IX. (1915) Ergänzungsband. Innsbruck 178–395.; Nagy István: A magyar kamara és a királyi pénzügyigazgatás fejlődése Mohács után 1528–1686. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivaltörténet 11.) Bp. 2015.

³ Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1895. 1608–1657. évi törvénycikk. Szerk. Márkus Dezső. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. I–XXI. Bp. 1900. V. 13., 195., 511.

hanem *de jure* is foglalkozhatott: a kormányszerv (illetve alárendelt hivatalai) illetékességi körébe tartozott a 18. században (többek között): az alsó-magyarországi bányászat és pénzverés, a sókereskedelem, a magyaróvári királyi uradalom, (1741-ig) a *neoaquistica* (újszerzeményi) ügyek, a horvát (1748-ig) és pozsonyi harmincadigazgatóság felügyelete, valamint a katonai határőrvidék gazdasági igazgatása.⁴ Erdély pénzügyigazgatása területén az Udvari Kamara fennhatósága közvetlenül érvényesült: 1700-tól a kincstartóval közösen kamarai bizottság irányította a fiscus pénzügyeit, 1742-től pedig a bécsi kormányszerv felügyelete alá tartozó Kincstartóság (Thesaurarius) koordinálta a fejedelemség finansziális politikáját.⁵

Jelentősége ellenére az Udvari Kamara 18. századi működéséről és magyar ügyekben való döntéshozási mechanizmusáról nem rendelkezünk részletes és átfogó információkkal.⁶ Míg kiváltképp Fallenbüchl Zoltán és Olga Khavanova kutatásainak köszönhetően a Magyar Kamara 18. századi hivatalnokairól és karrierjükéről beható ismereteink vannak, addig az Udvari Kamara magyar tisztviselőiről csupán csekély és hiányos adatok állnak rendelkezésre.⁷ Többnyire egy-egy kiemelkedő karriert befutó főnemes kapcsán kapott nagyobb figyelmet a hivatal. A legismertebb talán Festetics Pál (1722–1782) pályája, akinek a kamarai tanácsosi pozíciója nyitott utat az udvari-kormányzati befolyásszerzésre és a későbbi rangemelkedésre.⁸ A kamarai pályafutás tehát sok szempontból kiváló karrierlehetőségeket rejtett magában, amelyekkel korszakunkban számos magyar élni tudott. A tanulmány célja az ő pályájuk nyomon követése a 18. században, kiváltképp VI. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt, de a folyamat és az életutak pontosabb bemutatása érdekében törekszem az 1711 előtti és az 1780 utáni időszak eseményeinek rövid összefoglalására is.

⁴ *Nagy István*: A Magyar Kamara 1686–1848. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 3.) Bp. 1971. 68–73., 169–174.; *Oross András*: A magyarországi kamarai rendszer változásai a török kiűzésétől Mária Terézia uralkodásáig. *Századok* 148. (2014) 1157–1170.

⁵ *Trócsányi Zsolt*: Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 8.) Bp. 1988. 241–269.

⁶ Ezt a helyzetet Ember Győző már három évtizede kritikával illette. „Jellemző a kutatás állására, hogy [az Udvari Kamara magyar ügyekkel foglalkozó tanácsosainak] még nevüket sem ismerjük, nemhogy működésükről tudnánk valamit mondani.” *Ember Győző*: A kormányzati szervezet. In: Magyarország története 1686–1790. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. (Magyarország története 4/1.) 451.

⁷ *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 41. (1970) 259–336.; *Olga Khavanova*: „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében. *Századok* 148. (2014). 1209–1228.

⁸ *Josef Böllöny*: Maria Theresias vertrauter Ratgeber: Paul Festetics (1722–1782). In: Maria Theresia und ihre Zeit. Eine Darstellung der Epoche von 1740–1780 aus Anlaß der 200. Wiederkehr des Todesstages der Kaiserin. Hrsg. Walter Koschatzky. Salzburg–Wien 1979. 105–112. Legújabbban: *Polgár Marianna*: Karrier Mária Terézia korában. Festetics Pál hivatali pályája. Riga 2018.; *Nagy János*: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen. Bp. 2020. 434–435.

Változó tendenciák

„A mostani, Magyarországon tartott diétán [1708–1709] a királyság rendjei többek között törvénycikken keresztül kívánták elérni szándékukat, hogy a magyar kamarai ügyeket az udvarban Őfelségének született magyar referálja és az arról kibocsátott uralkodói rendeletet ugyanő továbbítsa [...]”⁹ I. József nemcsak jóváhagyta a pozsonyi, úgynevezett „labanc” országgyűlésre összegyűlt, a Rákóczi-mozgalom során a Habsburgok oldalán maradt rendek kérését, hanem érvényre is juttatta azt. Az uralkodó 1709. december 7-én nevezte ki Meskó Jakabot (?–1717), a diétán Moson vármegye követeként és nádori ítélőmesterként aktív szerepet játszó Meskó Ádám (1668–1733) testvérét az Udvari Kamara tanácsosává és titkárává.¹⁰ A kinevezés az udvar részéről a magyar rendek felé fontos kompromisszumnak és gesztusnak tekinthető, amelynek igazi súlyát és jelentőségét az adta, hogy Meskó kinevezése nem csupán egyedi eset maradt, hanem a magyarok alkalmazása az Udvari Kamaránál I. József utódainál is gyakorlattá vált. Az Udvari Kamara személyi állományában ugyan már I. Ferdinánd uralkodása óta lehet magyar hivatalnokokat azonosítani, sőt Thurzó Ferenc (?–1576) egy ideig (1556–1563) még a bécsi kormány szerv elnöke is lett, hasonlóan (a vitatott személyiségű) Kollonich Lipót (1631–1707) kalocsai érsekhez (kamaraelnök: 1692–1694), azonban ezek többnyire egyedi eseteknek tekinthetők, jellemzően szabad királyi városi vagy bányavárosi németek tudtak a kamaránál karriert befutni.¹¹ A magyar nemesség császárvárosi integrációjában és karrierépítésében az

⁹ „Bey der gegenwärtigen in Ungarn haltenden Diet [1708–1709] haben die Stände deß Königreichs unter anderen per Decretum articulare auß zu würkhen angesonnen, damit die Cameralia Hungarica, Euer Kayl. Mayt. in aula per nativum referirt, und dero darüber erlaßende Resolutiones expedirt wurden möchten [...]” Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: FHKA), Alte Hofkammer (a továbbiakban: AHK), Hoffinanz Österreich (a továbbiakban: HFÖ), 1709. dec. 4–7. (Kt. 1870.) A Magyar és Udvari Kamara közötti kapcsolatról szóló diétai vitához lásd Országgyűlési Könyvtár, Gyurikovits-gyűjtemény: 700.498. „Acta dietae incliti regni Hungariae [...] Diarium dietae Poseniensis, anno 1708 pro die 29. mensis februarii [...] conscriptum et connotatum per me Adamum Mecséry inclitorum Pest, Pilis, et Sold comitatum ablegatum et Strigoniensis vice comitem.” 279., 342–343. Az országgyűlés kontextusához: *Gebei Sándor*: Az 1708–1715. évi országgyűlés összehívásának körülményei. Snem roku 1715 a uhorská spoločnosť v 18. storočí/ Az Országgyűlés 1715-ben és a magyar társadalom a 18. században. Szerk. Kónya Péter. Eperjes 2016. 24–38.; *Kalmár János*: Adalékok az 1708. évi pozsonyi országgyűlés megnyitásának körülményeihez. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp. 2013. 210–217.

¹⁰ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1709. dec. 4–7. (Kt. 1870.); *Hegedűs Zoltán*: Moson vármegye kövei az 1662–1848 közötti rendi országgyűléseken. Arrabona 45. (2007) 2. sz. 33.

¹¹ Thurzó Ferencre lásd *Gecsényi Lajos*: A rejtélyes Thurzó. Thurzó Ferenc, a Magyar és az Udvari Kamara elnöke (1549–1563). Levéltári Közlemények 81. (2010) 3–32.; *Pálffy Géza*: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata família Magyarországon. Történelmi Szemle 53. (2011) 63–84. Kollonich kinevezése: ÖStA FHKA AHK HFÖ 1692. nov. 10. (Kt. 1491.) A 17. század egyik jellegzetes hivatalnokja lehetett bizonyos Joannes Corbelius (?–1636), aki 1627 és

Udvari Kamara 1709-től vált fontos intézménnyé, ekkortól kezdve a 18. század folyamán folyamatosan jelen voltak magyar nemesek a hivatal állományában.

A szatmári békét követően VI. Károly szentesítette az 1715. évi országgyűlés 18. törvénycikkét, amely a Magyar Kamara függetlenségéről szólt, valamint „kegyelmesen megígérte gondoskodását az iránt, hogy a magyar kamara, valamint az udvari magyar kancellária utasítását is neki magyar tanácsosai alkalmazásával terjeszszék elő”.¹² Az új uralkodó regnálása alatt (a továbbra is hivatalban lévő Meskón kívül) négy magyar nyert felvételt az Udvari Kamarához: 1716-ban Király Ádám mint kancellista és tolmács, 1718-ban (Meskó halálát követően) Száraz György mint titkár és a magyar ügyek referense, 1719-ben Antolsich (Antolchich de Schapovecz) János mint tanácsos, végül 1724-ban (Száraz távozását követően) Gyöngyösy Gábor mint tanácsos és referens.¹³

Mária Terézia uralkodása idején a Magyar Királyság és a magyar rendek pozíciója megerősödött a Habsburg Monarchiában, ami a *natio Hungarica* tagjainak Udvari Kamarán belüli jelenlétére is pozitív hatást gyakorolt. Az osztrák örökösödési háború kezdetén, az 1741. évi pozsonyi diétát követően Fekete György (1711–1788) tanácsosi kinevezését többek között a következőkkel indokolták: „Miként Ő Királyi Felségének legkegyelmesebb szándéka, hogy a magyar nemzetnek több mint egy tanácsosa legyen az Udvari Kamaránál [...]”.¹⁴ Ez az uralkodói szándék pedig nem csak a kezdeti háborús években valósult meg, regnálása során Mária Terézia 28 magyar tisztségviselő felvételét hagyta jóvá az Udvari Kamaránál.¹⁵

A tisztségviselők névsorából jól látszik, hogy a magyar ügyek tanácsosai és referensei az 1709-ben megfogalmazott elvnek megfelelően, az Udvari Kamara 1782. évi nagyszabású átszervezéséig (ekkor egyesítették a Cseh-Osztrák Udvari Kancelláriával és a Miniszteriális Bankdeputációval) folyamatosan a *natio Hungarica* tagjai közül kerültek ki. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kormány szervben magyar ügyekkel kizárólag magyar tisztségviselők foglalkoztak volna. Az Udvari Kamara – hasonlóan más bécsi hivatalhoz – a 16. században burgund mintára megszervezett kormány szerv volt, amely kollegiális módon, a tanácsosok ülésén

1631 között volt az Udvari Kamara fogalmazója és magyar fordítója, bécsi megbízatása előtt és után pedig a Magyar Kamaránál tevékenykedett előbb fogalmazóként, később pénztárnokként és címzetes tanácsosként. *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002. 65.; ÖStA FHKA AHK Hoffinanz Protokolle (a továbbiakban: HF Prot.) 1627. Reg. (Bd. 724. fol. 269r.).

¹² Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1895. 1657–1740. évi törvénycikkek. I–XXI. Szerk. Márkus Dezső. Ford. Tóth Lőrinc. Bp. 1900. VI. 451.

¹³ Kinevezési adataikat lásd a függelékben.

¹⁴ „Da nun Euer Königl. Mayt. allergnädigste Intention ist, daß der Hungarischen Nation mehr als ein Rath bey dero Hof-Cammer sich befinden solle [...]”. ÖStA FHKA AHK HFÖ 1741. okt. 20. (Kt. 2677.)

¹⁵ A tisztségviselőket lásd a függelékben.

hozta meg a döntéseit. VI. Károly 1717. évi kamarai utasítása a kormány szervben hat szakbizottság (Komission) felállítását rendelte el, amelyek közül külön bizottság (Kommission für das „ganze cameral in Hungarn, Sibenbürgen, Sclavonien und anderen dahin confinirenden provincien”) foglalkozott a Szentkorona országainak kamarai ügyeivel.¹⁶ A bizottságok rendszerét több alkalommal (1732-ben, 1765-ben, 1768-ban) is átszervezték, de a magyar ügyek tárgyalása mindig (kivéve az 1765. évi rendszert) önálló testület feladata volt.¹⁷ A bizottságokba nemcsak született magyarok kerülhettek be, hanem magyar ügyekben járatos, jellemzően korábban a Magyar Kamara alkalmazásában álló tisztségviselők is. VI. Károly uralkodása alatt a magyar ügyek egyik legtekintélyesebb véleményezője gróf Johann Jakob von Löwenburg (1670–1732) volt, akinek a neve a magyar kutatás számára is jól ismert.¹⁸ Löwenburg 1688 és 1697 között a Magyar Kamara, majd az Udvari Kamara tanácsosa volt, három felesége közül kettő (Thököly Katalin és Czobor Anna) magyar főnemesi hölgyek közül került ki, az 1723. évi diétán magyar indigenátust kapott, valamint végrendeletében létrehozta a nevét viselő alapítványt, amely a bécsi piaristáknál osztrák és magyar nemesi ifjak taníttatását finanszírozta.¹⁹ Löwenburg személye azonban a jelen vizsgálatból – amely kizárólag a születésüktől kezdve a magyar *natio*hoz tartozó tisztségviselők karrier- és érvényesülési lehetőségeire korlátozódik – kimarad, hasonlóan a magyar kamarai ügyekben járatos és magyar indigenátussal rendelkező gróf Karl Gottlieb von Aichpichl vagy gróf Otto Christoph von Volkra (?–1734) tevékenysége is.²⁰

Az Udvari Kamara magyar bizottsága Mária Terézia uralkodása alatt is folytatta munkáját, amelynek jelentőségéről 1745-ben gróf Johann Franz von Dietrichstein (1671–1755) kamaraelnök a következőképp vélekedett: „Ismeretes, hogy a magyar

¹⁶ Fellner, T. – Kretschmayr, H.: Österreichische Zentralverwaltung i. m. III. 217–218.

¹⁷ Dickson, P. G. M. – Rauscher, P.: Die Hofkammer im 18. Jahrhundert i. m. 850–852.

¹⁸ Az Udvari Kamara magyar bizottságának működése további kutatások tárgyát kell, hogy képezze. Például 1719-ben Löwenburg mint „Praeses in Hungaricis” hagyja jóvá Megyery Gábor szepesi kamarai tanácsos fizetésének kiutalását, amit Száraz György jegyzett ellen. ÖStA FHKA AHK HFÖ 1719. okt. 26. (Kt. 2160.) 1723-ban a bizottság 12 tagból (elnökből, hat tanácsosból, két titkárból, egy fogalmazóból, számtisztból és inasból) állt. Az elnöki tisztséget Löwenburg töltötte be, a vizsgálatunkban szereplő személyek közül Antolchich mint tanácsos és Száraz György mint titkár volt a bizottság tagja. Kayserlich- und Königlicher wie auch Erz-Herzoglicher, dann dero Haupt- und Residenz-Stadt Wien Staats- und Standes-Calender [...]. Wien 1723. 58. Löwenburg halála után Gyöngyösy Gábor lett a magyar ügyek referense. Uo. 1733. 56.

¹⁹ Constant von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich I–LX. Wien 1866. XV. 437–438.; Kökényesi Zsolt: A magyar arisztokrácia integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2016. 92.; Corpus juris Hungarici i. m. VI. 655.

²⁰ Mindketten 1687-ben kaptak magyar indigenátust. Corpus juris Hungarici i. m. VI. 359. További kutatások még fényt deríthetnek egy-egy horvát vagy szabad királyi, esetleg bányavárosi német polgár hivatalviselésére is az Udvari Kamaránál. Újabb vizsgálatok az Udvari Kamara alárendelt hivatala, az Udvari Számvevőség (Hofbuchhalterei) egy-egy magyar tisztségviselőjének a pályáját is tisztázhatják (például az 1720-as években a hivatal állományában dolgozott számtisztként Matthias Forko, azaz Forgó Mátyás).

ügyosztály milyen fontossággal bír, nemcsak a gazdaság miatt, hanem leginkább a folyamatosan felmerülő fiskális, valamint jogi viták miatt is, az ügyosztály munkája jelenleg igen megnövekedett, ugyanis a só-ügyek az utóbbi időben a korábbiakhoz képest megsokasodtak.”²¹ Mária Terézia 1745-ben rendelte el először az Udvari Kamara reformját, ami a *natio Hungarica* tagjainak hivatalon belüli pozícióit erősítette.²² A magyar tanácsosok számának növekedésével párhuzamosan az Udvari Kamarán belül egyre nagyobb arányban foglalkoztak a Magyar Királyságból származó tisztségviselők a pátriájukhoz kapcsolódó gazdasági ügyekkel. Történt mindez annak ellenére, hogy Mária Terézia szentesítette az 1741. évi országgyűlés 14. törvénycikkét, amely nem csupán azt mondta ki, hogy a Magyar Kamara független az Udvari Kamarától, hanem a magyar só- és bányaugy kamarai igazgatását is az előbbi hivatalhoz utalta.²³ Ez ugyan nem valósult meg, azonban gróf Grassalkovich Antal (1694–1771) 1748. évi megválasztásától és a szimbolikus jelentőséggel bíró „udvari kamarai” rang elnyerésétől kezdve a Magyar Kamara a korábbi évszázadokhoz képest sokkal nagyobb önállóságot élvezett.²⁴ Az erdélyi ügyekben az Udvari Kamara befolyása továbbra is erős maradt. Jól tükrözi ezt az 1759-ben József főherceg oktatására és kormányzásra való felkészítésére kijelölt neves tanácsadók személye: míg a magyar kamarai ügyekről Koller János magyar kamarai tanácsos beszélt, addig az erdélyiről báró Franz Christoph von Schmidlin udvari kamarai tanácsos, bányaugyi biztos és François Joseph Toussaint (1689–1762), Lotaringiai Ferenc bizalmasa és pénzügyi tanácsadója, a Bánát gazdasági igazgatásáról pedig báró Ignaz von Kempfen udvari kamarai tanácsos adott felvilágosítást.²⁵ Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy 1762 után az erdélyi ügyek intézésében is megnőtt a magyarok befolyása, az 1760-as években például Schmidlin mellett

²¹ „Es ist bekant, von was wichtigkeit des Hungarische Departement nicht nur wegen des Oeconomici, sondern Hauptsächlichen wegen deren bey disen immerhin vorfallenden Fiscalitaeten, nec non controversiarum Juris seyn, dessen Arbeiten dermahlen nun Villes vermehret worden, weillen zu denen Vorherigen, das Salz-wesen seith Kurzer Zeit zugewachsen ist.” ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Kabinettsarchiv (a továbbiakban: KA), Alte Kabinettsakten (a továbbiakban: AKA) Kt. 16. Konv. 10.

²² A reform kontextusához lásd *Barbara Stollberg-Rilinger*: Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie. München 2017. 189–192.

²³ Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. 1740–1835. évi törvénycikkek. I–XXI. Szerk. Márkus Dezső. Ford. Csiky Kálmán. Bp. 1901. VII. 29.

²⁴ *Nagy I.*: A Magyar Kamara 1686–1848 i. m. 171.

²⁵ ÖStA HHStA Hausarchiv, Familienakten Kt. 54. 176–187. Kempfen (Kempff) részletes referátumát, később, 1768-ban II. József utazásakor is fel tudták használni: *Kulcsár Krisztina*: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. (Doktori mester munkák) Bp. 2004. 69–70.

Festetics Pál és Pálffy Károly foglalkozott még a tanácsosok közül Erdély kamarai ügyeivel.²⁶

Az Udvari Kamarához való felvételt nemcsak a Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchiában elfoglalt pozíciója határozta meg, hanem a kormány-szervet érintő reform- és modernizációs intézkedések is. A pénzügyi és gazdasági intézményszervezet folyamatos változása – 1706-ban a Miniszteriális Bankdeputáció (Ministerial Bankdeputation), 1714-ben a Titkos Pénzügyi Konferencia (Geheime Finanzkonferenz), 1745-ben a Pénz- és Bányügyi Udvari Kamara (Hofkammer in Münz- und Bergwesen), 1761-ben az Udvari Számvevőkamara (Hofrechnungskammer) megszervezése egyaránt – befolyásolta az Udvari Kamara hatáskörét és személyi állományát (hogy csak a legfontosabb hivatalokat említsük).²⁷ Az Udvari Kamara az 1720-as évek végén érte el legnagyobb kiterjedését, 1728-ban 168 fős létszámmal rendelkezett, közülük 68 személy tanácsosként szolgált.²⁸ Ehhez képest, az 1750-es évek első felében a hivatal állománya alig érte el az 50 főt, ami a gróf Friedrich Wilhelm von Haugwitz (1702–1765) vezetésével 1749-ben megindult kormányzati reformkísérlettel és a *Directorium in publicis et cameralibus* nevet viselő központi kormány-szerv megszervezésével magyarázható, amelynek hatásköre a kamarai igazgatás területére is kiterjedt. A Haugwitz-féle rendszer 1762. évi bukását követően az Udvari Kamara függetlensége újra helyreállt, és létszáma 60 fő fölé emelkedett (a Pénz- és Bányügyi Kollégium személyzete nélkül), majd az 1770-es évek elején az újabb hivatali átszervezések hatására személyi állománya a 110 főt is meghaladta.²⁹ Ennek megfelelően a magyar tisztségviselők hivatalon belüli arányában igen komoly különbségeket tapasztalhatunk a 18. század első, illetve második felében. Míg az 1720-as évek első felében – VI. Károly uralkodása alatt ekkor volt a legmagasabb a magyarok aránya – egyszerre hárman teljesítettek szolgálatot a 150 fő körüli hivatalban (arányuk az állományban 2% körül mozgott), addig

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, A Festetics család levéltára, Festetics (II.) Pál iratai (a továbbiakban: P 245) Kt. 5. IV. Nr. 5c. A magyarok közül Pálffy Károly ekkor erdélyi pénz- és kamarai ügyekkel, továbbá nyugdíjügyekkel, Fekete János szintén nyugdíjügyekkel és a (Barkóczy Ferenc halála utáni) esztergomi érseki birtokok kamarai felügyeletével, felsőbüki Nagy István birtok- és kamarai jogi ügyekkel, valamint Festetics Pál erdélyi és magyar kamarai ügyekkel (kivéve a só- és nyugdíjügyeket) foglalkozott. Köszönettel tartozom Nagy Jánosnak, hogy a Festetics Pál által készített kimutatásra felhívta a figyelmemet, és a forrás másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

²⁷ Dickson, P. G. M. – Rauscher, P.: Die Hofkammer im 18. Jahrhundert i. m. 849–853. A Habsburg Monarchia Mária Terézia alatti gazdasági, pénzügyi kormányzatához lásd P. G. M. Dickson: Finance and Government under Maria Theresia I–II. Oxford–New York 1987.

²⁸ Dickson, P. G. M. – Rauscher, P.: Die Hofkammer im 18. Jahrhundert i. m. 851.

²⁹ Staats- und Standes-Calender. Wien 1763. 45–51.; Staats- und Standes-Calender. Wien 1772. 34–43.

1763-ban, az újjászerveződő kormány szervnél 8 magyart találunk, akik az állomány 13,6%-át tették ki. Az 1770-es évek elején tíz-tizenegy magyar is dolgozott a hivatalban, arányuk a növekvő állományban körülbelül 10%-ra tehető.³⁰ Ennek ellenére befolyáscsökkenésről nem beszélhetünk, ugyanis 1775-ben például az alelnöki tisztséget Pálffy Károly töltötte be, a 19 kamarai tanácsosból pedig hárman (Majláth, Neuhold, Zichy) magyarok voltak.

A pályafutások hasonlóságai és különbségei

Az Udvari Kamara 18. századi (1782 előtti) állományában a Szent Korona országaiból 33 tisztségviselőt sikerült azonosítani, akik származásuk, társadalmi állásuk és kapcsolataik alapján igen különböző karrierlehetőségekkel rendelkeztek, így a hivatali hierarchiában is eltérő pozíciókat tudtak maguknak megszerezni.³¹ A következőkben az ő pályafutásuk összehasonlító elemzését végezzük el.

Származás és társadalmi állás

A *natio Hungarica* tagjai között az Udvari Kamarához való felvétel alapján (a későbbi rangemelkedést egyelőre nem nézve) 9 főnemesi, 18 nemesi és 6 polgári származású tisztségviselőt azonosíthatunk. A kormány szerv kollegiális vezető testületét jelentő tanácsosi pozíciókat kizárólag nemesek és főnemesek tölthették be, de az ügyintézés szempontjából kulcsfontosságú titkári tisztségen is túlnyomó többségben (a magyarok közül kizárólag) nemeseket találunk. A polgári vagy alacsonyabb társadalmi rétegből származók számára a kamara kancelláriáján, kiadó-hivatalán vagy irattárában kínáltak (írnöki, fogalmazói, levéltárnoki) pozíciók.

A főnemesek számára az Udvari Kamaránál való érvényesülésre Mária Terézia uralkodása alatt nyílt lehetőség. Az 1750-es évekig a kamara tanácsadó testületében külön csoportot alkottak a főnemesi (Herrenstand) és a nemesi (Ritterstand) tanácsosok. Az előbbi csoportban I. József és VI. Károly regnálása alatt nem találunk magyar főnemest. 1745-ben Esterházy Ferenc és Vajay László voltak az első,

³⁰ Staats- und Standes-Calender. Wien 1763. 45–51.; Staats- und Standes-Calender. Wien 1772. 34–43.

³¹ Itt szeretném megköszönni Fazekas Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet egy 34. lehetséges, a Magyar Királyságból származó hivatalnokra, Johann Baptist Morizra (esetleg Móríc Jánosra), aki 1747-ben felsőbüki Nagy István mellett dolgozott írnokként. ÖStA FHKA AHK Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU) 1747. jún. 21. (Kt. 1801). Morizról (Móríc) egyelőre annyit tudunk, hogy 1734-ben ülnökként került az Udvari Kamarához, ahol Mária Terézia uralkodása alatt már kancellistaként dolgozott. ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1734. Reg. (Bd. 1160. fol. 321r.) 1748-ban áthelyezték a Bánáti, Erdélyi és Illír Udvari Bizottsághoz, majd az 1750-es évektől a Pénz- és Bányaugyi Udvari Kamaránál volt kancellista. Uo. 1748. Reg. (Bd. 1217. fol. 153v.). Később fontosabb magyar hivatalnál nem került alkalmazásba. Elképzelhető, hogy rokonságban állt a Magyar Udvari Kancelláriánál 1748-tól titkárként szolgáló Moritz (Móríc) Andrással.

akik ezt a pozíciót a magyar főrendek közül elnyerhették. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy vizsgálati korszakhatárunk előtt néhány évvel, 1696-ban gróf Esterházy Gábor (1673–1704) atipikus módon egyszerre nyert felvételt tanácsosi minőségben az Udvari Kamarához és a Magyar Kamarához, amelyben apjának, herceg Esterházy Pál (1635–1713) nádornak a tekintélye és apósának, gróf Otto Ehrenreich von Abensperg und Traun (1644–1715) alsó-ausztriai tartományi marsallnak a befolyása is közrejátszhatott.³² De Mária Terézia uralkodása alatt a magyar főnemesek kamarai alkalmazása nem egyedi esetet jelentett, hanem állandósult gyakorlatot: 1745-től 1782-ig egyetlen olyan évet sem találunk, amikor legalább egy (de jellemzően két-három) magyar arisztokrata ne szolgált volna tanácsosi minőségben az Udvari Kamaránál. Az 1762. évi kamarai reform után újabb lendületet vett a magyarok hivatalon belüli integrációja, jellemzővé vált, hogy a főúri tanácsosok harmada vagy akár a fele a magyar arisztokraták közül került ki. 1764-ben például a kormány szerv négy főnemesi tanácsosa közül kettő magyar volt. Ebben a kormányzat tudatos kiválasztási stratégiája is fontos szerepet játszott, ugyanis az 1762-ben felvett négy létszámfeletti tanácsos közül, Johann Baptist von Bolzán (1720–1799) kívül három magyart (Pálffy Károly, Fekete János, Festetics Pál) találunk, akik közül csak Festetics nem rendelkezett főnemesi címmel (ekkor még).³³ A korábbi korszakban hasonló arány már a tanácsosok nagy száma miatt is nehezen lett volna elképzelhető, mint említettük, 1728-ban 68 tanácsosa volt az Udvari Kamarának, közülük 25 fő tartozott a főrendek közé, annak ellenére, hogy 1717-ben VI. Károly elvben 30 főben (12 főúri, 18 lovagi) maximálta a tanácsosok számát.³⁴

Az Udvari Kamara magyar főnemesei a vizsgált korszakban öt családból kerültek ki, amelyek közül a Batthyányak és a Pálffyak két-két tagot, az Esterházyak, Feketék, Mednyánszkyak, Vajayak és Zichyek pedig egy-egy családtagot adtak. Közöttük kivételnek tekinthető Mednyánszky Ferenc, ugyanis ő nem állt a kamara rendes alkalmazásában, hanem csupán gyakornoki (Praktikant) státuszba nyert tanulmányait követően felvételt.³⁵ Fekete János és Vajay László újonnan főnemesi rangra emelt személyek, az új hivatali arisztokrácia tagjai voltak, mindketten hivatalkezdesük előtt néhány évvel kaptak főnemesi címet: Vajay 1740-ben lett

³² ÖStA FHKA AHK HFÖ 1696. okt. 15. (Kt. 1552.). *Franz Karl Wifßgrill*: Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten I–V. Wien 1795. II. 454–455.; *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztségviselői a XVII. században. Levéltári Közlemények 39. (1968) 255.

³³ ÖStA FHKA Neue Hofkammer und Finanzministerium (a továbbiakban: NHK), Österreichisches Kameral (a továbbiakban: Kaale Ö) 1764. márc. 29. (Fasc. 2.).

³⁴ *Fellner, T. – Kretschmayr, H.*: Österreichische Zentralverwaltung i. m. III. 207.

³⁵ Mednyánszky Ferenc 1765 és 1774 között volt a bécsi Theresianum tanulója. *Kissné Bognár Krisztina*: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben, 1526–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban) Bp. 2004.

báró, Fekete pedig (apja révén) 1758-ban gróf.³⁶ Vajay az egyetlen olyan arisztokrata az Udvari Kamaránál, aki hivatalba lépése előtt közvetlenül, saját érdemeire tekintettel részesült rangemelésben. A Batthyány, Esterházy, Pálffy és Zichy famíliák Nyugat-Magyarországon birtokos, Habsburg szolgálatban felemelkedett családok voltak, amelyek közül a Batthyányak, Esterházyak és Pálffyak a Magyar Királyság 17–18. századi elitjét alkották, továbbá alsó-ausztriai inkolátussággal is rendelkeztek, amely kiváló bécsi kapcsolataikat bizonyítja.³⁷ A legjobb karrieresélyekkel Batthyány Tódor és Pálffy Károly indultak, akik mindketten a császárvárosban látták meg a napvilágot, mindkettőjük apja, Batthyány Lajos (1696–1765) és Pálffy Miklós (1710–1773) is meghatározó jelentőségű országos méltóságviselők és egy ideig magyar udvari kancellárok voltak, továbbá mindketten az udvari elitből származó anyától (Althann és Kinsky grófnőktől) születtek.³⁸ Pálffy életének első formális eseménye, keresztelője szépen előrevetíti későbbi fényes pályafutását, ugyanis keresztelőjére a Favorita kastélyban került sor, a szertartást gróf Kollonich Zsigmond (1676–1751) bécsi érsek végezte, a keresztszülői feladatokat pedig VI. Károly és Erzsébet Krisztina császárné vállalta magára.³⁹ Szintén országos méltóságviselő gyermeke volt Batthyány József György, akinek az apja, Imre (1704–1774) magyar királyi étekfőgőmester, vagy Esterházy Ferenc, akinek azonos nevű édesapja tárnokmester volt, illetve ide sorolható Pálffy János is, akinek apja, Miklós (1699–1734) ugyan fiatalon elhunyt, de nagyapja, Pálffy János (1664–1751) az ország nádora volt.⁴⁰ Ellenben Zichy Károly apja, illetve közvetlen családjából senki sem viselt országos méltóságot. Apjának, Istvánnak (1715–1769) legmagasabb titulusa a kamarási címe volt, Károly pedig a felemelkedését elsősorban hivatali pályafutásának köszönhetette (de erre később térünk vissza).⁴¹

Az Udvari Kamarába felvételt nyert 18 köznemes közül tízet tanácsosnak, négyet titkárnak, szinten négyet pedig alacsonyabb hivatali beosztásba (Csapó Mihályt ülnöknek, Csorba Ignácot és Király Ádámot kancellistának, Szabó

³⁶ Pályájukhoz lásd *Szemethy Tamás*: A magyarországi új arisztokrátiák társadalmi helyzete 1711-től 1799-ig. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 236., 297.; *Szijártó M. István*: Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon. A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2017. 145–146., 158–161.; *Tuza Csilla*: Egy elfeledett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György életútja. Vázlat egy készülő életrajzhoz. *Századok* 140. (2006) 1519–1529.

³⁷ *Kökényesi Zsolt*: Herrenstand és Erbhuldigung. Magyar főnemeseink mint az alsó ausztriai hódolások résztvevői a 18. század első felében. In: *Az indigenák*. Szerk. Szijártó István. Bp. 2017. 91–92.

³⁸ Batthyány keresztelőjéhez (1729. okt. 16.): Katholisches Pfarramt Unsere Liebe Frau zu den Schotten in Wien, Taufbuch Bd. 30. 5v (<https://bit.ly/3biYq8P>, letöltés 2020. ápr. 22.).

³⁹ Pálffy keresztelőjéhez (1735. okt. 1.): Hofburgpfarre, Tauf-, Trauungsbuch 1619–1755. 137r (<https://bit.ly/3otlc1n>, letöltés: 2020. ápr. 22.)

⁴⁰ *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp. 1910. 603–604.

⁴¹ *Kökényesi Zsolt*: A hasznos állampolgár képzése. Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában. *Történelmi Szemle* 58. (2016) 528–529.

Gergelyt és Wlassich Andrást fogalmazónak) vettek fel.⁴² A tanácsosok és titkárok Mária Terézia uralkodása alatt szinte kizárólag a Nyugat- és Alsó-Magyarországon birtokos, a megye vezető nemesi rétegéhez (*bene possessionatus*) tartozó családokból származtak. Ez alól kivételt Neuhold János és Török József jelentettek. Míg az előbbi pozsonyi esztergályos fiaként látta meg a napvilágot és saját tehetségének köszönhetette hivatali felemelkedését (1753-ban kapott nemesi címet), addig Török József felső-magyarországi birtokos családból származott és szepesi kamarai elnöki kinevezésével párhuzamosan kapott tanácsosi kinevezést az Udvari Kamaránál.⁴³ A többieknél az apák jellemző módon nemcsak a megye tisztikarába jutottak be, hanem országos kormányzatszervekbe is, például Niczky Kristóf apja, György nemcsak zalai, majd somogyi alispán volt, hanem 1737 és 1747 között királyi jogügyszagató, 1748-tól 1765-ig pedig a Hétszemélyes Táblán nemesi ülnök is.⁴⁴ Miként Majláth József hasonló nevű apja a Királyi Tábla ülnöke, vagy Festetics Kristóf (1696–1768) a Helytartótanács tanácsosa (1736–1743), majd a Hétszemélyes Tábla ülnöke (1742–1768) volt.⁴⁵ Ürményi József és Végh Péter apja (Ürményi István és id. Végh Péter) a Magyar Udvari Kancellárián futott be karriert. Hivatalviselésük végére mindketten elérték a tanácsosi címet is, amely fiaik számára is nagyban segítette az érvényesülést az ismerős bécsi közegben.⁴⁶ Gyöngyösy Gábor apja, István (1629–1704) ugyan központi kormányzatszervnél nem viselt hivatalt, de gömöri alispánként és követként a megyei politika meghatározó formálója volt, valamint költőként széles körű ismertségre tett szert.⁴⁷

Az 1740 előtt kinevezett tanácsosok és titkárok jóval változatosabb összképet mutatnak: Meskó Jakab ugyan a vármegyei elithez tartozó nemesi családból származott, azonban a Bécstől távolabb eső Árva megyéből.⁴⁸ A többiek kevésbé

⁴² Tanácsosok: Meskó Jakab, Antolchich János, Gyöngyösy Gábor, Fekete György, felsőbüki Nagy István, Festetics Pál, Majláth József, Török József, Ürményi József, felsőbüki Nagy József. Titkárok: Száraz György (majd tanácsos), Niczky Kristóf, Végh Péter, Neuhold János (majd tanácsos).

⁴³ *Fallenbüchl Zoltán*: Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740–1780. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Bp. 1984–1985. 326.; *Szemethy T.*: A magyarországi új arisztokrácia i. m. 312–313.; *Nagy J.*: Rendi ellenzék és kormánypárt i. m. 461–462.

⁴⁴ *Szijártó M. I.*: Emberek és struktúrák i. m. 144–145.; *Szentkláray Jenő*: Gróf Niczky Kristóf életrajza. Bp. 1885. 4–5.; *Sebők Richárd*: Hivatali pályafutások a 18. századi Királyi Kúrián. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. századi végi Magyarországon. Szerk. Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2012. 43.

⁴⁵ *Szijártó M. I.*: Emberek és struktúrák i. m. 134–137., 291–294.; *Sebők R.*: Hivatali pályafutások i. m. 43.

⁴⁶ ÖStA HHStA Handschriftensammlung (a továbbiakban: HS) B Nr. 794. 43v; 57r. A kancelláriai karrierutakhoz lásd *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. *Századok* 148. (2014) 1131–1155.

⁴⁷ *Szabó András Péter*: A költő három élete – gondolatok Gyöngyösi István leveleinek és iratainak kiadása kapcsán. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122. (2018) 649–678.

⁴⁸ *Felső-kubini Meskó Márton*: A felső-kubini Meskó család leszármazása és történeti emlékei. Mezőberény 1894. 16–17.

neves és a császárvárostól távolabb fekvő területekről érkeztek: Antolchich János Horvátországból, Gyöngyösy Gábor Felső-Magyarországról, Száraz György újonnan nemesített családjáról pedig egyelőre kevés információ áll rendelkezésre. Az uralkodóház iránti többgenerációs lojalitás az Udvari Kamara 18. századi nemesi tanácsosainak és titkárainak közös jellemzője volt. Kivételesnek tűnik Fekete György hasonló nevű apjának fejéri főszolgabíróként a Rákóczi-mozgalomhoz való csatlakozása, később azonban ő is a Helytartótanács tanácsosaként kapcsolódott be az országos politikába.⁴⁹ Ezen kör tagjaira, már birtokaik fekvéséből fakadóan is, sokkal jellemzőbb volt, hogy a Rákóczi-mozgalom során is megmaradtak a Habsburgok táborában, még akkor is, amikor elköteleződésükért súlyos árat kellett fizetniük. Felsőbüki Nagy István is hasonló családból származott, erről tanúskodnak nagybátyjának (és a családi hivatali karrierépítésben elődjének), István (1653–1737) soproni alispánnak 1705-ben Strattmann Eleonórához (1672–1741) írott sorai is: „Kglmes Asszonyom az elmúlt Sz. Mihály Havának 27. és 28. napján, három rendbéli Kuruczok ütvén Búki házomra minden mobiliumomat, házi eszközeimet, és marháimat el vütték, hajtották és praedálták, olannyra hogy asztagban lévő gabonámon kívül házomnál semmit nem hadtak, s aztis csak azért hogy magokkal el nem vühtették; fájdalmassak az, minden ajtaimból pléheket, sarkakot kivagdaltak almáriumimat föl hasogatták, ablakaimat kiverték, s egyedül csak az pusztá falakat háták.”⁵⁰ A jó kapcsolatokkal bíró felsőbüki Nagy család lojalitása pedig hosszútávon kifizetődő volt, a köznemesek közül ők voltak az egyedüliek, akik az Udvari Kamarába két tanácsost is adtak: felsőbüki Nagy Istvánt és unokaöccsét, Józsefet.

Az Udvari Kamara öt polgári (esetleg kisenemesi) származású magyar tisztviselőjének a háttéréről jóval kevesebb információ áll rendelkezésre, mint a főnemesi és nemesi hivatalnokairól, az apák karrierjéről pedig szinte semmit sem tudunk.⁵¹ A legismertebb közülük a szepességi német bányapolgári családból származó Tersztyánszky Dániel pályája, akinek hasonló nevű apja bányatisztként szolgált, az ifjabbik Tersztyánszky pedig a 18. század végi magyar kultúrának meghatározó személyiségévé vált, és nevéhez kötődik az *Allergnädigst privilegierte Anzeigen* című bécsi folyóirat kiadása.⁵² Származása szempontjából szintén

⁴⁹ Tuza Cs.: Egy elfeledett 18. századi karrier i. m. 1520.

⁵⁰ MNL OL P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család missilisei (a továbbiakban: P 1314) Nr. 87135.

⁵¹ Belák János, Fábianics Ádám, Nagy Ferenc, Tersztyánszky Dániel és Tagányi János.

⁵² Tersztyánszky kulturális szerepéhez: *Szelestei Nagy László*: 18. századi tudósvilág III. Kollár Ádám, Tersztyánszky Dániel és a magyarországi tudós társaság ügye (1763–1776). Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Bp. 1983. 415–447.

atipikus személy Nagy Ferenc, aki a kolozsvári Nagy Márton városbíró fia volt, azonban Bécsbe kerülésének körülményeit egyelőre nem ismerjük.⁵³

A kiválasztás prioritásai

Az Udvari Kamara, hasonlóan más kormánysszervekhez, maga választhatta ki tisztségviselőit, azonban a felvételhez uralkodói jóváhagyásra is szükség volt. Meskó Jakab 1709. évi felvételénél a következő tulajdonságokkal rendelkező személyt kerestek: „egy nemzetből való férfit, aki a magyarországi jogról és a kincstári ügyekről igen erős tudással és tapasztalatokkal bír és ezekben olyan jártas, hogy ellene semmilyen kifogást ne lehessen emelni.”⁵⁴ Több mint három évtizeddel később hasonló kritériummal magyarázták Fekete felvételét is: „nemcsak azért, mert ő a Magyar Királyság jogaiban és alkotmányában jól képzett és a szükséges német nyelvet bírja, hanem azért is, mivel neki fiskális prokurátorként volt alkalma a kincstári kamaráról és jogról tájékozódnia.”⁵⁵

A felvételek indoklásánál korszakunkban mindvégig alapvető kiválasztási szempontként hivatkoztak az elméleti (kiváltképp jogi) szaktudásra és a gyakorlati ismeretekre. Már VI. Károly 1717. évi kamarai utasításában külön artikulust szánt a kamarai tanácsosi kinevezéshez szükséges tulajdonságok leírásának, kifejtve, hogy a tanácsos „a jó jogi tanulmányok mellett törvénytudás praxisban is gyakorlott” legyen, továbbá a tartományi kamaráknál szerzett tapasztalat is fontos elvárásnak számított.⁵⁶ A 18. század folyamán a Magyar Királyságból származó, az Udvari Kamaránál tanácsosi vagy titkári posztot betöltő 22 személy közül 20 főre vonatkozóan sikerült tanulmányi adatot találni, akik (családi birtokaik fekvése miatt is) jellemzően valamelyik nevesebb bécsi vagy nyugat-magyarországi jezsuita oktatási központ tanulói voltak. A VI. Károly uralkodása alatt hivatalban lévő tanácsosok mindegyike rendelkezett egyetemi stúdiummal: Meskó

⁵³ Nagy származása házassági anyakönyvi bejegyzéséből derül ki (amire még később visszatérünk): Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan in Wien (a továbbiakban: AMDStS), Trauungsbuch Bd. 59. 108v (<https://bit.ly/35IPBqN>, letöltés 2020. ápr. 22.)

⁵⁴ „einen Mann von der Nation, der Jurium et rerum Fiscalium in Hungaria scientia et experientia praepollens, und darinnen so versirt wäre, daß wieder ihn keine Exceptio statt finden” ÖStA FHKA AHK HFÖ 1709. dec. 4–7. (Kt. 1870.).

⁵⁵ „nicht nur, weil Er in Legibus et Constitutionibus Regni Hungariae wohl fundiret ist, und die Teutsche Sprache als welche nothwendig ist besizet, sondern auch weil Er als Fiscal-Procurator, in de Camerali, et Juribus Fisci sich informiret zumachen gelegenheit gehabt.” ÖStA FHKA AHK HFÖ 1741. okt. 20. (Kt. 2677.).

⁵⁶ „dass er nebst einem guten studio juridico sich auch in practica forensi exercire” *Fellner, T. – Kretschmayr, H.: Österreichische Zentralverwaltung i. m. III. 209.*

Jakab a bécsi egyetemen,⁵⁷ Száraz György a pozsonyi gimnázium után a nagyszombati egyetemen tanult,⁵⁸ Gyöngyösy Gábor pedig szintén Nagyszombatban végezte a gimnázium felső évfolyamait és az egyetemi stúdiumot is (1696-ban szerzett *magisteri* címet), Antolchich János pedig a grazi egyetemen tanult.⁵⁹

Az 1740 után kinevezett tanácsosok és titkárok közül öten folytattak Bécsben tanulmányokat: Fekete György és Niczky Kristóf a bécsi egyetemen,⁶⁰ valamint Batthyány József György, Fekete János és Zichy Károly a Theresianumban.⁶¹ Az utóbbi nemesi akadémia jelentősége az új kormányzati elit kinevelésében jól ismert, ahol a kamarai hivatalviselés szempontjából oly fontos jog- és államtudományi kurzusokat is tartottak. Batthyány József György theresianumi tanulmányai előtt a grazi egyetem mellett működő jezsuita gimnáziumba járt (1748-ban volt grammatista), szűk három évtizeddel korábban ugyanitt folytatott tanulmányokat felsőbüki Nagy István is.⁶² Felsőbüki Nagy számára stúdiuma befejezését jelentette a Grazban elvégzett *rhetorica* évfolyam (illetve elképzelhető, hogy egyetemi tanulmányokat is folytatott az intézményben), a gimnázium korábbi szintjeit pedig a családi birtokokhoz közel fekvő soproni gimnáziumban járta végig.⁶³ A leendő kamarai tanácsosok és titkárok közül nemcsak felsőbüki Nagy József,

⁵⁷ 1690-ben szerzett *baccalaureatus* fokozatot: Kissné Bognár K.: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben i. m. 158. Fontos megemlíteni, hogy a matrikulába nem Árva megyei, hanem szenci származásúként jegyezték be.

⁵⁸ Száraz Pozsonyban 1691-ben járta a grammatista évfolyamot. Matrikula bejegyzése szerint ekkor 13 éves volt és Eperjesről származott. A bejegyzést lásd A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1650–1773). <https://bit.ly/38ohKzp> (letöltés 2020. ápr. 22.) 05297. Majd a nagyszombati egyetemen (Sáros vármegyei hallgatóként) 1697-ben szerzett *baccalaureatus* fokozatot. Bognár Krisztina – Kiss József Mihály – Varga Júlia: A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 25.) Bp. 2002. 220.

⁵⁹ Gyöngyösy 1692–1693-ban tanult a *humaniora* évfolyamain: A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1772). (<https://bit.ly/39bV9W5>, letöltés 2020. ápr. 22.) 17027. Az egyetemen (krasznahorkai származásúként!) 1695 és 1696 között szerzett *baccalaureatus*, *licenciatus* és tett szert *magisteri* fokozatra is: Bognár K. – Kiss J. M. – Varga J.: A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói i. m. 212.; A Körös megyei származású Antolchich 1677-ben volt a logica évfolyam hallgatója. Varga Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 12.) Bp. 2004. 251.

⁶⁰ Fekete 1730-ban szerzett *baccalaureatusi* fokozatot: Kissné Bognár K.: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben i. m. 225.; Szentkláray J.: Gróf Niczky Kristóf i. m. 6.

⁶¹ Batthyány és Fekete egymással átfedésben – előbbi 1754 és 1755 között, utóbbi 1754 és 1757 között – tanult a Theresianumban, Zichy pedig tanulmányainak egészét a bécsi nemesi akadémián végezte 1759 és 1771 között. Album der K. K. Theresianischen Akademie (1746–1913). Zusammenge stellt von: Max Freiherr von Gemmell-Flischbach. Wien 1913. 29., 32. Az intézményhez lásd Kökényesi Zs.: A hasznos állampolgár i. m.

⁶² Varga Júlia: Magyarországi diákok i. m. 113., 125.

⁶³ Felsőbüki Nagy 1715-ben lett *parvista*, majd 1720-ban a *poeta* évfolyam elvégzését követően távozott az iskolából: MNL Győr-Moson-Sopron Megye (továbbiakban: GyMSM) Soproni Levéltára, Pannonhalmi Szt. Benedek Rend Soproni Szt. Asztrik Gimnáziuma iratai, 1707–1948. Nomina studiosorum gymnasii Societatis Jesu Soproniensis, (1707–1773) (VIII.52.) (Oldal- vagy folioszámozás nélkül.)

hanem Festetics Pál és Végh Péter is Sopronban folytatott gimnáziumi tanulmányokat. Véghgel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a matrikulát vezető jezsuita páter (nyilván apjára és hivatalára való tekintettel) nemcsak bécsiként, hanem osztrákként (Austriacus) jegyezte fel.⁶⁴ Nem véletlen, hogy Végh Pétert később a kamarai felvételi okiratában is úgy jellemezték, mint aki a „német nyelvet a magyarral egyenlően tudja”.⁶⁵ A nyugat-magyarországi régióban a kőszegi jezsuita gimnázium is fontos oktatási helyszínnek számított, ahol Niczky Kristóf a teljes gimnáziumi képzést elvégezte, Festetics Pál pedig négy tanéven keresztül volt az iskola tanulója.⁶⁶ A két leendő hivatalnok már Kőszegen kapcsolatba került egymással, 1738-ban nemcsak iskolatársak, hanem a *syntaxis* évfolyamának közös látogatói voltak. Festetics és Végh (akik a soproni gimnáziumban váltották egymást) később a nagyszombati egyetemen folytatták tanulmányaikat.⁶⁷ A vizsgált tanácsosok és titkárok közül a nagyszombati egyetemen más nem tanult, azonban Majláth József és Ürményi József az univerzitás mellett működő gimnáziumba iratkozott be, később pedig Ürményi az egri Fogláriumban tett szert jogi képzettségre.⁶⁸ Vizsgált hivatalnokaink közül a legtöbben a pozsonyi jezsuita gimnáziumot látogatták, Esterházy Ferenc és Fekete György már itt

⁶⁴ Felsőbüki Nagy József 1755-től 1759-ig, a *principista* évfolyamtól a *rhetorica* elvégzéséig tanult a gimnáziumban. Festetics Pál 1732 és 1734 a *parvista minor* évfolyamtól a *principistái*ig volt az iskola diákja, továbbá rendhagyó módon a nagyszombati és lipcsei egyetemi tanulmányai között 1738-ban újból beiratkozott a *rhetorica* évfolyamra. Végh Péter 1735-ben *parvistaként*, 1736-ban *principistaként* tanult Sopronban, mindkét évben bécsi osztrákként tüntették fel a matrikulában. MNL GyMSM Soproni Levéltára VIII.52. A gimnázium jelentőségéhez lásd *Dominkovits Péter*: Egy középfokú oktatási intézmény a vármegyei hivatalviselő elit képzésében. Adatok a soproni jezsuita gimnáziumnak a vármegyei tisztikar iskoláztatásában betöltött szerepéhez a XVIII. század első harmadából. In: Iskola és társadalom. (Zalai Gyűjtemény 41.) Szerk. Sasfi Csaba. Zalaegerszeg 1997. 65–78.

⁶⁵ „Viennae natus et educatus linguam quoque germanicam aequae, ac hungaricam calle” ÖStA FHKA AHK HFÖ 1753. jún. 11. (Kt. 2895.)

⁶⁶ Niczky Kristóf 1734-től 1740-ig, a *parvista minor* szinttől a *rhetorica* évfolyamáig tanult Kőszegen. MNL VML KFL VIII. 52. 131r–154v. Festetics Pál 1735-ben a *grammatica*, 1736-ban a *principista*, 1737-ben (újából) a *grammatica*, 1738-ban a *syntaxis* évfolyamainak a tanulója volt. MNL VML KFL VIII. 52.134r–146v. A kőszegi gimnáziumnak korábban valószínűleg Király Ádám is a diákja volt, ugyanis nagy valószínűséggel azonos azzal a Király Ádámmal, aki 1697 és 1702 között, *parvista maior* szinttől egészen a *rhetorica* évfolyamáig tanult a gimnáziumban. MNL VML KFL VIII. 52. 27r–40r.

⁶⁷ Festetics már 1738-ban a *rhetorica* évfolyamot Nagyszombatban járta (beiratkozásai alapján úgy tűnik, hogy a *poetica* képzési szintet sikerült „átugornia”). Lásd A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága i. m. Nr. 26180. Egy évvel később, 1739-ben pedig a logika évfolyam *conductora* volt. Lásd Az 1738/1739. évi országos diákösszeírás. Szerk. Fallenbüchl Zoltán. Bp. 1985. 114. Végh 1743-ban szerzett az egyetemen *magisteri* fokozatot: *Bognár K. et al*: A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói i. m. 296.

⁶⁸ Majláth 1751–1752-ben, a gimnázium befejezését jelentő *humaniora* évfolyamokon, Ürményi pedig 1754-től 1756-ig, a *syntaxista* évfolyamtól a *rhetorica* elvégzéséig tanult Nagyszombatban. A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága i. m. Nr. 28379., Nr. 28882. *Pruzsinszky Sándor*: Ürményi József. Bp. 1990. 7–13.

kapcsolatba került egymással,⁶⁹ de az iskola tanulója volt Neuhold János,⁷⁰ Pálffy János,⁷¹ Török József (aki gimnáziumi tanulmányait Kassán fejezte be, majd filozófiai tanulmányokat a budai jezsuita akadémián folytatott)⁷² és Vajay László is.⁷³ A Habsburg Monarchia határain kívül (eddig ismereteink szerint) Esterházy Ferenc és Festetics Pál végeztek tanulmányokat, míg az előbbi nagyszabású *Kavalierstouren* vett részt, amelynek keretében a lunéville-i lovagi akadémia hallgatója is volt, az utóbbi pedig a lipcsei univerzitáson fejezte be stúdiumait, ahol Johann Christoph Gottsched (1700–1766) filozófus irodalmárral is kapcsolatba került.⁷⁴ Batthyány Tódor és Pálffy Károly tanulmányai egyelőre ismeretlenek számunkra (elképzelhető, hogy a bécsi jezsuita gimnáziumba jártak, amelynek elveszett a matrikulája), de családi hátterük és későbbi karrierpályájuk, kulturális tevékenységük tanúsága szerint minden bizonnyal alapos oktatásban részesültek.

Iskolai képzettségük terén az Udvari Kamara alacsonyabb szintjein tisztséget szerző magyar hivatalnokok sem maradtak el (fő)nemesi társaiktól, érvényesülésükben a stúdium (születési kiváltságok hiányában) különösen fontos szerepet játszott. A tíz azonosított hivatalnok közül hét tanulmányairól rendelkezünk adatokkal, bár Király Ádámról csupán annyit tudunk, hogy a Rákóczi-mozgalom során Horvátországban fejezte be tanulmányait.⁷⁵ Belák György – a matrikula bejegyzése szerint győri polgár – a helyi jezsuita gimnáziumban tanult, majd a filozófiai stúdiumot Bécsben végezte el.⁷⁶ Nagy Ferenc (amennyiben a névgya-

⁶⁹ Esterházy Ferenc 1727-ben volt *principista*, 1728-ban *grammatista*. A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága i. m. Nr. 10482. Fekete 1725-től, a *syntaxista* évfolyamtól 1728-ig, a *rhetorica* évfolyam (ismételt) elvégzéséig volt a gimnázium tanulója. A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága i. m. Nr. 10111. *Tuza Cs.*: Egy elfeledett 18. századi karrier i. m. 1521.

⁷⁰ Neuhold a gimnázium összes évfolyamát a *parvista* szinttől a *rhetoricáig* Pozsonyban járta végig 1737 és 1742 között. A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága i. m. 12791.

⁷¹ Pálffy részben Neuholddal egy időben, 1740 és 1744 között, a *principista* évfolyamtól a *rhetorica* elvégzéséig volt az iskola diákja. A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága i. m. 13340.

⁷² Török József (szendrői származásúként) a gimnázium alsóbb évfolyamait teljesítette Pozsonyban: 1724-ben a *parvista minor*, 1725-ben a *parvista maior*, majd 1726-ban a *principista* tanulócsoporthoz tartozott. A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága i. m. 10009. A *rhetorica* évfolyamot 1729-ben, majd megismételve 1730-ban Kassán járta: Kassa Város Levéltára (Archív mesta Košice), *Catalogus studiorum almae ac Epistopalis Cassoviensis Jesu ab anno 1693.* (inv. sz. 55, kézirat szign. 216.) 172v, 173v. Török 1731-ben mint zsarnócai előkelő (perillustris) volt a budai akadémia hallgatója. *Catalogus Studiorum in Archi-Episcopali Societatis Jesu Academia Budensi. Ab Anno 1730 [– 1773].* (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár kéziratára, F 89.) 48.

⁷³ Vajay személyének azonosítását kétséggé teszi, hogy a matrikula adatok szerint 1702-ben mint „Vajay István László” *poeta* szerepel, de ha helyesek a születési adatai, ő ekkor még csupán nyolc éves volt. A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága i. m. Nr. 06879.

⁷⁴ *Fazekas István*: Egy magyar karrier Bécsben. Esterházy Ferenc kancellár pályaképe. Szélesvíz 1. (2014) 1. sz. 6.; *Polgár Marianna*: Karrier a felvilágosodás korában. Festetics Pál (1722–1782) hivatali pályája Mária Terézia korában. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2004. 64–78.

⁷⁵ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1716. febr. 29. (Kt. 2042.)

⁷⁶ Belák 1747 és 1754 között, a *parvista minor* tanulócsoporthoz tartozott a *poeta* évfolyam elvégzéséig tanult Győrben (mialatt a *syntaxis* és a *poeta* évfolyamokat kétszer járta). *Fazekas István – Kádár Zsófia*

koriság miatt egyáltalán azonos személyről van szó) szintén a bécsi egyetemen tanult és eljutott egészen a jogi stúdiumig.⁷⁷ Csapó Mihályról és Csorba Ignácról csupán gimnáziumi tanulmányaikat illetően van adat, Csapó dóri birtokos család fiaként Sopronban, Csorba pedig a pozsonyi jezsuita gimnáziumban tanult.⁷⁸ Wlassics András a gimnáziumot Nagyszombatban végezte, majd a filozófiai kurzust a budai jezsuita akadémián abszolválta.⁷⁹ Ekkor még egyházi pályára készült *clericusként* tartották számon, de az 1750-es évek közepén inkább világi karrierútra lépett. A legegységibb stúdiummal a katolikusnak keresztelt, de evangélikus oktatásban részesült, Tersztyánszky Dániel rendelkezett, aki előbb a lőcsei, majd a pozsonyi evangélikus líceumot látogatta, később peregrinációja keretében az altdorfi, az erlangeni, végül pedig a stuttgarti egyetemnek lett a hallgatója.⁸⁰

A kamarai tisztségviselés tehát komoly szaktudást és műveltséget követelt meg, aminek a 18. századi magyar hivatalnokok meg is feleltek. Az elmélyült történeti-jogi ismeretek a kényes birtokügyek intézésénél különösen fontosnak bizonyultak. Az iskolai tanulmányok mellett a bécsi multikulturális közegben a nyelvtudás is igen fontos szerepet játszott, a tanácsosoknál, titkároknál és a mellettük dolgozó kancellistáknál, fogalmazóknál a felvételhez a német és a magyar nyelv ismerete nélkülözhetetlen volt, a latin nyelvtudást pedig sok esetben külön meg sem fogalmazták, az ugyanis magától értetődőnek számított. De voltak, akik az elváráson felüli nyelvtudással is rendelkeztek, mint Wlassics András, aki kérvénye szerint horvátul, olaszul és franciául is jól tudott.⁸¹ A szükséges ismeretek megléte mellett (bizalmi pozíciókról lévén szó) a megbízhatóság is alapvető elvárásnak számított, továbbá olyan hivatalnokot kerestek, aki – mint Ürményi 1772. évi felvételi iratában olvashatjuk – rátermett és „a tárgy fontosságát” is

– Kökényesi Zsolt: A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773). I–II. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon 1.) Bp. 2020. Nr. 16691. Majd 1756-ban tanult Bécsben, lásd *Kissné Bognár K.*: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben i. m. 257. A győri gimnázium történetéhez: Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Szerk. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt. Győr 2017.

⁷⁷ *Kissné Bognár K.*: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben i. m. 252.

⁷⁸ Csapó 1739-ben iratkozott be a *grammatista* évfolyamra. MNL GyMSM Soproni Levéltára VIII.52. Csorba a teljes gimnáziumi képzést Pozsonyban végezte 1739 és 1747 között, így már tanulmányai során megismerhette Neuhold Jánost és Pálffy Jánost is. A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága i. m. Nr. 13261.

⁷⁹ Wlassics 1750-től 1753-ig, a *grammatica* évfolyamtól a *rhetorica* elvégzéséig volt a gimnázium diákja. A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága i. m. Nr. 28200. Az 1754. és az 1755. tanévben tanult Budán, előbb a logika, majd a fizika évfolyam hallgatójaként. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár kéziratára, F 89. 157–158. Tanulmányairól általánosan a kérvényében is megemlékezik: ÖStA FHK NHK Kaale Ö 1767. jún. 13. (Fasc. 3.)

⁸⁰ *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában II. Bp. 1902. 251–265.; *Tarr Attila*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11.) Bp. 2004. 57.

⁸¹ ÖStA FHK NHK Kaale Ö 1767. jún. 13. (Fasc. 3.)

felismeri.⁸² A kamarai kancellárián dolgozók esetében még a szépírás is felvételi kritériumot jelentett, amely készségüket a pályázók ékesen fogalmazott és papírra vitt kérvényeikkel is igyekeztek bizonyítani.⁸³

Az Udvari Kamarához való felvétel során a tanulmányokhoz hasonlóan a gyakorlati ismeretek, a korábbi hivatali tapasztalatok is fontos bírálati szempontnak minősültek. Az I. József és VI. Károly alatt kinevezett, Magyar Királyságból származó öt tisztségviselő mindegyike rendelkezett már kinevezése előtt releváns szakmai tapasztalattal: Meskó Jakab királyi alügyigazgató (1694–1706), majd Szent Korona ügyigazgató (1706–1709) volt,⁸⁴ Száraz György Békés megye bécsi ágenseként tevékenykedett,⁸⁵ Antolchich János a Magyar Kamara címzetes tanácsosa (1707–1719), illetve húsz éven át varasdi főharmincados volt.⁸⁶ Antolchich utóbbi hivatalát még a Rákóczi-mozgalom alatt is megbízhatóan és hatékonyan végezte, nem véletlen, hogy 1712-ben VI. (III.) Károly a magyar koronázási ünnepsége alkalmával aransarkantyús vitézzé is avatta.⁸⁷ Gyöngyösy Gábor a Szepesi Kamara titkáráként (1713–1723) tett szert számottevő szakmai tapasztalatra (egyedülként érkezett a magyarok közül ebből a hivatalból az Udvari Kamarához),⁸⁸ Király Ádám pedig kérvénye tanúsága szerint a Magyar Kamaránál hét éven keresztül teljesített – gyakorlatszerzés céljából (és nyilván a feljebb lépés reményében) – térítés nélküli szolgálatot.⁸⁹

A Mária Terézia uralkodása alatt kinevezett 28 magyar tisztségviselő pályafutása az Udvari Kamaránál való hivatalba lépését megelőzően sokkal heterogénebb képet mutat.⁹⁰ A csoport tagjai közül legtöbben (8 fő) korábban kamarai-gazdasági területen dolgoztak: hárman (Fekete György, felsőbüki Nagy István és Végh Péter) fiskális prokurátorként,⁹¹ illetve Neuhold János is horvátországi fiskális ügyészként.⁹² Ketten (Batthyány József György és Pálffy János)

⁸² Uo. 1772. febr. 24. (Fasc. 4.)

⁸³ A pályázatírás jelentőségéhez lásd *Olga Khavanova*: A pályázatírás mestersége és hivatalnoki pályafutások a 18. századi Habsburg Monarchiában. *Századok* 142. (2008) 1249–1266.

⁸⁴ *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 197.

⁸⁵ *Szemethy T.*: A magyarországi új arisztokraták i. m. 223.

⁸⁶ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1719. szept. 28. (Kt. 2157.) *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztségviselői a XVIII. században i. m. 268–269.

⁸⁷ *Hende Fanni*: Politikai reprezentáció a magyar országgyűléseken 1687 és 1765 között. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Bp. 2016. 101.

⁸⁸ ÖStA FHKA AHK HFU 1726. ápr. 12. (Kt. 1329); *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztségviselői a XVII–XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 38. (1967) 222.

⁸⁹ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1716. febr. 29. (Kt. 2042.)

⁹⁰ Közülük négyük: Csapó, Csorba, Szabó és Tagányi korábbi karrierjét egyelőre nem ismerjük.

⁹¹ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1741. okt. 20. (Kt. 2677.); ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1745. Reg. (Bd. 1205. fol. 272r.); ÖStA FHKA AHK HFÖ 1753. jún. 11. (Kt. 2895.).

⁹² ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1762. okt. 2. (Kt. 1.)

a Magyar Udvari Kamara tanácsosai voltak,⁹³ valamint a leendő kamarai kancelláriai hivatalnokok közül Fábiánics Ádám sóhivatali ellenőr (*Gegenschreiber*) volt,⁹⁴ Nagy Ferenc pedig a Pénz- és Bányaiügyi Kollégiumban dolgozott szintén ellenőri beosztásban.⁹⁵ Tersztyánszky Dánielnek is otthonosan kellett mozognia a kamarai-gazdasági ügyekben, ugyanis ő a Moll családnál vállalt házitanítói megbízatását – amely külföldi peregrinációját is lehetővé tette – követően a felső-magyarországi bányavárosok bécsi ágenseként tevékenykedett.⁹⁶ Nemcsak a kamarai kancellária hivatalnokai közül kerültek ki olyanok, akik korábban bécsi tisztségekkel rendelkeztek, hanem leendő magasabb pozíciók viselői közül is: ketten (Festetics Pál, Török József) a Magyar Udvari Kancellária tanácsosai voltak,⁹⁷ míg Vajay László előbb kancelláriai alregisztrátorként (1720–1723) és Erdődy László Ádám (1679–1736) alkancellár titkáráként, később pedig protokollistaként (1723–1730) dolgozott.⁹⁸ De a Magyar Udvari Kancellária (mint látni fogjuk) a későbbi hivatali továbblépésben sokkal fontosabb szerepet játszott. A két Batthyány karrierje is egyedi, ugyanis a főnemesek közül ők rendelkeztek csupán ausztriai (de kancellárián kívüli) tisztségekkel: Tódor alsó-ausztriai, míg József György a belső-ausztriai (grazi) kormányzatnál tett szert tapasztalatra.⁹⁹ Három tanácsos érkezett a Magyar Királyság bírói hálózatából: felsőbüki Nagy József a királyi tábla protonotáriusa, Ürményi József személynöki ítélmester (1770–1772), Vajay László pedig a királyi tábla érseki ülnöke volt (1737–1740), ami a tanácsosi munka jogi természetét tükrözi.¹⁰⁰ Három tisztségviselő jött „vegyes” hivatali közegből: míg a tanácsosnak kinevezett Majláth József Hont vármegyei alispánként szolgált,¹⁰¹ addig a kamarai kancellárián dolgozó Wlassics András Batthyány Károly (1697–1772) titkára volt,¹⁰² Belák György pedig egy bizonyos Mártonossy nevű (pontosan még nem azonosított) hivatalnok mellett tett szert gyakorlatra.¹⁰³ Végül a vizsgált csoportban öt olyan személyt találunk, akinek

⁹³ Pálffy 1749 és 1753 között, Batthyány pedig 1766-tól volt fizetés nélküli, majd 1770-től (Fallenbüchl adatai szerint) egészen 1782-ig tényleges tanácsos. *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században i. m. 297.

⁹⁴ ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1757. Reg. (Bd. 1157. fol. 15v.)

⁹⁵ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1766. ápr. 16. (Fasc. 3.)

⁹⁶ *Fináczy E.*: A magyarországi közoktatás története i. m. 265–270.

⁹⁷ Festetics 1758 és 1762 között, Török pedig 1758 és 1769 között. *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai i. m. 310.

⁹⁸ ÖStA HHStA HS B Nr. 794. 15v.

⁹⁹ ÖStA HHStA Reichskanzlei Geheime Räte Kt. 1. Fasc. 2. Nr. 54. Batthyány József Györgyre felvételi iratában mint belső-ausztriai kormánytanácsosra hivatkoznak, tehát ekkor már nem a Magyar Udvari Kamaránál lehetett főállásban. ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1777. nov. 26. (Fasc. 6.)

¹⁰⁰ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1776. máj. 6. Fasc. 6.; *Sebők R.*: Hivatali pályafutások i. m. 43.

¹⁰¹ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1768. jan. 13. (Fasc. 3.)

¹⁰² Uo. 1767. jún. 13. (Fasc. 3.)

¹⁰³ Uo. 1766. ápr. 16. (Fasc. 3.)

első ismert hivatala a kamarai pozíciója volt, köztük négy főnemesi (Esterházy Ferenc, Fekete János, Pálffy Károly, Zichy Károly), egy nemesi (Niczky Kristóf) származású hivatalviselőt azonosíthatunk. Esetükben a szakmai tapasztalatot a stúdium, de kiváltképp a személyes és családi kapcsolati tőke tudta pótolni.

Az esetek többségében a levéltári forrásokban nem maradt fenn információ arról, hogy az Udvari Kamara leendő tiszttségviselőinek komoly vetélytársai lettek volna az egyes pozíciók megszerzésénél. Sokszor a politikai környezet és az uralkodói akarat is egyértelművé tette azt, hogy ki fogja az egyes tisztségeket elnyerni, így volt ez Meskó Jakab, Fekete György esetében vagy a főnemesek többségénél. Néhányszor azonban – főként köznemesi titkárok vagy tanácsosok kinevezésénél – kérdéses volt, hogy az alkalmas jelöltek közül ki nyerjen felvételt. Ezek az ügyiratok kiváló betekintést nyújtanak a kiválasztás folyamatába. 1718-ban, Meskó Jakab halálát követően komoly dilemmát jelentett az utódlás kérdése. Száraz György kinevezése nem volt magától értetődő döntés, öt esélyes vetélytársa is akadt (a forrás szerinti felsorolásuk sorrendjében): Péterffy János (?–1731) kancelláriai tanácsos (1712-től báró), Rüdiger Goßwin von Fürstenbusch udvari kamarai tanácsos (korábbi titkár), Mecséri Ádám magyar kamarai titkár (későbbi tanácsos), Sigray János királyi táblai ülnök és soproni alispán, valamint Johann Georg Strobl (Strobel) udvari kamarai titkár.¹⁰⁴ Az Udvari Kamara ugyan a referátumában Péterffyt tartja a legtapasztaltabbnak és legalkalmasabbnak a feladatra, azonban a kancellárián nehezen tudnák a helyét pótolni, valamint magasabb (tanácsosi) pozícióba kellene őt felvenni, ami 3000 forintos éves fizetést jelentene, ellenben egy titkár számára csupán 1200 forint javadalmazást kell biztosítani, ezért tanulmányai, nyelvi kompetenciái és kamarai tapasztalatai miatt Száraz titkári kinevezését javasolták, amit VI. Károly jóvá is hagyott.

Hasonló helyzet alakult ki 1745-ben, Fekete György távozását követően is. Ekkor öt alkalmas jelölt közül választottak: Brunszvik Antal (1709–1780), a Helytartótanács titkára, felsőbüki Nagy István, fiskális prokurátor és Sopron vármegyei jegyző, Franz Alexander Wikard, az Udvari Kamara magyar expedíciójának titkára, Koller János, a Magyar Kamara titkára, valamint Georg Hardt a Magyar és az Erdélyi Udvari Kancellária udvari ágense.¹⁰⁵ A kamaraelnök Hardtot és Wikardot zárta ki elsőként, akik pedig mindketten sok éves hivatali szolgálatot tudhattak maguk mögött. Wikard még a szükséges kamarai tapasztalattal is bírt, azonban egyikőjük sem volt jártas a magyar törvények és jogszabások területén, ami alapvető elvárásnak számított a magyar ügyek referálásával

¹⁰⁴ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1718. ápr. 2. (Kt. 2109.9)

¹⁰⁵ Dietrichstein kamaraelnök részletes felterjesztése nem az Udvari Kamara személyi iratanyagában, hanem a bizalmas uralkodói iratokat tartalmazó Kabinetsarchivban őrződött meg. ÖStA HHStA KA AKA Kt. 16. Konv. 10.

szemben. Dietrichstein szerint ugyanez igaz volt Koller Jánosra is, aki ráadásul még kevés szolgálati évvel és tapasztalattal is rendelkezett, továbbá „Rá ugyanakkor nem lehetséges ajánlást tenni, mivel ő a magyar kamaraelnök teremtménye és teljesen neki van alávetve”.¹⁰⁶ A felterjesztés írója szerint Koller felvétele igen károsan hatna a kamarai munkára és a szükséges reformintézkedésekre, ugyanis „Az nem történhetne meg, ha az ő véleményének felülvizsgálója és a referens az elnök kliense lenne, sokkal inkább azon kellene aggódni, hogy minden ügynél, azok alátámasztására belső híreket szolgáltatna ki.”¹⁰⁷ Dietrichstein szerint az uralkodói kincstár három év alatt több mint 300 ezer forint bevételtől esett volna el, ha mindenben a Magyar Kamarára hallgat, és bizonyos döntéseit, kimutatásait nem bírálja felül. Állítása alátámasztására egy tételes kimutatást is csatolt, amely egyenként tartalmazza a vitatott ügyeket.¹⁰⁸ Ezen kényes feladatok elvégzése érdekében a kamaraelnök különösen fontosnak tartotta, hogy a magyar ügyek referense a hű alattvaló „tulajdonságaival” rendelkezzen és annak megfelelően is járjon el, így a kiválasztásnál ügyelni kellett arra, hogy a kinevezett tisztségviselő ne álljon függőségben se a Magyar Kamarával, se a Magyar Királyság mágnaival. Érdekes látni a folyamatot: míg 1709-ben még a magyar rendek „kényszerítették” ki egy magyar nemes hivatali felvételét, addig három és fél évtizeddel később a kamaraelnök érvel a magyar kamarai tanácsosi pozíció jelentősége mellett.

Ezt követően hasonlítja össze Dietrichstein a két legalkalmasabbnak tartott jelöltet, Brunszvik Antalt és felsőbüki Nagy Istvánt. Érdekes a kamaraelnök érvelését részleteiben végigkövetni: szerinte mindketten „mind a jog elméletében, mind gyakorlatában jól megalapozottak”, jó „stílussal” és német nyelvtudással rendelkeznek, valamint a Magyar Királyságban tekintéllyel bíró nemesek, akik nem állnak senkivel sem szoros függőségi viszonyban. Fekete György véleménye szerint is mindketten kiválóan alkalmasak a pozíció betöltésére és a kapcsolódó feladatok elvégzésére.¹⁰⁹ De mivel csupán egyiküket vehetik fel, ezért felsőbüki Nagyt tartják alkalmasabbnak, amit Dietrichstein előterjesztése hét pontba szedve mutat be: 1.) Míg Brunszvik „újnemesnek” számít, addig felsőbüki Nagy családja már sokat bizonyított és komoly tekintéllyel rendelkezik. 2.) Felsőbüki Nagy (korábban idézett) nagybátyja mint alnádor az 1723. évi országgyűlésen (az elhunyt személynököt helyettesítve) sokat tett a *Pragmatica*

¹⁰⁶ „Auf Selben dennoch kein Antrag gemacht werden könnte, weil er einr Creatur des Hungarischen Cammer Praesidentens, und ihme völlig zugestanden ist.” ÖStA HHStA KA AKA Kt. 16. Konv. 10.

¹⁰⁷ „Dises dörfte nicht geschehen, wann der Revisor deren Guetsachten, und Referent ein Client des Praesidenten wäre, villmehr hätte man zu besorgen, daß von allen Vorfallenheiten, zu deren Unterbauung, Inern Nachricht geben werden dörfte.” ÖStA HHStA KA AKA Kt. 16. Konv. 10.

¹⁰⁸ ÖStA HHStA KA AKA Kt. 16. Konv. 10.

¹⁰⁹ *Nagy János*: Idősebb Brunszvik Antal közéleti karrierjének vázlata. Századok 153. (2019) 1101–1122.

Sanctio elfogadtatásáért. 3.) Az 1741. évi országgyűlésen felsőbüki Nagy István mint soproni megyei követ és jegyző maga is igen aktív szerepet játszott, propagálta a nemesi felkelést, sőt 1742-ben maga is mint alezredes a frontra vezette a vármegyei csapatokat. 4.) Míg Brunszvik csupán 14. éve szolgál, felsőbüki Nagy 21. éve teljesít prokurátori és 13. éve megyei jegyzői feladatokat. 5.) Felsőbüki Nagy szóban és írásban egyaránt jobb némettudással rendelkezik. 6.) Felsőbüki Nagynak kevesebbet kellene fizetni. 7.) Fiskális prokurátorként felsőbüki Nagy már számos olyan ügygel találkozott, amely a leendő magyar referens hatáskörébe tartozik. Mindezek után nem meglepő, hogy 1745. június 21-én, 12 nappal Dietrichstein kamaraelnök felterjesztését követően felsőbüki Nagy Istvánt nevezték ki az Udvari Kamara tanácsosává és magyar ügyeinek referensévé.

A felvételi döntéshozás szempontjaiba nemcsak a tanácsosok és titkárok, hanem olykor a kamarai kancellária hivatalnokai esetében is betekintést nyerhettünk. Jó példa erre Belák György felvétele. 1766-ban Tagányi János kancellista mellé kerestek ülnököt (*accessor*), arra a feladatra, hogy „rég” magyar iratokat olvasson és jegyzeteljen ki.¹¹⁰ A pozícióra Belák mellett két alkalmas jelöltet találtak, Nagy Ferencet és Joseph Gürtlert. A felvételi anyagban mind a három pályázó kérvénye megtalálható. Belák és Gürtler pályakezdők voltak, Nagy már rendelkezett hivatali (ellenőri) tapasztalatokkal. Annak ellenére, hogy Gürtler filozófiai tanulmányokat is folytatott, Belák és Nagy voltak az esélyes jelöltek, azonban Tagányi ajánlására Belákot vették fel, amiben az is szerepet játszott, hogy neki pályakezdőként csupán 300 forintot kellett fizetni, míg a releváns munkatapasztalatokkal rendelkező Nagy 500 forintot kért magának. Két évvel később azonban Nagynak is sikerült felvételt nyernie a hivatalba.

Ajánlások, patrónus–kliens viszonyok

Az adott pozíció hivatali felettesének, a tisztség korábbi birtokosának vagy magyar személyi ügyekben a magyar referensnek az ajánlása nagy súllyal esett latba a felvétel folyamatában. Fekete György véleményére különösen sokat adtak, aki nemcsak felsőbüki Nagy Istvánt ajánlotta a hivatalba, hanem az 1745-ben felvételt nyert Vajay Lászlóról is elismerően nyilatkozott, illetve Niczky Kristóf is neki köszönhette kinevezését.¹¹¹ Niczky ugyanis nővére, Anna révén Fekete sógora volt, amelyre a jelölt egyéb érdemei mellett Dietrichstein kamaraelnök is előnyként hivatkozott felterjesztésében.¹¹² De alsóbb hivatali pozíciók esetén is fontos

¹¹⁰ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1766. ápr. 16. (Fasc. 3.)

¹¹¹ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1745. júl. 2. (Kt. 2771.)

¹¹² Uo. 1745. nov. 23. (Kt. 2781.)

lehetett a referensek véleménye, például korszakunk első magyar kancellistája és tolmácsa az 1716-ban kinevezett Király Ádám Meskó Jakabnak köszönhetette megbízását. Király 1709-ben a pozsonyi országgyűlésen találkozott, majd hét éven keresztül kapcsolatban állt vele és egyfajta gyakornokként igyekezett tanulni tőle.¹¹³

Ugyan a hivatalos kiválasztási elvek szerint törekedtek arra, hogy a kamarai tisztségviselők minél függetlenebb személyek legyenek, és ne álljanak főnemesi patrónusok függőségében, de ez a rendi társadalom érdekkapcsolatainak megfelelően nem mindig és nem maradéktalanul tudott teljesülni.¹¹⁴ A szaktudáson és hivatali tapasztalaton túl a kapcsolatok is nagymértékben befolyásolták az Udvari Kamarába való felvételt. A kapcsolati hálózat a főnemesek esetében volt a legkiterjedtebb, így náluk nehéz egy-egy személyhez kötni a hivatali kinevezést. A neves grófi családok tagjait jól ismerték az udvarban, ezért felvételi irataik is igen szűkszavúak, esetükben pedig formális ajánlásokra nem volt szükség. Egyszer-egyszer viszont feltételezhető a felvételt eldöntő ajánló személye, mint Esterházy Ferenc (udvari becenevén Quinquin) esetében, aki *Kavalierstourja* során ismerkedett meg Lotaringiai Ferencel. 1741-ben kamarásként a társuralkodó szűkebb kíséretéhez tartozott, és bizalmi kapcsolatuk a császárkoronázás után is megmaradt, amit a szabadkőműves mozgalom iránti közös szimpátiájuk tovább erősíthetett.¹¹⁵ Vagy 1775-ben Zichy Károly felvételekor gróf Leopold von Kolowrat-Krakowsky (1727–1809) kamaraelnök kiváló véleménnyel volt az ifjú jelölről, dicsérve képességeit és „helyes gondolkodásmódját”, amiben szakmai meggyőződésén túl az is szerepet játszhatott, hogy Kolowrat lánya, Anna Maria (1753–1805) két évvel korábban lett Zichy bátyjának, Ferencnek (1749–1812) a felesége.¹¹⁶ Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a főnemesi származás korántsem jelentett garanciát a leendő alkalmazásra. Sikertelenül pályázott például tanácsosi kinevezésért 1771-ben egy (meg nem nevezett) Csáky gróf (valószínűleg Antal, aki ekkor került a Szepesi Kamarához), vagy ugyanebben az évben gróf Apponyi Antal György (1751–1817) is, aki theresianumi tanulmányait követően eredménytelenül próbált felvételt nyerni az Udvari Kamarához.¹¹⁷

¹¹³ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1716. febr. 29. (Kt. 2042.)

¹¹⁴ A téma könyvtárnyi szakirodalmából itt most csak egy fontosabb módszertani tanulmányra utalunk: *Wolfgang Reinhard*: Freunde und Kreaturen. Historische Anthropologie von Patronage-Klientel-Beziehungen. Freiburger Universitätsblätter 139. (1998) 127–141. A patrónusi támogatás a Magyar Udvari Kamarához való felvételnél is sokat számított, lásd *Khavanova, O.*: „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” i. m. 1213–1214.

¹¹⁵ *Fazekas I.*: Egy magyar karrier Bécsben i. m. 6.; *Kökényesi Zs.*: A magyar arisztokrátiák integrációja i. m. 237., 239.

¹¹⁶ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1775. júl. 1. (Fasc. 6.)

¹¹⁷ Az ügyiratok sajnos nem maradtak fenn, lásd ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1772. index (Fasc. 4.); *Fallenbüchl Z.*: A Szepesi Kamara tisztviselői i. m. 221.

A köznemesek esetében is találkozhatunk azzal, hogy kamarai kinevezésüket az uralkodó vagy a kormányzó elit segítette elő. Arra, hogy valakire a legfelső szinten felfigyeljenek, az egyik legjobb érvényesülési lehetőséget az országgyűlések jelentették. A kamarai tisztségviselők közül hivatalba lépésük előtt többen a diétán megyék (mint 1741-ben felsőbüki Nagy István, 1751-ben Festetics Pál és Török József) vagy távollévő mágnás (mint 1708-ban Gyöngyösy Gábor, 1751-ben Végh Péter) követői voltak. A kamarai kinevezést azonban csupán néhány esetben előzte meg közvetlenül az országgyűlési részvétel, a felvételi iratokban is csak elvétve van ezekre utalás. Az egyik kivétel felsőbüki Nagy István korábban bemutatott esete.¹¹⁸ A felvétellel kapcsolatban az uralkodói akarat a legerősebben Fekete György esetében mutatkozott meg. Mária Terézia Dietrichstein kamaraelnök felterjesztésére nemcsak a szokásos „placet”-et írta rá, hanem a következő sorokat is „Különleges kegyből nevezem ki Feketét valóságos udvari kamarai tanácsosnak 3000 forint fizetéssel, mert ez nem túl sok a jövőendő érdemeihez képest, amikkel majd viszonozza azt, valamint ezen országgyűlésen jól végzett szolgálatai miatt és különleges megkülönböztetésből [nevezem ki őt].”¹¹⁹

A kamarai kinevezéseknél (főleg alacsonyabb pozícióknál) a főnemesi ajánlások is komoly előnyt jelenthettek egy-egy pályázó kiválasztásánál. Király Ádám pályázatát nemcsak Meskó Jakab ajánlólevele erősítette, hanem a pályázó Keresztély Ágost (1666–1725) esztergomi érsekre és Koháry István (1649–1731) országbíróra is mint ajánlóira hivatkozott.¹²⁰ A patrónus–kliens viszony Wlassics András esetében mutatkozott meg a legközvetlenebbül. Wlassics Batthyány Károlynak, József főherceg korábbi főudvarmesterének volt a titkára.¹²¹ Az amúgy jó kvalitásokkal bíró Wlassics kiválasztásában Batthyány ajánlólevele is sokat számíthatott, így kerekedve felül a rivális jelöltön, Jablanczy Ignác magyaróvári fiskálison. Hasonlóan indult Feldhofer (Feldhoffer) Antal felvételi ügye is, aki 1772-ben fogalmazói pozícióra jelentkezett.¹²² Feldhofer jó önéletrajzzal rendelkezett, a nagyszombati gimnázium elvégzése után filozófiai stúdiumokat

¹¹⁸ *Zsilinszky Mihály*: Az 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1888. máj. 7-ki ülésén. Bp. 1888. 60.; *Nagy J.*: Rendi ellenzék és kormánypárt i. m. 71. A téma tágabb kontextusához lásd *Vámos András*: A távollévők követői a 18. századi országgyűléseken. In: *Politikai elit és politikai kultúra* i. m. 51–75.

¹¹⁹ „Aus besonderer gnad benene dem Fekete zum würcklichen Hoff Camer rath mit der besoldung von 3000 fl weillen nicht zuvielle das er selbe ins künftige meriten wird dieses zur recompens seiner gutt geleisten dienst in disen landtag geschehen und aus besonderer distinction.” ÖStA FHKA AHK HFÖ 1741. okt. 20. (Kt. 2677.)

¹²⁰ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1716. febr. 29. (Kt. 2042.)

¹²¹ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1767. jún. 13. (Fasc. 3.) Batthyány személyére lásd *Kökényesi Zolt*: Katona vagy udvari ember? Batthyány Károly helye a bécsi udvari arisztokrácia sorában. In: Batthyány Lajos nádor. Szerk. Móróczi Péter. Kőrmend 2017. 163–183.

¹²² ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1772. márc. 11. (Fasc. 4.)

folytatott, majd magyar joggyakorlatot is szerzett, 1767-től pedig az Illír és az Egészségügyi Udvari Deputációban (Hofdeputation in Illyricis, Hofdeputation in Sanitäts-Sachen) dolgozott kancellistaként, majd 1770-től tizenkilenc hónapig át gróf Esterházy Imre (1722–1792) altábornagy mellett a lengyel fronton teljesített fogalmazói szolgálatot.¹²³ Az Illír vagy az Egészségügyi Deputációban nem kínálkozott számára feljebb lépési lehetőség, ezért jelentkezett a deputációk és Esterházy ajánlásával együtt az Udvari Kamarához fogalmazónak. A kinevezést Mária Terézia is támogatta, ennek ellenére Feldhofer mégsem itt folytatta hivatali pályáját, hanem (nyilván korábbi, Esterházy mellett gyűjtött tapasztalataira való tekintettel) a Galíciai Guberniumnál lett titkár.¹²⁴

Az Udvari Kamara tisztségviselői és a főnemesi elit tagjai között számos olyan kapcsolatot azonosíthatunk, amely a bécsi kormány szervbe való bekerülést is segíthette. Málnási Ödön kutatásai szerint a Meskó-fivérek Illésházy Miklós (1653–1723) kancellár és Pálffy Miklós (1657–1732) nádor bécsi udvari köréhez tartoztak, ami előnyösen befolyásolhatta Meskó Jakab felvételét is.¹²⁵ Gyöngyösy Gábor a pályájának egyengetésében sokat köszönhetett gróf Csáky Imre (1672–1732) érseknek. Gyöngyösy 1712 márciusában Csáky támogatását kérte a Szepesi Kamara titkári pozíciójának elnyeréséhez, kérését azért merete megtenni, mivel – mint írja – „Excellentiád Méltósága Patrociniumjába helyeztetett”.¹²⁶ Csáky valószínűleg közbenjárhatott Gyöngyösy ügyében, mert a titkári pozíciót ő kapta meg, és 1724-ben is a bíboros támogatását feltételezhetjük a Szepesi Kamarától az Udvari Kamarához érkezett egyetlen magyar tisztségviselő kinevezése mögött is.

Hasonló patrónus–kliensi kapcsolatra gyanakodhatunk Batthyány Lajos kancellár, valamint felsőbüki Nagy István és Vajay László kinevezése mögött is. A felsőbüki Nagy család több tagja már legalább egy generáció óta a Batthyányak kliensi szolgálatában állt. Nem véletlenül írta id. felsőbüki Nagy István Batthyány Lajos anyjának, Eleonórának a Rákóczi-mozgalom elején, 1704 januárjában, a Batthyányak szalonaki várába költözése kapcsán, hogy: „magam csekély személyemet pedig Császár és Koronás Király Kglmes Urunk eo Fölséghe hivségében, s Méltossághos Batthyáni Ház szolgálattjában conservalny kívánván”.¹²⁷ A jó kapcsolat az ifjabb generáció tagjai között is megmaradt, felsőbüki Nagytól Batthyány olykor előbb értesült hivatali ügyekről, mint ahogy

¹²³ Feldhofer 1746 és 1751 közötti gimnáziumi tanulmányai a matrikula-bejegyzések alapján is igazolhatóak: A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága i. m. Nr. 27178.

¹²⁴ A szabadkőműves Feldhofer ellen később, 1792-ben eljárás is indult. ÖStA HHStA KA KFA Kt. 150 Nr. 13.

¹²⁵ *Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. (1672–1732.)* Kalocsa 1933. 156.

¹²⁶ ÖStA HHStA Sonderbestände Familienarchiv Csáky Kt. 5b Konv. 130. fol. 1450–1451.

¹²⁷ MNL OL P 1314 Nr. 87133.

azt az információáramlás formális útja lehetővé tette. Ez történt 1748 májusában is: „Adom alázatossan tudtára Excellentiadnak, hogy ma le jött Excellentiad kívánságágra erant adatott referada [...]”.¹²⁸ Hasonló szövetségi kapcsolatot figyelhetünk meg Batthyány Lajos és Vajay László között is, akik még az 1720-as évek elején a Magyar Udvari Kancellárián ismerkedtek meg egymással.¹²⁹ Vajay évtizedekkel később is szívesen folyamodott Batthyányhoz közbenjárásért. Udvari Kamarához való kinevezését követően pedig a következő sorokat írta a kancellárnak: „Hogy pediglen Excellentiád hathatos Protectioja által engemet eo Fölséghe Kegyelmessen confirmálni méltoztatott, eörökös hálaado alázatossággal köszönöm.”¹³⁰

Számos hasonló kapcsolatot lehetne még rekonstruálni. Valószínűleg Száraz György békési ágens felvételénél az Udvari Kamaránál a nagy tekintéllyel bíró Békés vármegyei főispán Johann Jakob von Löwenburg is közbenjárhatott. A feltevést erősíti, hogy 1719-ben, Száraz lányának, Mária Juliannának a keresztszülei Löwenburg és felesége voltak.¹³¹ Tersztyánszky Dániel felvétele mögött pedig Kollár Ádámnak (1718–1783), az Udvari Könyvtár (Hofbibliothek) aktuális igazgatójának a támogatása feltételezhető, akinek a bécsi köréhez tartozott a fiatal szépeességi értelmiségi.¹³²

Már a felsorolt példák alapján is látszik, hogy a kamarai tisztségviselők, sőt bizonyos tanácsosok és titkárok sem voltak függetlenek a korszakra oly jellemző patrónus–kliensi érdekkapcsolattól, bár a patrónusi segítség vagy akár a legfelsőbb szintről érkező ajánlás sem jelentett minden esetben garanciát egy-egy tisztség elnyeréséhez. 1717 januárjában például Eleonóra császárné, I. Lipót özvegye külön levélben fordult Pálffy Miklós nádorhoz, korábbi főistállómesteréhez Meskó halála és utódlása ügyében.¹³³ De a császárné hiába ajánlotta Fürstenbusch kamarai tanácsost magyar referensnek és kérte számára Pálffy támogatását a magyar rendeknél (amiről nem tudjuk, hogy megkapta-e), végül Száraz Györgyöt

¹²⁸ Uo. Nr. 87213.

¹²⁹ De Vajay első és legfontosabb patrónusa az 1736-ban elhunyt Erdődy László Ádám nyitrai püspök lehetett.

¹³⁰ Fontos megjegyezni, hogy ekkor Vajay kamarai kinevezése mellett pozsegai főispáni adminisztratori megbízást is kapott, illetve bizottsági munkálatokban is részt vett. MNL OL P 1314 Nr. 105611.

¹³¹ AMDStS Taufbuch Bd. 59. 324v. Száraz egyébként már kamarai alkalmazása előtt is kiváló bécsi kapcsolatokkal rendelkezett, ezt tükrözi, hogy 1712-ben Ferenc fia keresztelésénél nemcsak Ujváry Imre magyar kancelláriai regisztrátor segédkezett, hanem a keresztanya feladatát maga Thököly Éva, Esterházy nádor felesége vállalta magára. Uo. Bd. 55. 357v.

¹³² Kollár levelezésének címzettjei között (földrajzi közelségük miatt) nem jelenik meg Tersztyánszky, viszont leveleiben gyakran említésre kerül. Kollár Ádám Ferenc levelezése. Szerk. Soós István. (Magyar tudósok levelezése 4.) Bp. 2000. Továbbá talán kevésbé ismert, de Kollár 1754-ben maga is a Pénz- és Bányügyi Udvari Kamara fogalmazója volt, lásd Staats- und Standes-Calender. Wien 1754. 77.

¹³³ ÖStA HHStA SB Pálffy-Daun Kt. 15. Nr. 22.

nevezték ki a pozícióra. Koller János esetében is láthattuk, hogy Erdődy Gábor magyar kamaraelnöktől való túlzott függősége miatt diszkvalifikálódott 1745-ben a kamarai tanácsossáért folyó versenyből (a kinevezést aztán felsőbüki Nagy István nyerte el). Ugyanebben az évben hasonló okokból maradt alul Niczky Kristóffal szemben is a kamarai tanácsosi pozíció megszerzésében.¹³⁴ A versenyben egyébként Niczky (mások mellett) Pék Mihály jelöltnél is eredményesebbnek bizonyult, aki pedig Pálffy Miklós (Károly apjának) a titkára volt.

Anyagi juttatások

VI. Károly uralkodása alatt a kamarában a többi hivatalhoz hasonlóan nem voltak egységesek a járandóságok, ugyan törekedtek az azonos pozícióban lévők arányos javadalmazására, ennek ellenére a magyar tisztségviselők éves fizetési között jelentős eltéréseket találunk. Míg Száraz György tanácsosként 2000 forintot, addig Antolchich János és Gyöngyösi Gábor 2500 forintot keresett.¹³⁵ Bár Antolchich bérezése így is ezer forinttal elmaradt a vele azonos időben kinevezett Bernard Germettenétől (a Magyar Udvari Kancellária későbbi tanácsosától), aki 3500 forintot kapott.¹³⁶ Germetten pozitív megkülönböztetését korábbi hivatása indokolta, ugyanis Germetten prágai jogász professzor volt, míg Antolchich varasdi főharmincados, az Udvari Kamarában pedig mindketten jól tudták kamatoztatni tudásukat.

Mária Terézia uralkodása első felében Fekete György tanácsosként az uralkodónő rezolúciója alapján 3000 forintot keresett (ami a felterjesztésben szereplő összeg kétszerese volt), később ugyanezt az összeget kapta meg felsőbüki Nagy István is,¹³⁷ Niczky Kristóf, majd utóda Végh Péter titkárok pedig 1800 forint éves fizetést kaptak.¹³⁸ A hosszú szolgálati évek során felsőbüki Nagy juttatása 5000 forintra emelkedett, ami a tanácsosoknak adható legmagasabb fizetésnek számított. 1764-ben rajta kívül csupán Franz Anton von Saffran és a korábban említett báró Schmidlin, továbbá a hivatalban szintén jól megbecsült Festetics Pál kerestek ennyit.¹³⁹ A fizetésük persze így is elmaradt a kormányszerv vezetőjének, gróf Rudolph von Choteknek (1706–1771) a járandóságától, ami 24 ezer forintot volt, de a tanácsosi bérek között is nagy volt a szórás, Joseph von Marburg

¹³⁴ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1745. nov. 23. (Kt. 2781.)

¹³⁵ ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1723. Reg. Bd. 1116. fol. 558r.; ÖStA FHKA AHK HFÖ 1719. szept. 28. Kt. 2157.; ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1724. Reg. Bd. 1120. fol. 361v. Gyöngyösi későbbi vagyoni helyzetéhez lásd végrendeletét: HHStA HA Obersthofmarschallamt Kt. 637. Nr. 37.

¹³⁶ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1719. szept. 28. Kt. 2157.

¹³⁷ Uo. 1741. okt. 20. Kt. 2677.; ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1745. Reg. Bd. 1205. fol. 272r.

¹³⁸ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1745. nov. 23. Kt. 2781.; Uo. 1753. jún. 11. (Kt. 2895.)

¹³⁹ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1764. márc. 19. (Fasc. 2.)

3000 forintot, Ottokar Ernst von Stupan pedig 2000 forintot keresett. Ekkor egyébként Fekete János és Pálffy Károly is csupán 2000 forint fizetést kaptak, ami egyfelől azzal magyarázható, hogy létszámfeletti tanácsosok voltak (akárcsak Festetics), így bérük kevésbé igazodott a többi hivatalnokéhoz, másfelől pedig főnemesi származással rendelkeztek.¹⁴⁰ Az arisztokrata tisztségviselők esetében, akik nemcsak a hivatali munkájukból, hanem nagyobb birtokaikból befolyó jövedelmeikkel is számolhattak, nagyobb volt a fizetési eltérés mind pozitív, mind negatív irányban. Hivatalviselése elején Fekete János vagy Zichy Károly sem kapott fizetést, ellenben a pályakezdőként a kamarához került Esterházy Ferenc 4000 forintos járandósággal állhatott 1745-ben munkába.¹⁴¹

Mária Terézia a hétéves háborút követően, 1764-ben igyekezett a bécsi kormányszervek, köztük az Udvari Kamara fizetési gyakorlatát is megreformálni, következetesebbé tenni.¹⁴² Ezt követően a rendes (tehát nem létszámfeletti vagy címzetes) kamarai tanácsosok hivatalos fizetése 4000 forint lett. Ez a döntés negatívan hatott felsőbüki Nagy keresetére, akinek ezer forinttal csökkentették a korábbi juttatását. A fizetések megállapításakor a „kivételezés joga” természetesen továbbra is megmaradt az uralkodónál: Saffran és Schmidlin keresetét, akikkel különösen meg volt elégedve, vagy (a létszámfeletti) Festetics bérét nem csökkentette. A 4000 forintos tanácsosi fizetés viszont a továbbiakban mértékadó maradt, Majláth Józsefet, majd utódját, felsőbüki Nagy Józsefet, valamint Ürményi Józsefet is ezzel a járandósággal vették fel a hivatalba.¹⁴³ Az 1764. évi rendezés a kamarai kancellária dolgozóinak a fizetésére is kiterjedt, azonban esetükben inkább emelés, mintsem egységesítés történt. A kancellisták 800 és 500 forint közötti fizetést kaptak, köztük Tagányi (a korábbi 423 forint helyett) 500 forintot, Csorba és Fábiánics pedig (a korábbi 516 forint helyett) 600 forintot.¹⁴⁴

Az Udvari Kamara tisztségviselőinek a járandósága magasabb volt, mint a Magyar Királyságban szolgálatot teljesítő hivatalnokoké (például a Magyar Udvari Kamara írnokai az 1740-es évektől 400 forintot kerestek),¹⁴⁵ azonban a bécsi élet még a pozsonyinál is jóval költségesebb volt. A császárvárosi lét legdrágább tényezőjét a lakhatás képezte, amelynek díjai a 18. század folyamán

¹⁴⁰ Fontos megjegyezni azt, hogy Fekete, Festetics és Pálffy létszámfeletti státusza csupán a fizetési kimutatásokból derült ki, de a hivatalon belül ők is valóságos kamarai tanácsosi ranggal bírtak. A Staatskalender is így említi őket. Vayon és Zichyn kívül a vizsgálatunkban szereplő magyar tanácsosok mindegyike valóságos kamarai tanácsosi címmel rendelkezett, kinevezési irataikban is ez szerepel. További kutatás feltárhatja még néhány főúri tanácsos létszámfeletti státuszát.

¹⁴¹ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1762. dec. 23. (Fasc. 1.); Uo. 1775. júl. 1. (Fasc. 6.); Uo. 1745. septe. 13. (Kt. 2776.)

¹⁴² Uo. 1764. márc. 19. (Fasc. 2.)

¹⁴³ Uo. 1768. jan. 13. (Fasc. 3.); Uo. 1772. febr. 24. (Fasc. 4.); Uo. 1776. máj. 6. (Fasc. 6.)

¹⁴⁴ Uo. 1764. márc. 19. (Fasc. 2.)

¹⁴⁵ *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztségviselői a XVIII. században i. m. 276.

folyamatosan emelkedtek a túlnépesedő városban, a lakásbérlet évente több száz forintot is felemésztetett.¹⁴⁶ A bécsi kormányzatszervek és a Habsburg udvartartás tisztségviselői a főudvarnagynál (Obersthofmarschall) pályázhattak ingyenes vagy kedvező árú beszállásolásra (Hofquartier), ami lakhatási problémáikra jó megoldást jelenthetett, azonban ezt mindig külön kérvényezniük kellett, és a jobb lakásokért komoly verseny folyt.¹⁴⁷ A kérvények pozitív elbírálása nem volt garantált, például Niczky Kristóf 1746-ban és 1748-ban is eredménytelenül pályázott közepes méretű „szolgálati lakásra”, előbb Franz Ignaz von Zehnmann, a császári Fővadászmeisteri Hivatal (Obersthof- und Landjägermeisteramt) titkára, majd báró Heinrich Bernhard von Wührer birodalmi tanácsos bizonyult sikerebbnek.¹⁴⁸ Vajay László sem járt több sikerrel annak ellenére, hogy ő a kedvező elbírálás érdekében még patrónusához, Batthyány Lajoshoz is fordult.¹⁴⁹

Az Udvari Kamara magyar tisztségviselői között természetesen sikeres pályázók is akadtak. Ilyen volt Gyöngyösy Gábor, aki 1726-ban az Alte Fleischmarkton található Rimmer-féle ház egyik lakását kérvényezte magának.¹⁵⁰ Pozícióját erősítette, hogy a lakást nemcsak maga, hanem felesége és nyolc gyermeke számára igényelte, akiket megfelelő ingatlan hiányában másfél éve Kassán volt kénytelen hátrahagyni. A kérvényt gróf Franz Jakob von Brandiß (1677–1746) főudvarnagya a kérés jogosságára és a Gyöngyösyre kapott „magas ajánlásokra” tekintettel hagyta jóvá. A lakást Gyöngyösy halála után utóda, felsőbüki Nagy István is sikerrel kérvényezte magának.¹⁵¹

A tanácsosok magas fizetésük miatt változó módon tudtak maguknak megfelelő lakást szerezni, ez rászorultságuktól és kapcsolataiktól egyaránt függött. Festetics Pál e téren is sikeresnek bizonyult, ugyan 5000 forintos fizetéssel rendelkezett, ennek ellenére eredményesen pályázott a báró Joseph von Mannagetta (1699–1764) alsó-ausztriai tanácsos halála után üresen maradt lakásra,¹⁵² bár később áldozatot is kellett hoznia, ugyanis 1768-ban hozzá költöztették be Majláth Józsefet.¹⁵³ A szá-

¹⁴⁶ Bécsi lakásviszonyokhoz lásd *Elisabeth Lichtenberger*: Das sozialökologische Modell einer barocken Residenz um die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: *Städtische Kultur in der Barockzeit*. Hrsg. Wilhelm Rausch. Linz 1982. 235–262.

¹⁴⁷ *Josef Karlbrunner*: Das Wiener Hofquartierwesen und die Maßnahmen gegen die Quartiersnot im 17. und 18. Jahrhundert. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 5. (1925) 24–36.; *Yasmin-Sybille Rescher*: Herrschaftssicherung und Ressourcenverteilung am Wiener Hof. Das Obersthofmarschallamt im 17. und 18. Jahrhundert. Doktori (PhD) értekezés. Universität Wien. 2016.

¹⁴⁸ ÖStA FHKA AHK Hofquartiersresolutionen Konv. 1746.; Konv. 1748.

¹⁴⁹ Vajay László levele Batthyány Lajoshoz, 1745. nov. 3. MNL OL P 1314 Nr. 105612.

¹⁵⁰ ÖStA FHKA AHK Protokollbuch der Hofquartiersakten Bd. 100. 81r.

¹⁵¹ Uo. Bd. 110. 67r.

¹⁵² Uo. Bd. 119. 151v–152r.

¹⁵³ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1768. jan. 13. (Fasc. 3.) Együttlakásukat a Staatskalender is megerősíti: Staats- und Standes-Calender. Wien 1769. 38–39.; Uo., 1770. 39–40.

zad végéhez közeledve a dráguló lakáskörülmények miatt az sem volt ritka, hogy a tisztségviselők szállástámogatásban részesültek, például felsőbüki Nagy József vagy Ürményi József is, akiknek tanácsosi fizetése mellé évi 500 forint kvartélypénzt ítéltek meg.¹⁵⁴ A főnemesi elit tagjai számára a lakhatás jóval kisebb problémát jelentett, így Batthyány Tódor és Pálffy Károly is a családjaik birtokában lévő Schenken Strassén található (szinte egymás szomszédságában fekvő) városi palotákban laktak.¹⁵⁵

Az Udvari Kamara (kérvény ellenében) a fizetésen és szállástámogatáson kívül további kisebb-nagyobb összegekkel is tudta tisztségviselőit támogatni. 1724-ben Száraz György például a Bécsből való elköltözésre 100 forintot,¹⁵⁶ 1718-ban Király Ádám házasságkötése utáni ajándékként 18 forintot¹⁵⁷ vagy halálát követően, 1742-ben özvegye 140 forint gyászpénzt (Konduktquartal) kapott.¹⁵⁸ Mária Teréziánál pozitív elbírálást nyert felsőbüki Nagy István özvegyének, Filszky Mária Gabriellának a kérvénye is, aki sok évet szolgált férje után özvegyi nyugdíjat kérvényezett magának, amit (évi 600 forintot) meg is kapott.¹⁵⁹ A közvetlen anyagi juttatásokon túl a kamarai tisztségviselők birtokadományokban is részesülhettek, így Meskó Jakab 1716-ban, nem sokkal halála előtt a korábbi Rákóczi-birtokot, Abaújt és Széplakot kapta tulajdonba,¹⁶⁰ vagy 1750-ben felsőbüki Nagy István a több mint 1300 holdas babócsai birtokot szerezte meg.¹⁶¹

Végcél vagy „ugródeszka”?

A hivatali pályafutások vizsgálata szempontjából alapvető kérdés, hogy az Udvari Kamaránál való hivatalviselés a magyar tisztségviselők számára végcél, karrierjük csúcspontját jelentette, vagy sokkal inkább „ugródeszkát” a későbbi magasabb pozíciók eléréséhez. Mint korábban láthattuk, az Udvari Kamaránál 1740 előtt pozíciót szerző magyar tisztségviselők jellemzően pályájuk zenitjén, másfél-két évtizedes hivatali tapasztalattal érkeztek a kormány szervbe. Egyedül a kancellistaként és magyar tolmácsként dolgozó Király Ádám nyert néhány év gyakorlat után felvételt az állományba, ahol több mint negyedszázadon át dolgozott hasonló beosztásban. A korszak tanácsosai és titkárai közül (a 22 főből) ketten maradtak

¹⁵⁴ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1772. febr. 24. (Fasc. 4.); Uo. 1776. máj. 6. (Fasc. 6.)

¹⁵⁵ Például: Staats- und Standes-Calender, 1756. 30.; Uo., 1770. 39.

¹⁵⁶ ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1724. Reg. Bd. 1120. fol. 571v.

¹⁵⁷ Uo. 1718. Reg. Bd. 1096. fol. 189r.

¹⁵⁸ Uo. 1742. Reg. Bd. 1192. fol. 378r.

¹⁵⁹ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1766. máj. 14. (Kt. 633.)

¹⁶⁰ ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1716. Reg. Bd. 1088. fol. 305v; MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii A 57 31. kötet 195–196.

¹⁶¹ ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1750. Reg. Bd. 1225. fol. 233r; *Főnagy Zoltán: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak) I–II.* Bp. 2013. II. 942.

halálukig a hivatalban: Meskó Jakab hét éven át, Gyöngyösy Gábor pedig több mint húsz éven keresztül látta el tisztségét. Antolchich és Száraz viszont csupán öt-hat évig dolgoztak a kormányzatszervnél, Antolchich 1723-ban az újonnan alapított Helytartótanács első köznemesi tanácsosainak az egyike lett.¹⁶² Száraznak előbb a hivatalon belül sikerült feljebb lépnie, 1723-ban titkárból tanácsos lett, majd 1724-ben személynöki kinevezést nyert, élete utolsó évében (1731-től) pedig visszatért Bécsbe és a Magyar Udvari Kancellárián dolgozott tanácsosként.¹⁶³

Mária Terézia uralkodása alatt jóval szerteágazóbb karriermintákkal találkozhatunk. Az Udvari Kamarához tanácsosi vagy titkári pozícióban felvett magyarok jellemzően a húszas éveik második felében jártak, amikor a hivatalba bekeverültek, ott pedig többnyire minimum három, maximum kilenc évet töltöttek. Atipikusnak tekinthető Ürményi József karrierje, aki csupán egy évet töltött a hivatalban, vagy felsőbüki Nagy István pályafutása is, aki (elődje, Gyöngyösy Gábor példáját követve) több mint 22 évig (haláláig) szolgált a kormányzatszervnél. Szintén kivételes Vajay László és Török József hivatali szolgálata, mindketten ötvenes éveikben nyertek tanácsosi kinevezést. Vajay újonnan beiktatott pozsegai főispáni adminisztrátorként konkrét feladatra kapott megbízást: a Szlavónia inkorporációjával foglalkozó bizottság tagja volt.¹⁶⁴ Török József pedig kinevezése alatt Bécstől távol, Kassán tevékenykedett a Szepesi Kamara elnökeként (1772–1774).¹⁶⁵ Számára egyébként másfél évtized munka után „megváltás” lehetett a kancelláriától való távozás, ugyanis már korábbi Szent István-rendi kérvényében utalt arra, hogy a hivatalától szívesen megválna, mert „az éjjeli és nappali munkavégzés” miatt napról napra romlott a szeme.¹⁶⁶ A titkárok és tanácsosok között a hivatalon belüli feljebb lépésre négy példát láthatunk: Zichy Károly 1775-ben, 22 évesen került a hivatalba fizetés nélküli bizottsági tanácsosként (Hofkommissionsrat), majd bő egy év múlva valódi tanácsosi kinevezést nyert, de fizetést csak 1779-től kapott (bár ekkor is, rendes státusz hiányában csupán 3000 forintot).¹⁶⁷ Igen egyedi Neuhold János mintahivatalnok esete, akit 1762-ben (Végh utódaként) titkárnak vettek fel, ebben a minőségben szolgált öt éven keresztül, majd 1767-ben előléptették a Magyar Udvari Kamarához tanácsosnak, ahol eredményesen foglalkozott úrbéri ügyekkel. 1773-ban (Ürményi helyére) már mint tanácsos került vissza az Udvari Kamara állományába.¹⁶⁸ Az elitkutatás

¹⁶² *Ember Győző*: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp. 1940. 201.

¹⁶³ *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai. Bp. 1994. 108.; *Fazekas I.*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai i. m. 1147.

¹⁶⁴ *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Bp. 1988. 130.

¹⁶⁵ *Uő.*: A Szepesi Kamara tisztviselői i. m. 220.

¹⁶⁶ MNL OL Szent István Rend Levéltára P 1058 Kt. 29. Nr. 206.

¹⁶⁷ ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1777. márc. 7. (Fasc. 6.); Uo. 1779. jún. 10. (Fasc. 6.)

¹⁶⁸ Uo. 1762. okt. 2. Kt. 1.; Uo. 1773. máj. 8. (Fasc. 5.)

és a kormányzattörténet szempontjából is jelentőséggel bír Pálffy Károly 1774. évi kamarai alelnöki kinevezése. Pálffyt tizenegy év hivatali szolgálat után nevezte ki Mária Terézia alelnöknek, aki a magyar főrendek közül elsőként nyerte el ezt a méltóságot a 18. században.¹⁶⁹ Pálffy utóda négy évvel később Batthyány József György lett, aki csupán fél évet szolgált előtte a kormány szervnél tanácsosként, hivatali felvétele mögött nyilvánvalóan az alelnöki pozícióra való utódkeresést feltételezhetjük.¹⁷⁰ Batthyány az alelnöki pozíciót az Udvari Kamara 1782. évi felszámolásáig megtartotta, de fontos megjegyezni, hogy a kormány szerv 1797. évi helyreállítását követően is az egyik alelnöki posztot (ekkortól két-három állt rendelkezésre) mindig magyar főnemes töltötte be, egészen 1844-ig.¹⁷¹

A magyar tanácsosok és titkárok számára az Udvari Kamara jellemzően remek „ugródeszkát” jelentett a későbbi magasabb méltóságok felé. A tisztségviselők a kormány szervnél hivatali gyakorlatra és bécsi kapcsolatokra tettek szert, ami segítette későbbi karrierjüket. A tereziánus kor 18 tanácsosa és titkára közül a kamarai szolgálat után a legtöbben a Magyar Udvari Kancelláriánál folytatták hivatali pályafutásukat: hatan (Batthyány Tódor, Fekete György, felsőbüki Nagy József, Neuhold János, Ürményi József, Zichy Károly) mint tanácsosok és Pálffy Károly mint alkancellár (1787-től kancellár), de karrierje későbbi fázisában Esterházy Ferenc, Majláth József és Végh Péter is a kancelláriához került.¹⁷² A magyar tanácsosok számára ez nem jelenthetett éles karrierváltást, ugyanis a két kormány szerv között, a közös ügyek intézése érdekében szoros kapcsolat állt fenn. Pálffy János ugyan nem a kancelláriánál folytatta karrierjét, de felvételi iratához Mária Terézia saját kézzel írta oda, hogy felsőbüki Nagy Istvánnal együtt minden pénteken vagy szombaton a kancelláriánál dolgozzon.¹⁷³ A Magyar Udvari Kamara irányába erről a szintről sokkal kisebb volt a mobilitás, hasonló poszt elfoglalása egyfajta visszalépésnek számított volna. Csupán Festetics Pál és Vajay László folytatta a pályáját a pozsonyi kamaránál, de mindkettőjük magasabb besorolásban: Festetics alelnökként, Vajay pedig tanácsosként (az Udvari Kamaránál csak címzetes tanácsosi címmel rendelkezett).¹⁷⁴ A többi tanácsos és titkár karrierje változatos képet mutat, Niczky és Végh jogi-politikai irányban tudott továbblépni, Niczky személynöki ítélőmester (1754–1762), Végh koronaügyész

¹⁶⁹ Pálffy fizetése 6000 forintot tett ki. Uo. 1774. máj. 17. (Fasc. 5.)

¹⁷⁰ Uo. 1778. máj. 22. (Fasc. 6.)

¹⁷¹ A hivatal újraindulásakor gróf Révay Péter (?–1800), halála után gróf Koháry Ferenc (1767–1826), 1811-től gróf Almásy Ignác (1751–1840), 1817-től (egy darabig Almásyval párhuzamosan) gróf Nádasdy Mihály (1775–1854), 1823-tól (egy ideig Nádasdyval párhuzamosan) gróf Zichy Károly (1779–1834), végül 1832-től gróf Szécsen Miklós (1782–1871) viselte a kamarai alelnöki pozíciót.

¹⁷² *Fazekas I.*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai i. m. 1144–1154.

¹⁷³ ÖStA FHKA AHK HFÖ 1753. ápr. 27. (Kt. 2895.)

¹⁷⁴ *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században i. m. 294–296.

(1762–1765) lett.¹⁷⁵ Fekete János és Pálffy János a hivatali pályafutást hátrahagyva katonai karrier építésébe kezdett: Fekete pályája csúcán, 1779-ben vezérőrnagy (Generalmajor), Pálffy pedig egészen a táborszernagyi (Feldzeugmeister) rendfokozatig vitte, továbbá két és fél évtizeden keresztül a bécsi Magyar Nemesi Testőrség alkapitányi tisztségét viselte (ahol gazdasági ügyek intézéséért is felelős volt).¹⁷⁶ Bár Fekete János – apjával ellentétben – kevésbé volt motivált az aktív karrierépítésben, őt sokkal inkább a kultúra és az irodalom kérdései foglalkoztatták.¹⁷⁷ Igen egyedinek tekinthető Esterházy Ferenc és Majláth József karrierútja, mindketten újonnan létrehozott pozíciókba kerültek, Majláth a visszacsatolt Fiume első kormányzója lett, Esterházy pedig a magyar rendek tagjai közül egyedülként a *Directorium in publicis et cameralibus* tanácsosa.¹⁷⁸ Esterházy pályájának további karakterisztikuma, hogy ő volt a kamara egyedüli magyar tanácsosa, akit hivatalviselése után közvetlenül „birodalmi” (nem magyar) kormányszerv vett állományba. Fordított pályát járt be viszont Batthyány József György, aki grazi hivatalból érkezett a kormányszervhez, azonban az Udvari Kamara 1782. évi átszervezését követően a jozefinus korszakban nem kapott újabb hivatali tisztséget (legalábbis nem tudunk róla), 1783-ban csupán Torontál vármegye főispánjának nevezték ki.¹⁷⁹ A vizsgált személyeink közül Batthyány az egyedüli, akinek hivatali karrierjében II. József uralkodása alatt törés következett be, míg az új hivatalközpont generáció tagjainak, köztük Majláthnak és Ürményinek a felemelkedése (akik kerületi biztosi pozíciót is vállaltak) ekkor vett új lendületet.¹⁸⁰

Az Udvari Kamara egykori tisztségviselői közül többen igen fényes karriert futottak be, és a 18. század, illetve a 19. század első negyedének meghatározó kormányzati döntéshozóivá váltak. A vizsgált személyek között kilenc zászlósurat találunk, köztük öt (Fekete, Niczky, Ürményi, Végh, Zichy) országbíró (olyan korszakban, amikor magyar főnemes számára ez volt a legmagasabb elérhető pozíció), valamint három tárnokmestert (Majláth, Niczky, Végh), egy horvát bánt (Esterházy) és Batthyány József György személyében egy főétekfogómestert azonosíthatunk.¹⁸¹ 1762 és 1807 között két személy töltötte be csupán a magyar udvari kancellári tisztséget, Esterházy Ferenc és Pálffy Károly, akik pályájukat

¹⁷⁵ Sebők R.: Hivatali pályafutások i. m. 42.; Fallenbüchl Z.: Magyarország főméltóságai i. m. 115.

¹⁷⁶ Antonio Schmidt-Brentano: Kaiserliche und k.k. Generäle (1618–1815). Wien 2006. 30.; A magyar testőrségek névkönyve 1760–1918. Összeáll. Tisza-Beői Hellenbronth Kálmán. Bp. É. n. [1940.] 846.

¹⁷⁷ Pályájához, tevékenységéhez lásd Morvay Győző: Galánthai gróf Fekete János, 1741–1803. Bp. 1903.

¹⁷⁸ Fest Aladár: Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól. Századok 50. (1916) 254.; Fazekas I.: Egy magyar karrier Bécsben i. m. 7.

¹⁷⁹ Fallenbüchl Z.: Magyarország főispánjai i. m. 297.

¹⁸⁰ A biztosok körének elemzését lásd Szántay Antal: II. József kerületi biztosai. Századok 148. (2014) 1170–1185.

¹⁸¹ A politikai főtisztviselők esetében a magyar királyi udvari méltóságukat nem neveztük meg.

mindketten az Udvari Kamaránál kezdték.¹⁸² Kancellári szolgálatukat mindketten eredményesen és a kormányzat elismerését kiváltó módon végezték, ugyanis Esterházy (mint láthattuk) horvát báni kinevezést, Pálffy pedig 1807-ben hercegi rangemelést kapott. A Magyar Udvari Kamara elnökei között is figyelemre méltó a vizsgálatunkban szereplő személyek aránya: ugyan 1782-ben Fekete György és Niczky Kristóf csak pár hónapig vezette a hivatalt, de később Zichy Károly, Ürményi József, majd Majláth József elnöki minőségben állt az intézmény élén rövidebb vagy hosszabb ideig.¹⁸³ Az Udvari Kamaránál szolgált magyar tisztségviselők közül négyen (Szárász, Fekete, Végh, Ürményi, felsőbüki Nagy) kaptak később személynöki kinevezést, ami fontos bizalmi pozíciónak számított és kiváló karrieremelkedési lehetőséget jelentett. Nem véletlen, hogy közülük Szárász és Fekete főnemesi rangemelésben is részesült, továbbá a kamarai hivatalnokok közül Festetics, Majláth, Niczky és Török, valamint apjuk halála után Meskó gyermekei is főnemesi címet kaptak.¹⁸⁴ Bár itt érdemes megjegyezni, hogy az említett személyek karrierjük későbbi szakaszában részesültek rangemelésben, egyedül Festetics és Török kapott grófi címet a kormányszervtől való távozásának az évében. Szintén figyelemre méltó, hogy a vizsgált tisztségviselők közül 12 fő kapta meg az államférfiúi érdemek elismerését jelentő Szent István Rend valamely fokozatát, köztük hatan a nagykeresztet (Fekete, Majláth, Pálffy, Ürményi, Végh, Zichy).¹⁸⁵ Közülük kamarai hivatalviselése során 1765-ben kapott felsőbüki Nagy István kiskeresztet, valamint 1767-ben Festetics Pál szintén kiskeresztet.

Az Udvari Kamara magyar tanácsosai egyébként nemcsak magyar hivatali karriert futhattak be, hanem „birodalmit” is, például Batthyány Tódor és Pálffy Károly tanácsosi tisztségviselésükkel párhuzamosan József főherceg udvarában teljesítettek kamarásként szolgálatot, Ürményi József az Udvari Tanulmányi Bizottság (Studienhofkommission) tagja, majd galíciai kormányzó lett,¹⁸⁶ illetve Majláth József többek között galíciai udvari kancellárként és

¹⁸² Fazekas I.: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai i. m. 1146.

¹⁸³ Fallenbüchl Z.: Magyarország főméltóságai i. m. 111.

¹⁸⁴ Szemethy T.: A magyarországi új arisztokrácia i. m. 222–223., 297–298., 306–307., 320–321., 300–302., 312–313.

¹⁸⁵ Szent István Rend kitüntettjei. In: Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus. Szerk. Gödölle Mátyás – Pallos Lajos. Bp. 2014. 309–335. A nagykeresztviselés politikai és szimbolikus jelentőségéhez lásd *Zsolt Kökényesi*: Die bedeutendsten politischen Stützen des Hauses Habsburg. Die Groß-kreuzler des Königlich-Ungarischen Sankt Stephans-Ordens zwischen 1764 und 1780. In: „Die habsburgische Variante des aufgeklärten Absolutismus”. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II. (1765–1780). Hrsg. András Forgó – Krisztina Kulcsár. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien) Wien 2018. 95–118.

¹⁸⁶ Pruzsinszky S.: Ürményi József i. m. 31–63.; *Ugrai János*: A központosítás és a modernizáció elmentmondásai. A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében. (Oktatás és Társadalom 18.) Bp. 2014. 236.

konferenciaminiszterként is szolgált.¹⁸⁷ De a legmagasabb udvari karriert Zichy Károly futotta be, aki 1808-tól szintén állam- és konferenciaminiszterként tevékenykedett, a konferencián belül pedig pár év múlva a belföldi ügyek vezetőjévé vált, de témánk szempontjából még fontosabb, hogy 1802 és 1808 között az Udvari Kamara elnökeként szolgált.¹⁸⁸ Arra pedig évszázadok óta nem volt példa, hogy magyar főnemes töltse be ezt a pozíciót.

Zichy kamaraelnöki kinevezésében nemcsak magyar származása tekinthető egyedi vonásnak, hanem korábbi, kormányszerven belüli szolgálata is, ugyanis az Udvari Kamara 18. századi elnökei jellemzően nem a hivatal tanácsosai vagy alelnökei közül kerültek ki, hanem „kívülről”, az udvari-politikai elit köréből érkezett személyek (mint a korábban említett Dietrichstein vagy Kolowrat-Krakowsky) voltak. Egyedüli kivétel korszakunk elején Starhemberg kamaraelnök, aki egyházi pályáról való távozását követően szolgált tanácsosként és alelnökként a kormány szervnél.¹⁸⁹ Az Udvari Kamaránál a 18. században számos neves cseh-osztrák vagy akár itáliai főnemesi família (Caraffa, Cavriani, Khevenhüller, Lamberg, Rosenberg, Schlik, Thurn und Valsassina) tagja volt jelen, kiváltképp a század első felében, amikor a főrendű tanácsosok száma jóval magasabb volt, mint a későbbi évtizedekben. Úgy tűnik azonban, hogy számukra a kamara inkább egyfajta „zsákutcát” jelentett, kevés kiemelkedő pályafutást azonosíthatunk közöttük. Néhány kimagasló karriert utat természetesen az örökös tartományokból származó főnemesi tanácsosok között is találhatunk, mint gróf Ferdinand Ernst von Mollart (1648–1716) esetében, aki kamarai alelnök, udvari színházi inspektor, valamint élete végén, 1715-ben császári főszakácsmester (Oberster Hofkuchelmeister) lett.¹⁹⁰ Kormányzati csúcspozícióba talán egyedül gróf Franz Anton von Khevenhüller (1737–1797), az ismert főudvarmester és naplóíró negyedik fia jutott, akit 1774-ben az Udvari Számvevőkamara (Hofrechnungskammer) elnökévé nevezték ki.¹⁹¹ Az Udvari Kamaránál tehát sok esetben a patinás főnemesi familiák másod- vagy harmadszülött fiai, illetve a család oldalágainak első szülöttjei próbáltak szerencsét. Ez a kamara magyar főnemesi tisztségviselőinek többségére is igaz, de számukra az Udvari Kamara jellemzően jó

¹⁸⁷ *Szijártó M. I.*: Emberek és struktúrák i. m. 291–294.; *Wurzbach, C. u.*: Biographisches Lexikon i. m. XVI. 305–307.

¹⁸⁸ Sajnos Zichy kamaraelnöki kinevezése elveszett, de az iratok kortárs mutatójából tudjuk, hogy éves fizetése összesen 24 ezer forintot tett ki. ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1802. index. (Fasc. 17.)

¹⁸⁹ Starhemberg pályafutásához és a pénzügyigazgatásban játszott szerepéhez lásd *Brigitte Holl*: Hofkammerpräsident Gundaker Thomas Graf Starhemberg und die österreichische Finanzpolitik der Barockzeit. (1703–1715). (Archiv für österreichische Geschichte 132.) Wien 1976.

¹⁹⁰ *Irene Kubiska-Scharl – Michael Pölzl*: Die Karrieren des Wiener Hofpersonals 1711–1765. Eine Darstellung anhand der Hofkalender und Hofparteiprotokolle. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 58.) Wien 2013. 303.

¹⁹¹ *F. K. Wißgrill*: Schauplatz i. m. V. 100.

„ugródeszkát” is jelentett, bár a legmeredekebb karrierutakat az egykori köznemesi titkárok és tanácsosok járták be.

Elvétve, egy-egy hasonló, bár többnyire kevésbé meredek pályáivet az Udvari Kamara örökös tartományokból származó tisztségviselői között is azonosíthatunk. A legkiemelkedőbb közülük Peter Anton Hilleprand von Prandau (1676–1767) és Johann Peter Bolza (1721–1803) pályája. A tiroli nemes családból származó Hilleprand évtizedeken keresztül szolgált az Udvari Kamaránál tanácsosként, majd alelnökként, 1704-ben bárói címet kapott, de szoros magyar kötődésekkel is rendelkezett: pályája kezdetén a Magyar Kamaránál tanácsosként dolgozott, továbbá 1723-ban magyar indigenátust is nyert.¹⁹² A polgári születésű Bolza a tereziánus-jozefinus korszak mintahivatalnokának tekinthető, akinek karrierje fokról fokra emelkedett a bécsi kormányzerveknél: az Udvari Haditanács kancelláriájának ülnöki beosztásától a kamarai tanácsosságon keresztül az 1793-ban megszerzett bárói, majd a három évvel későbbi titkos tanácsosi címekig.¹⁹³

Röviden fontos még kitérni az Udvari Kamara 1740 után kinevezett alacsonyabb beosztású magyar hivatalnokaira is. Ők egészen más karrierlehetőségekkel rendelkeztek, mint magasabb társadalmi és hivatali ranggal bíró társaik, de mobilitásukra esetükben is jó példákat találhatunk. A vizsgálatban szereplő kilenc személyből négy (Csapó Mihály, Tagányi János, Tersztyánszky Dániel, Wlassics András) távozott rövidebb (5–7 éves) szolgálati idő után a hivatalból, mind a négyen a Magyar Udvari Kamaránál kaptak magasabb kinevezést. Csapó előbb expeditor (1759–1763), majd másodkiadó (1763–1764) lett, és egészen a titkári pozícióig (1764–1775) jutott el.¹⁹⁴ Tagányi 1769-től 1771-ig másod- majd elsőkiadóként tevékenykedett, azonban 1778-ban bekövetkezett halála miatt pályája nem tudott tovább emelkedni.¹⁹⁵ Tersztyánszky karrierje viszont meredeken emelkedett: 1774-ben másodlevéltárosként került az Udvari Kamarához, majd 1779-ben már regisztrátorként és levéltári titkárként távozott onnan, a Magyar Udvari Kamaránál tanácsosi kinevezést kapott (1779–1799), de mellette később a Helytartótanács tanácsosaként (1785–1791) is dolgozott.¹⁹⁶ Wlassics kivétel a felsoroltak között, ő ugyanis

¹⁹² *Christine Lebeau*: Negotiating a Trade Treaty in the Imperial Context: The Habsburg Monarchy in the Eighteenth Century. In: *The Politics of Commercial Treaties in the Eighteenth Century. Balance of Power, Balance of Trade*. Eds. Antonella Alimento – Koen Stapelbroek. London 2017. 363–364.; MNL OL A 57 34. kötet 247–248.

¹⁹³ *Wurzbach, C. v.*: Biographisches Lexikon i. m. II. 34–35.

¹⁹⁴ *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században i. m. 299., 302., 319.

¹⁹⁵ Uo. 302.

¹⁹⁶ Uo. 298.; *Ember Gy.*: A m. kir. Helytartótanács i. m. 203.

előbb az Erdélyi Udvari Kancellária titkára (1774–1779) lett, majd utána kapott tanácsosi kinevezést a Magyar Udvari Kamarához (1779–1781).¹⁹⁷

A többi öt hivatalnok nem feljebb lépés miatt távozott a kormányservertől, hanem az Udvari Kamara 1782. évi átszervezése és felszámolása miatt. Közülük egyedül Csorba Ignác későbbi pályáját nem ismerjük, aki 23 év múltán hagyta el a hivatalt. A többiek valamelyik bécsi kancelláriánál folytatták pályafutásukat, Fábiánics Ádám és Szabó Gergely a Magyar Udvari Kancelláriánál. Szabó fogalmazó, majd alprotokollista (1785–1787), Fábiánics pedig először regisztrátor, 1787-től pedig a regisztratúra igazgatója lett és mellette titkári kinevezést is kapott, továbbá 1790-ben – a vizsgálatunkban szereplő alacsonyabb rangú hivatalnokok közül egyedülként – nemesi rangot nyert.¹⁹⁸ Belák György és Nagy Ferenc pályája viszont nem magyar hivatalnál folytatódott tovább, hanem a Cseh–Osztrák Udvari Kancellárián: Nagy kancellistaként, Belák pedig a levéltárban dolgozott.¹⁹⁹ Továbbá Belák nemcsak megélte az Udvari Kamara 1797. évi restaurációját, hanem a hivatali átszervezést követően a kamarai levéltárban folytathatta munkáját, ahol (legkésőbb) 1807-ben igazgatói címre is szert tett.²⁰⁰ Az utóbbi pozíciót egyébként korábban Johann Florian Baumberg (1730–1801), a magyar irodalomtörténet által is számon tartott Baumberg Gabriella (1766–1839) apja, Batsányi János (1763–1845) apósa töltötte be.²⁰¹

Egymás közötti kapcsolatok

Az Udvari Kamara több magyar tisztségviselője között szoros érdekkapcsolat állt fenn, amit családi kötelékek is erősítettek. Erre a szerteágazó problémakörre itt csak röviden, néhány példán keresztül szeretnék utalást tenni. Közvetlen apa-fú kapcsolatot csupán egy esetben, Fekete György és János esetében azonosíthatunk. A befolyásos apa protekciója nélkül a pályakezdő fiú valószínűleg nem nyert volna

¹⁹⁷ Staats- und Standes-Calender. Wien 1775. 185.; *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században i. m. 298. Egyébként Wlassics 1773-ban kamarai titkári helyre pályázott, hangsúlyozva, hogy ezen tisztség korábbi viselői – Niczkytól Véghen át Neuholdig – milyen nagy szolgálatoakat tettek. Kérvényében Mária Krisztina ajánlására is hivatkozott, továbbá a pályázatból meg tudhatjuk, hogy Wlassics Batthyány Károlynál vállalt titkári pozíciója előtt a „sümei vármegyében” (Zalában) tevékenykedett ügyvédként, sőt az 1764–1765. évi diétán követ is volt. ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1773. 12. (Fasc. 5.)

¹⁹⁸ Staats- und Standes-Calender. Wien 1782–1799. Fábiánics 1798/1799-ig viselt hivatalt a kancelláriánál MNL OL A 57 55. kötet 222–226.

¹⁹⁹ Staats- und Standes-Calender. Wien 1782–1816. Nagy 1786-ig volt hivatalban, Belák pedig 1815–1816-ig volt státuszban.

²⁰⁰ Belák igazgatói kinevezése valószínűleg korábbi, azonban a Staatskalender a kamarai levéltár állományának névsorát nem minden évben adta közre.

²⁰¹ *Merényi-Metzger Gábor*: Batsányi János és Baumberg Gabriella életrajzának anyakönyvi forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények 120. (2016) 528–530.

felvételt a kormány szervhez, sőt a szoros kapcsolatot tükrözi, hogy a kezdetben fizetés nélküli státuszban lévő János hivatalviselése alatt végig apjával közösen a Magyar Udvari Kancellárián lakott, ahol György 1762-től alkancellárként működött.²⁰² A vizsgálatunkban részt vevő többi hasonló családnévű személy között viszont csak távolabbi vérségi kapcsolat állt fenn: Pálffy János másodnagybátyja volt Pálffy Károlynak, illetve hasonló rokonsági kapcsolat kötötte össze felsőbüki Nagy Istvánt és Józsefet is. Ennél is távolabbi rokonság kapcsolta egymáshoz Batthyány József Györgyöt és Tódort, ők egymás harmadunokatestvérei voltak. Ezekben az esetekben a fiatalabb rokon hivatali felvételét valószínűleg csak kis mértékben segíthette az idősebb rokon korábbi karrierje, a vizsgált felvételi iratokban közvetlen utalás nem történik rájuk, illetve a felsőbüki Nagyok esetében a közvetlen ajánlást is kizárhatjuk, ugyanis József tíz évvel István halála után került a kormány szervhez.

A tisztségviselők családtagjai közötti házassági kapcsolatok a vérségi rokonságnál jobban tükrözik a vizsgált csoport tagjai közötti szövetségeket. Niczky Kristóf felvételénél láthattuk, hogy kiválasztásában igen fontos szerepet játszott sógori kapcsolata Fekete Györggyel. De Niczky nemcsak Feketével állt rokonságban, hanem Esterházy Ferencsel is (akivel öt évig voltak hivatali kollégák), ugyanis később fia, István (?–1778) Esterházy lányát, Anna Eleonórát (1757–1820) vette feleségül.²⁰³ Bár nem egyidőben viseltek kamarai tisztséget, érdemes megemlíteni, hogy Esterházy Ferenc Batthyány Tóddal is rokonságba került. Batthyány Esterházy hűgát, Filippinát (1734–1811) vette nőül 1762-ben a császárvárosban, tanúik között pedig Batthyány Károly és herceg Esterházy Pál Antal (1711–1762) mellett Pálffy Károlyt és gróf Rudolph von Choteket, az Udvari Kamara elnökét is megtaláljuk.²⁰⁴ Az esküvőn egyébként nemcsak Batthyány régi felettese, Chotek volt jelen, hanem az új is, ugyanis a hivataltól távozó ifjú férj az új sógora, az újonnan kinevezett magyar kancellár alatt került tanácsosi státuszba. A legszorosabb kapcsolatot a felsőbüki Nagy és a Végh család között találjuk. Végh Péter felsőbüki Nagy leányát, Mária Annát vette el 1752 novemberében a Stephansdomban, majd fél évvel később kapott kinevezésére az Udvari Kamaránál, amiben minden bizonnyal új apósa is hatást gyakorolt.²⁰⁵ Bár Végh előmenetelében az sem lehetett mellékes, hogy Végh anyja, Csúzy Julianna Fekete György féltestvére volt.²⁰⁶ A Végh és a felsőbüki Nagy család közötti rokonságot pedig tovább erősítette, hogy felsőbüki Nagy József Végh lányát, Annát vette feleségül.

²⁰² Staats- und Standes-Calender. Wien 1762–1767.

²⁰³ *Esterházy János: Az Esterházy család és oldalágainak leírása.* Bp. 1901. 169.

²⁰⁴ AMDStS Trauungsbuch Bd. 57. 329v.

²⁰⁵ Uo. Bd. 56. 59v.

²⁰⁶ *Horváth Gyula Csaba: Régi és új elit a 18. századi Magyarországon.* In: Rendiség és parlamentarizmus i. m. 292.

Az Udvari Kamara alacsonyabb rangú hivatalnokai között is számos családi kapcsolatot azonosíthatunk, számukra, kisebb kapcsolati tőkájuk miatt, a hivatalon belüli szövetségek különösen értékesek lehettek. Csorba Ignác például 1760-ban Anton Halbiger kamarai fűtő özvegyét vette nőül, tanúja pedig hivatali főnöke, Ernst von Eysen alregisztrátor volt.²⁰⁷ Majd 1764-ben leányuk, Mária Anna keresztelőjénél hivatali felettesének, Ferdinand Ernst von Zahlheimbnek a felesége látta el a keresztszülő feladatát.²⁰⁸ Hasonló kapcsolatokat Nagy Ferenc esetében is azonosíthatunk, 1758-ban (tehát már kamarai alkalmazása előtt) esküvőjénél (egy süßenbrunni lányt vett feleségül, Rosalia Mittermayert) Csapó Mihály kancellista volt a tanúja, gyermekei születésénél pedig 1762-ben és 1764-ben is a korábban már említett Ernst von Eysen látta el a keresztszülő feladatát.²⁰⁹ Nagyot szoros osztrák kapcsolatai is segíthettek később abban, hogy az Udvari Kamara 1782. évi átszervezését követően nem a magyar hivatali szervezetben alkalmazták tovább, hanem a Cseh–Osztrák Udvari Kancelláriánál folytathatta pályafutását. A fenti példák alapján látszik, hogy nemcsak a patrónus–kliens kapcsolatok, hanem a családi, kiváltképp a házassági kapcsolatok is alapvető szerepet játszottak az egyes hivatalnoki pályáik formálásában.

Összegzés

„Felséged már eddig is sokat tett a hazáért, a magyart minden hivatalban egyenlővé tette többi alattvalójával”,²¹⁰ írja Pálffy Miklós kancellár jól ismert emlékiratában az 1750-es évek végén. Ha minden hivatalra nézve túlzó is ez az állítás, az Udvari Kamarára – végigkövetve a *natio Hungarica* tagjainak érvényesülési lehetőségeit – helytállóan tűnik. Bécs legfontosabb gazdasági-pénzügyi kormány szervénél lassú, de látványos folyamat volt a magyar tisztségviselők fokról fokra történő integrációja. 1709-től a magyar ügyek referenseinek pozícióját folyamatosan magyar nemesek töltötték be, majd Mária Terézia uralkodása alatt a hivatalban jelentősen növekedett a magyar tisztségviselők, köztük a főnemesek aránya, egészen addig, hogy 1774-től az alelnöki címet is a magyarok viselték egészen 1782-ig, az Udvari Kamara önállóságának megszüntetéséig. Az 1774. év pedig egy másik bécsi kormány szerv szempontjából is jelentős, ugyanis az Udvari Haditanácsnál (Hofkriegsrat) ekkor kapott Hadik András (1710–1790) elnöki kinevezést, amely pozíciót elsőként viselhette a magyar rendek tagjai közül.²¹¹

²⁰⁷ AMDStS Trauungsbuch Bd. 59. 389v.

²⁰⁸ AMDStS Taufbuch Bd. 85. 158r.

²⁰⁹ Uo. Bd. 84. 339r.; Bd. 85. 133v. (<https://bit.ly/3i9CKxa>, letöltés 2020. dec. 13.)

²¹⁰ Gróf Pálffy Miklós főkancellár emlékirata Magyarország kormányzásáról. Adalék Mária-Terézia korának történetéhez. Kiadta Marczali Henrik. Bp. 1884. 10.

²¹¹ *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Bp. 2004. 265.

Az integráció folyamata 1797 után, az Udvari Kamara intézményének visszaállítással tovább folytatódott, az alelnökök között 1844-ig mindig találunk magyar főnemet, sőt 1802-ben a tereziánus korban még tanácsosként szolgáló Zichy Károly került a hivatal élére, ami nem volt egyedi eset, ugyanis székét másfél évtizeddel (1823–1830) később gróf Nádasdy Mihály örökölte.

Az Udvari Kamarán belüli erőviszonyok változása jól tükrözi a Magyar Királyság Habsburg Monarchián belüli politikai súlyának, stratégiai jelentőségének a változását is. A 18. század elején még úgy tűnt, hogy a Habsburgok nemcsak a dunai Habsburg Monarchiát tarthatják meg maguknak, hanem a spanyol koronát is, azonban I. József a kétfrontos háború közepette, a magyar rendekkel a kompromisszumra törekvés jegyében rendelte el a kamarai magyar referens felvételét. VI. Károly is ezt a politikát folytatta. Mária Terézia regnálása alatt pedig folyamatosan erősödött a magyarok hivatalon belüli jelenléte, a kezdeti évek után újabb szintlépést 1762-ben, a Haugwitz-féle rendszer kudarcát követően tapasztalunk. Végül a napóleoni háborúk időszakában, illetve a német–római császár cím elvesztését követően, a Habsburg Monarchia súlypontjának egyre inkább kelet felé tolódásával tovább növekedett a magyarok hivatalon belüli térnyerése.

A fentiek alapján elmondható, hogy az Udvari Kamara a Magyar Udvari Kancellária mellett az egyik legfontosabb intézmény volt a leendő kormányzati elit formálódásának folyamatában. Az pedig, hogy ez az elit kihez volt lojális, a magyar rendek vagy a Habsburg kormányzat felé, további kutatások tárgyát kell, hogy képezze.

Függelék

Az Udvari Kamara magyar tisztségviselői a 18. században (1709–1782)

Név	Tisztség	Hivatalviselés ideje	Forrás
Meskó Jakab (?–1716)	tanácsos és titkár	1709–1716	ÖStA FHKA AHK HFÖ 1709. dec. 4–7. (Kt. 1870) ²¹²
Király Ádám (?–1742)	kancellista és magyar tolmács	1716–1742	ÖStA FHKA AHK HFÖ 1716. febr. 29. (Kt. 2042.)
Szász György (?–1732)	titkár	1718–1723	FHKA AHK HFÖ 1718. ápr. 2. (Kt. 2109.)
	tanácsos	1723–1724	ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1723. Reg. (Bd. 1116. fol. 557v.) Kinevezés dátuma: 1723. júl. 16.
Antolchich János	tanácsos	1719–1723/1724	ÖStA FHKA AHK HFÖ 1719. szept. 28. (Kt. 2157.)
Gyöngyösi Gábor (?–1745)	tanácsos	1724–1745	ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1724. Reg. (Bd. 1120. fol. 361v.) Kinevezés dátuma: 1724. jún. 2.

²¹² A kamarai források hivatkozásai a kinevezések dátumát tartalmazzák.

Név	Tisztség	Hivatalviselés ideje	Forrás
Fekete György (1711–1788)	tanácsos	1741–1745	ÖStA FHKA AHK HFÖ 1741. okt. 20. (Kt. 2677.)
felsőbüki Nagy István (?–1766)	tanácsos	1745–1766	ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1745. Reg. (Bd. 1205. fol. 272r.) Kinevezés dátuma: 1745. jún. 21.
báró Vajay László (1693–1772)	címzetes tanácsos	1745–1747/1748	ÖStA FHKA AHK HFÖ 1745. júl. 2. (Kt. 2771.)
gróf Esterházy Ferenc (1715–1785)	tanácsos	1745–1750	ÖStA FHKA AHK HFÖ 1745. szept. 13. (Kt. 2776.)
Niczky Kristóf (1725– 1787)	titkár	1745–1753	ÖStA FHKA AHK HFÖ 1745. nov. 23. (Kt. 2781.)
(Lebényi) Csapó Mihály	ülnök	1753–1756	ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1753. Reg. (Bd. 1237. fol. 99v.) Kinevezés dátuma: 1753. ápr. 22.
	kancellista	1755–1759	Staats- und Standes-Calender. Wien 1756. 37. ²¹³
gróf Pálffy János (1728–1791)	tanácsos	1753–1756	ÖStA FHKA AHK HFÖ 1753. ápr. 27. (Kt. 2895.)
Végh Péter (1725–1802)	titkár	1753–1762	ÖStA FHKA AHK HFÖ 1753. jún. 11. (Kt. 2895.)
gróf Batthyány Tódor (1729–1812)	tanácsos	1755–1762	Staats- und Standes-Calender. Wien 1756. 30.
Csorba Ignác Ferenc	kancellista	1758–1782	ÖStA FHKA AHK HF Prot. 1757. Reg. (Bd. 1247. fol. 177v.)
Fábiánics (Fabianich) Ádám Ignác	kancellista	1759–1771	Staats- und Standes-Calender. Wien 1760. 36.
	expeditor	1772–1782	Staats- und Standes-Calender. Wien 1772. 40.
Neuhold János (1726–?)	titkár	1762–1767	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1762. okt. 2. (Fasc. 1.)
	tanácsos	1773–1782	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1773. máj. 8. (Fasc. 5.)
Tagányi János (?–1778)	kancellista	1762–1769	Staats- und Standes-Calender. Wien 1763. 50.
gróf Pálffy Károly (1735–1816)	tanácsos	1762–1774	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1762. dec. 5. (Fasc. 1.); ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1762. dec. 23. (Fasc. 1.)
	alelnök	1774–1777	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1774. máj. 17. (Fasc. 5.)
gróf Fekete János (1741–1803)	tanácsos	1762–1767	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1762. dec. 23. (Fasc. 1.)
Festetics Pál (1722–1782)	tanácsos	1762–1772	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1762. dec. 23. (Fasc. 1.)
Belák (János) György	ülnök	1766–1770	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1766. ápr. 16. (Fasc. 3.)
	regisztrátor	1770–1782	Staats- und Standes-Calender. Wien 1770. 51.
Wlassics András	fogalmazó	1767–1773/1774	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1767. jún. 13. (Fasc. 3.)
Nagy Ferenc	kancellista	1768–1782	Staats- und Standes-Calender. Wien 1769. 43.
Majláth József (1737–1810)	tanácsos	1768–1776	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1768. jan. 13. (Fasc. 3.)
Török József (1714–1776)	tanácsos	1772–1774	Staats- und Standes-Calender. Wien 1772. 35. ²¹⁴

Név	Tisztség	Hivatalviselés ideje	Forrás
Ürményi József (1741–1825)	tanácsos	1772–1773	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1772. febr. 24. (Fasc. 4.)
Szabó Gergely	fogalmazó	1774–1782	Staats- und Standes-Calender. Wien 1774. 32.
Tersztyánszky Dániel (1730–1800)	másodlevéltáros	1774–1775	Staats- und Standes-Calender. Wien 1774. 22.
	regisztrátor és levéltári titkár	1776–1779	Staats- und Standes-Calender. Wien 1776. 23.
gróf Zichy Károly (1753–1826)	bizottsági tanácsos	1775–1776	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1775. júl. 1. (Fasc. 6.)
	tanácsos	1776–1782	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1776. nov. 4. (Fasc. 6.)
	elnök	1802–1808	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1802. index. (Fasc. 17.) ²¹⁵
felsőbüki Nagy József (1743–1801)	tanácsos	1776–1780	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1776. máj. 6. (Fasc. 6.)
báró Mednyánszky [kereszt- név nélkül (feltehetően Ferenc)]	gyakornok	1777–?	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1777. aug. 8. (Fasc. 6.)
gróf Batthyány József György (1738–1806)	tanácsos	1777–1778	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1777. nov. 26. (Fasc. 6.)
	alelnök	1778–1782	ÖStA FHKA NHK Kaale Ö 1778. máj. 22. (Fasc. 6.)

ESTABLISHING A CAREER

The Hungarian Officials of the Court Chamber in the Eighteenth Century

By Zsolt Kökényesi

SUMMARY

The Court Chamber of Vienna, established by the Ferdinand I in 1527, remained the most important financial and economic institution of the Habsburg Monarchy over the entire early modern period (indeed, until as late as 1848). Despite its importance, no detailed and overarching knowledge is available about its working in the eighteenth century and its procedure of decision-making in Hungarian affairs, nor is our information about the Hungarian officials who worked in the Chamber any more abundant. In the period between 1709 and 1782, 33 Hungarian officials of the Chamber could be identified, many of whom (from Ferenc Esterházy through György Fekete to József Majláth) later emerged as key personalities of the Hungarian political elite. Especially for young aristocrats and the common nobility, the Chamber functioned as a springboard towards higher political offices. The paper accordingly presents the Hungarian officials of the Chamber through a comparative analysis of their careers.

²¹³ Az 1749 és 1762 közötti időszakra vonatkozóan igen hiányos az Udvari Kamara iratanyaga, több személy hivatalviselésének kezdete csak másodlagos forrással igazolható. A Staatskalendert a naptári év elején adták ki, így sok esetben jobban tükrözi az előző, mint az adott évi állapotokat, ezért azon esetekben, ahol nem áll rendelkezésre a kinevezés körüli mindkét évből a sematizmus (jelen esetben az 1755. évi kalendárium), a korábbi évet tekintettem mérvadónak.

²¹⁴ Török eredeti kinevezése nem maradt fenn, de minden bizonnyal 1772-re tehető, ugyanis ekkor kezdte kamarai karrierjét a Szepesi Kamaránál. *Fallenbüchl Z.*: A Szepesi Kamara tisztviselői i. m. 220.

Kádas István

A MEGYE EMBEREI

A szolgabírói hivatal és viselői Északkelet-Magyarországon (1329–1545)

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2020. 349 oldal

A középkori nemesi vármegye, a megyei hatóság összetétele, működése és szereplői iránt a 2000-es évek elején élénkült meg ismét a tudományos érdeklődés. A magyar medievisztika számos mértékadó képviselője (például Csukovits Enikő, Horváth Richárd, W. Kovács András, Neumann Tibor, Piti Ferenc, C. Tóth Norbert, Tringli István, Zsoldos Attila) foglalkozott ezzel a kérdéssel, aminek eredményeként tanulmányok, forráskiadványok, valamint monografikus feldolgozások sora született meg egy-egy részterületet (így a szolgabírói hivatal eredete, a sedriahelyek, a járások, a választott esküdtek stb.) vagy épp egy-egy megye működésének az egészét vizsgálva (például Pest és Szabolcs vagy az erdélyi megyék). A felsorolt szerzők érdemben egészítették ki a Holub József, Gábor Gyula, Istványi Géza, majd Szakály Ferenc, illetve Engel Pál nevével fémjelzett korábbi kutatási eredményeket. Ebbe a sorba illeszkedik a legfiatalabb középkorász-nemzedék képviselőjének, Kádas Istvánnak az itt bemutatásra kerülő, kiemelkedően magas színvonalú monografikus szintézise is.

A kötet célkitűzése, hogy a nemesi vármegye egyik legfontosabb hivatalának számító szolgabírói tisztség északkelet-magyarországi, elsősorban Sáros és Abaúj megyei viselőinek vizsgálatával „meghatározza a szolgabírák társadalmi helyzetét, annak jellegzetességeit, valamint feltárja kapcsolati hálójukat, elhelyezve ezt a hivatali réteget a megyei nemességen belül és azon túl”. (9.) A társadalomtörténeti szempontok bevonása egyrészt azért indokolt, mert a megyei hatóságok működését és szereplőit vizsgáló eddigi munkák csak egy-egy résztema erejéig, érintőlegesen foglalkoztak a szolgabírák társadalmi háttérével, lokális kapcsolatrendszerével vagy épp a hivatal presztízsével. Másrészt az új megközelítésből adódó következtetések egyúttal értékes adalékkul szolgálnak a megyei hatóságok eddig megismert működési gyakorlatához is. Éppen ezért, a fenti célkitűzésnek alárendelve, illetve a lehető legteljesebb kép megrajzolása érdekében, a kötetben egyaránt fontos szerepet kapnak az intézménytörténeti megfigyelések, valamint a társadalomtörténeti elemzés alapjául szolgáló családtörténeti rekonstrukciók is (lezármazási és rokonsági kapcsolatok, házasságok).

Az *Előszót* és a *Bevezetést* követően a munka öt fő fejezetre tagolódik. Az első kettőben – *I. A szolgabírói hivatal Északkelet-Magyarországon*, illetve *II. Megyei tisztségek, megyei feladatok, megyei emberek* – Sáros, valamint a környező megyék intézménytörténetéről és az összehasonlító elemzések eredményeiről kaphat képet az olvasó. Habár a középkori megyei hatóságok tevékenységéről ma már sok szempontból kimerítően tájékozódhatunk, Kádas Istvánnak a téma eddig kevésbé vagy egyáltalán nem kutatott területeire is kiterjedő megfigyelései újabb érdemi eredményekkel gyarapítják a nemesi vármegye működésére vonatkozó ismereteinket. Példaként a szolgabíró-választásra, a szolgabírói pecsétekre, a szolgabírák fizetésére, az úgynevezett ispáni emberekre, az országgyűlésekre, valamint a városokhoz delegált követekre, illetve a megyék Jagelló-kori feladatkörének bővüléséhez kapcsolható tisztségekre (a megyei kapitányra és a megyei adószedőre, illetve pénztárosra) vonatkozó alfejezetek hozhatók fel, de a szakirodalomban már korábban érintett kérdésekre reflektálva is több kiegészítést olvashatunk a kötetben. A szerző az elemzés fő tárgyát képező Sáros megyei jellegzetességeket nemcsak regionálisan, hanem országos szinten – főként a Felső-Tisza vidéki, a dunántúli, az erdélyi és esetenként a temesközi megyékre vonatkozó adatokkal – is összeveti, az északkeleti megyék működése során alkalmazott gyakorlatokat szélesebb kontextusban is vizsgálja. Így e

fejezetek elolvasását követően például ismét megerősítést nyer az a korábbi szakirodalom által is alátámasztott megállapítás, miszerint a középkori Magyarországnak nem volt két azonosan működő megyéje.

Az intézménytörténeti fejtegetéseket a Sáros megyei szolgabíró családok és rokonságok bemutatása követi (*III. Szolgabírói rokonságok Sáros megyében*). A csaknem száz oldalt kitevő rész minden olyan kis- és középbirtokos nemes családjának és atyafiságának a leszármazási tábláját és hosszabb-rövidebb család- és birtoktörtéti összefoglalóit tartalmazza, aki a megye 14–16. századi története során – akár egyetlen családtagnak révén is – betöltötte a szolgabírói hivatalt. Miként arról a jegyzetapparátus tanúskodik, Kádas István rendkívüli alaposággal gyűjtötte össze a primer forrásokban található adatmorzsákat és írt belőlük összefüggő családtörténeteket, összesen mintegy 40 családról, rokonságról. Megállapította, hogy a szolgabírói tisztséget egy meglehetősen heterogén csoport, a megyei középbirtokosok alsó, illetve a kisbirtokosok felső rétegét alkotó – Sáros esetében gyakorlatilag a Tekele nemzetség különböző ágaiból eredő – családok tagjai viselték (zömmel az 5–20 jobbágyporta körüli birtokkal rendelkezők, de a spektrum a törpebirtokosoktól a 30–40 telkesekig terjed), valamint, hogy bizonyos rokonságok tevékenysége a vizsgált időszak egészében megfigyelhető, míg más famíliáké csupán egyes korszakokban érhető tetten. Habár az egymás után sorjázó kismemesi életutak és „karrier” egy idő után kissé egybefolynak, a fejezetben olvasható alapkutatások nélkül nem lett volna lehetséges a kötet gerincét képező társadalomtörténeti részek megírása, amelyek a szolgabírói kar összetételére vonatkozó vizsgálódásokat és következtetéseket tartalmazták.

A kötet utolsó két fejezetében a szerző a szolgabírói hivatal presztízsét elemezve annak jár utána, hogy Sárosban és a többi északkelet-magyarországi megyében jellemző volt-e az a fokozatos tekintélyvesztés a tisztségviselők körében, amelyet Engel Pál figyelt meg Ung megyében a 14. század második felében (tudniillik Engel szerint a vagyonosabb középbirtokosokat [20–100 jobbágyporta] a század végére egyre inkább az egytelkes curialis nemesek váltották fel a hivatalok élén). Ezt a kérdést Kádas több oldalról közelíti meg: a *IV. A szolgabírói hivatal presztízse* címet viselő fejezetben – a megelőző három fejezet adatainak és megállapításainak felhasználásával – kontextusba helyezi a szolgabírói hivatalt is alapjaiban érintő intézményi átalakulásokat és helyi sajátosságokat (például a megyei emberek eltűnését Miklós fia Miklós idején az 1370-es években, vagy a pecséthasználatban tapasztalható változásokat). A szerző ezután áttekinti a törvényi szabályozások (az 1415–1417. évi tervezet, az 1435., az 1486., valamint az 1492. évi vonatkozó törvények sikeres vagy épp sikertelen foganatosítása) és egyéb országos események (így Jan Jiskra uralma, Szapolyai Imre ispánsága, a Mohács utáni hatalmi harcok) hatását is. Különösen értékesek azok a birtok- és gazdaságtörténeti elemzéssel kiegészülő megfigyelések, amelyek az 1486. évi törvény szolgabírói karra gyakorolt „vérfrissítő” hatására vonatkoznak. A komplex vizsgálat során nem marad el sem az egyes szolgabírói családok birtokvagyonuk alakulásának összevetése, sem a megyei hatóságok életében a Jagelló-korban újabb jelentős változást hozó, a kora újkorban kibontakozó önkormányzatiság jellegzetességeinek, például a „jogtudó értelmiségre” jellemző szaktudás meglétének ismertetése.

Szintén a fenti kérdés megválaszolását szolgálja, ám a szerző önálló fejezetet szentel az egyes személyek/családok/atyafiságok tekintélyét és súlyát nagyban befolyásoló megyén belüli és kívüli kapcsolatrendszer elemzésének (*V. Kapcsolatrendszer megyén belül és azon túl*). Kádas István kutatásából világosan kiderül, hogy a Sáros megyei szolgabírák esetében – tekintve, hogy birtokvagyonuk nem volt számottevő – milyen kölcsönösen egymásra ható egyéb tényezők járulhattak hozzá az egyes családok, illetve rokonságok lokális tekintélyének megalapozásához és megtartásához, segítve őket – többek között – a szolgabírói vagy akár az alispáni tisztség elnyerésében. A kapcsolatrendszer vizsgálata során elsőként a bárói (Druget, Cudar, Szapolyai, Rozgonyi, Perényi), illetve a megyei elitet adó jómódú nemesek (például a Sávári Sós és Semsei

családok) kötelékében teljesített szolgálatvállalások gyakorlati példáiról olvashatunk. Mivel a szolgabírói hivatal viselői és a familiaritás keretein belül érvényesülési lehetőséget keresők köre ugyanabból a kismemesi rétegből került ki, nem meglepő, hogy szép számmal találunk olyan személyeket, illetve rokonságokat, akik a vizsgált időszakban a szolgabíróságot ugródeszkeként tudták használni a karrierépítéshez (így az Uszfalvi Uszok és a Roskoványiak), vagy történetesen fordítva, a korábban familiárisként megszerzett tekintélyüket is érvényesítve jutottak szerephez a megye életében, illetve a hatóság működtetésében (lásd Terjék Péter esete). Kismemesekről lévén szó, a szolgálatvállalás mellett a lokális befolyás másik fontos fokmérőjének a házassági, rokonsági kapcsolatrendszer tekinthetjük, amely nemcsak a megyebeli, illetve a szomszédos nemességekkel és jobbággyokkal, hanem a térség királyi városainak (Kassa, Bártfa, Eperjes) polgáraival is több szálon kötötték össze a vizsgált családok némelyikét. Véleményem szerint ez az egyik leginkább előremutató alfejezete (V.3.) a kötetnek. A szerző megállapítja, hogy a megyén belül és kívül szoros házassági kapcsolatok fűzték össze a különféle megyei feladatokat ellátó személyek családjait. A bemutatott példákon keresztül így a megyei nemesi társadalmon belüli rétegek meghatározása is pontosíthatóvá, illetve e rétegek közti átjárhatóság is modellezhetővé vált. Az elemzés végül a harmadik vizsgálati szemponttal, az egyházi pályában, a különböző plébánosi javadalmakban és kanonoki tisztségekben rejlő lehetőségek feltárásával zárul, teljessé téve a kismemesi karrierokről, valamint a társadalmi és hivatali presztízsük közötti kapcsolatról felvázolt komplex képet.

A tartalmi és formai szempontból is számos erényt felvonultató kötethez mindössze néhány – szubjektív – észrevételt fűznék. Szerencsésebb megoldás lett volna, ha a III. fejezet család- és birtoktörténeti összefoglalói függelék formájában kerülnek közlésre, mivel az itt leírtak jelentős része ismételtelen előkerül a kötet későbbi fejezeteiben is (vö. IV. 3/b – *A szolgabírák vagyona 1545-ben*, illetve V. 2 és 3/a – *A szolgabírák és a megyei nemesség: házassági kapcsolatok*, valamint *A szolgabírák és a városok: Házasság, nemesség válás* alfejezetekkel). Természetesen érthető, hogy a szóban forgó – talán a legkevésbé olvasmányos, mégis a legtöbb munkával összeállított – fejezetet a szerző nem akarta „száműzni” a kötet végére, ugyanakkor a sorrend módosításával egyrészt feloldható lett volna e részek monotonitása, másrészt az elismerésre méltó forráskezelési és módszertani megközelítéssel alátámasztott társadalomtörténeti megfigyelések és következtetések még inkább kidomborodnának a IV. és V. fejezetekben. Ugyancsak a sorrendiséghez kapcsolódik egy másik észrevétel, amely a kötet indításához, annak legelső fejezetéhez fűződik. A szolgabírói hivatalról értekezve ugyanis jóformán még semmit sem tudunk meg a főszereplőkről, a vizsgálat tárgyát képező régió hivatalviselőiről, máris az oklevelekben „*unum ex nobis*” kitétellel szereplő személyeket tárgyalja a szerző (I. 1.). Tény, hogy Kádás István célközönsége elsősorban a tudományos szakma, így joggal feltételezi, hogy az olvasó birtokában van az elmélyüléshez szükséges ismereteknek, a téma fölvezetése szempontjából azonban logikusabb választásnak bizonyult volna a hagyományosabb szerepkörök ismertetése vagy éppen az általánosabb megállapításokat tartalmazó alfejezetek egyike (így a *Szolgabírói feladatok: Bíraskodás, bizonyítás* [I. 4/a], vagy a II. fejezet megyei tisztségeket, megyei feladatokat boncolgató részei). Érdekesnek találjuk a kötetben szereplő genealógiai táblák közlésekor alkalmazott eljárást, miszerint egy család/atyafiság fiági tagjait négyzetekkel, női tagjait pedig körökkel jelöli a szerző. Ez összhangban van a hangsúlyozni kívánt tartalommal (házassági kapcsolatok), ám a visszakeresést, az eligazodást egyáltalán nem könnyíti meg. A leszármazási táblák informatívabbak lettek volna, ha a szerző a nevek mellett/alatt inkább az egyes személyekhez köthető évköröket (első és utolsó okleveles említést) és a viselt tisztségeket tünteti föl.

A kötet végén a szerző széleskörű tájékozottságáról tanúbizonyságot adó forrás- és irodalomjegyzék mellett függelékek szerepelnek (Sáros megye szolgabírói karának 1335–1545 közötti

rekonstrukciója, a megyei emberek „archontológiája”, Trócsányi Péter járásának adófizetése 1541-ből, Sáros és Abaúj megyék térképei), valamint földrajzi- és személynévmutató található.

Összegezve: a tartalmát, a borítót, a kötést és a mellékletek kivitelezését tekintve is igényesen összeállított kötetből elsősorban a megyei törvényszék oszlopának tartott szolgabírák nemesi társadalmon belül elfoglalt helyéről tájékozódhat a téma iránt érdeklődő olvasó. Figyelmet érdemel, hogy az összetett intézmény- és társadalomtörténeti módszerrel elvégzett vizsgálat eredményei számos új szemponttal és adattal gazdagítják ismereteinket a középkori nemesi vármegyékről, egyben jól példázzák a témában még rejlő, kiaknázásra váró lehetőségeket. Legalábbis az a tény, hogy a késő középkori Magyarország nemrégiben megjelent világi archontológiai gyűjtésében már nemcsak a bárók, főpapok, ispánok és alispánok, hanem a szolgabírók is helyet kaptak, mindenképp alátámasztja az e hivatal viselőinek zömét kitevő kismemesi családok vizsgálatának további szükségességét és létjogosultságát.

Szaszkó Elek

Oross András
EURÓPA GÉNIUSZA
 Savoyai Eugén élete és kora (1663–1736)
 Kronosz, Pécs–Bp. 2019. 221 oldal

A magyar és az európai történelemben játszott kiemelkedő szerepe ellenére Savoyai Eugén életéről magyar nyelven eddig nem állt rendelkezésre széles körben elérhető történeti kiadvány. Ezért a magyar történetírás sok évtizedes hiányosságát és mulasztását pótolja Oross András Eugén herceg életrajzának megjelentetésével a *Születem – korszerű történelmi életrajzok* sorozatban.

A könyv első néhány oldalát fellapozva és gyors pillantást vetve a tartalomjegyzékre hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző a megszokottól eltérő megközelítést választott. Néhány jellegzetes, a kort és a herceg politikai, katonai, diplomáciai, valamint művészeti pártoló tevékenységét jól megragadó eseményre összpontosított, ily módon pedig nem a szokványos időrendi keretekhez ragaszkodva dolgozta fel Savoyai Eugén életét. Ennek köszönhetően nem egy bevett, és valljuk be, sokszor már sablonos hadtörténeti vagy életrajzi munkához van szerencsénk. A széles olvasóközönség számára Eugén életútját és a kort, amelyben élt, néhány tudatosan megválasztott eseményen keresztül bemutatni valóban célravezetőbb lehet, mintsem egy szokványos történeti munkában, amely rengeteg évszámot és egyéb adatot tartalmaz. A téma megszokottól eltérő feldolgozása a kor kutatói számára is frissítően hat, azonban az olvasó részéről olyan előismereteket feltételez, amelyekkel a nagyközönség talán nem minden esetben van felvértezve. A szükséges történelmi alapismeretek birtokában azonban élvezhetők és változatosak az egymást követő fejezetek, ezért kifizetődőnek bizonyult nem az elkoptatott módszerekhez folyamodni. Jó példa erre a könyv nyitánya. Egy harci cselekményekben bővelkedő nyitó fejezetet követően, ami rögvést úgymond a mélyvízbe dobja és egyszersmind elhelyezi az olvasót a korban, Savoyai Eugén ausztriai emlékezete, majd a korszak diplomáciai és hadtörténeti jellegzetességeinek bemutatása következik. Mindez ugyan rendbontóan hat, a fejezeteket olvasva azonban mégis jól befogadható és értelmezhető az átadni kívánt tudásanyag.

Egy jelentős történelmi személyiségről, aki ráadásul az európai történelem egyik legeseménydúsabb időszakában élt, nagyobb kihívás egy rövidebb, a személyt és a kort jól összefoglaló munkát írni, mintsem egy hosszabb kiadvány keretében feldolgozni az életét. A terjedelmi

korlátok ellenére Oross András nem csupán Savoyai Eugén életéről és tevékenységéről nyújt ismertetést, így a könyv címéhez híven korrajznak is tekinthető. Eugén hadvezéri minőségéből adódóan a szerző részletesen foglalkozik a korabeli harcászat és hadászat általános jellemzőivel, például a várostromok és csaták lefolyásával, a pontonhíd-építés, a katonai felvonulások vagy az ellátás megszervezése körüli nehézségekkel, de minden egyéb olyan dologgal is, amely egy kora újkori hadseregére érvényes volt. Ugyanilyen hangsúlyosak a korabeli diplomáciai kapcsolatok és háborúk (a pfalzi, a spanyol és lengyel örökösödési vagy a nagy északi háború), élükön a francia–Habsburg ellentét vázlatos bemutatásával, amelyek nem csupán Savoyai Eugén életét, hanem a teljes korszakot is meghatározták. Mindennek ellenére sosem távolodunk el túlságosan a herceg személyétől, aki helyesen mindvégig megőrzi központi szerepét a könyvben.

Oross András más lényeges összefüggésekre is rámutat a főhős élete, valamint a korszakra jellemző és az őt érő kihívások között. Bepillantást nyerhetünk a kor arisztokrata udvarainak hétköznapijaiba és a bécsi udvari intrikák világába, amelyeknek akarva-akaratlan Savoyai Eugén is a részese volt. Ugyan a herceg magánéletéről és legbelső gondolatairól igen kevés történeti forrással rendelkezünk – mintha szánt szándékkal szeretne volna elhomályosítani a róla majdan kialakuló képet –, a szerző mégis nagy hangsúlyt fektet a nehéz döntések mögött megbúvó ember bemutatására. Savoyai Eugén a szerző által hangsúlyozott egyik alapvonása, hogy a társaságkerülő és visszafogott személyiség éles ellentétben állt az Európa-szerzte ünnepektől hadvezér imázsával és tevékeny önreprezentációs tevékenységével.

Savoyai Eugén előkelő származású volt, a legmagasabb rangú arisztokráciához tartozott, aminek rengeteget köszönhetett a katonai pályája során. Ebből a szempontból érdekes a szerző által boncolgatott és a korban leginkább a francia nemesség által felkarolt „tisztességes” vagy „becsületes” ember ideálja (*honnéteté*). Ez az ideál, amelyet Eugén is a magáévá tett, az uralkodó iránt tanúsított feltétlen szolgálatkészségből, a gyarló emberi tulajdonságok elnyomásából, valamint önmagunk tökéletesítésének eszményéből tevődik össze. Eugén herceg nem csupán a hadszíntéren, de államférfiként és művészetpártolóként is maradandót alkotott. A könyvben többnyire kiegyensúlyozottan érvényesül a herceg mindhárom oldala, és ennek fényében felmerül az olvasóban a kérdés, hogy melyik Savoyai Eugént, a hadvezért, az államférfit vagy a művészetpártoló arisztokratát nevezi-e a szerző Európa géniusának. A válasz minden bizonynyal a három kombinációjában rejlik.

A herceg életéről német, angol vagy más nyelveken számos életrajzi munka látott már napvilágot; Eugén katonai, diplomáciai vagy politikai pályája számos szemszögből vált már vizsgálat tárgyává. Ebből kifolyólag a megjelenő életrajzi kiadványok újdonsággal bíró ereje elsősorban a rendelkezésre álló forrásanyag és kutatási eredmények módszeres és tudatos kiértékelésében, azok újszerű megvilágításában és bemutatásában rejlik. Ebből a szempontból Oross András munkájában a herceg Magyarországhoz köthető tevékenysége a legjelentősebb, amely más, külföldi történészek által írt életrajzi munkákban természetesen elhanyagolt téma volt. A magyarországi vonatkozások összegzése a kötet egyik legértékesebb újdonsága, amelyről eddig magyar nyelven is csupán felületesen és szétszórtan olvashattunk. A visszafoglató háborút feldolgozó magyar nyelvű hadtörténeti munkák például legtöbbször csupán néhány sorban számolnak be a herceg kilétéről, de gyakran még a hadjáratokban való részvételéről sem esik szó. A magyar vonatkozások szempontjából hangsúlyosan jelenik meg a kötetben a Habsburg Monarchia bonyolult államszervezetének, ezen belül Magyarország helyzetének a bemutatása, amelyben Savoyai Eugén is navigálni kényszerült. Ezenfelül a szerző körbejárta a herceg magyarokhoz és Magyarországhoz fűződő viszonyának a kérdését, valamint későbbi, 19–20. századi megítélését és emlékeztörténetét. Egyedül talán Eugén 1683–1688 közötti tevékenységének lehetett volna nagyobb terjedelmet szentelni, és kibontani az 1686-ban Buda alatt vagy az egy évvel később a Harsány-hegyi csatában játszott szerepét. Ezek az események

– habár távolról sem kiemelkedő állomásai a herceg életének – további hasznos érdekességeként szolgálhattak volna az ott élők számára.

Az imént elmondottakból az is következik, hogy a szerző eltekintett Savoyai Eugén nagy nyugat-európai hadjáratokban való részvételének a bemutatásától, mint amilyen például az 1704. évi kiemelkedő jelentőségű höchstädt-blenheimi csata, ami egyesekben hiányérzetet válthat ki. Módszertani szempontból és a könyv céljaival összhangban a nyugat-európai tevékenység bemutatására valóban nincs igazán szükség, ami a kötetet minden bizonnyal indokolatlanul felduzzasztotta volna. Ezzel szemben nagyon hasznos, hogy a szerző a Savoyai-dragonyosezred példáján keresztül a saját kutatási témáját, a katonai beszállások történetét is beleszötte a kötetbe. Mindezt a kellő mélységben és terjedelemben, mindkét oldal szemszögéből bemutatva a felmerülő nehézségeket és kihívásokat – a kötet talán leginkább itt vezeti be az olvasót a kor lelkiületébe és a 17–18. századi hétköznapiakba. Nagyban megkönnyíti az átadni kívánt ismeretanyag befogadását a kötetben elhelyezett gazdag képi anyag is. Friss, modern térképek kerültek a kiadványba, amelyek többek között a korabeli Európát, a péterváradi csatát vagy Temesvár ostromát mutatják be. Ezek közül egyedül az 1697. évi hadjáratot ábrázoló térkép ellen emelhetünk kifogást, amelyen a dátumok és a hadseregek mozgása nehezen követhető. A térképekkel párhuzamosan több korabeli metszettel is találkozhatunk, amelyek úgyszintén csatákat vagy a kor híres személyeit, a Savoyai Eugén által emelt palotákat vagy például egy hadsereg felvonulását ábrázolják. Emellett különféle hasznos adatvizualizáló táblázatok is helyet kaptak a kiadványban.

Nagyon fontos eredménynek tartom, hogy az 1716–1718 közötti török háborúra külön hangsúlyt fektetett a szerző, amelyet ráadásul a könyv nyitányul választott. A nagy visszafoglaló háború (1683–1699) teljesen elhomályosítja az 1716–1718. évi török háború eseményeit a kutatásban és az ismeretterjesztő kiadványokban, annak ellenére, hogy Temesvár 1716. vagy Belgrád 1717. évi elfoglalása a török elleni háborúk és Savoyai Eugén pályájának kiemelkedő eseményei, amelyek nem melleleg Magyarország török alóli teljes felszabadulását eredményezték. Még rosszabb a helyzet a nyugat-európai szerzők munkái esetében, amelyekben Savoyai Eugén magyarországi törökellenes küzdelmeire általában véve jóval kisebb hangsúlyt fektetnek – a pfälzi vagy éppen a spanyol örökösödési háborúkkal ellentétben –, miközben maga Eugén herceg az egyik, ha nem a legnagyobb haditettének pontosan az 1717. évi belgrádi csatát és a vár elfoglalását tekintette.

A Savoyai Eugénnel foglalkozó történeti munkák elsősorban a német nyelvű szakirodalom (Max Braubach 1963–1965. évi monumentális ötkötetes munkája, Alfred Arneth 1864-ben kiadott Eugén-életrajza stb.) és forráskiadványok (például a Kriegsarchiv húszkötetes *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen* kiadványa) eredményeire támaszkodnak. Ez alól egyetlen Savoyai Eugén-életrajz sem lehet kivétel, azonban a jelen munka esetében kiemelendő, hogy a szerző korabeli hírlapokat és egyéb nyomtatott kiadványokat (például *Theatrum Europaeum*, *Wienerisches Diarium*) is felhasznált. Ezek a munkák még mindig nem kapták meg a nekik kijáró figyelmet a történetírás részéről, pedig nemcsak különféle sajtó- vagy információtörténeti kutatásokra adnak lehetőséget, hanem a történelmi események fontos forrásai is lehetnek Ezen a téren a kötet előremutató. Habár a korabeli nyomtatott kiadványok tartalmi megbízhatósága olykor megkérdőjelezhető, a kellő kritikai szemlélet birtokában mégis fontos adatokkal szolgálhatnak a korabeli események pontosabb megértéséhez és bemutatásához, nem is beszélve az általuk felvonultatott elsőrangú képi anyagról, amit a szerző sem mulasztott el felhasználni és beleilleszteni a kötetébe. Ezen a téren akár további katonai térképek vagy látképek beillesztése is megfontolandó lett volna, hiszen azok minőségben, értelmezhetőségben és megbízhatóságban sokszor semmivel sem maradnak alul egy modern hadtörténeti térképpel szemben.

Az Oross András tollából megjelent munka remélhetőleg eléri a célját, és Savoyai Eugén elnyeri a magyarországi emlékezetkultúrában őt megillető helyet. Az ide vezető úton a legfontosabb eszköz, azaz Eugén herceg hiteles és mindenki számára elérhető életrajza immár a téma iránt érdeklődők rendelkezésére áll.

Tóth Tibor

Kurucz György

„KEDVES HAZÁMFIAI, MOZDULNI KELL...”

Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején

Corvina–Ráday Gyűjtemény, Bp. 2020. 303 oldal

A keszthelyi Georgikon alapítója, gróf Festetics György (1755–1819) fia, László (1785–1846) atyja hagyatékának átvételekor – köszönhetően széles műveltséget, magas fokú szaktudást, szellemi nyitottságot eredményező gondos neveltetésének – magától értetődőnek tartotta, hogy ne csak az anyagi javakat vegye át, hanem mindazokat a feladatokat, mindazt a szellemi örökséget is, melyet elődje az ország egyik legelőkelőbb arisztokratájaként és legműveltebb felvilágosult gondolkodójaként maga után hagyott. Az atyja nyomdokain járó örökös a kiemelkedő tudás és műveltség mellett kivételes felelősségtudattal és pedagógiai érzékkel is rendelkezett: úgy vélte, a Georgikon koncepciózus fejlesztéséhez hozzátartozik, hogy az ott alkalmazott tanárok szaktudását is gyarapítsa. A szakmai továbbképzés leghatékonyabb módja a külföldi tapasztalatszerzés volt: a céhes vándorlás és az egyetemi peregrináció sokszáz éves gyakorlata, majd a 18. század második felétől kibontakozó utazások, melyek a leendő uralkodók, az arisztokraták nevelésének részét képezték, és a művelt nemesi és polgári rétegek körében nemcsak egyfajta továbbképzést jelentettek, hanem tanulmányaik megkoronázását is, a 19. századra a továbblépés, a szakmai fejlődés elengedhetetlen stratégiai eszköztárának kialakulásához vezettek. Ily módon, amikor a Georgikon „gazdát cserélt”, az 1820-as évek elején az új patrónus öt éves szakmai tanulmányútra küldte két fiatal tanárát, Gerics Pál orvosdoktort, aki a tanintézet igazgatója volt, és a kertészeti, borászati, szőlészeti ismereteket oktató Lehrmann Józsefet.

Kurucz György legújabb könyvében e két tudós-utazó tartalmas, gyakorlatilag egész Európát behálózó, hosszú tanulmányútját tárta föl a teljes fellelhető levéltári forrásanyag alapján. A tanárok levelezései, jelentései, útinaplói, az utazási instrukciók és az útvonaltervek egyedülálló forrásbázis képeznek nemcsak – a szerző megfogalmazása szerint – különleges művelődés-, gazdaság- és mentalitástörténeti értékük miatt, hanem mivel arra is rávilágítanak, hogy a két tanár továbbképzése rendkívül átgondolt és aprólékosan kidolgozott rendszer szerint zajlott. Ennek nemcsak a programot összeállító patrónus, hanem a két utazó is természetesen tudatában volt.

Kurucz György a lehető legátfogóbb megközelítésre törekedett, amikor a keszthelyi intézet szellemi hátterét, a korszak utazási kultúráját, valamint az utazások teljes hozadékát: a személyes és intézményes kapcsolatrendszereket, a tudományos, gazdálkodási, gyakorlati tapasztalatok széles tárházát a legújabb társadalomtörténeti, szociokulturális, mentalitástörténeti, gazdaság- és tudománytörténeti kutatómódszertannal tárta föl. Külön figyelmet érdemel a szerző alapos és széleskörű elméleti képzettsége, amely a kötet szakmai színvonalának egyik támpillére. Az iratanyag unikális volta ugyanis önmagában nem lett volna elégséges ahhoz, hogy ez a rendkívül jó stílusban megírt és szépirodalmi kvalitásokat is megcsillanó monográfia megszülethessen. A különleges forrásokat a téma európai szakirodalmának, a kor alapos ismeretének birtokában szolgáltatta meg a szerző. A kötet elkészítésének másik pillére a kivételes alapossággal kiválogatott képi forrásbázis, amely nemcsak szemléletes látványelemként kíséri a szöveget a kötetben, hanem szekunder forráscsoportként jelenik meg.

A kilenc fejezetből álló kötet szerkezetileg három nagy tematikus egységre osztható. Az első három fejezet – mintegy az utazást előkészítendő – a Georgikon szakmai közegét, a patrónust mutatja be és a recepció szándékát, valamint az utazási instrukciók elemzését tartalmazza mindkét peregrinus számára. Ezt követően kerül sor a két utazó élményeinek tematikus csoportosítására és azok elemzésére az utazási naplók párhuzamos feltárásával. Ily módon az általuk szerzett élmények, tapasztalatok egyszerre két látószögből tárulnak fel. Végül az utolsó négy

fejezet tartalmazza a megértést segítő apparátust: a forrásokról és feldolgozásokról készített összeállítást, az illusztrációk és képek lelőhelyét, a mutatókat, valamint a közönetnyilvánítást.

A szerző Geric és Lehmann utazását a korabeli európai utazási gyakorlatok mintázatainak figyelembevételével tárta föl, s megállapítja, hogy ezek sorában is különleges vállalkozásnak tekinthetők, hiszen nemcsak saját tudásukat és tapasztalataikat gyarapították – mintegy a maguk szórakozására és okulására –, hanem egy egész intézmény, a Georgia Augusta különleges tudáscentrumának részeseiként teljesítették küldetésüket. A két tanár majdnem harminc pontos, alpontokra osztott, a legapróbb részletekbe menő, tematizált instrukciót kapott, ami különleges, de nem egyedi eset, mert Keszthelyen a tanulmányutakra küldött hallgatók és a birtokigazgatással, értékesítéssel stb. megbízott tisztviselők útját a 19. század elejétől szinte minden esetben pontokba szedett írásos utasítás alapján szabályozták. Az instrukciók által előírt „technológiai utazás” – ahogy a korban nevezték – azonban nem szabott gátat az utazók „érzelmes utazásának”. A Geric Pál által meglátogatott 136 és a Lehrmann József által felkeresett 123 városban megvalósított szakmai program, az intézménylátogatások, az eszközbegyűjtés, a kapcsolatszerzés és a mindezt dokumentáló több ezer oldalas összefoglalók elkészítése a hosszú öt év alatt teret hagyott a természeti és az épített örökség, a legkülönfélébb társadalmi csoportokhoz tartozó kortársak szokásainak, hétköznapijaink, ünnepeik megismerésének is. Az utazók élményeiről a monográfia szintén részletesen beszámol.

A két utazó küldetése a kötet tanúsága szerint egyedülálló tudásbázist eredményezett: a Georgikon számára személyes és intézményes kapcsolatokat teremtett, bővítette a Georgikon tudástárának, könyvtárának, oktatási segédletei tárházának állományát és emelte annak színvonalát, így beváltotta Festetics László reményeit, igazolva elképzeléseinek realitását. Kurucz György munkájának küldetése pedig igazolta a szerző reményeit, mert e gyönyörű kiállítású, a legmagasabb igényeket kielégítő szakmai apparátussal (kiváló térképekkel, jegyzékekkel, mutatókkal, bibliográfiával) ellátott kötet a 18–19. századi művelődés- és gazdaságtörténet egyik alapvetése, új mércéként a korszakot és a témát kutató történészek számára.

Kincses Katalin Mária

Ernst Bruckmüller

ÖSTERREICHISCHE GESCHICHTE

Von der Urgeschichte bis zur Gegenwart

Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar 2019. 692 oldal

Ernst Bruckmüller a Bécsi Egyetem professzora, az Osztrák Tudományos Akadémia rendes tagja, az Institut für Österreichkunde elnöke, számos, az osztrák történelem, a nemzeti identitás, a társadalom- és agrártörténet kérdéseivel, illetve a polgárság históriájával foglalkozó publikáció szerzője. Legújabb kötete Ausztria történetét a kora rézkorban élt hauslaubjochi embertől (közismert nevén Öztitől) egészen 2019 májusáig, Heinz-Christian Strache alkancellár, az Osztrák Szabadságpárt (FPÖ) elnökének és a teljes osztrák kormányának a bukásáig tárgyalja. Az ekképp csaknem 5300 évet átfogó *opus magnum*ot 2019 decemberében mutatták be a *Hofburg*ban.

A komplex alapanyagot egyetlen nagy elbeszéléssé formáló kötet egy szlovén felkérésre íródott osztrák nemzeti történet (Avstrijska zgodovina. Ljubljana 2017.) kibővített, a politika-, a társadalom-, gazdaság-, kultúr- és egyháztörténet számos aspektusával kiegészített változata, amely nem kívánja helyettesíteni a „klasszikus alapműveket”. Az utolsó ilyennek tekinthető

vállalkozás 2015-ben jelent meg Thomas Winkelbauer szerkesztő és öt szerzőtársa tollából *Geschichte Österreichs* címmel, 640 oldalon, a stuttgarti *Reclam* országsorozatában. Itt érdemes megemlíteni, hogy a több évszázadnyi, egyre árnyaltabban megítélt együttélés ellenére Ausztriában és Magyarországon a másik nép 1918 utáni történelme iránti érdeklődés tulajdonképpen minimálisnak nevezhető. A „sógoroknál” hosszú ideig egyetlen összefoglaló munka sem jelent meg hazánk 20. századi történetéről, de itthon sem volt sokkal jobb a helyzet.

A szélesebb publikumnak szánt monográfia születése kapcsán a szerző önironikusan felidézte, hogy ezzel a munkával – számos osztrák történeti tanácskozás tapasztalatai, kötetek szerkesztése és osztrák társadalomtörténeti előadásai kötetbe rendezése után – valójában a munkatársai körében róla kialakult, némileg vitatható képnek kívánt megfelelni. Ők ugyanis, ha egy érdeklődő egyetemista valami közelebbit akart megtudni az osztrák történelem valamelyik apró részletéről, általában a következő tanácsot adták neki: „Legjobb, ha erről Bruckmüllert kérdezi, ő tud mindent.” Ennek megfelelően az elemzett kiadvány is rengeteg releváns adatot tartalmaz, amit kevés és fekete-fehérben nem igazán érvényesülő képi illusztráció igyekszik olvasóbaráttá tenni.

A borítón a Hofburg úgynevezett Michaelertraktja látható, közepén a Burgtorhoz vezető átjáró felett található kupolával és a piros-fehér-piros nemzeti lobogóval. A felvétel egy 1936-ban kiadott és az önálló államiság mellett hitet tevő osztrák broszúra egyik mondatát juttatja a recenziens eszébe: „Régi és Új, büszke múlt és boldog jövő, tiszteletre méltó tradíció és fiatal, erős akarat forrjon egy egységes, hatalmas akkorddá: ősrégi és örökifjú, halhatatlan Ausztria!” Persze, két évvel később úgy tűnt, hogy az egyre árnyaltabban megítélt, mégis máig idézőjelbe tett és csatlakozás helyett bekebelezésként értékelt Anschluss pontot tesz az osztrák történetre, miközben a nagyhatalmak is csak a ceruzahegyezésig jutottak el a tiltakozás terén. Aztán az „életképtelen” államból mégis a „boldogok szigete” lett. Ignaz Seipel prelátus, szövetségi kancellár az 1920-as években kijelentette: szó sem lehet arról, hogy abból éljenek, hogy Ausztriát „belépődíj ellenében idegeneknek mutogatják”. Ez a megalázó bevételi forrás szerint nem egyeztethető össze az osztrákok történelmileg megalapozott büszkeségével és önrizetével. Bruckmüller – a maga eszközeivel és területén – mégis ezt teszi.

Szerencsére nem elvárás a recenziessel szemben, hogy a 692 oldalas, 11 fejezetre tagolt hatalmas munkáról részletes tartalmi ismertetést adjon. Meggyőződésem szerint ugyancsak távol áll a műfajtól, hogy a mesterművet a szerzőnél is lelkiismeretesebb aprólékossgal világítsuk át. A szerző saját kutatási területein, a gazdaság- és társadalomtörténet különböző kérdéseiben, illetve az osztrák identitás évszázados történetének és a németiséggel való folyamatos konfrontálódásának vizsgálata terén akribiával megírt, de valójában a tudós tanárok szellemi hagyatékával, illetve a pályatársakkal és a fiatalabb szerzőkkel folytatott termékeny eszmecsere révén közösen formált munkájának csak néhány pontjával polemizálunk.

Bruckmüller helyesen állapítja meg, hogy Babenberg V. (Erkölcös) Lipót osztrák herceg Akkon 1191-es bevételekor vérrel szennyezett fehér zubbonyából (amelyen az öv levétele után csak egy fehér csík maradt) csupán a monda szerint eredeztethető a piros-fehér-piros osztrák állami címer (84.). Ugyanakkor azt nem említi, hogy a mai osztrák állam színeit II. (Civakodó vagy Harcias) Frigyes, a mi IV. Béla királyunk ellen hadakozó utolsó Babenberg herceg választotta és első ízben 1230-ban használta zászlaján.

Az 1602-ben Jan Vermeyen, a kor egyik legkiválóbb aranyművese által készített és a Schatzkammer császári kincstárában őrzött osztrák császári korona II. Rudolf személyes koronája volt. Bár az osztrák császárok örökletes monarchiájában sohasem használták koronázásra, annál azért részletesebb bemutatást érdemelt volna, mint hogy egy „privát koronáról” (170.) van szó (amely nem mellesleg a Krušovice Királyi Sörfőzde logójában is szerepel). A katolikus-konzervatív ellenállók (558–559.) közül kimaradt a felső-ausztriai egyszerű gazdálkodó, a 2007-

ben boldoggá avatott Franz Jägerstätter említése, aki 1943-ban vallásos meggyőződése miatt megtagadta a fegyveres szolgálatot, és ezért lefejezték. Ezeket és hasonló, az osztrák olvasók által is észlelt hiányosságokat azonban méltatlan lenne firtatni.

Az Előszóban a szerző az osztrák történelmet illető alapvető problémára utal: a munka „az Osztrák Köztársaság területének a története. Ez azonban mai formájában csak 1921-től és aztán 1945 óta létezik”. (9.) Az ’Ostarrichi’, illetve a latin ’Austria’ szó és a hozzá tartozó hatalmi terület évezredes történetjének felvázolása mellett ugyanakkor a szerző azt is tudatosítani kívánja, hogy az osztrák történelem „eminens módon mindig is »európai« volt” (9–11.), állandó összeköttetésben a kontinens történéseivel. A kötet megjelenése után adott egyik interjújában felettebb józanul vitatta, hogy „valamiféle teremő eszme rejtőzne az osztrák történelem mögött. Ausztriának nincs nemzetek feletti küldetése, sem a közép-európai, sem a német nyelvű térségben. Egy maradék [utal Georges Clemenceau bizonyíthatóan el sem hangzott mondására], amelynek leginkább a fővárosa, Bécs ad jelentőséget”.

A jelentős szakirodalmi bázisból említést érdemel, hogy a szerző kiemelt figyelmet fordított az új, többek között a 2018-as kettős emlékévkben (1918, 1938) publikált kutatási eredmények bemutatására. Emellett Bruckmüller aktualitásokra is utal, például „az ipar Crème de la Crème”-jeként (441.) azonosított Ferdinand Bloch-Bauer, illetve a Klimt vásznán megöröklött Adele Bloch-Bauer kapcsán az Osztrák Köztársaság kontra Altmann-ügyre és annak megfilmesítésére 2015-ben. A részletes (a beazonosítást megkönnyítendő a „foglalkozást” is megadó, például „Zrínyi Péter, magyar összeesküvő”, 682.), személy- és zárójelben a mai nevet és állami hovatartozást is rögzítő helységnévmutató is megkönnyíti az érdeklődők tájékozódását (bár Belgrádnál még Hunyadi esetében sem jelenik meg a Nándorfehérvár elnevezés).

Bruckmüller azt írja, „amennyiben az összes lektorálás és korrektúra után is maradtak még hibák, azért ő egyedül a felelős” (12.). Nos, jelzem, maradtak, ezek közül leginkább az vitatható, hogy az idézetek forrását legtöbbször csupán a szerző zárójelben történő feltüntetésével, olykor a kötet és az oldalszám jelzésével, de semmiképpen sem egységesen adja meg. Véleményem szerint történelmietlen az 1921 előtt önálló egységként sosem létezett Burgenland „visszavetítése” a korábbi évszázadokba (149.). Inkább lektori feladat lett volna a döntés a „Gabriel Bethlen” és a „Bethlen Gabor” (173. és 183.) névalak között, 1807 helyett a helyes évszám rögzítése a Magyar Nemzeti Múzeum alapításánál (341.), valamint a Zrínyi Ilona német és horvát nevének keveréséből született Helena Zrinska (184.) javítása. A különböző történeti helyszínek nevének nem mindig konzekvens használata is könnyen orvosolható lett volna.

A monográfia magyar vonatkozásaival kapcsolatban azt tartom szükségesnek megjegyezni, hogy Várady László, Pálffy Géza, Hanák Péter és Somogyi Éva, illetve Deák István, John Komlos és Paul Lendvai mellett az irodalomjegyzék feltünteti a magyar történész körökben vitatható állításairól ismert Bakay Kornél régészprofesszor egyik munkáját is. Szándékai szerint ugyan a szerző gondosan el kívánja kerülni a leegyszerűsítő történelemképeket, mégis – bár meggyőződésem szerint semmiféle koherens magyarsággép nem várható el sem egy ilyen, sem más átfogó történeti vállalkozástól – az a recenzens érzése, hogy a Sisiért szinte szentként rajongó, „büszke, szilaj és a valóságtól egy kissé mindig elrugaszkodott” (*Gerhard Baumgartner*: Távoli rokonok. Regio 11. [2000] 2. sz. 57.) magyaroknak a hazánk történelméről folytatott osztrák szakmai és laikus diskurzusban meggyökeresedett képétől ő sem tudta függetleníteni magát. De talán nincs is erre szükség. Bruckmüller gyakran él az *oral history* eszközeivel és személyes élményeiről is beszámol, például a melki apátsági gimnáziumban 1956-ban átmenetileg elszállásolt és „megcsodált magyar legényekről” is tudósít, akik közül sokan „úgy füstöltek, mint a gyárkérmény” (584.).

A recenzens bővebb kutatási területét felölelő utóbbi másfél évszázad történéseivel kapcsolatban érdemes kiemelni a korszakkal, illetve a Habsburg Birodalommal foglalkozó fejezetek

elején található kiváló személyiség- és korrajzok mellett a Monarchia gazdasági fejlődését és kulturális gyarapodását, 1918 „polgári” forradalmának jellegét, az osztrák életképtelenség/-képesség kérdését, a hivatásrendi berendezkedés születését és a nemzeti identitás erősödését szemléletes idézetekkel, informatív adatokkal bemutató kisesszéket. Különösen érdekes a magyar zsidók halálmeneteit is magában foglaló úgynevezett Endphasenverbrechen (561–562.) témáját tárgyaló alfejezet, illetve az osztrák politikai térkép és a társadalom változásait az ezredforduló óta bemutató utolsó blokk, mely azzal a mondattal zárul, hogy csak a jövő fogja megmutatni, sikeres lesz-e a bevándorlók integrációja az osztrák nemzetbe, de ebben a folyamatban az Ostarrichi-oklevél „minden bizonnyal már nem fog jelentős szerepet játszani” (638.).

A kötet első fele tárgyalja az 1849-ig tartó időszakot, majd a Ferenc József korától napjainkig eltelt bő másfél évszázad alkotja a második nagy, személyiségrajzokkal és számos kérdésfelvetéssel gazdagított egységet. A közérthető, az előadások élőbeszédét idéző nyelvezet, a feszes, olykor katonásan pattogó mondatok némileg szokatlanoknak tűnnek a Pázmány Péter bonyolult barokkos körmondatain és a német mellékmondati szórend sajátosságain edződött recenzens számára, de mindenképpen üdvözlendők. A tizenegy, egyre bővebb terjedelemben bemutatott korszakot egy-egy jellemző kép szimbolizálja, kezdve a mintegy 27 ezer éves willemdorfi Vénusztól többek között IV. Habsburg Rudolf ismert és Ferenc József 33 éves korában készült portréján, illetve a kremsmünsteri apátságot 777-ben alapító bajor herceg úgynevezett Tasziló-kelyhén keresztül egészen az Ingeborg Bachmann költő- és írónról, a német nyelvet-terület egyik legfontosabb irodalmi kitüntetésének névadójáról készült sgraffitóig.

A sgraffitó egy olyan, a 16. századi Itáliában keletkezett faldíszítési módszer, tulajdonképpen vakolat-bekarcolás (‘sgraffiare’ – bevésés), amikor a felső, világosabb festékréteg lekaparásával előtűnik az alsó, sötétebb réteg, ami feltűnő és tartós díszítést eredményez. Az eljárás Bruckmüller módszeréhez hasonlít. A nagy történelmi tablót – melyet saját bevallása szerint az ismerkedés kezdetén, a melki apátsági gimnáziumi évek után 1963-ban Bécsbe érkezve ő is szürkének és kevésbé attraktívnak tartott – itt-ott megkaparva a lentebb található rétegekhez is eljuttatja a figyelmes szemlélőt, aki valóban azt kapja, amit a fülszöveg ígér: „mindent, amit az osztrák történelemről tudni érdemes”. Persze, mindezt a szerző személyes szűrőjén keresztül, amely a találó személyiségrajzokban, az események háttérének megvilágításában, a gazdaság- és társadalomtörténet látványosan kifejező adataiban, a művészet és a kultúra kritikus megítélésében érhető tetten.

Fiziker Róbert

Petrás Éva

ÁLARCOK MÖGÖTT

Nagy Töhötöm életei

ÁBTL – Kronosz, Bp.–Pécs 2019. 312 oldal

Petrás Éva legújabb kötete Nagy Töhötöm jezsuita szerzetes életét dolgozza fel. Az első olvasatra egyszerű életrajznak tűnő vállalkozás valójában egy sokkal szövevényesebb történetet, illetve ahogyan azt már a monográfia alcíme is mutatja, több párhuzamos történetet rejt. Nagy Töhötöm életének legismertebb szakasza a KALOT, vagyis a Katolikus Legényegyletek Országos Testülete alapításához, szervezéséhez és irányításához kapcsolódik. Ugyanő 1945 után a szervezet átmentése érdekében tett erőfeszítéseket. Életének további fordulatai azonban egyrészt Magyarországról,

másrészt a jezsuita rendtől is eltávolították: először Dél-Amerikába küldték, majd 1948-ban kilépett a rendből és családot alapított. Kapcsolatba került a magyar emigrációval, a dél-amerikai diplomáciai testületek tagjaival, valamint a szabadkőművességgel is, végül pedig hazatelepülése érdekében a magyar állambiztonsággal is együttműködött. Életének utolsó, újra Magyarországon játszódó szakaszában pedig még a rendelkezésre álló különféle források ellenére sem könnyű megállapítani, hogy Nagy melyik (ál)arca lehetett maszk, és melyik a valódi.

A Nagy Töhötöm életútját teljes körűen és gyakorlatilag minden hozzáférhető forrás feltárással feldolgozó, 12 fejezetre tagolt mű a 20. század történetét kutatók széles tábora, egyben pedig a különböző részdiszciplínák képviselői számára is érdekes lehet. Az eredendően életrajz műfajú kötet szűken értelmezve is egyház-, emigráció- és állambiztonság-történet egyben, miközben a második világháború mindennapjai, valamint Dél-Amerika története is fontos elemei a műnek. A néhol még a szakavatott kutató pontos vezetése mellett is csak többszöri olvasás nyomán követhető pályakép egyben a 20. század legviharosabb évtizedeinek krónikája is, ahogy az előszóban is olvashatjuk: történelem *belülről*. A kötet alapvető érdemei közé tartozik, hogy Nagy életútjának egyik korszaka és így a 20. század történetének egyik szegmense sem kap túlzott hangsúlyt, miközben egyik területet sem érezzük elnagyoltnak vagy kevésbé kidolgozottnak.

A már önmagában is igen olvasmányos kötetet még inkább élővé, élettélivé teszi a szövegben szinte minden oldalon megjelenő eredeti idézetek sora, így nemcsak a főszereplő maga, hanem a szereplők sokasága kap szót. A szerző szinte kézen fogva vezeti az olvasót a források széles tengerében, aki ily módon maga döntheti el, hogy ki is lehetett valójában Nagy Töhötöm. Egy életrajzíró szándéka minden esetben az életút és főbb csomópontjainak bemutatása, valamint az életmű feltárása révén annak megalapozott értékelése, de legalábbis összegzése. Petrás munkáját olvasva akár hiányérzete is támadhat a felületes olvasónak: nem kapunk készen elénk tárt összegzést, a szerző felnőtteknek tekinti olvasóit s ránk bízva a sorozatosan egyre különösebb helyzetek megítélését, az eligazodást Nagynak az idő előre haladtával egyre szürreálisabb tervei között. Az idézetek formájában is megjelenő, széleskörű külföldi és hazai levéltári kutatások során feltárt források pedig nemcsak Nagy Töhötömtől származnak, vagy nemcsak róla szóló klasszikus levéltári források, hanem a kortársai által róla feljegyzett anyag is megjelenik, amelynek összegyűjtése és összeillesztése embert próbáló kutatói feladat lehetett. Az életút megismerése során kiderül, Nagy Töhötöm szenvedélyes amatőr fotós is volt, egyetlen hiányérzetünk így abból fakadhat, hogy nem ismerhetjük meg ezeket a Dél-Amerikában vagy a világ más pontjain készült képeket.

Miközben a kötet fókuszában az életút fordulatainak és azok mozgatórugóinak feltárása áll, Petrás Éva pontos arányérzékkel adagolja az események megértéséhez szükséges háttérinformációkat, legyen szó a jezsuita rend vagy a magyarországi kereszténydemokrácia belső sajátosságairól, a dél-amerikai magyar emigrációról, a szabadkőműveségről vagy az állambiztonság tevékenységéről. Több hazai egyházi levéltár, amerikai és magyar nemzeti levéltárak, könyvtárak és kéziratárak, a magyar mellett a cseh és a román állambiztonsági levéltárak anyagai, valamint számos sajtótermék szintetizált feldolgozása nyomán születik meg az életút történeti összessége.

A szerző nem tér ki a magyar állambiztonság szervezeti felépítésére, az egyházak elleni fellépés és módszerek ismertetésére, sem pedig az állambiztonsági források történeti feldolgozásának, felhasználásának problematikájára – hiszen az érdeklődők számára ma már óriási mennyiségű szakirodalom áll rendelkezésre az állambiztonság történetére vonatkozóan –, így nem vonja el figyelmünket Nagy Töhötöm életének sodró lendületű alakulásáról. Ugyanakkor fontosnak tartom a kötet számos értéke közül kiemelni azt a módszertani vétezetet, ahogy Petrás a sokféle forráskezelési problémát felvető óriási és heterogén forrásanyagot használja, illetve, ahogy azt finom arányérzékkel összeilleszti.

Ritka eset, amikor az állambiztonsági jelentések ilyen hosszú időn át és ilyen sokrétűen fennmaradnak egy-egy személyről, és még ritkább, ha hasonlóan nagymértékben állnak rendelkezésre más források is egy adott téma vagy ez esetben egy személy élettörténetének a feltárásához. A források sokfélesége és mennyisége azonban egyrészt szerencse, másrészt nehézség – utóbbival pedig a szerző igen sikeresen tudott megbirkózni. A naplórészletekhez és a Nagyhoz közel állóktól származó idézetekhez hasonlóan jó arányérzékkel adagolja a szerző olvasóinak az állambiztonsági iratokat, jelentéseket, idézeteket, példákat. Az állambiztonsági szervek fennmaradt iratanyagát minden esetben, még akár az intézmény- és szervezettörténeti dokumentumok esetében is különös óvatossággal, az állambiztonsági nyelvezetet ismerve, azt dekódolva kell olvasnunk és értelmeznünk. Azon ügynöki dossziék és jelentések esetében pedig, ahol feltételezhető, hogy maga a jelentéseket készítő személy is konspirál, torzít, szándékoltan és célzatosan próbál meg bizonyos információkat tartótisztjein keresztül felsőbb szintekre eljuttatni vagy tartóit manipulálni, még nehezebb dolga van a kutatónak. Petrás Évának sikerült Nagy Tőhötöm életútját az egyháztörténet, az emigrációkutatás és a magyar állambiztonság története szintetizáló keretébe ágyazva, az olvasó érdeklődését folyamatosan fenntartva utat vágnia a többségében elsődlegesen általa feltárt forrásokban, és egy logikus felépítésű, jól követhető, egy-egy vezérfonalat követő életrajzot alkotnia egy ellentmondásos és sok arcú személyiségről.

Nagy Tőhötömöt, a jezsuita szerzetest, szabadkőművest, lelkes fotóst, állambiztonsági besúgót akár a 20. század nagy tragikus hőségének is tekinthetjük. A kalandos életút valóban regényes fordulatokban gazdag, miközben a háttérben különféle sorsfordítónak tekinthető erők tevékenykednek. Életének követése közben azonban az is felmerül az olvasóban, hogy a viharos 20. század eseményei közepette maga a főhős is kihívta maga ellen a sorsot, elébe ment a rá váró eseményeknek, sok esetben pedig valóban maga generálta, építette, járta ki élete nagy fordulóit. A Nagy nyughatatlan természetébe bepillantást engedő kötet olvasása közben az az érzésünk támadhat, hogy akkor lett volna igazán tragikus sorsú főhőse saját életének, ha nem történik vele ennyi minden, ha egy békés időszakban egyenesen épülő karriert tudhatott volna magáénak: ha nem szökhet át és közvetíthet a frontvonalak között, sem a valódi, sem pedig a hidegháborúban, ha nem írhat, beszélhet világmegváltó terveiről, ha nem szervezhet, szervezkedhet, konspirálhat, ha nem fonja körül életét a titok és a misztikum, legyen szó a jezsuita rend, a szabadkőművesség vagy akár az állambiztonság titkos és hétköznapi emberek számára elzárt világáról. Lehet, hogy Nagy számára mindezek a terek csak egy-egy színpad díszleteit jelentették élete párhuzamos játékeinak kiteljesítéséhez.

Nagy életútjának fő visszatérő eleme, ami egyben az olvasót is végigvezeti a kifejezetten olvasmányos életrajzon, az új ügyek iránti lelkesedése, odaadása, valamint mindig elsőprő munkakedve. Élete minden szakaszában óriási lelkesedéssel, ország- és világjobbító szándékkal, sőt egyre inkább már-már világmegváltó tervekkel veti bele magát újabb és újabb életterveinek megvalósításába. Akár az egyházi szolgálatról, akár a KALOT-tal kapcsolatos szervezési kérdésekről, akár a szovjet megszállók és a magyarországi politikai élet, sőt a Vatikán közötti közvetítésről volt szó, akár dél-amerikai tartózkodása idején a nyomornegyedek feltérképezéséről, az életkörülmények jobbítására irányuló tervei, majd pedig a szabadkőművességgel és végül a magyar állambiztonsággal való kapcsolata mögött is mindvégig világjobbító, világmegváltó szándékok vezérelték. Egyre elrugaszkodottabb, már-már megalomán tervei pedig mind ingoványosabb területekre sodorták. A jezsuiták és a szabadkőművesek, az egyház és a kommunizmus kibékítésére irányuló tervei során minden eszköz és módszer elfogadhatóvá válik számára, még akkor is, ha ezeknek az általa magasabb rendűnek ítélt célok elérése érdekében közben az állambiztonság besúgója lesz.

Annak ellenére, hogy a szerző vállaltan nem pszichohistóriát szándékozott írni és nem is vállalkozik Nagy Tőhötöm pszichológiai (kór?)képének a megrajzolására, mégis megjelenik

előttünk egy folyamatosan világmegváltó ötleteket dédelgető, az ezzel járó dicsőséget vizionáló ember képe. A pápai enciklika írásának terve, majd megvalósítása lehet talán az olvasó számára az a pont, amikor úgy érezheti: a nagy tervek, a hatalmas tetterő és tettvágy, a nem csak egy-egy közösségen, hanem az egész világon való segíteni akarás és főként az ezek eléréséhez társított eszközök már túlmutatnak egy élet- és lehetőségterét reálisan felmérő, tanult és felelősségteljes ember tervein vagy akár csak gondolat-kísérletein is.

Nagy Töhötöm életútjára tekinthetünk úgy is, mint aki „rosszkor volt rossz helyen”, a kor és a körülmények foglya, melyek nem tették lehetővé tehetsége és tervei kibontakozását. Petrás Éva kötete végére azonban – bárhogyan értelmezzük is a különböző aktorok, tényezők és körülmények hatását – Nagy életútjának előrehaladását úgy összegezzük: ő leginkább saját maga foglya volt, saját terveit és ábrándjait kergetve kerül egyre szűkebb és szűkebb mezsgyére. Regénybe illően izgalmas, mondhatni Nagy Töhötömhöz méltó még a budapesti temetése körülményeit övező legendák sora is: egyházi temetését is nehezen sikerült megszervezni, később felesége kivitte hamvainak egy részét Argentínába, ahol – állítólag – egy szabaddkőműves fenntartású árvaház udvarán sikerült eltemetni. Mindeközben a kötet utolsó lapjain is érzékelhető az a szakmai alázattal és fegyelemmel átítatott történeti érdeklődés, melynek eredményeképpen egy pontos, feszes, olvasmányos, ám semmiképp sem zárt olvasatot elénk táró munka született. A Kronosz Kiadó gondozásában megjelent igényes kötetet a fejezetek közötti képek, névmutató és angol nyelvű rezümé teszik teljessé.

Slachta Krisztina

Michael Jürgen Schatzl

DER GRIFF NACH DER ZEIT

Perioden, Charakteristika, Motive und Interessen

österreichischer Arbeitszeitpolitik 1945–2018

Böhlau Verlag, Wien–Köln–Wien 2019. 620 oldal

A munka és a munkásság modernkori átalakulásának vizsgálata az elmúlt évtizedekben a magyar szociológiai és történettudományi kutatásokban valamelyest háttérbe szorult, bár lehet üdítő kivételeket említeni, mint például Horváth Sándor *A kapu és a határ* címmel (Bp. 2004.) megjelent sztálinvárosi esettanulmánya vagy Tóth Eszter Zsófia harisnyagyári munkásbrigád-története (Puszi Kádár Jánosnak. Bp. 2007.). A 2000-es évek elején, majd a 2010-es években némiképp javult a helyzet, hiszen több olyan monográfia jelent meg, amely a munka világának társadalomtörténeti elemzésére koncentrált. A teljesség igénye nélkül utalni kell Bartha Eszter magyar–német munkáslétet összehasonlító könyvére (A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989. Bp. 2010.), Deáky Zita gyermekmunkát taglaló monográfiájára (Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig. Bp. 2015.), Kuczi Tibornak a munka kikényszerítésének történetével foglalkozó elemzésére (Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig. Bp. 2011.). Figyelemre méltó doktori értekezések is készültek, amelyek közül Várkonyi-Nickel Rékának a salgótarjáni munkáskolóniákról szóló (Rimaiak a gyárak völgyében. Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalmi az államosítás előtt. Bp. 2017.) vagy Nagy Péternek (A Rima vonzásában.

Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Bp. 2016.) és Alabán Péternek az ózdi gyári társadalommal foglalkozó (Egykor volt gyárváros.... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig. Pécs 2020.) munkáit lehet kiemelni, amelyek azóta könyv formájában is megjelentek. Külön lapszámot szentelt a problémakörnek 2012-ben a *Korall*, 2017-ben pedig a *Múltunk* folyóirat. 2016 és 2019 között pedig egy OTKA–NKFIH kutatás is zajlott a 20. századi magyar munkásság társadalomtörténetéről. Mindezeknek a törekvéseknek köszönhetően a magyar történettudományban jelentősen mérséklődött a tárgykörrel kapcsolatos kutatások hiánya és ezen túlmenően, mintegy évtizedes késéssel, de fokozatosan itthon is teret nyert az úgynevezett new labour history szemlélet, amelynek lényege, hogy a munkát és a munkásságot társadalmi totalitásban igyekszik értelmezni.

Ezzel ellentétben Nyugat-Európában és a tengerentúlon lényegében önálló társadalomtörténeti diszciplínává vált a munka világának kérdésköre, ami interdiszciplináris történet- és társadalomtudományi megközelítésben került a kutatói érdeklődés homlokterébe. Az ezredfordulót követő években jelentős szakmai-tudományos fordulat ment végbe, amelynek jegyében az addig erősen mozgalomcentrikus, úgynevezett régi munkástörténetet fokozatosan felváltotta a globális történelemszemléletre épülő new labour history. A kutatások Európa nyugati felében erős intézményi bázissal rendelkeznek. Az adott keretek között lehetetlen felsorolni valamennyi rangos és elismert kutatóhelyet, így a teljesség igénye nélkül, példaként megemlítendő az Amszterdamban működő International Institute of Social History, a Bochumi Egyetem Társadalomtörténeti Tanszékeként is funkcionáló Institute for Social Movements, a berlini Humboldt Egyetemen létrehozott RE:WORK kutatóközpont vagy éppen a Bécsi Egyetem Társadalom- és Gazdaságtörténeti Intézete és az ott folyó kutatások. Látható, hogy az osztrák társadalomtörténetírásban is markánsan jelen van a munka világának kérdésköre. Mikro- és makroszinten számos érdekes kutatás zajlott, előtérbe került a kérdéskör globális és totális történetírói megközelítése. Ebbe az áramlatba illeszkedik az itt bemutatandó, fizikai valójában és szellemi értelemben véve is monumentális monográfia, amelynek szerzője Michael Jürgen Schatzl, a salzburgi egyetem történésze. A fiatalabb osztrák történészgenerációhoz tartozó kutató 620 oldalas könyvében az ausztriai munkaidő-politika 1945 és 2018 közötti történetét tekintette át, külön vizsgálva az egyes időszakok jellemzőit, sajátosságait, valamint a motiváció és az érdekviszonyok átalakulását. Már a könyv alcíme is jelzi, hogy a szerző igen széles értelemben elemzi a munkaidő-politikát a történeti időben és a társadalmi térben.

A nyolc nagy tematikai egységre osztott kötet bevezetésében az osztrák történész kontextualizálja kutatási eredményeit összefoglaló könyvét, összefoglalja a kutatás módszertani kérdéseit, áttekintést ad a felhasznált forrásokról s nem utolsósorban megfogalmazza a kutatás főbb kérdéseit is. A hagyományos történeti és statisztikai megközelítések mellett a szerző a hermeneutikai szövegértelmezést is beemelte a levéltári, statisztikai és sajtóforrások elemzésének a körébe. A mű alapvető célja, hogy analitikus elemzés révén bemutassa az olvasónak a munkaidő értelmezésével, felhasználásával, meghatározásával kapcsolatos legújabb kori osztrák társadalmi és politikai gyakorlatot, vitákat és változásokat. Az elemzés magában foglalja a második világháborút követő háromnegyed évszázad foglalkoztatáspolitikájának, munkavédelmi, munkahigiéniai, egészségpolitikai gyakorlatának a vizsgálatát, valamint a munkaidő meghatározásával, kihasználásával kapcsolatos technológiai és gazdasági gyakorlatok, megközelítések és viták áttekintését is. A diskurzuselemzés mint vizsgálati módszer különösen hasznos ezekben a vizsgálódásokban. A szerző még a könyv bevezetésében négy periódusra osztotta az általa vizsgált 73 esztendő, s ezeket a korszakokat a teoretikus kérdéseket és politikai-gazdasági keretfeltételeket elemző áttekintések után, önálló fejezetekben tárgyalja.

A bevezetést követően Schatzl a fogalmakról és az elméleti kérdésekről ad részletes áttekintést, meghatározva többek között az idő, a munkaidő fogalmát úgy, hogy közben a különböző

szakirodalmi megközelítéseket és értelmezéseket is bemutatja. Ugyancsak kitér a társadalmi időfelhasználás változásaira, a kötött idő és a szabadon felhasználható idő arányainak a módosulásaira, valamint a munkaidő kihasználtságának a kérdéseire. Részletesen foglalkozik a munkaidő jogi meghatározásának problémáival, továbbá az időstruktúra differenciálódásával a jelenkori osztrák társadalomban, illetve az ezekkel kapcsolatos történeti-szociológiai értelmezésekkel is. Ezt követően Schatzl a második világháborút követő évtizedek gazdaságpolitikájának céljairól, jellemzőiről, a pénzügypolitika sajátosságairól, az állami ipar és a magánszektor működésének jellemzőiről, továbbá az általa részletesen vizsgált négy szakasz gazdasági fejlődéséről, ezek sajátosságairól nyújt igen informatív áttekintést. Ez az alapos gazdaságtörténeti összefoglalás nagymértékben segíti a munkaidőpolitika egyes korszakaival foglalkozó négy fejezet megértését is.

A könyv legnagyobb szerkezeti egységét az egyes periódusok elemzését tartalmazó négy fejezet alkotja. Ezek közül az elsőben a második világháború előtti történelmi előzmények felidézésével indítva azt vizsgálta a szerző, hogy az 1945 és 1959 közötti időszakban miként konszolidálódott a munkaidő, hogyan szabályozták újra a munkavégzés rendjét. Ugyancsak részletesen elemzi, milyen viták folytak a hatékonyságról, az újjáépítéshez szükséges ráfordításokról, a munkaidő mérsékléséről, az ezzel kapcsolatos, különböző politikai álláspontokról, továbbá a jóléti szolgáltatások lassú kiterjesztéséről. Ez utóbbinak fontos része volt a heti munkaidő 48-ról 45 órára történő csökkentése és az általános, kollektív szerződés 1959. februári elfogadása és bevezetése is.

Az 1960-as évek jelentette a második szakaszt. Ezt a szerző a munka világával, a szociális kérdésekkel, a szociálpolitikával kapcsolatos viták átpolitizálódásaként jellemzi. Vagyis egy olyan korszakként, amikor mindezek a kérdések a napi politika és a választási küzdelmek részévé is váltak a két nagy párt, az SPÖ (Sozialistische Partei Österreichs) és az ÖVP (Österreichische Volkspartei), a szociáldemokraták és a néppárt között. S ugyancsak ez volt az a periódus, amelynek a végére felmerült, miként lehetne bevezetni a negyvenórás, ötnapos munkahetet. Erre végül csak az 1970-es évek elejétől az 1980-as évek végéig tartó, harmadik periódusban került sor, 1975. január 1-jétől. Ennek az „osztrák gazdasági csodát” kiterjesztő korszaknak az egyik jellegzetessége a szociális partnerség rendszerének kialakítása és sikeres működtetése, az általános szociális biztonság erősítése, a munkavállalói jogok kiterjesztése, a szakszervezetek szerepének erősödése, valamint a heti munkaidő további csökkentéséről szóló viták állandósulása volt. Ez utóbbiak középpontjában a termelés hatékonysága, a poszt-indusztrializációs kihívásokhoz történő alkalmazkodás és a jóléti ellátások fenntarthatósága állt. Az 1990-es évek elején kezdődött negyedik (bő két és félévtizedes) periódust leginkább a szakszervezetek, a munkaadók és a különböző politikai erők között folyó viták jellemezték a munkaidő hosszáról, a munkavállalók szociális jogairól, a nyugdíjreformokról és a rugalmas munkaidő alkalmazásának a lehetőségeiről, valamint a munkatörvénykönyv többszöri módosításáról.

Nyilvánvaló, hogy az ismertetés keretei között lehetetlen a könyvben tárgyalt valamennyi izgalmas részletre kitérni. Az azonban jól látható, hogy a második világháború utáni Ausztria egyik legfontosabb munkaügyi kérdésében, vagyis a munkaidő szerteágazó problémakörében a gazdaság különböző aktorai között – ha olykor heves küzdelmek árán is – sikerült megtalálni azt a szükséges és termékeny kompromisszumot, ami nélkülözhetetlen volt a tárgyalt időszak osztrák gazdasági fejlődéséhez. E partnerség teremtette meg a szociális biztonságban azt a szintjét, amely jelentős mértékben hozzájárult a korszakra jellemző társadalmi stabilitás fenntartásához is. A magyar olvasó szempontjából mindez – többek között – azért is érdekes, mert jól mutatja, miként lehetséges az elvek fenntartása mellett a politikai, gazdasági és társadalmi élet különböző, egymással ellentétes oldalon álló szereplőinek együttműködése abban, hogy a közösség javát szolgáló megoldásokat találjanak az aktuális problémákra. S azt is megmutatja,

hogy a szociális partnerség valóban a fejlődést segítő gazdasági és társadalmi tényező lehet, ha a vitázó felek nem törekszenek az ideológiai szempontok végletes értelmezésére sem a munka világának, sem más gazdasági és társadalmi mechanizmusok szabályozása során.

Michael Jürgen Schatzl elmélyült kutatómunkájának eredményeként olyan mű született, amely szűkebben vett tárgyan túlmenően bepillantást enged a modernkori Ausztria gazdasági és társadalmi fejlődésének történetébe. A könyv impozáns, 32 oldal terjedelmű szakirodalom-jegyzéke azon túl, hogy jelzi a szerző széleskörű tájékozottságát, a tartalom megértését segítő 47 ábrával és 43 táblázattal együtt kézikönyvvé teszi a kiadványt. Schatzl könyve a munkaidő kérdésének középpontba állításával éppen a rendkívül komplex megközelítésnek köszönhetően igen sokoldalúan mutatja be a munka világának változásait Ausztriában a második világháborútól napjainkig. Monográfiáját joggal kezelhetjük a kérdéskör alapműveként. Az osztrák történész könyve egyáltalán nem könnyű olvasmány, de rendkívül informatív összefoglalás mindarról, ami a munkaidőhöz kapcsolhatóan a munka világában történt Ausztriában 1945 és 2018 között.

Valuch Tibor

MAGYAR IRODALOM ÉS SZOVJET IRODALOMPOLITIKA A HRUSCSOVI KORSZAKBAN

Orosz levéltári iratok, 1953–1964. I. kötet (1953–1957)

Szerk. Babus Antal – Müller Gabriella – Seres Attila

Nemzeti Emlékezet Bizottság, Bp. 2019. 560 oldal

A magyar–szovjet kapcsolattörténet szakértője, Seres Attila főszerkesztésében, Babus Antal és Müller Gabriella közreműködésével elkészült dokumentumgyűjtemény alapvető hozzájárulás az 1950-es évek kultúrtörténeti kutatásaihoz, melynek ismerete nélkül nem képzelhető el a jövőben a korszakot átfogóan tárgyaló értekezés. Ez akkor is így van, ha a közzétett források – melyek több mint kétharmada itt jelenik meg először és jelentős részük titkosítását csak 2012-ben oldották fel – nem készítetnek eddigi ismereteink jelentős felülvizsgálatára, hanem a meglévő tudásunk pontosításában, bizonyos folyamatok részletesebb követésében nyújtanak segítséget.

A kötet mindenekelőtt ahhoz ad fogódzót, hogy miként alakították a Magyarországra irányuló szovjet kulturális külkapcsolatokat a terület legfontosabb ágensei, vagyis az SZKP Központi Bizottsága és annak Kulturális és Nemzetközi Osztályai, a moszkvai Külügyminisztérium 5. Európai Osztálya, a budapesti szovjet nagykövetség, a Szovjet Írószövetség (különösen annak Külügyi Bizottsága), illetve a VOKSZ (Kulturális Külkapcsolatok Összszövetségi Társasága). Arról is tájékoztatást nyújtanak továbbá a dokumentumok, hogy a magyar kulturális közélet szereplői miként értékelték a különféle írói csoportosulások, az egyes írók és kritikusok, valamint az MDP tevékenységét. Az iratoknak valamivel több mint a fele dokumentálja a Sztálin halálától a forradalomig vezető utat, s éppilyen jól követhetőek a felkelés következményeit kezelni próbáló „konszolidáció” mozzanatai. A kötet azonban nem kizárólag az 1953 és 1957 közötti néhány év irodalomtörténetének árnyalásához segít hozzá, hiszen a dokumentumok a második világháborúig visszanyúlva is tartalmazznak utalásokat. A visszatekintő beszámolók ugyan a beszédsszituáció idejéhez igazítják látásmódjukat, mégis betekintést nyújtanak abba, milyen narratívákat alkottak az irodalompolitika szovjet és magyar kulcsszereplői (vagy némely esetben közreműködési vágy-

tól fűtött mellékszereplői) a Rákosi-korszak kulturális életéről, a forradalomhoz vezető útról, illetve a posztstálinista időszak átalakuló irodalmi viszonyrendszeréről.

A kötetben található források közreadásának elvei általában következetesek. Pozitívumként kell megemlíteni azt is, hogy a szovjet stratégia kialakításában fontos szerepet játszó dokumentumokat akkor is teljes egészükben közli a kiadvány, ha azok nem csupán irodalmi kérdéseket tárgyalnak, hanem más művészetek vagy a tudományos kapcsolatok területére is kitérnek. Ez azért is lényeges, mert a könyv a szocialista realizmus magyarországi érvényesíthetőségének lehetőségeiről és korlátairól is szól, márpedig az említett irányzatot nemcsak az irodalomban, hanem más művészeti ágak esetében is propagálta a kulturális politika, sőt a kritika is kialakította sajátos szocrealé nyelvezetét és szempontrendszerét. Sajnos ez a „tágabb nézőpont” nem érvényesül minden esetben: a szovjet Külügyminisztérium Tájékoztatási Bizottsága által az SZKP Központi Bizottsága számára 1956. június 2-án – vagyis egy igen kritikus időszakban – előkészített áttekintésből például már sajnálatos módon kimaradt a képzőművészetekre és a tudományra vonatkozó rész.

A közléseket kísérő jegyzetapparátus megfelelő tájékoztatást nyújt a felmerülő eseményekről és nevekről, noha a legtöbb esetben egyszerűbben is meg lehetett volna oldani a személynevek kiegészítését és a betoldásokat, így ugyanis a szapora lábjegyzetek sokszor fölöslegesen lassítják az olvasást. Helyenként túllontúl kockázatos spekulációkkal is találkozhatunk. Szentiványi Kálmán Mihail Solohovnak címzett levelében például aligha Sarkadi Imre 1956-os cannes-i úti beszámolóira utal, amikor az 1950-es évek elejének cenzurális eljárásait taglalja (333.). Ezek azonban csak apróságok, melyek egészében nem minősítik az igényesen szerkesztett kötetet.

A jegyzeteket a kötet végén életrajzi kislexikon egészíti ki, mely amellett, hogy hasznos melléklet, rávilágít arra a súlyos problémára, hogy milyen rendkívül keveset tudunk a szovjet külügyi apparátus Magyarországon dolgozó képviselőiről. Az egész kötet egyik főszereplője a budapesti szovjet nagykövetség másodtitkára, Borisz V. Gorbacsov: a dokumentumok számottevő részét teszik ki olykor terjedelmes feljegyzései, melyek általában külügyminiszter-helyettesi szintig jutottak el, de előfordult (1957 januárjában), hogy egyenesen az SZKP KB asztalára került a helyzetértékelése. Követte az irodalmi sajtót és rendszeresen konzultált magyar írókkal, főként Gergely Sándorral, s ennek alapján értelmezte a magyar irodalmi mező történéseit. Gorbacsov jelentősen befolyásolta a magyar értelmiség tagolódásáról és attitűdjéről kialakított szovjet elképzeléseket, illetve személye hatással lehetett arra is, hogy beszélgetőpartnerei miként adják elő a magyarországi történéseket. Jelentősége ellenére a másodtitkárnak még a teljes nevét sem lehet tudni, nem beszélve egyéb (alapvető) életrajzi adatairól, melyek alapján legalább halvány elképzelést alkothatnánk az illetőről, beleértve korábbi külügyi tapasztalatait. Gorbacsov esete csak egy kiragadott példa. Nemcsak a nagykövetség munkatársainak egy része vagy éppen a követség pontos felépítése vész homályba, hanem a szovjet külügyminisztérium képviselői se mindig ismeretesek. Ki volt például „V. Nyikolajev,” aki Gorbacsov némely feljegyzéséből másolatot kapott, és akinek a neve – ebben a formában – más 1956-tal kapcsolatos tanulmányokból is ismerős? A kislexikon sem tud tájékoztatást adni róla: egy lábjegyzetből annyi derül ki, hogy a Külügyminisztérium 5. Európai Osztályának ideiglenes vezetőjeként dolgozott. A Szovjet Írószövetség magyar ügyekbe bevont tagjai közül is több „ismeretlen” a kutatások jelenlegi állása szerint, holott fontos lenne teljesebb képet kapni azokról, akik befolyással bírhattak a szovjet–magyar kulturális kapcsolatok alakítására. Ez a dokumentumkötet előrelépés ennek a hiánynak a csökkentésében: a kulturális diplomáciában közreműködők köréről a korábbiaknál pontosabb képet alkothatunk, mely kiindulópontot jelenthet a további kutatás számára.

A diplomácia felső szintjének vizsgálata mellett az egyes irodalmárok és „kultúrmunkások” tevékenységének és közvetítő szerepének feltérképezése is lényeges, mert a Szovjetunió – ahogy

azt Seres bevezetője is kiemeli (25.) – előszeretettel támaszkodott közreműködésükre, különösen olyan esetekben, amikor a hivatalos kapcsolatok megfeneklettek. A kötet tanúsága szerint ez a forradalmat követő hónapokban is felmerült: Jurij Andropov nagykövet már 1957. január végén jelezte, méghozzá egyenesen Hruscsovnak, hogy a kapcsolatok fejlesztését hivatalos szervek érintkezése helyett személyes viszonyok szorosabbra fűzésével kellene elérni (360.). Ebben a szellemben követelte a költő Jevgenyij Dolmatovszkij a nemzetközi kulturális kapcsolatokért felelős állami tisztviselőtől, Jurij Zsukovtól, hogy szervezzék meg a magyar írókkal való levelezést: Vaszilij Grosszman írjon a fordítójának, Németh Lászlónak, a Petőfi-tolmácsoló Leonyid Martinov pedig Illyés Gyulát győzze meg a „normalizáció” helyességéről (419.). Hogy efféle erőfeszítések végül történtek-e, nem tudjuk, az Andropovot váltó Jevgenyij Gromov mindenesetre első összefoglaló jelentésében a moszkvai instrukciók elmaradását panaszolta feljebbvalóinak (440.). Ebből arra lehet következtetni, hogy a szovjet vezetés kivárára játszott, még a „puha” kulturális diplomácia eszközeivel is óvatosan bánt. 1957 májusában aztán – Déry letartóztatása és az országgyűlés összehívása után – Gromov már úgy ítélte meg, a kulturális kapcsolatok régi mederbe terelésére lehetőséget adnak a közállapotok, azzal a megkötéssel, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a kölcsönösségre, vagyis a magyar kultúra megjelenítésére a Szovjetunióban (431–441.).

A szovjet jelentések gyakran árulnak el tájékozatlanságot a magyarországi irodalmi élettel kapcsolatban, helyenként pedig súlyos tévedéseket is tartalmaznak (például Déry Tibor besorolása a népi írók közé, 273.). A helyzetképekhez fűzött értékelő kommentárok, melyek alapján nemegyszer konkrét javaslatokat is megfogalmazott a diplomáciai képviselő a magyar irodalmi élet befolyásolására, magukon viselik annak bélyegét, hogy nagyon kevés számú és hasonló politikai meggyőződést képviselő informátorra támaszkodtak. Mind közül Gergely Sándor volt a legszorosabb kapcsolatban a követséggel, akinek álláspontját ugyan a korszak közismert terminológiája szerint „szektásként”, vagyis balos elhajlóként határozták meg a szovjetek, ez mégsem járt azzal, hogy kellő kritikai távolságot tudtak volna tartani leegyszerűsítő értékeléseitől. Ez azért sem sikerülhetett, mert a konzulensek többsége – köztük Illés Béla, Komor Imre, Madarász Emil, Rákos Ferenc – szintén egykori szovjet emigráns volt, így a Gergely által közvetítetteket sokkal inkább megerősítették, mintsem árnyalták, s persze ugyanerre lehetett számítani Moszkvából, a Hidas Antal–Kun Ágnes házaspár részéről is. Szó sincs arról, hogy az említettek között teljes összhang lett volna, a személyi vetélkedés és följajnlkozás mozzanatai rendre felfedezhetőek nemcsak a moszkoviták, hanem általában véve a vezető káderek között. Az iratokból nem mindig egyértelmű, hogy a szovjet diplomáciai küldöttekkel ki kezdeményezte a találkozást, és rendszeresen előfordult, hogy egy-egy társasági eseményen nyílt alkalom beszélgetésre. Az azonban megállapítható, hogy többnyire a magyarok keresték a szovjetek társaságát (például a Gergely után legtöbbször meghallgatott Király István), míg a nagykövetség ritkán és inkább csak az MDP-ben hivatalos funkciót betöltő funkcionáriusoktól vagy az *Irodalmi Ujság* főszerkesztőjétől kért beszámolót (Horváth Márton, Szalai Béla, Illés Béla). A baloldali népi írók álláspontja legfeljebb erősen szűrve jutott el az SZKP KB hivatalaihoz, ahol a döntések születtek. Veres Péter és Illyés Gyula a rendszer iránti lojalitásukat kifejezve, de a párttól való függetlenségüket is kidomborítva inkább a „társutas” szerepben rejlő lehetőségeket próbálgatták: a pártzsargontól eltérő szóhasználatuk néha a szovjeteknek szúrt szemet, néha viszont ők maguk is kiemelték, hogy nem pártserű szótárt alkalmaznak beszámolójukban (például 109., 192.). Déry Tibor és a Nagy Imre-kör látásmódja azonban még ennnyire sem érvényesülhetett, az ő felfogásukról a moszkoviták és a népi írók segítségével, illetve publikációikból értesültek a szovjetek.

Az egyoldalú tájékozódás miatt 1956 októbere előtt kialakított leegyszerűsítő helyzetkép közrejátszott abban, hogy a szovjetek kulturális diplomáciája lényegében kudarcot vallott. Amint azt a Központi Vezetőségben különvéleménnyel bíró Horváth Márton, illetve az ugyancsak KV-tag Szalai Béla nyomán a nagykövetség lesűrhetette, az MDP-nek rendkívül kifinomult kultúrpolitikát kellett volna folytatnia, mely szigorú adminisztratív intézkedések nélkül levezeti a művészek körében érzé-

kelhető feszültséget. Ehhez azonban nem állt rendelkezésre megfelelő vezető káder, Rákosi pedig nem tudott megfelelő instrukciókat adni. A Szovjetunió csak nyomásgyakorlásban tudott segíteni az MDP-nek. Amint másra lett volna szükség, vagyis a helyi kulturális közeg alapos ismeretére támaszkodva annak ügyes és óvatos befolyásolására, már nem bizonyult hasznos partnernek a magyar kommunisták számára. Ezt a hrucsovi vezetés is érzékelte. Egyrészt világosan látható Moszkva törekvése a helyi folyamatokat pontosabban követő és a helyi politikai viszonyokra rugalmasabban reagáló külügyi kultúrapparatús kialakítására, s igyekeztek saját korábbi hibás döntéseiket is felülvizsgálni. Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy utólag a szovjet külügy az események eszkalálódásában rendkívül nagy felelősséget tulajdonított a volt emigránsoknak, akik magukkal cipelve régi sérelmeiket megakadályozták, hogy Nagy Imrével szemben és Rákosi vagy Gerő körül egységes ellenpólus alakuljon ki. Másrészt, a szovjetek saját korlátozott kompetenciájukat felismerve a be nem avatkozás politikáját folytatták, például a Magyarországról érkező többszöri kérés ellenére sem mutattak közvetlenül irányt a magyar irodalmi folyamatok megítélésének kérdésében, és annak a szovjet írószövetségből érkező tiltakozásnak sem adtak helyet, amely kifogásolta, hogy az MDP KV Lukács György segítségére tart számot. Hiába szaporodtak a feljegyzések a forradalmat megelőző fél évben, a késve reagáló és megfelelő apparátussal sem rendelkező Szovjetunió nem tudta érdemben befolyásolni a magyarországi eseményeket.

A kötetet Seres Attila terjedelmes tanulmánya vezeti be, mely jól összefoglalja azokat a lényegesebb következtetéseket, amelyek a hozzáfért irategyüttesekből levonhatók. Ugyanakkor a Rákosi-korszak irodalmi és kulturális életével foglalkozó szakirodalomból igen keveset merít, még a magyar nyelven megjelent monografikus feldolgozásokat sem veszi figyelembe – említendő például Kövér György Losonczy Gézáról vagy Vörös Boldizsár Illés Béláról szóló könyve, illetve olyan szerző is akad, aki a szocreál diskurzusát és az irodalmi mező átalakításának intézményes folyamatait elemezte. Feltehetően óvatosabban lehetne eljárni a szocreál és a sematizmus azonosításával, továbbá szembeűnőbbé tehetné volna a szerző a politikai vetélkedés izgalmas és a közölt dokumentumokban is követhető nyelvi dimenzióját. Talán a szocreál hosszú távú hatásairól is lehetett volna együtt gondolkodni a többféle véleményt közösen mérlegelve. Ez azonban a forrásgyűjtemény értékéből semmit sem von le, mely jelentős hozzájárulás a korszak kutatásához és hozzásegít az ötvenes évekről kialakult kép finomításához.

Scheibner Tamás

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Demeter Gábor PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest

Fiziker Róbert PhD, főlevéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Haraszi Szabó Péter PhD, tudományos segédmunkatárs
MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest

Horváth Gergely Krisztián PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest

Jankó Ferenc PhD, egyetemi docens
ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest

Kincses Katalin Mária PhD, egyetemi adjunktus
KGRE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Kökényesi Zsolt PhD, tudományos munkatárs
MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest

Miklé György doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest

Petrás Éva PhD, tudományos főmunkatárs
Nemzeti Emlékezet Bizottság Hivatala, Budapest

Scheibner Tamás PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Slachta Krisztina PhD, Budapest

Szaszkó Elek PhD, középiskolai tanár
Karinthy Frigyes Gimnázium, Budapest

Szilágyi Adrienn PhD, posztdoktor kutató
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Szulovszky János PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Tompa László doktorjelölt, segédlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Tóth Tibor PhD-hallgató
ELTE Kora újkori magyar történeti doktori program, Budapest

Túri Zoltán PhD, egyetemi adjunktus
DE TTK Földtudományi Intézet, Debrecen

Valuch Tibor az MTA doktora, egyetemi tanár
EKE BMK Történettudományi Intézet, Eger

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

PROVINCIAL SOCIETY AND ITS PERCEPTIONS IN THE EIGHTEENTH TO TWENTIETH CENTURIES

<i>Gergely Krisztián Horváth</i> : Introduction	231
<i>Éva Petrás</i> : The Countryside „in the Lead”. Reflections on the Changing Approaches of the Hungarian Political Elite to Time and Space in the first Half of the Nineteenth Century	233
<i>György Mikle</i> : Great Estate and Provincial Society “East of the Elbe”. Disputed Questions in the International Scholarship	247
<i>László Tompa</i> : The Regional Patterns of Contractual Tenant Peasantry. A Comparative Analysis of Six Counties	263
<i>Gábor Demeter – Adrienn Szilágyi – Zoltán Túri</i> : Quality of Soil, Enforcement of Noble Interests, and Profitability in South-Eastern Hungary in the Eighteenth and Nineteenth Centuries	285
<i>János Szulovszky</i> : The Life-World of Hungarian Towns in light of Professions 1892	317
<i>Ferenc Jankó</i> : Varied Geographical Perspectives: Burgenland and Western Hungary before and after World War I.....	353

ARTICLES

<i>Péter Haraszti Szabó</i> : Peregrination of the Leading Dignitaries of Hungarian Cathedral Chapters during the Reign of Sigismund of Luxemburg (1387–1437)	371
<i>Zolt Kökényesi</i> : Establishing a Career. The Hungarian Officials of the Court Chamber in the Eighteenth Century.....	395

BOOK REVIEWS

<i>Kádas István</i> : A megye emberei. A szolgabírói hivatal és viselői Északkelet- Magyarországon (1329–1545) (<i>Elek Szaszkó</i>)	437
<i>Oross András</i> : EUrópa GÉNiusza. Savoyai Eugén élete és kora (1663–1736) (<i>Tibor Tóth</i>)	440

<i>Kurucz György</i> : „Kedves Hazámfi, mozdulni kell...” Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején (<i>Katalin Mária Kincses</i>).....	443
<i>Ernst Bruckmüller</i> : Österreichische Geschichte. Von der Urgeschichte bis zur Gegenwart (<i>Róbert Fiziker</i>).....	444
<i>Petrás Éva</i> : Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei (<i>Krisztina Slachta</i>).....	447
<i>Michael Jürgen Schatzl</i> : Der Griff nach der Zeit. Perioden, Charakteristika, Motive und Interessen österreichischer Arbeitszeitpolitik 1945–2018 (<i>Tibor Valuch</i>)	450
Babus Antal – Müller Gabriella – Seres Attila (szerk.): Magyar irodalom és szovjet iroda- lompolitika a hruscsovi korszakban. Orosz levéltári iratok, 1953–1964. I. kötet (1953–1957) (<i>Tamás Scheibner</i>).....	453
AUTHORS OF THIS ISSUE	457